

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

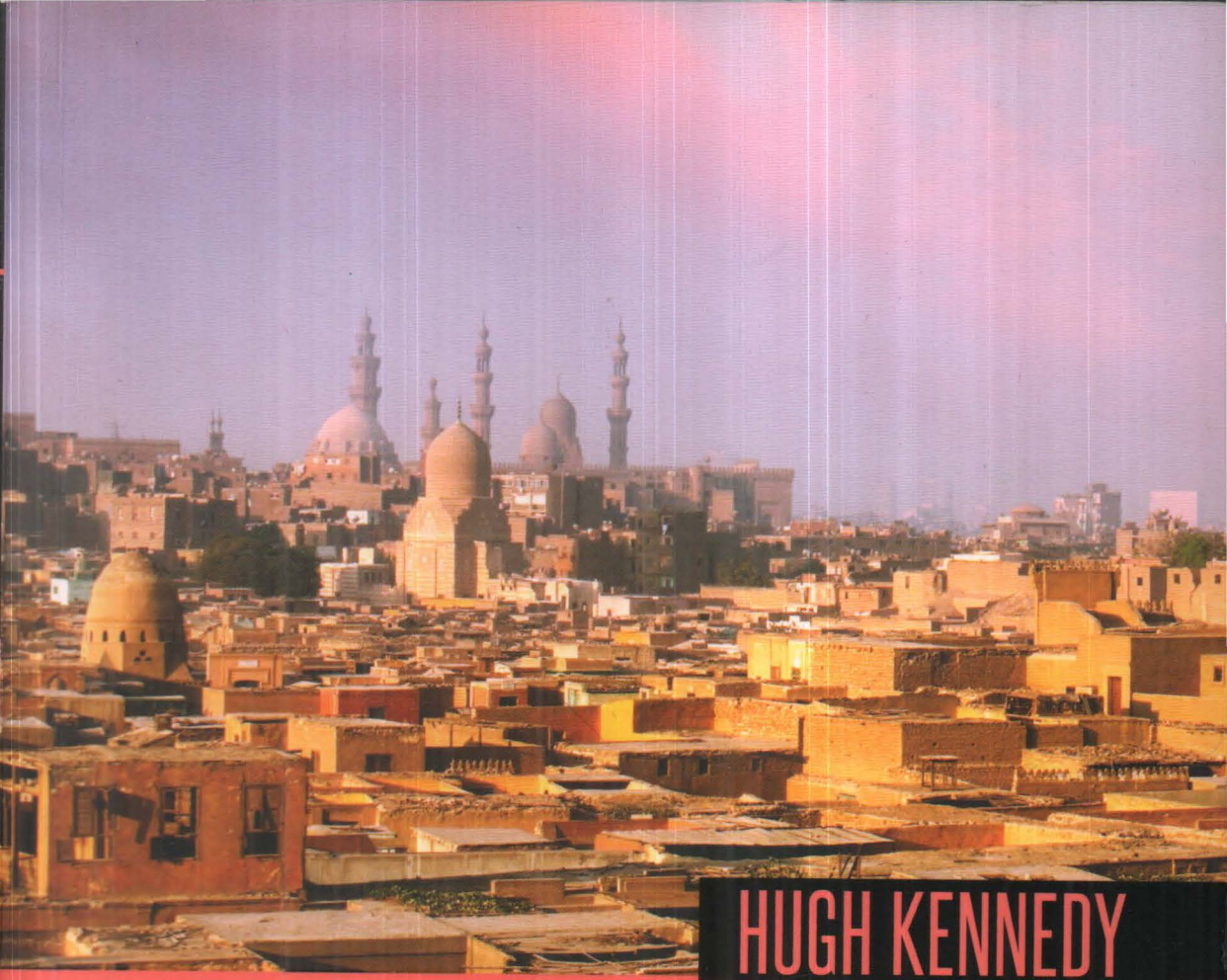
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HİLAFET

HUGH KENNEDY

HİLAFET

HUGH KENNEDY

TARİH

Ücretsiz PDF kitap Arşivi - <https://irantey.org>

HUGH KENNEDY
HİLAFET

Hilafet / The Caliphate
Hugh Kenndy

© First published in Great Britain in the English language by Penguin Books Ltd.
Orijinal baskı, Penguin Books Ltd.

Türkçe yayın hakkı:

© 2019, İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 44066

Bu kitabın telif hakları Onk Ajans LTD. aracılığıyla alınmıştır.

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince İnkılâp Kitabevi'ne aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Yayıma hazırlayan Hakan Güngör
Kapak tasarımı Şevval Ulusoy
Kapak uygulama Rüveyda Kul
Sayfa tasarımı Şevval Ulusoy - Şenol Alanbay

ISBN: 978-975-10-4014-5

19 20 21 22 8 7 6 5 4 3 2 1
İstanbul, 2019

Baskı ve Cilt

İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ
Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel (0212) 496 11 11 (Pbx)

 İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel (0212) 496 11 11 (Pbx)
Faks (0212) 496 11 12
posta@inkilap.com
www.inkilap.com

HUGH KENNEDY

HİLAFET

İngilizceden Çeviren

M. Murtaza Özeren

 İNKILÂP 92.yıl

Hugh Kennedy

Hugh Kennedy, Londra'da, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'nda, Diller ve Kùltürler Fakùltesi'nde Arapça profesörùdür. İslam tarihi hakkında birçok kitabın yazarıdır. "Ustaca ve büyölü" olarak nitelendirilen (Simon Sebag Montefiore, Daily Telegraph) Court of the Caliphs de dâhil olmak üzere İslam tarihi üzerine birçok kitabın yazarıdır. 2000'de Royal Society of Edinburgh'a ve 2013'te British Academy'e üye olarak seçildi.

M. Murtaza Özeren

1994 doğumludur. 29 Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezundur. 7 senedir muhtelif yayın evleri için redaktörlük, editörlük ve mütercimlik yapıyor.

*Torunlarım Ferdie, Ronja ve Aurora'ya, farklı din ve kültürden insanların
birlikte barış ve karşılıklı saygı içerisinde yaşayabildikleri bir dünyada
büyüyeabilmeleri ümidiyle...*

İÇİNDEKİLER

Çevirmenin Önsözü	9
Teşekkür	11
Giriş	13

Bölüm 1

İLK HALİFELER	27
---------------------	----

Bölüm 2

YÜRÜTÜCÜ HİLAFAFET:EMEVİ SALTANATI	51
--	----

Bölüm 3

ERKEN DÖNEM ABBASİ HİLAFAFETİ	75
-------------------------------------	----

Bölüm 4

ABBASİ HİLAFAFET KÜLTÜRÜ	101
--------------------------------	-----

Bölüm 5

SON DÖNEM ABBASİ HİLAFAFETİ	123
-----------------------------------	-----

Bölüm 6

HİLAFAFETİN PEŞİNDE ÜÇ YAZAR	147
------------------------------------	-----

Bölüm 7	
Şİİ HİLAFETİ	157
 Bölüm 8	
KURTUBA EMEVİLERİ	181
 Bölüm 9	
MUVAHHİS HALİFELİĞİ	199
 Bölüm 10	
MEMLÜKLER VE OSMANLILAR YÖNETİMİNDE	
HİLAFET	211
 Bölüm 11	
YİRMİNCİ YÜZYIL VE SONRASI	227
 Sözlük	234
Halifeler Listesi	236
İleri Okumalar	240

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Genel itibarıyla, tarih sahasında yapılacak olan çeviriler sosyal bilimlerin diğer alanlarından yapılacak çevirilere nazaran daha basit olarak görülür ancak pek tabii ki bu yanlış bir algıdır. Nitekim en az yazar kadar sizin de çevirmen olarak dikkatli olmanız ve tarihsel anlatıları, hakikati bağlamında olmasa da kendi dilinizin içerdği imkanlar üzerinden kurmanız gereklidir. Hele ki çevireceğiniz metin tarih ve kültürünüzde önemli bir yer tutan bir konuya dairse metnin altından kalabilmeniz, yeteneğinizden ziyade metni kendi dilinizde doğru şekilde aktarabilme hassasiyetinizle doğru orantılı hale gelir.

Hugh Kennedy'nin *Hilafet* kitabı konu itibarıyla oldukça sade ve tek yönlü gibi görünse de binlerce kilometrekare alana ve yüzlerce yıllık geçmişe yayılmış siyasi bir organizasyonun tarihini sunması bakımından bir çevirmen için hayli girift bir metindir. Nitekim İber Yarımadası'ndan Orta Asya'ya kadar uzanan bir coğrafya üzerindeki mekânlar, ilk halife Hz. Ebû Bekir'den 1924'te ilga edilen makamı elinde tutan son halife Abdülmecid Efendi'ye kadar gelip geçmiş şahsiyetler ve hatta günümüze uzanan çeşitli yapılanmalara mensup kişiler, her biri farklı sebep ve sonuçlara sahip inişli çıkışlı olaylar hilafetin tarihinin kuşattığı sahaya dahildir.

Her ne kadar çevirmenin esas odağı kaynak dilden hedef dile aktarım olsa da ortaya çıkacak metnin sahihliği yönünde duyulan kaygı, ister istemez konunun kuşatılmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla elinizde tuttuğunuz kitap için çok çeşitli kaynaklara gitmek, okumalar yapmak, çeşitli isimlere danışmak kaçınılmaz oldu. Çeviri sürecinde bilhassa özel isimlerin yazılışında birlik sağlamak üzere Türkiye Diyanet Vakfı'nın hazırlamış olduğu İslam Ansiklopedisi temel alındı. İslam Ansiklopedisi'nin tercih edilmesinin sebebi bu muhallet eserin hem yakın dönemde tamamlanmış olması hem de ilgili maddelerin konunun uzmanı kişilerce yazılmış olmasıdır. Kennedy eser boyunca isimler, unvanlar, lakaplar ve kavramları transliterasyon kullanarak yazmıştır. Her ne kadar biz de bu yolu izlemeye çalışmış olsak da halihazırda Türkçede yerleşmiş kullanımları olan ifadeler için bu yola gitmedik. Örnek olarak, orijinal metinde Hulefâ-yı Râşidîn'in sonuncusu, Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali, Alî olarak yazılmıştı. Biz ise dilimizde yaygın olan kullanımı Ali'yi tercih ettik. Bu haseple, okumayı kolaylaştırması amacıyla nispet î'lerini ve diğer şapkalı harfleri olabildiğince asgari düzeyde tuttuk ve sadece şahıs isimlerinde (Gazzâlî), halifelerin aldıkları lakaplarında (Emîn) ve Arapça çoğulu kullanılan isimlerde (müminîn) bu kullanımları koruduk. Aynı şekilde çeşitli özel

isimlerde ve halife lakaplarında ayn harfini ‘ ile (Mu‘tasım), hemzeyi ’ ile (Me’mûn) gösterdik.

Kitapta atfı yapılan metinlerin kahir ekseriyeti kontrol edildi. Özellikle Arapça kaynakların asılları kontrol edilmek suretiyle metin içinde yapılan alıntıların aslına en uygun şekilde aktarılması sağlandı. Tabii bu aşamada Hakkı Dursun Yıldız’ın editörlüğünü üstlenmiş olduğu *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*’nden faydalandığımızı da belirtmemiz gerekiyor.

Çevirimizle ilgili bir diğer önemli husus metnin içerisine eklediğimiz birkaç dipnottur. Ya yazardan ya da editörden doğan bir dikkatsizlik sebebiyle metinde, görmezden gelinemeyecek bazı bilgi yanlışlarına denk geldik. Örneğin daha metnin baş kısmında geçen iki Kur’an ayetinin numaraları yanlış verilmişti. Aynı minvalde Osmanlı’da hilafetten bahsedilen kısımlarda Kanuni Sultan Süleyman’ın saltanat tarihleri yanlış verilmiş; III. Murat, II. Murat olarak geçmiş ve 1924’te hilafetin ilgası ile Cumhuriyet’in ilanından birbiri ardına gerçekleşmiş gibi bahsedilmiştir. Bu gibi diğer birkaç bilgi yanlış ana metinde olması gereken şekilde yazılıp yanlışın ne olduğu dipnotta gösterilmek suretiyle belirtilmiştir. Bu bilgi hatalarının dışında metinde genel bilgilere zıtlık teşkil eden diğer hususların tevil edilmesi yoluna sapılmamış, metin tam olarak Türkçeye aktarılmış ve sizlerin takdirine bırakılmıştır.

Bu keyifli ve öğretici çeviri sürecine vesile olduğu için öncelikle editörüm Utku Özcan’a teşekkürü bir borç bilirim. İçinden çıkamadığım noktalarda yardımlarını esirgemeyen dostlarım Faruk Akyıldız, Mehmet Emin Güleçyüz, Murat Şamil Şen ve Oğuz Satır’a müteşekkirim.

Kitap boyunca karşılaşılabileceğiniz lafzi aksaklıklar pek tabii ki şahsıma aittir, affınızı rica ederim.

M. Murtaza Özeren

TEŞEKKÜR

İslam tarihinin farklı dönemlerinden ve bölgelerinden halifelerin tarihini incelemeye ve yazmaya başlayalı bugün elli sene olmuş. Çok genç yaşta vefat etmiş olan parlak bir bilim insanı Martin Hinds'in danışmanlığında Cambridge'teki doktora-
nın konusu olan Abbasilerle başlamış, sonrasında Suriye ve İber Yarımadası'ndaki Emeviler ve Muvahhidlerle devam etmiştim. Çalışmaya başladığımdan beri geçen yarım yüzyılda hilafet meselesi, tarihi bir hatıra konumundan sıyrılıp modern siyasi tartışmanın ön cephesine yerleşti ve bu dönüşüm çağlar boyunca zikredilen makamın hangi düşüncelerle kullanılıp istifade edildiğini incelemek için kendi konfor alanımın ötesini incelemem hususunda beni yüreklendirdi.

Kaçınılmaz olarak böylesi uzun bir tarih taraması sırasında, “devlerin omuz-
larının üzerinde duruyordum” ve kendimden daha bilgili ve tanınmış bilim insan-
larının eserlerini kullanıyordum. Borçlu olduğum bu isimlerin en azından bir kıs-
mını dipnotlarda ve kaynakçada zikretmeye çalıştım. Kastım olmayarak atlamış
olduklarımdan ise özür dilemek boynumun borcudur.

Bu kitabın çoğu, güzel Yunan adası Amorgos'ta, Marco'nun zeytinliğindeki evi-
nin küçük Aegiali limanındaki beyaz evlere, koyu şarap rengi denize ve ötedeki ada-
lara bakan terasında yazılmıştır. Yazmak için sakinlik ve dinginlik önemli olsa da bu
kitap, mensubu olduğum Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'nda
(School of Oriental and African Studies, SOAS) gerçekleşen zıt fikirlerin ifade edildiği
çok yoğun tartışmalar sırasında tasarlanıp şekillenmiştir. Dünya üzerinde gündelik
konuşma sırasında bu kadar çok fikrin ve kültürün karşılaştığı, tarih ve topluma dair
fikirlerin bu kadar coşku ile incelendiği başka bir akademik ortam mevcut olamaz.
Çalışma arkadaşlarımla ve öğrencilerimle, hatta bilhassa birçok Müslüman öğrencim-
le İslami bağlamda siyasi gücün mahiyeti ve ahlaki üzerine yaptığım konuşmalardan
çok büyük fayda sağladım.

Bu kitap ayrıca yayın aşamasında yer alan şu arkadaşların gayretlerinden
oldukça fazla destek görmüştür: Fikirlerime karşı büyük bir şevk duyan yardım-
cım Georgine Capel, bu projeyi en baştan itibaren destekleyen Penguin Kitap'tan
Laura Stickney ve beni birçok hata ve kafa karışıklığından kurtaran editör Claire
Péligry.

Ve son olarak eşim Hilary'nin ve her geçen gün büyüyen ailemin, Katharine,
Alice ve James, bir sonraki kuşaktan, Ferdie, Ronja ve Aurora'nın destekleri
yazma süresince hep yanımda oldu (ve mümkün olan en hoş biçimde dikkatimi
dağıttı).

Hugh Kennedy

GİRİŞ

Hilafet nedir? Bu kavram ne anlama gelmektedir? Bu fikrin tarihi nedir? Bu sadece tarihe emanet edilmiş, geçmişten gelen bir ses olduğu için ilgi çeken eskiden kalma önemsiz bir şey midir? Ya da bugün yorumlayıp kullanabileceğimiz bir kavram mıdır? Bu kitapta bunları cevaplandırmaya çalışacağım. Hilafet kavramı yüzyıllar boyunca, göreceğimiz üzere, birçok farklı yoruma ve uygulamaya sahip olmuştur ancak bunların hepsinin temelinde, Allah'ın rızasına uygun şekilde Müslüman toplumun adilce düzenlenmesi vardır. Bazıları halifenin Allah'ın yer-yüzündeki gölgesi, otoritesinin yarı kutsal ve idare tarzının kusurdan münezzeh olduğunu öne sürerken bazıları da halifenin, tabiri caizse, Müslüman topluluğunun, yani ümmetin baş idarecisi olan, dünyevi iktidara sahip sıradan bir insan olduğunu kabul etmiştir ki bu ikisinin arasında geniş bir fikir yelpazesi vardır. Hepsisi de Allah'ın rızasının Müslümanların arasında işlerlik kazandığını görme arzusunu barındırır.

Bu kitap, temelde, güncel siyasetle alakalı bir kitap değildir. Daha ziyade bir tarih kitabıdır ve ele aldığı tarihi malzemenin çoğu, her ne kadar tartışmaların bir kısmı yirmi birinci yüzyıla kadar gelse de, Anglo-Sakson geleneğine mensup tarihçilerin erken Orta Çağlar, hatta Karanlık Çağlar olarak adlandırdığı, Hz. Muhammed'in 632'deki vefatından 1097'de Haçlıların Orta Doğu'ya gelişine kadarki dört yüz yıllık bir döneme dayanmaktadır. Bu dönemin, Müslüman olan veya olmayan bizlerin bulunduğu yere çok az etkisi olduğunu, hatta hiçbir etkisi olmadığını düşünmek oldukça kolaydır. Bunun yanı sıra kendine İslam devleti diyen İŞİD'in çoğu açıklaması bugüne dairdir ve kendi hareketini Batı etkisine ve yirmi birinci yüzyıl baskılarına bir cevap olarak görmektedir. Bunun aksine ben, İŞİD'in hilafet anlayışını ve bunun neden birçoğumuzu ilgilendiren önemli bir mesele olduğunu anlamak için İslam geleneğinin derin köklerini anlamamız gerektiğini kanıtlamaya çalışacağım. İŞİD, İslami yenilenme adına yürüttüğü projesi için hilafetin diriltilmesini çok önemli bir ilke haline getirmiştir. Böylece bu, hilafet fikrinin ilk ortaya çıkışından neredeyse on dört yüzyıl sonra onun sahip olduğu nüfuzu gösteriyordu. İslam ümmetinin dirilişi için uygulanabilir bir siyasi görüş inşa etmek için bir temel arayışında olan modern İslamcılar için, bu yüzyıllarda yaşananlar bir ilham ve meşruiyet kaynağıdır.

Yaşananlar kısmen ilham vermeye devam ediyor çünkü İslamcılar hilafetin en güçlü olduğu ve siyasi otoritesinin bütün Batı Avrasya'ya ilerlediği, Londra ve Paris'te henüz birkaç bin kişi zor yaşarken Bağdat'ta neredeyse yarım milyon

nüfusun bulunduğu, halifenin geniş alanlara daimi ordusuyla, hem kelimelerden hem de sayılardan anlayan bürokratlarıyla hükmettiği, Bağdat ve Kahire'nin büyük ticaret ve kültür merkezleri olduğu bir dünyayı geri istiyor. Eğer kendi içinde ve komşularıyla barış içerisinde yaşayacaksa, İslam geleneğine mensup olan olmayan herkes için, bu dönemin tarihini bilmek herhangi bir medeniyet için gerekli olan kültürel özgüveni destekleyebilir. Bu noktada kitabım, Müslüman olsun veya olmasın, parlak bir medeniyetin gerçek ihtişamı ve başarıları hakkında bilgilenmek isteyen herkesi hedeflemektedir.

Ama bu kitap bunun ötesine geçiyor. Bazı Müslümanlar için, hilafetin tarihi Müslümanların Allah korkusu ve takvaya sahip, sofu, nefislerini terbiye etmiş oldukları, her zaman kendi hayatlarını Allah yoluna feda etmeyi istedikleri bir döneme işaret eder. Bu tasavvur sadece basit bir nostaljik hatıra değildir. Bu kadim geçmiş, günümüzdeki herhangi bir siyasi görüşte gözlemlenmeyen bir biçimde, bugün bazı İslamcı grupları meşrulaştırıyor. İŞİD'in dergisi *Dabiq*'ta propaganda yazılarını okuduğumuz zaman Hz. Muhammed'in, onun arkadaş ve yoldaşları olan sahabenin ve ilk halifelerin yaptıklarına yapılan devamlı atıflar karşısında şaşırıp kalmamak elde değil. Eğer onlar bir şey yaptılarsa, mesele devam ediyordur, biz de aynen onlar gibi yapmalıyız. Başka gerekçeye ihtiyaç yok. Hatta genellikle vahşi ve barbarca görülen uygulamaların bile daha fazla meşrulaştırılmasına gerek yok, çünkü zaten böylesine büyük kahramanlar aynı yolu tutmuşlardır. Kadim geçmişe doğru yol almadıkça, bu yüksek ve ısrarcı seslerin ne söylediğini anlayamaz ve onlara karşı çıkamayız.

Tarih, bu hiçbir yerde rastlamadığımız gelenek için bir güç kaynağı. Britanya'da hiç kimse, erken dönem Arap kaynaklarıyla hemen hemen aynı tarihlere denk gelen Anglo-Sakson kroniklerine bakarak bunları bugünkü siyasi tavrı bir şekilde meşrulaştırmak için kullanmıyor. Bu kronikler ilgimizi çekebilir; atalarımızın davranışları hakkında önemli görüşler sunabilir ya da Kral Alfred'in yaptıkları bize genel manada ilham da verebilir ancak bunlar ne düzen belirleyici olabilirler ne bugün ve yarın için yön verebilir ne de mazeret sunabilirler. Bu sebeple hilafet kavramına dair herhangi bir tartışma bir tarih kitabında geçmelidir ve bu sebeple zikredilen karmaşık hatıraların ve geleneklerin doğru biçimde anlamamız gereklidir.

Bu kitabı, bize hilafetin canlı deneyimine dair fikir verebilecek, Arapça ve Farsçadan çevrilmiş metinlerden alıntılar yaparak canlandırmanın yollarını aradım. Bu alıntılar bize, sonradan çeşitli tutum ve taraftarlıklarla bozulmamış bir zamanda görülen ve duyulan canlı hilafet deneyimine dair fikirler sunabilirler. Bu tarz metinler, birçok Müslüman'ın halifelerine nasıl baktığı, halifelerinden ne beledikleri gibi önemli konulara temas edebilir; muhteşem sahnelerin göz önüne çık-

masına, sadece yönetici bir hanedanın değil bütün bir Müslüman topluluğun itibarını artıracak kültürel etkinliklere odaklanmaya katkı sağlayabilir. Bu aktarımları okuyarak, genelde kuru bir tarih anlatısı olarak aktarılan hilafetin icraatlarına bir nebze hoşluk ve hayat neşesi katabiliriz.

Benim meşhur selefim, SOAS'ta Arapça profesörü olan Sir Thomas Arnold'ın bu konuya İngilizcede ilk adanan kitap olan *The Caliphate*'ten (*Hilafet*, 1924) başlayarak modern tarihi çalışmaları kullandım. Akademisyen dostlarım şükran borçlarımın farkına varacaklardır. En başta gelenleri “Notlar” ve “İleri Okumalar” kısmında andım; sehven kaçırdığım isimlere özürlerimi sunarım. Yazdığım şey kaynağını temelde İslam geleneğinin içerisinden almaktadır. Malzeme oryantalist yabancıların değil, zeki ve anlayışları kuvvetli Müslümanların yazmış olduğu, çoğunluğu Arapça, bir kısmı da Farsça ve Türkçe zengin tarihi metinlerdir. Bunların her biri de İslam kültür geleneğinin büyük başarılarıdır. İslam dünyasındaki çok çeşitli hilafet tezahürlerinin hepsini aktarıyormuş gibi yapamazdım. Özellikle bazı okuyucular on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda Güney ve Güneydoğu Asya'daki gelişmeleri görmezden geldiğimi düşünebilirler fakat kanaatimce bu konuya girmek eseri çok uzatacak ve gereksiz ayrıntılarla dolduracaktı; bu sebeple bunların başka bir çalışmada olması gerektiğini düşündüm.

Geleneğin içerisinden gelen şey siyasi, dini aktörler ve yazarlar için bir saygı doğurur. Hem İslami değerleri yansıtan hem de inançlarını yaşayabilecekleri güvenli ve düzenli bir çerçeve sağlayan kurumları yaratmaya çalışan erken dönem Müslümanları temelde ne fanatik veya mantıksız şekilde davrandılar ne de yaptıklarını, tartışmalarını ve anlaşmazlıklarını kaydettikleri metinleri gayri ciddi bir şekilde kaleme aldılar. Birçok insan toplumu için ortak olan siyasi ve dini açmazlarla uğraşıp durdular: iyi hayat nasıl yaşanacaktı; insanların, aynı fikirde olmadıkları halde bile bir arada yaşayacakları bir toplum nasıl kurulacaktı; hangi suçlar bir insanı toplumdan uzaklaştıracak veya ona ölüm cezası verecek kadar ciddiye alınacaktı; belki de en önemlisi, Allah'ın takdiri nasıl anlaşılmalıydı ve Allah insanlardan ne bekliyordu? Onların endişelerini göz ardı edip, yazdıklarını aşırı taraflı olarak nitelendirip ciddiye alamayacak kadar yanlı kabul etmektense, tartışmalarına, korkularına, ümitlerine ve görüşlerine saygıyla bakarsak, onların yaptıklarını ve tavırlarını anlamaya daha da yaklaşıyoruz.

Bu kitap oldukça polemikçidir. Kitap boyunca vurgulanan şey, hilafet fikrinin zengin ve farklılık gösteren bir gelenek olduğudur. Birçok Müslüman, böylesi bir kurumun insan toplumunu düzenlemenin en iyi yolu olduğu fikrine sıkı sıkıya bağlıdır fakat hilafet ihtişamlı bir şeydir. Hilafeti tanımlayan tek yol, tek bir kalıp veya hukuki çerçeve yoktur. Tarih çok farklı karakterde (savaşçı, zahit, entelektüel, haz düşkünü, ehliyetsiz, zalim ve despot) halifeler olduğunu söyler. Bunların

her biri hilafet geleneğine mensuptur. Hiçbir zaman bu makamın hangi yetkilere sahip olduğuna, kimin halife seçilmeye layık olduğuna ve halifelerin nasıl seçilmesi gerektiğine dair genel bir görüş olmamıştır. Belki de bu esneklik, hatta belirsizlik, bu fikrin bu kadar uzun yaşamasını ve çok farklı Müslüman toplumlarda ilgi görmesini sağlamıştır.

Burada hedefim hilafet tecrübesinin çeşitliliğin göstermek. Bu gelenekten ne almak istiyorsanız seçebilirsiniz, seçim sizindir. Eğer Müslüman toplumu yönetirken saldırgan ve acımasız olan bir hilafet istiyorsanız geniş tarihi kayıtlarda örneklerini bulabilirsiniz. Allah'ın arzusuna ve muradına tam sadakatle bağlı kaldığı halde cömert ve farklı fikirlere, âdetlere açık bir hilafet istiyorsanız bunu da tarihi gelenek içerisinde bulabilirsiniz. Geçmiş birçok farklı mesaj taşımaktadır.

Hilafeti kendi şahsi ve genellikle dar İslam görüşlerini ümmete dayatma aracı olarak görenlerin yanında onu cihanı fethetme hedefi için bir gerekçe olarak algılayanlar da vardır. Aynı şekilde hilafeti Müslümanların dindar bir hayat yaşamak için çabalayabilecekleri ve kendi zihinlerini buna en iyi şekilde uydurabilecekleri sade bir sistem sağladığını düşünenler de vardır. Kimileri halifeyi yarı ilahi güçlerle donatılmış, Allah'ın dünyadaki temsilcisi olarak görürken kimileri de onun rolünün Müslüman toplumunu vergi ve asker toplayarak düşmanlardan korumak olduğunu varsayar. Bunların yanı sıra büyük Abbasi ve Fatımi halifeleri tarafından idare edilen açık, geniş fikirli ve kucaklayıcı toplumları ve onların muazzam entelektüel ve sanatsal başarılarını da gururla ananları da unutmamalıyız. Hilafet tarihi ve daha genel olarak İslam tarihi bir yorumun veya dar bir görüşün hükümlerine altına alınmamalıdır. Daha ziyade Müslüman olanlar ve olmayanlar olarak bizler çağlar boyunca süregelen olan hilafet deneyiminin zenginliğinden ve çeşitliliğinden faydalanmalıyız.

Hilafet fikrinin tarihçesi, neredeyse on dört yüzyıl öncesinde Hz. Muhammed'in 632'de vefatından bugüne değin varlığını sürdürmüş, kullanılmış ve şekil değiştirmiştir. Güneydoğu Asya'dan Portekiz ve Fas'a kadar uzanan ülkelerde tartışılmış, benimsenmiş veya reddedilmiştir. Dolayısıyla, bu kavramın çok farklı şekilde uygulamaya konması ve çok farklı dillerde ifade edilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Hilafet deneyimlerinin çeşitliliği, ilerleyen bölümlerde inceleyeceğim konulardan biridir. Bununla birlikte hilafet fikrinin bu farklı uygulamaları ve ifadeleri ortak bir tarihi zemine sahiptir ya da yorumları çok fazla çeşitlilik gösterse de genel olarak önemli unsurlar barındıran tarihi durumların hatırasından kaynak almaktadır da diyebiliriz. Bu geleneğin farklı dönemlerde, farklı siyasi ve sosyal ortamlarda açıklandığı, geliştirildiği ve icat edildiği biçimler bu çalışmanın ana konularından biri olacaktır.

Üç Soru

Üç soru bu eserde tartışmaya hükmedecek ve bölümler arası bağı sağlayan bir iplik gibi olacaktır. Bunlardan ilki şudur: Bir halife nasıl seçiliyordu? Bu sorudan neşet eden üç muhtemel cevap vardır. İlk seçenek halifenin Müslümanların kendileri tarafından seçilmesidir. Bu görünüşte basit bir fikirdir, fakat çok farklı şekillerde tezahür edebilir. Seçmen kim olacak? Bir kişi yeterli mi, yoksa birden fazlası mı olmalı? Haricilerin benimsedikleri bir tutum olarak, akıllı ve sıhhatli herhangi bir yetişkin erkek (bu tarihsel tartışmalarda kadın bir halife olması fikri hiç zikredilmemiştir) bu makam için uygun mudur? Yoksa halifenin belli bir aileden veya soydan olması mı gereklidir? Dahası halifelerin Hz. Muhammed'in kabilesi olan Kureyş'e (Sünnilere göre), veya doğrudan Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fâtıma ve damadı Hz. Ali ile onların çocukları olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in soyuna (Şiilere göre) mensup olmaları mı gereklidir?

İkinci seçenek halifenin tek mukaddes aileye, Hz. Ali ile Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fâtıma'nın kurdukları aileye mensup olmasıdır. Ancak bu da daha fazla soru ve ihtimal getirmektedir. Ailenin bütünü tek bir kol gibi sayılıp, hak sahibi olarak görülmeli midir? Bu kol içerisinden makama, Müslümanların yerleşik kanun ve âdetlerine uymadığı halde en büyük erkek çocuk mu geçmelidir? Daha münasip bir aday olduğu halde hâlâ o mu seçilmelidir? Tabii ki yıllar ve yüzyıllar yavaş yavaş geçerken, bu makama çok daha fazla talip çıkacak, çünkü ailenin bireyleri denizdeki kum taneleri kadar fazla olacaktır. Bu koşullar altında, birçok insan kendi şecerelerini bu aileye dayandıracaktır. Bunu yapanlar da ya bu muteber ilişkiden fayda sağlamayı uman düzenbazlar olacak ya da bir şekilde damarlarında Hz. Muhammed'in kanının kendi damarlarında aktığına inanmış insanlar olacaktır.

Üçüncü seçenek *nas*'la seçimdir. Nas temel olarak bir önceki hükümdarın seçimi veya ataması anlamına gelir. Uygulamada bir hükümdarın oğullarından birini veya daha fazlasını (bir asıl bir yedek olarak) seçmesi anlamına gelir ancak illa ki oğlu olacak diye bir kaide yoktur çünkü Halife Me'mûn Abbasi soyuna mensup oğullarını veya akrabalarını değil Hz. Ali soyundan gelen birini halife olarak seçmiştir. Diğer seçim ve veraset usullerinden daha az teorik ve ideolojik altyapıya sahip olsa da bu, uygulamada en çok tercih edilen yoldur. Makam bu sayede nesilden nesile geçer. Tabiri caizse bu saltanat kavramına yeşil ışık yakar.

İlk soru –halife nasıl seçilecek– ikincisiyle sıkı sıkıya bağlantılıydı: Halife ne yapmalıdır ve yetkileri ne kadar geniş olmalıdır? Halifeyi bir tanrı-kral, Hz. Muhammed'e eş hatta ondan üstün olarak görenlerle, halifenin Kâdir-i Mutlak olan Allah'la, tıpkı diğer Müslümanlar gibi, doğrudan bağlantısı olmadığını, onun

sadece eşitler arası birinci (*primus inter pares*) veya Müslüman toplumunun başkanı olması gerektiğine inananlar arasında çok geniş bir yelpaze vardı. Bu fark seçim tarzı meselesiyle bağlantılıydı. Eğer hilafetin intikali Ehl-i Beyt içerisinden miras yoluyla geçmişse bu Allah tarafından yapılmış bir seçimdi ve bu sebeple liderin ilahi bir muvafakati vardı; o insani meselelerin düzenlenmesi için Allah'ın seçilmiş vasıtasıydı; onun Kur'an'ı ve Sünnet'i (Hz. Muhammed'in yaptıklarını ve söylediklerini) yorumlama ve hatta tadil etme yetkisi vardı. Bu temel olarak Şiiilerin görüşüdür. Diğer taraftan, eğer halife, dinibütün ve âlim insanlar tarafından seçilmişse o kaçınılmaz bir şekilde yanılabilir birisiydi: bütün insanlar hata yapabilir. Tabii ki onun Allah'la doğrudan bir bağı yoktu, Kur'an'ı yorumlama veya kanun koyma makamında değildi. Bunlar, hayatlarını Kur'an'ı ve hadisleri (Hz. Muhammed'in söylediklerini) anlamaya vakfetmiş hocalara ve ulemaya bırakılmalıydı. Bu da temel olarak Sünni bakış açısıdır.

Üçüncü temel soru şuydu: Bu meselelerin halledilebileceğinin kanıtı neydi ve bu nasıl yorumlanmalıydı? Hz. Muhammed'in 632'de vefatından sonra, Müslüman toplum eşi benzeri görülmemiş bir durumla karşı karşıya kaldı. Ortada, Hz. Muhammed'in vazifesinin öncesini gösterecek herhangi bir kılavuz yoktu ve Müslümanlarca onun kabul edilmesi İslam öncesini her şekilde geçersiz kılmıştı. Geçmişe dair sadece nasıl davranılmaması ve toplumun nasıl düzenlenmemesine dair müthiş bir uyarı kalmıştı. Aynı şekilde büyük Roma ve Pers monarşilerinin uygulamaları da örnek alınamazdı çünkü bunlar da Hz. Muhammed'in öğrettikleriyle reddedilmişti. Ayrıca bunlar mağlup edilmiş; Pers monarşisi için konuşursak, Allah'ın inayetiyle Müslümanlarca yıkılmıştı. Aslında zaman geçerken bazı Müslümanlar, bazı meselelerin nasıl halledileceği konusunda eski monarşilerdeki fikirleri ödünç aldılar, ama bu fikirler asla tartışmaya açılmadı. Aksi takdirde Hz. Muhammed'in mesajının, dolayısıyla da İslam'ın kendisinin biricik geçerliliği şüpheye düşerdi. Sayıları 144.000 olan, Allah'ın gönderdiği peygamberler sadece muhtemel modeller olabilirlerdi ancak Hz. Musa ve Hz. İsa gibi önemli istisnalar haricinde, bu belli belirsiz figürlerin hayatları ve güttükleri siyaset kılavuz olmak için çok ama çok yetersizdi.

Eski veya yabancı modellerin yokluğunda, Müslüman toplum kısa zaman içerisinde, hatırlanan, yanlış hatırlanan ve türetilen kendi erken tarihine dayanan bir teamül yapısı geliştirmeye başladı. Bu işlem kendi mensupları ve şahitleri tarafından yapıldı ve bunu, temel olarak kısa hikâyeler ve anekdotlar olan *ahbar* (tekili *haber*) biçiminde gerçekleştirdiler. Bunlar kısmen bir araya getirildi ve sekizinci yüzyıl itibarıyla da sonraki nesiller tarafından kayıt derlemeleri halinde düzenlendi ve zamanla yazılı olarak ayrıntılı hale getirildi. Bugün elimizdekiler dokuzuncu yüzyılın ortalarından onuncu yüzyılın ilk yarısına kadar geriye gitmektedir ki bun-

lar anlattıkları olaylardan yüz elli, hatta iki yüz yıl sonra kaleme alınmış demektir. Bu belirgin zaman aralığı modern tarihçiler arasında dikkate değer, çoğu zaman da faydasız, bir keder uyandırmaktadır. Aykırılıklar ve uyuşmazlıklar, bu malzemenin “gerçekten ne olduğunu” yeniden inşa etmek adına güvenilmez olduğu için faydasız, tarafsız olduğu için de fazlasıyla yanıltıcı olduğunu göstermek için kullanıldı. Erken dönem Orta Çağ Hristiyan dünyasının büyük tarihçileri Procopius, Tourslu Gregory, Bede ve bütün çağdaşları ile destekçileri tarihi anlatıyı bir şeylere işaret etmek ve tartışma yürütmek için kullanmışlar ve temsil ettikleri fikirleri devam ettirebilecek olayları ve karakterleri tercih etmişlerdir. Erken dönem Müslüman yazıcılar ve derleyiciler de aynı şeyi yapmışlardır.

Bu erken tarih kayıtlarının derlenmesi ve onları kullanışımız hakkında aklımızdan çıkarmamız gereken iki önemli husus var. İlki bunların, birbirlerine benzer genel bir çerçeve içerisinde çok geniş ayrıntı ve yorum içerdikleridir. Neredeyse istisnasız şekilde, Hz. Muhammed’in vefatından sonra onu dört halifenin, Hz. Ebû Bekir (632-4), Hz. Ömer (634-44), Hz. Osman (644-56) ve Hz. Ali’nin (656-61) izlediği nakledilir. Söylendiğine göre, bu dört karakter hakkında farklı fikirler vardır. Çoğunluğa göre, bunlar konuşmaları ve davranışları ile diğer bütün Müslümanlar tarafından gözlenmesi ve gıpta edilmesi gereken saygıdeğer şahsiyetlerdir. Fakat bazıları da ilk iki halifenin, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’in gerçekten harika oldukları halde üçüncü halife Hz. Osman’ın devri sırasında, kendisinin şahsi yanlışları sebebiyle işlerin yanlış gitmeye başladığını ve düzenin ancak Hz. Ali’nin halife olmasıyla sağlanabileceğini düşünür. Başka bir grup ise Hz. Ebû Bekir’in, Hz. Muhammed’in gerçek vârisi olan Hz. Ali’nin haklarını gasp ettiğini, Hz. Ömer ile Hz. Osman’ın da gayrimeşru şekilde yönetimi ele geçiren suçlu kimseler olduğunu ve yanlış davrandıklarını ileri sürmektedir. Gerçek hilafet her zaman Hz. Ali’ye aitti ve sadece onun zamanında, kısa bir süreliğine işler düzgün gitmişti. Bu fikir farklılıkları Emeviler (661-750), Abbasiler (750-1258) ve hilafette hak iddia eden diğer devletlerde de devam etti. Güvenilmez ve hatta açıkça yanlış olmalarından öte, bu farklılıkların kayıtları zamanın tutum ve tartışmalarını çok açık biçimde ortaya koyuyor. Ancak günümüz okurunun bu kaynaklarda, sonradan yaşanmış bir tartışmayı değerlendirmek ve şekillendirmek için birçok unsurun bulunduğu her zaman dikkat etmesi gerekir.

Erken dönem tarihi kayıtlar için dikkat edilmesi gereken ikinci husus da şudur: Bunlar hilafetin ne olduğuna dair bütün tartışmaların temelidir; siyasi tartışmanın yapıtaşlarıdır. Hilafet makamının gerçek mahiyeti ve işlevini belirlemek için çoğu Müslüman düşünür, siyasi kurumların soyut teorilerine veya ilkelerine değil, tıpkı Hobbes ve Rousseau gibi eski halifelerin, özellikle de ilk dördünün hikâyelerine bakmışlardır. Bu kayıtlar sadece, Wordsworth’ün “eski, tatsız, nesne-

lerden çok uzakta ve savaşlardan çok önce” diye nitelendirdiği şeylere dair değildi, aynı zamanda bunlar insanların kendi zamanlarında nasıl bir tutum takınmasını gerektiğini kesinleştiren, Yüce Allah’ın rızasına mutlak teslimiyetle diğer hemcinsleriyle beraber yaşamanın gereksinimlerine nasıl bir orta yol bulmaları gerektiğini belirten olaylara dairdi. Bu kitap tarihi anlatılar ve tartişmalarla dolu gibi gözü-küyorsa, bunun sebebi hilafetle ilgili tartişma şeklinin sürekli cereyan edegelmesi ve burada da aynı şekilde devam etmesidir. Eğer bu tartişmayı anlamak istiyorsak, Müslüman olsun olmasın, tartişmanın üretildiği tarihi dili anlamak zorundayız.

Sonraki bölümler, bu üç temel soruyu –halifenin nasıl seçilmesi gerektiği, halifenin yetkilerinin ne olduğu ve sınırları, bunların nasıl kayda alınıp kullanılmış olduğu– hilafetin farklı tarihsel dönemlerini işığında inceleyip, farklı zaman ve mekânlardaki insanların çağlar boyunca hilafet fikrini besleyen temel kavramları nasıl kullandığını ve hatta sömürdüğünü, göstermeyi amaçlamaktadır.

Transliterasyon ve Tarihler

Bu kitapta okuyucunun gözünü çok sayıdaki Arapça isim ve kavramla korkutmamak veya onları sıkmamak için çok çaba harcadım. Halifelerin isimleri gibi bazı Arapça kelimeler gerekiydi çünkü bu tartişmanın içerisindeki kavramların çoğunun İngilizcede doğrudan karşılığı yok. Böyle kelimeler metinde ilk geçtiğinde kısaca, sonrasında ise sözlük kısmında geniş olarak açıklanacak. Arap yazarlar meseleleri hicri takvime –Güneş yılından on bir gün kısa olan Ay’a göre belirlenen takvimdir ve Hz. Muhammed’in Mekke’den Medine’ye 622 yılındaki hicretini/ göçünü başlangıç kabul eder– göre vermiş olsa da kitaptaki tarihler, karışıklığı önlemek adına miladi takvime göre verildi.

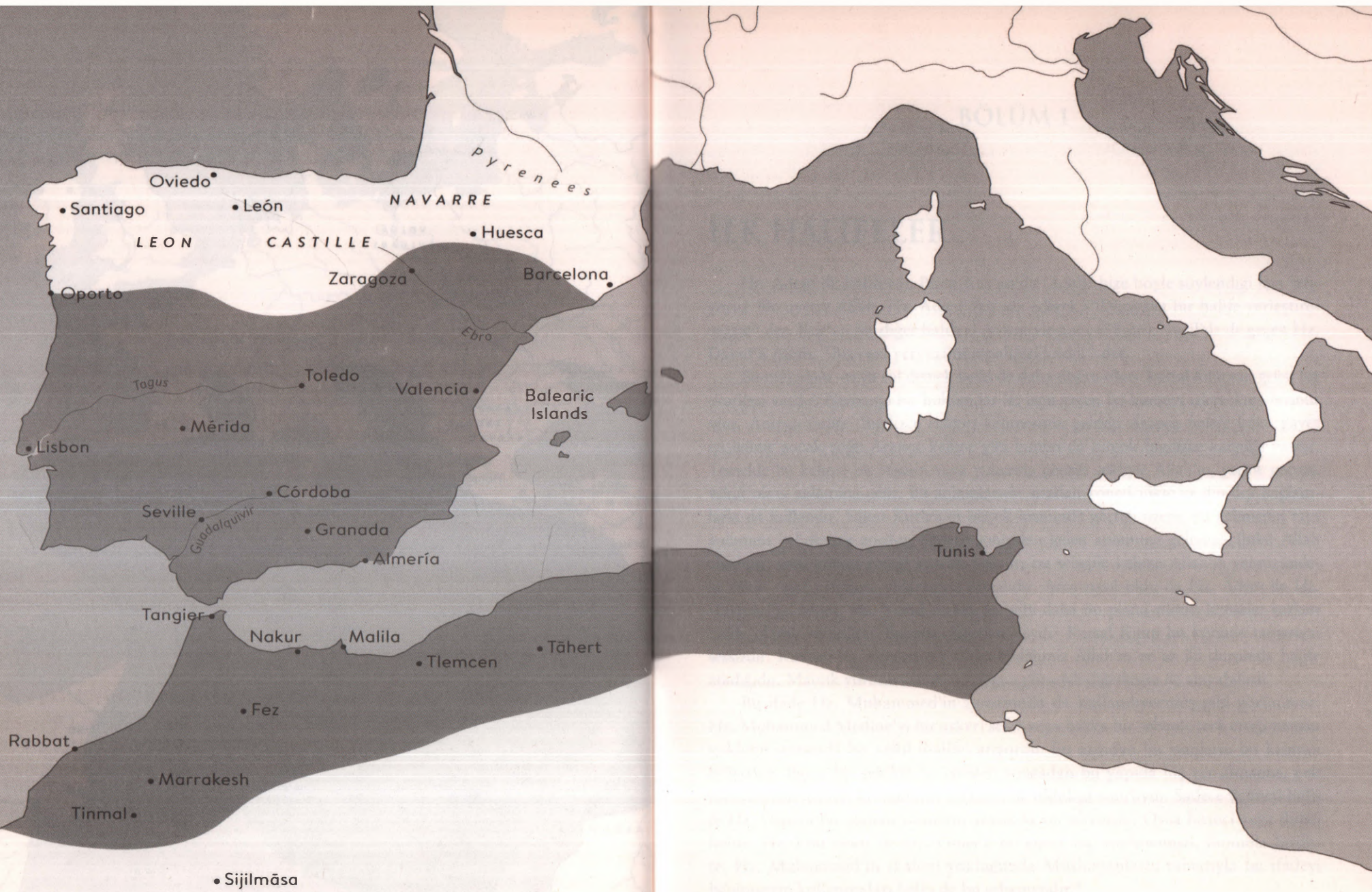
Tarih, özellikle de bizden çok uzak dönemlerin tarihi, zaman zaman donuk ve sıkıcı bir şeymiş gibi gelebilir; tıpkı Wellington Dükü’nün “bir diğerinden sonra, bir lanet olasıca daha” demesi gibi. Müslümanlarla gayrimüslimler, savaş ve fetihlerin isimlerini okumaktan sıkılıyorsa İşlam tarihindeki sayısız kitabı dolduran telaffuz edilemez, hafızaya geçirilemez isimler için de aynısının olacağından hiç şüphe yoktur. Bu sebeple, aşırı basitleştirme tehlikesini göze alarak, kişi isimlerini asgari düzeyde tutma ve bunların başlarında yer alan “el-” takısını [artikel/harf-i tarif] kaldırma kararı aldım.

Bugün için, Arapça isim ve kavramları Latin harflerine dönüştürürken genel olarak kabul edilen bir transliterasyon sistemi vardır. Bu önemlidir çünkü kullanılan Arap harflerinin tam olarak İngilizcede aktarılmasına olanak sağlar. Ancak, harflerin üstünde ve altında kullanılan noktalardan kaçınarak bunun basitleştirilmiş halini kullanacağım. Arapçaya aşına olmayanların Latin harflerine d, s, t,

z olarak translitere edilmiş olan farklı harfleri bilmeleri fayda sağlamayacaktır. Ancak bunun tek istisnası *ayn* harfidir ki o da transliterasyonda ‘ ile gösterilir. Bu harf bir gırtlak ünsüzüdür ancak Arapça konuşamayanlar tarafından uzun bir sesli harf olarak sesi verilebilir. Arapçada ayrıca *hemze* denen bir gırtlak esi kullanılır ki o da ‘ ile gösterilir.¹ Diğer taraftan uzun ve kısa heceleri göstermem gerek diye düşünüyorum çünkü bu vurguyu belirler. Böylece bu ünlü Abbasi halifesinin Reşid [*Rasheed*] olarak mı yoksa Reeşid [*Raashed*] olarak mı anıldığını anlamaya yardım edecektir; bu amaçla bu isim Reşid olarak yazılmıştır. Diğer iki uzun ünlü olan î (Azîz’deki gibi) ve û (Mansûr’daki gibi) da vurgunun nerede olduğunu belirtmek adına belirtilecektir.

Arapça birçok isimde geçen *ibn* kelimesi “oğlu” anlamına gelir, bunları uzun isimlerde “b.” olarak kısalttım (Abbâs b. Firnâs’ta olduğu gibi).

1 Çeviride tutuğumuz yol için “Çevirmenin Önsözü” kısmına bakınız. (çev.)

Harita 2: Onuncu Yüzyıldan On İkinci Yüzyıla
Kadar Batı Hilafetlerinin Toprakları

BÖLÜM 1

İLK HALİFELER

Hız. Âdem ilk halifeydi. Bunu Kur'an'da (2:30)² bize böyle söylendiğı için biliyoruz. Bu ayette Allah, Hz. Âdem'den söz ederek, "Dünyaya bir halife yerleştireceğim" der. Kur'an bir diğler halifeyi de ismiyle anar (38:26):³ İncil'de de geçen Hz. Davut'a Allah, "Biz seni yeryüzünün halifesi kıldık" der.

Bu makamın –veya rol demek belki de daha doğru olur– kutsal kitaptan gelen bir otoritesi vardır. Herhangi bir hükümdar bu ismi geçen iki kimseyi izlemekten hoşnut olur. Arapça *halife* (İngilizce *caliph*) kelimesinin geldiğı Arapça *halefe* kökü gayet iyi bilinir ancak çoğı Arapça kelime gibi bunun da birçok İngilizce karşılığı vardır. Temelde bu kelime bir kişinin veya yukarıda geçtiğı şekliyle Allah'ın, yerine geçme, vekili olma anlamına gelir. Bu anlamlarıyla sıradan yöneticilikte ve din dışı bağ-lamlarla da kullanılır. Fakat Kur'an'ın birçok kısmında geçtiğı üzere, bu kelimenin tam anlamını belirlemek zordur. Sadece sonradan gelen anlamına gelmez, çünkü Allah ebedidir, yani tabiatı gereğı sonrası yoktur; bu sebeple kelime Allah'ın yeryüzündeki vekili veya temsilcisi anlamında olmalıdır. Ama nasıl oldu da Hz. Âdem ile Hz. Davud; Hz. Musa, Hz. Yusuf ve Hz. İsa gibi daha ön plana çıkmış kimseler varken halife olarak seçildiler? Bunların işlevleri neydi? Kutsal Kitap bu konuda tamamen sessizdir. Kur'anı ifadelerden tek çıkarabildiğimiz Allah'ın en az iki durumda halife atadığıdır. Mantık yürütürsek, Allah uygun görseydi diğlerlerini de atayabilirdi.

Bu ifade Hz. Muhammed'in zamanında da kullanılıyormuş gibi görünüyor. Hz. Muhammed Medine'yi bir askeri sefer veya başka bir sebeple terk ettiğı zaman yokluğu sırasında bir vekil (halife) atıyordu. En azından bu isimlerin bir kısmını biliyoruz. İlginç bir şekilde bu isimler, sonradan bu yapıda hiç yer almamış, pek tanınmayan kişiler, ki bunların yetkileri de oldukça sınırlıydı. Sadece üçüncü halife Hz. Osman bu atanan isimlerin arasında yer alıyordu. Oysa birinci veya ikinci halife, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'e bu görev hiç verilmemişti. Bununla birlikte, Hz. Muhammed'in (kalıcı) yokluğunda Müslümanların tabiatıyla bu ifadeyi benimseyip kullanmaları belki de bu sebeptendir.⁴

2 Orijinal metinde 28. Ayet olarak geçmektedir ancak atıf yapılan ayet aslında 30. Ayet'tir. (çev.)

3 Orijinal metinde 25. Ayet olarak geçmektedir ancak atıf yapılan ayet aslında 26. Ayet'tir. (çev.)

4 M. Cook, "Muhammad's Deputies in Medina," *Usûr al-wusta* 23 (2015), 1–67.

Makamın başlangıcı Hz. Muhammed'in 632'de vefatını izleyen hızlı olaylara kadar götürülebilir. Çoğunluğun (Sünni) görüşüne göre, Hz. Muhammed kendisinden sonra gelecek kimseyi açıkça belirtmemiştir. Sadece eski dostu ve yoldaşı Hz. Ebû Bekir'e, çok hasta olduğu son günlerinde namazlara imamlık yapmasını söylemişti. Hz. Muhammed kendisinin, Hz. Âdem'e dek uzanan reformistler ve hatiplerden oluşan yüce bir silsile olan ve bu silsileye mensup herkesin, çeşitli başarı düzeylerinde insanlığı tek hakiki Tanrı'ya ibadet etmeye döndürmek için çalıştığı peygamberlerin sonuncusu olduğunu beyan etmişti. Hz. Muhammed'den sonra hiç kimse Allah'ın Peygamberi sıfatını, Hz. Muhammed ve onun ümmetiyle bir varlık mücadelesi vermeden üzerine alamazdı.

Halef olmanın bir diğer imkânı da ailenin üzerinden gerçekleştirilmesiydi. Hz. Muhammed'in birçok eşi ve çocuğu olduğu halde yetişkinliğe erişen sadece kızı Hz. Fâtıma olmuştur. Bu sebeple Hz. Muhammed ve ümmeti, hilafetin erkek evlatlardan doğrudan bir silsile üzerinden geçmesini isteselerdi (ki bunu istediklerine dair bir kanıt yoktur) böyle bir şey mümkün değildi.

Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonraki saat ve günlerde ne olduğu tamamen açık değildir ama temel hatlar genel olarak kabul görmüş ve olaylar daha sonraki bütün bir hilafet tarihi üzerinde çok derin ve etkisi sürecek sonuçlar doğurmuştur. Bunları ve bunların nasıl hatırlandığını anlamak için o zamanki Medine'de yer alan Müslüman topluluğunun yapısına bakmak gereklidir. Hz. Muhammed aslında Medineli değildir; kendisi 450 km güneyde Mekke'de doğup büyümüştür. Gelenek, ailesinin zengin olmadığına ısrar etse de ailesi, şehre hükmeden güçlü bir tüccar kabile olan Kureyş'in üyeleri olarak önemli bir konumdaydı. Bunlar, İslam gelmeden önce de şehrin tam merkezinde yer alan ve bir köşesinde siyah bir taş bulunan küp şekilli Kâbe'ye (burası, şimdi olduğu gibi İslam'dan önce de hacın gerçekleştirildiği bir yerdi) saygılarını sunmak için gelen hacılara hizmet sağlamada önemli bir rol oynuyordu. Kureyş'in bir üyesi olmak şehrin siyasi meselelerini, kurak ve ıssız şehre zenginlik getiren ticaret kervanlarını düzenleyen lider bir sınıfa mensup olmak demekti. Kureyş'in içerisinde Hz. Muhammed, Beni Haşim sülalesine mensuptu. Bu grubun içerisinde, amcası Ebû Tâlib (oğlu Hz. Ali sonradan Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fâtıma ile evlenerek onun damadı olacaktır) de yer alıyordu. Ancak bu grup, yine Kureyş'ten olan ve şehrin daha çok ticari ve siyasi hayatına hükmeden zengin ve güçlü Emevi ailesini barındırıyordu.

Hz. Muhammed'in Mekke'deki konumu tebliğine karşı takınılan düşmanca tavırlardan ötürü (özellikle de Kureyş'in içerisindeki Emevioğulları gibi diğer gruplarca) giderek tehlikeye düştüğünde, kendisine o zamanlar adı Yesrib olan, Medine şehrinden gelen bir grubun davetiyle kurtulmuştu. Bu grup aslında birinin gelip kendi toplumlarına musallat olan kan davalarını değerlendirip uzlaştırması-

nı istiyordu. Bu koşullar altında Hz. Muhammed, hayatının geri kalanı boyunca artık vatani ve kuvvet merkezi olacak şehre meşhur yolculuğunu, hicretini gerçekleştirdi. Ona, kendisini sürgünde de takip etmeye kararlı birçok Kureyş mensubu katıldı. Bunların içerisinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali de yer alıyordu. Bunlar, Hz. Muhammed’le birlikte hicret ettikleri için *muhacirûn* (muhacirler) olarak anılıyordu. Yeni oluşmaya başlayan Müslüman toplumu içerisinde bir elit sınıfı teşkil ediyorlardı. *Muhacir* sıfatı, Hz. Muhammed’e benlik kavgası gütmekten adanmak gibi yan anlamları ile birlikte günümüzde sıkça cihatçı gruplar tarafından da kullanılmaktadır.

Yeni gelenler Medine’ye, vadide meskun bulunanların (ki bunlar da Hz. Muhammed’e yardım ettikleri için *Ensar* olarak anılıyorlardı) yanlarına yerleşti. Aynı şekilde bu sıfat da modern militan gruplarca şerefle taşınmaktadır. Genel olarak bu iki grup, belki de Hz. Muhammed’in aracı rolü sebebiyle mümkün olan en az uyuşmazlık ile vadi şehrinin yer ve kaynaklarını paylaşıyorlardı. Ancak, akrabalığa dayanan farklılıklar sonuç itibarıyla hâlâ mevcuttu çünkü Medineli Ensar, Kureyş’ten değildi. Muhtemelen toplumsal gerilimler de mevcuttu. Kureyşliler, deve kervanları Suriye’ye, bazen Irak ve Yemen’e giden büyük tüccarlar olarak Arabistan’da çok saygı gören bir gruptu. Bunlar geniş ufuklara sahip bir dünyanın insanlarıydı, liderliğe alışkındılar. Buna karşın Ensar ise hayatlarını topraklarını sürüp hurma hasadı yaparak kazanan köylülerdi ve bunların ufukları da kendi küçük toplumlarıyla sınırlıydı. Birçok Kureyşli Muhacirin güç ve otoritenin doğal olarak kendilerine ait olduğunu düşündüklerine hiç şüphe yoktur.

Hz. Muhammed’in vefat ettiği haberi şehirde yayılınca her iki grup da kendi konumlarını korumak için harekete geçti. Ensar kendi evlerinin birinin avlusunda toplandı. Bu avlu, ev sahibinin ailesinin adını almış Benî Sâide *sakifesi*, yani gölge-liydi. Burada, Hz. Muhammed’in vefatıyla birlikte onda bulunan tek otoritenin bölünmesi ve kendilerinin de Muhacirlerin de birer lider seçmesi gerektiğini ileri sürdüler. Önemli bir an sırasında, bir grup Muhacir bu toplantıyı yarıda keserek, herkesten Muhacirlerden olan ve genellikle dirayeti ve Hz. Muhammed’e olan yakınlığı ile anılan Hz. Ebû Bekir’e biat etmeleri gerektiğini söylediler. Bunlar herkesten yeni lidere sadakat yemini aldılar. Bu yemine Arapça *biat* denir ve tokalaşma veya ellerin üst üste koyulması ile sembolize edilir.

Ancak bu anlaşmaya katılmayan küçük bir grup vardı. Hz. Muhammed’in ailesi, onu defin öncesinde yıkamakla meşguldü. Tabii bunların içerisinde kuzeni ve damadı olan Hz. Ali de bulunuyordu. O anlaşmanın dışında tutulmuştu. Ancak çoğu kaynak sonradan Hz. Ali’nin bunu kabul ettiği hususunda ısrar etse de onun takipçileri ve belki de kendisi bu hareketi, onu kendisinin doğal haklarından eden bir darbe olarak görüyordu.

Benî Sâide sakifesinde olanları asla bilemeyeceğiz fakat bunlar, bugün hiç kimsenin muhtemelen tahmin bile edemeyeceği bir şekilde Müslüman toplumun gelecekteki liderliği için çok önemli sonuçlara sahiptir. Geçici bir krize cevap olarak başlayan bir şey, mahiyetinin ve anlamının sonraki on dört asır boyunca ateşli bir biçimde tartışılacağı belirleyici bir nokta oluvermişti.

Burada mevzubahis olan iki temel mesele vardı. İlki, Müslüman toplumun lideri (hadi buna halifesi diyelim, ancak bu unvan erken dönemde belirlenmiş değildi) Kureyş mensubu olmalı diye bir ilke tesis edilmişti. Haricileri anlatırken göreceğimiz üzere, herkes bunu kabul etmese de çoğu Müslüman bunu destekledi ve bu Sünni ve Şiilerce onaylanmış çok önemli bir düstur oldu. Diğerinin akıbeti ise daha kavgalı oldu: Hz. Ali ve Ehl-i Beyt genelde bu sürecin dışında tutulmuş, başa geçme haklarını talep etme veya fikirlerini beyan etme imkânlarından mahrum bırakılmışlardı. Dahası, Hz. Muhammed'e olan sadakatlerine (ki bu sadakat Hz. Muhammed'in Medine'de kendi ümmetinin tesis etmesini ve onu Mekke'deki Kureyşlilerin kırımına karşı korunmasını sağlamıştı) rağmen Ensar ikinci sınıf bir konuma indirgeniyordu. Hilafetin uzun tarihinde, hiç kimse Ensar üzerinden gelen soyuna dayanarak bu unvan üzerinde hak talebinde bulunmamıştır. Ne olduğunu veya Benî Sâide sakifesinde ne olduğuna inanıldığını anlamadan hilafetin ne olduğuna dair Müslüman toplum içerisindeki ayrılıklara anlam vermek imkânsızdır.

Daha sonraki tarihi anlatılara göre, Hz. Ebû Bekir Müslüman cemaat tarafından halife unvanıyla kabul edildi. Bu hikâye, o zamandan beri kabul gören görüştür. Gördüğümüz üzere, aslında bu kesin değildir. Hz. Ömer'in de bu unvanı alacak ilk kişi olarak görüldüğüne dair bazı rivayetler vardır.⁵ Gerçek durum ne olursa olsun, bu unvan Hz. Muhammed'in vefatından sonraki on yıl içerisinde Müslüman cemaatinin lideri tarafından taşınan bir şey olarak görülmüştür.

Peki, erken dönem Müslümanları bundan ne anlıyordu? Kaynakların hiçbiri bunu açık şekilde söylemez. Bu erken dönemde hiç kimse bunu yazarken aklında ne olduğunu tam olarak ifade etmiyor. Bunun için bizim, sonradan kaleme alınmış kroniklerde bulabileceğimiz rivayetlerde, genelde siyasi içeriğe sahip halka açık tartışmaların kayıtlarında, mektuplarda ve şiirlerde geçen ipuçlarından bir anlam çıkartıp bunu irdelememiz gerekmektedir. Bunlar arasında şiir birçok açıdan en değerli kaynaktır. Çünkü bunlar zamanın kullanımlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Hem anlatıları hem de mektupları sonraki dönemi yansıtan dile uyarlamak mümkünken, metni alenen katletmeden, klasik Arap şiirinin sıkı ve biçimsel kuralları içerisinde bunu yapmak çok zordur. Yapılsa dahi, bizim itibar ettiğimiz şiirlerin çoğu öyle erken dönemlere değil Emevilerin geç dönemine aittir.

5 P. Crone ve G.M. Hinds, *God's Caliph: Religious Authority in the First Century of Islam*, Cambridge: Cambridge University Press (1986), 111-12.

Halife ifadesinin kullanımında çok önemli bir belirsizlik vardı. *Halife*, işaret edildiği üzere, hem vekil hem de sonradan gelen anlamına gelebilir: Peki ama hangisi? Halife kimin vekili veya kimden sonra geliyor? Bu mesele üzerine ilk dönem Müslümanlarının yaptıkları tartışmalarda iki görüş ortaya çıkmıştır. Birine göre, bu kelime Allah'ın vekili anlamına gelmektedir –genelde “Allah'ın yeryüzündeki vekili” (*halîfetullah fi'l-arzihi*) ifadesine rastlarız. Burada bir belirsizlik yoktur, çünkü gördüğümüz üzere, Allah'ın halefi olamaz. Yine de bazıları buna karşı çıktı ve unvanın her zaman “Allah Resulü'nün halefi” (*halîfetü Resûlillâh*) anlamına geldiğini, gelmesi gerektiğini söylediler. Bu ayrım önemliydi, hâlâ da öyledir. Eğer halife Allah'ın vekiliyse, bu onun bütün Müslümanların desteklemesi ve saygı göstermesi gereken yarı-ilahi bir makama ve otoriteye sahip olduğu anlamına gelir. Diğer taraftan eğer halife, sadece Resulullah'ın halefiyse, çok daha az bir yük taşıyor olacaktır. Hz. Muhammed, peygamberlerin sonuncusu olduğu için halife bir peygamber olamaz, böylelikle sadece Allah'ın Peygamberi'nin yaşarken ifa ettiği dünyaya ve yönetime dair işlerden bazılarını yükümlülüğüne almış olan sıradan bir adam olmalıdır.

Hem Müslümanlar hem de Batılı ilim adamları arasındaki genel tutum, bu hakiki unvanın, her zaman, Allah Resulü'nün halefi anlamına geldiği yönündedir. Gelgelelim 1986'da Cambridge'de Müslüman Orta Doğu üzerine çalışan iki akademisyen, Patricia Crone ile Martin Hinds kısa fakat çok önemli bir kitap yayınladı. Bu kitapta ikisi, unvanın en başından itibaren Allah'ın vekili anlamına geldiğini, çok çeşitli metinlerden ve paralardan kanıtlar getirerek ikna edici bir biçimde gösteriyorlardı. Onlara göre, kelimenin halef anlamına geldiği, ilk olarak hilafet makamının gücünü azaltmak amacıyla dokuzuncu yüzyıl uleması (din âlimleri) tarafından ileri sürülmüştü. Buna, kanun koymayı ve İslami kuralları belirlemeyi kontrol altına almak için zamanın halifeleri ile âlimleri arasındaki büyük mücadele sebep olmuştu.⁶

Halife, ilk liderler için kullanılan tek unvan değildi. Halifeye ilk başlardan itibaren, *Emirü'l Mûminîn* (genelde, imanlıların kumandanı olarak tercüme edilir) dendiği kaynaklarda geçmektedir. *Emir*, kumandan veya bey anlamına gelir. Bu genelde onuncu yüzyılın başından itibaren Abbasi hilafetinin parçalanmasını izleyen yıllarda askeri liderlere ve yerel yöneticilere verilen bir unvandı. Bugün hâlâ Körfez ülkelerinde kraliyet unvanı olarak kullanılmaktadır. *Mûminîn* ifadesi ise daha karmaşıktır: Müslümanlar kelimesini kullanıp lideri *Emirü'l Müslimîn* olarak nitelendirmek daha mantıklı ve uygun olmaz mıydı? *Mûminîn* sadece Müslümanları değil, aynı zamanda onlarla bir barış anlaşması yapmış olan gay-

6 age., 12-23.

rimüslimleri de nitelendirmek için kullanılabilirdi. Halife kelimesinin aksine, Müminlerin Kumandanı unvanı Kur'an'da geçmez. Bu sebeple burada yol gösterici bir ifade bulamıyoruz. Ancak daha sonraki dönemlere ait metinlerde bu ifadenin geçmesi, çok erkenden itibaren bunun kullanıldığını ve hatta Müslümanların gayrimüslim müttefikleri ile yan yana savaştıkları dönemden beri cari olduğunu gösterir. Bu ifadenin aslı veya asıl anlamı ne olursa olsun bu unvan ayrılmaz bir biçimde halife unvanına bağlanmıştı; sadece Emeviler ve Abbasiler değil Fatımiler ve Muvahhidlerle beraber hilafet unvanında hak iddia eden diğer hükümdarlar da kendilerini Müminlerin Kumandanı olarak nitelemişlerdir.

Aynı zamanda imam unvanının kullanımına da rastlıyoruz. İmam esas olarak önde duran, liderlik eden kimse demektir. Genelde camide namaz kıldırان için söylenir. Bir de, bilhassa Şia içerisinde, bütün Müslüman toplumun hükümdarı olarak kullanılır ki bu bakımdan halifenin eşanlamısıdır.

Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer'in Hükümdarlığı, İlk Halifeler

İlk dört halife, Ebû Bekir (632-4), Ömer b. el-Hattâb (634-44), Osman b. Affân (644-656) ve Ali b. Ebî Tâlib (656-61) Arap kaynaklarında *Raşidûn*, yani "doğru yoldakiler" (Ortodoks) olarak geçer. İfadenin kullanımı çoğu Sünni Müslüman'ın, –her ne kadar Emeviler ve halefleriyle beraber işler ters gitmeye başlasa da– bu dört kişinin âdil ve Allah yolunda yöneticiler olduğunu kabul ettiği dönemden beri caridir. Bu ifade dört bağımsız ve çok farklı yönetici için gayet uygun ve yaygın biçimde kabul edilen bir isimlendirme olarak iş görür.

Tarihi kaynaklar bu dört kişi hakkında oldukça farklı bilgiler sunar çünkü bu ilk dönemlerde yaşanan olaylar oldukça önemli ve sonuçları İslam toplumunun gelişimine etki edecek mahiyettedir: En önemlisi bunlar, bir sonraki dört yüzyıl boyunca derinleşecek olan Sünni-Şii ayrımının temelinde yer alır. Sünni geleneğe, bu kişiler kendilerine has özelliklere sahiptirler: Hız. Ebû Bekir vakur ve hatırşinas bir ihtiyar, Hız. Ömer örgütçü ve katı bir ahlâkçı, Hız. Osman ailesini kayırarak çok büyük bir hataya düşmüş iyi bir adam, Hız. Ali olaylar sebebiyle mütereddit ve bunalmış gerçek bir hükümdar. Bu özellikler büyük ihtimalle onların gerçek şahsiyetlerini yansıtır; ancak hilafet yönetiminin mahiyeti hakkında da önemli noktalara işaret etmeye yarar. Sonraki devirlerde hem iyi yönetime hem de işlerin nasıl ters gidebileceğine örneklik etmesi için ilk halifeler devrine bakılırdı. Hulefâyı Râşidîn, hilafet hakkındaki modern tartışmalarda da belirgin biçimde yer alır.

Dördü de başa çıkması gereken önemli meselelere sahipti. İlkinin, Müslüman toplumun devam eden varlığını, onun müessisi vefat ettikten sonra koruması ve kendi hükümdar makamını tesis etmesi gerekiyordu. Hız. Ömer zamanında,

öncelik Hz. Ebû Bekir devrinde başlayıp halihazırda devam eden büyük Orta Doğu fetihlerini idare etmeye verilmişti. 644'te vefatıyla birlikte, Müslüman orduları Suriye, Irak ve Mısır'ı fethetmişti; Hz. Osman devrinin ilk yarısında ise İran'ın çoğu ve geniş Kuzey Afrika şeridi fethedilen topraklar arasına katılmıştı. Peygamber şehri başkent Medine'den, büyük Doğu Roma ve Pers imparatorluklarını dize getiren orduları örgütleyen ve sevk eden bu halifelerdi; hem de hiçbiri Müslüman ordularına bizzat liderlik etmemişti.

Fetih, o bölgede yaşayan bütün halkların Müslüman olduğu anlamına gelmiyordu: en sade biçimde, bunlar yeni Arap-Müslüman yönetici sınıfın siyasi otoritesini kabul etmeye mecbur bırakılıyordu. Geniş halk kitlelerinin İslam'a geçişi çok daha yavaş ve daha barışçıl bir süreçte, yaklaşık dört beş yüzyıl içerisinde gerçekleşmiştir. Bu, eski dünyayı bütünüyle yeniden şekillendiren ve sonuçlarını bugün hâlâ görebildiğimiz çok büyük bir başarıydı. Bir bakıma, orduları örgütlemek daha kolaydı. Esas sorunlu olan, Arap-Müslüman idaresi altına girmiş olan bu zengin ve çok çeşitli bölgeleri yönetmekti. En karmaşık iş ise Müslüman elitleri idare edip İslam dünyasının parçalanmasından doğan çetin rekabeti kontrol altında tutmaya çalışmaktı.

632'de lider olur olmaz Hz. Ebû Bekir çok zor bir işle karşı karşıya kaldı. Ömrünün son iki yılında Hz. Muhammed'e bütün Arap Yarımadası'ndan takipliler geliyordu. Bunlar, onu Allah'ın Resulü ve iyi ilişkileri geliştirmenin önemli olduğu giderek güçlü bir kabile federasyonunun lideri olarak kabul ettiklerini bildiren gruplar halinde geliyorlardı. Genellikle zekât (veya sadaka) vermeyi kabul ediyorlardı. Hz. Muhammed'in vefatı ile bunların birçoğu, Hz. Muhammed'in şahsına biat ettiklerini, onun halefleriyle veya Medine'deki toplumla böyle bir anlaşma yapmadıklarını öne sürerek önceki anlaşmalarını feshetti. Bazıları da Müslüman kalmaya devam etmek istediklerini ancak zekât vermeyeceklerini söylüyordu. Hatta bazıları, eğer Kureyş bir peygambere sahipse bizim de bir peygamberimizin olması âdil olandır, diyerek kendilerine peygamber seçmişti (örneğin Doğu Arabistan'daki Müseylime gibi). Müslüman geleneğinde bu hareket *ridde* (reddetme) olarak bilinir.

Böyle bir an, ümmetin çöküşü ve İslam'ın gelişinden önce Arabistan'la özdeşleşmiş olan parçalanmışlık ve anarşiye bir geri dönüş olarak görülebilirdi. Ancak, Hz. Ömer tarafından mahir bir şekilde desteklenen Hz. Ebû Bekir bunun böyle olmayacağına karar vermiş ve büyük oranda, Kureyş'in eski aristokrasisine mensup olan ve sonradan tarihte kendisine saygı gösterilip "İslam'ın Kılıcı/Seyfullah" namıyla bir efsane olarak anılacak olan Halid b. Velid kumandasında bir dizi askeri sefer başlatmıştır. Bu seferler kararlılıkla sürdürüldü ve hızlıca başarıya ulaşıldı. Hz. Ebû Bekir'in 634'te kısa hükümdarlığı sona erene dek, Arabistan kabileleri

tekrar etkili bir biçimde Medine'nin kontrolüne alınmıştı. Bunu yaparken Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer yeni bir ilke tesis etti: İslam'ı kabulden geri dönüş olmayacaktı. Reddedenler veya mürtetler herhangi bir âdil Müslüman tarafından öldürülebilir ve hatta öldürülmelidir de. Ridde aynı zamanda yeni bir Müslüman sınıfın ortaya çıkışına da yol açtı. Muhacirler ve Kureys genel itibarıyla toplumun elitleri, Ensar da onlara tâbi fakat önemli bir konumdalarsa, savaşa cemaate geri döndürülen mürtetler de üçüncü sınıf vatandaş olacaklardı. Bu bilhassa, büyük Arap fetihlerinin ardından ganimetlerin dağıtılması sırasında çok önem kazanacaktı.

Hız. Ebû Bekir yaşı geçkin olarak huzur içerisinde vefat etti. İki yıllık hükümdarlığı sırasında büyük işler başardı. Halife unvanını kullandığına dair elde kesin bir kanıt yoktur fakat erken dönem Müslümanları onun bu unvana sahip olduğuna ve başarıları ile itibarının bu makamın kendi aralarında yerleşmesinde rol oynadığına kesinlikle inanıyorlardı. Emeviler dönemi ve sonrasındaki yazar ve şairler kendisine *Sıddık* (Dürüst, Güvenilir) sıfatını vermişlerdir ki bu sıfat çoğu Müslüman'ın hatırasında ona karşı duyulan saygının bir yansımasıdır.

Büyük Arap fetihleri temelde mürtetlere karşı yapılan savaşların bir devamıdır. Burada çeşitli sefer ve savaşların detayları vermek için yer yok fakat birkaç hususu belirtmek gerek. Başlangıçta, 634 civarında, Suriye ve Irak olmak üzere iki ana cephe vardı. Suriye, Hız. Muhammed'in hayatının sonunda ilk deneme seferlerinin yapıldığı bir hedefti. Onun vefatından sonra da bu devam etti ve Suriye'nin fethi, Müslüman elitler ve Arap Yarımadası'nın batısında yer alan Hicaz'daki kabilelere mensup nispeten küçük gruplarca gerçekleştirildi. Bu yolda bazen Suriye'de halihazırda meskün bulunan kabilelerle (hatta bunlardan bazıları Hristiyan'dı ve fetih sonrasında öyle kaldılar) ittifak kuruldu. 636'da Yermük Savaşı'nda Bizans ordularını yenen ve Suriye ile Filistin'de Grekçe konuşan elitlerin 1000 yıldır süren hâkimiyetine son veren bunlardı. Bunun aksine Irak, Kuzey ve Güney Arabistan ile Umman'ın en güneyinden gelen çok sayıdaki kabile mensuplarıyla fethedilmişti. Seferlerin liderleri genellikle, Sa'd b. Ebû Vakkâs gibi Kureys'in en muteber üyelerinde oluyordu. Sa'd b. Ebû Vakkâs, Kadisiye Savaşı'nda Persleri nihai bir bozguna uğratarak onları 636'da Irak'a süren orduya kumandanlık etmiştir. Ancak ordudaki askerlerin büyük çoğunluğu, elit olmayan gruplardan oluşuyordu (ki Haricilere katılanlar asıl olarak bunlardı). Bu sonradan Iraklı ve Suriyeli Arap Müslümanların arasında uzun süre devam edecek bir anlaşmazlığa yol açacak ve nihayetinde Hulefâ-yı Râşidîn döneminin sonunu getirecekti.

Bu fetihlerin bir diğer önemli tarafı da bunların askeri seferler olarak düzenlenmiş olmalarıdır. Bunlar, barbar kabile adamlarının zengin ve medeni Orta Doğu'ya kitle halinde göçü değildir; Medine'ye gelen gönüllülerden oluşturulmuş ordulardır ve her birine muhtelif komutanlar atanıp farklı yönlere gönderilmişler-

dir. Bu girişimin genel idaresi halifelere, özellikle de on yıllık idaresi sırasında en önemli askeri operasyonları yürüten Hz. Ömer'e düşüyordu.

Fetih seferleri, ilk dönem Müslümanlarının en iyimserlerinin bile beklentilerinin çok ötesinde bir boyutta gerçekleşmişti. Birkaç kısa yıl içerisinde büyük toprakları; şehirler, kasabalar, köyler ve çiftliklerde yaşayan çok geniş bir nüfusu idareleri altına almışlardı. Aslına bakılırsa bu arzu edilebilir fakat daha önce hiç tecrübe edilmemiş bir kaynaktı. Öyleyse bu topraklar nasıl yönetilmeli ve muzaffer gelinen seferlerde yer alan Müslümanlar nasıl adilce ödüllendirilmeliydi? İlk olarak, özellikle de Irak'ta, her bir kumandan mülkleri ve arazileri ele geçirmeye çalışırken meydan savaşı gibi bir şey çıktı. Ancak Hz. Ömer buna kısa zamanda bir son verdi. Bu hareket, istediğini yapmaya muktedir olan halifenin halihazırda sahip olduğu otorite ve itibarın bir ölçüsüdür.

Bunun yerine Hz. Ömer Irak'ta, fethedilen toprakların ve onlardan elde edilen gelirlerin birlikte tutulacağı bir kaynak sistemi (Arapça *fey*) tesis etti. Bu sistemin getirileri Arap kabilelerini desteklemek için kullanılacaktı. Bunun bütün fethedilmiş topraklarda yayılmasına izin verilmeyip, sadece yeni kurulan şehirlerde (Arapça *mısr*, çoğ. *emsâr*) kurulması sağlanacaktı. Bunlardan ilki Irak'ın merkezinde, günümüz Bağdat'ının güneyi olan Kûfe ve Körfez'in ucunda yer alan Basra oldu. Ardından Fustat (eski Kahire) ve Tunus'ta Keyrevan, Kuzey Irak'ta Musul ve Güneybatı İran'da Şiraz gelmiştir. Bunların isimleri ve kendilerine ayrılan ödemeler *divan* adı verilen listelere kaydedilmiştir. Bunlardan hiçbirisi asıl halleriyle kalmamıştır fakat varlıkları Arapların hareketleri ve yerleşimleri üzerinde sağlam bir devlet kontrolü tesis edildiğini göstermektedir.

Hz. Ömer tarafından getirilen yeni düzenlemeler Müslüman toplum üzerinde çok önemli ve varlığını sürdürecektir bir etki yaratmıştır. Bu etkinin çoğu olumlu yöndedir. Çok sayıda askerin, devletin verdiği maaşa bağlı olarak mevcudiyeti, erken dönem İslam dünyasına has oldukça canlı piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasında büyük bir etkendi. Bu aynı zamanda devletin para kullanmak zorunda olduğunu ve hem yazıdan hem de sayıdan anlayan bir bürokrasiyi beslemesi gerektiği anlamına gelmektedir. Ayrıca bu durum yazı ve diğer entelektüel faaliyetlere para yatırma imkânına ve görgüsüne sahip Arapça eğitim görmüş bir sınıfın gelişmesine de önyak olmuştur.

Yine de düzenlemeler kaynakların dağıtımı üzerindeki devam eden anlaşmazlıkları körüklemiştir. Bunların her biri farklı seviyelerde baş göstermiştir. Gruplar arasında, ilk olarak İslam'a girenler (bunlar daha üstün olup [*sâbika*] daha yüksek maaş alıyorlardı), sonra katılanlar ve en son katılarak çok düşük seviyelerde maaş alan Hariciler yer almaktaydı. Kûfe veya başka bir şehirde kazanılan bütün paranın o şehre harcanması gerektiğine inananlar ile maaşların ödendikten sonra kalan

fazla paranın Medine'deki halifenin veya Şam'daki Emevi hükümdarının devletine gönderilmesi gerektiğini öne sürenler arasında bir anlaşmazlık çıktı. Aslına bakılırsa Hz. Ömer tarafından getirilen ve sonrasında Hz. Ali tarafından tasdik edilen bu sistem yarı-dini bir otorite veriyordu. Şehrin, Hz. Ömer tarafından nasıl dağıtılacağı belirlenmiş olan bütün vergi gelirlerinde hakları olduğunu savunanlar bunu sadece dünyalık hakları olarak değil aynı zamanda dini haklarının da bir parçası olarak görüyorlardı. Emeviler daha etkili yönetimin getirdiği gelirlerle düzenlemeleri değiştirmeye çalıştıklarında bunlar yapıları hem bencilce hem de dine saygısızca, İslam karşıtı bir hareket olarak kabul ettiler.

Hz. Ömer'in hatırlandığı bir diğer süreklilik arz eden mirası "Hz. Ömer ahdi" olarak bilinen şeydir. Bu, halife tarafından gayrimüslim unsurlar olan Yahudiler, Hristiyanlar, Zerdüştler ve diğerlerinin konumunu dikkate alan bir dizi kurala ve ilkeye işaret eden yazılı bir belgenin hazırlanıp imza edilmesinden başka bir şey değildir. Bu mutabakatın ana hatları gayrimüslimlerin kendi inançlarını, ibadetlerini sürdürüp, ibadethanelerini, şahsi mülklerini ve ailelerinin mallarını ellerinde tutmaya devam edebilecekleri üzerineydi. Ancak yine de ahdin çeşitli nüshalarında değişiklik gösteren kısıtlamalar mevcuttur. Bunlar büyük oranda, yeni ibadethanelerin inşasını (ve bazen eski olanların tamirini), halka açık dini törenleri, İslam'ı eleştirmeyi ve silah taşımayı yasaklıyordu. Zaman zaman da gayrimüslimleri belirli bir kıyafeti giymeye zorluyor ve ata binmelerini yasaklıyordu. En önemlisi de bu ahit kişi başı alınan bir vergiyi (*cizye*) mecbur kılıyordu. Gayrimüslimler, himaye edilen kişiler (*zimmi*) olarak görülüyor ve onların güvenlikleri ile ibadet etme özgürlükleri güvence altına alınıyordu. Aynı zamanda bunlar açık bir şekilde ikinci sınıf vatandaş olarak görülüyordu. Azınlık grupların mensupları bilhassa Hz. Ömer'in düzenlemelerine tâbi olmayı istiyordu çünkü bunlar bir bakıma yüce halifenin otoritesi ve dini itibarının garantisi altına giriyorlardı.

Hz. Ömer 644'te, kendisiyle şahsi meseleleri olan İranlı bir suikastçı tarafından katledildi. Birçok açıdan Hz. Ömer hilafetin kurucu babası olarak görülebilir. Hz. Ebû Bekir ile birlikte, kendisinin bu unvanı aldığına dair dönemine ait doğru bir kanıt bulunmamakla birlikte, Arap kaynaklarının hepsi ittifak halinde Hz. Ömer'in bu unvanı kullandığını söyler. Hz. Ömer pek tabii ki meşhur bir kimseydi. Bir Arap, Batı Arabistan'da kendi ismini taşıyan bir duvar yazısını tarihlendirmek istediğinde herhangi bir resmiyete veya açıklamaya başvurmadan Ömer'in öldüğü sene diye yazardı.⁷ Hz. Ömer'in ünü Sünni İslami gelenekte büyük kanun koyucu, dürüst ve müsamahasız, hükümdarlar ve kumandanlar arasındaki aşırılığı veya gösterişi cezalandırmakta hızlı olarak yaşamaktadır. Hatırası, bir caminin

7 R. Hoyland, "The Inscription of Zuhayr, the Oldest Islamic Inscription (24 AH/AD 644–645)," *Arabian Archaeology and Epigraphy* 19 (2008), 210–37.

köşesinde kendi harmanisine bürünmüş, herkesin ulaşabileceği bir şekilde nasıl uyuduğunun tasviriyle aktarılan şatafatı ve yöneticilik halini reddettiğine dair hikâyelerde yaşar. Ayrıca, kendi divanlarından resmiyet ve şatafata alışkın olan elçi yahut mahkûm olarak gelmiş olan Perslerin, onun kıyafetinde ve gündelik yaşamındaki basitliği görünce nasıl şaşırdıkları, hatta bundan kuşku duydukları da anlatılır. Bu hikâyeler tarihi bir gerçeği, gerçek Hz. Ömer'in şahsiyetini yansıtır olmalıdır ancak bunlar aynı zamanda bir İslami hükümdarlık paradigmasını ve sonraki yöneticilerin müsrifliğine ve şatafat seviciliğine karşı açık bir karşı çıkış olarak korunmuş ve hiç şüphesiz detaylandırılmıştır.

Hz. Ömer sadece İslam geleneğinde değil tamamen farklı kültürlerde de kendisine hayranlık beslenmiştir. On sekizinci yüzyıl İngiltere'sinden Edward Gibbon onu şöyle yazar:

Ömer'in nefsine direnişi ve tevazuu Ebubekir'in erdemlerinden aşağıda değildir: yemeği sadece arpa ekmeği ve hurmadan, içtiği ise sudan ibaretti; on iki yerinden yırtılmış eski püskü bir cübbeyle vaaz veriyordu; biat etmek üzere gelmiş bir Pers valisi onu Medine Camii'nin basamaklarında dilencilerin arasında uyurken bulmuştu. Ekonomi özgürlüğün kaynağıydı ve gelirin artması Ömer'in müminlerin önceki ve halihazırdaki hizmetleri için âdil ve sürekli bir ücret verebilmesini mümkün kılmıştı. Kendi maaşını umursamaksızın, Ömer, Peygamber'in amcası Abbas'a evvela yirmi beş bin dirhem (gümüş para) tahsis etmişti. Bedir'e [Bedir Savaşı, 624, Hz. Muhammed'in askeri galibiyetlerinin ilki] katılmış her bir savaşıya beş bin, Hz. Muhammed'in en vasat sahabesine bile yıllık üç bin dirhem bağlamıştı ... Onun idaresinde ve selefinde Doğu'nun fatihleri Allah'ın ve halkın dürüst hizmetkârlarıydı; devlet hazinesi barış ve savaş giderlerine hasredilmişti; adalet ve ödülün ölçülü karışımı, Sarazenlerin idaresini sürdürdü ve bunlar, nadiren huzur yakalayarak, cumhuriyetçi bir yönetimin eşit ve sade düsturları içerisinde despotluğun varlığı ile yokluğunu bir kılmışlardı.⁸

Gibbon'ın klasik tarihçilerin eserlerinde demlenmiş olan bakış açısı kulaklarımıza ilginç gelebilir ve cumhuriyetçi yönetime yapılan atıf imkânsız olabilir ancak Aydınlanmacı bir âlimin aynasında, kendi ifadeleri ile, Müslümanları çağlar boyunca nasıl görüldüğünü çok çarpıcı bir biçimde ortaya koyar.

Aynı zamanda görüntünün bir de öteki, daha dini, hatta daha mesihanik bir tarafı da vardı ki bunca yüzyıldan sonra bunu anlamak zordur. Ondan önceki

8 E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. W. Smith, Londra: John Murray (1855), VI, 288.

Hız. Ebû Bekir ve kendisinden sonraki Hız. Osman gibi Hız. Ömer de hükümdarlığını Hicaz'da, neredeyse her zaman Peygamber şehri Medine'de geçirmeye karar verdi. Ancak sadece bir istisna yapmıştır. Kudüs şehri ilk dönem İslam geleneğinde önemli bir rol oynar. İlk Müslümanların Hız. Muhammed kibleyi Mekke'ye çevirmeden önce bu kutsal şehre doğru namaz kıldıkları söylenir. Hız. Muhammed, kendisine Allah'ın hilkatinin bütün ihtişamı gösterilmek üzere yola, Mekke'den değil Kudüs'ten, sonradan üstünü Kubbetü's-Sahra'nın örteceği Harem-i Şerif bölgesinden mucizevi yolculuğuna başlamıştır. 638'de, Şam'ı ve Suriye ile Filistin'in büyük kısmını (sadece sahildeki Kayserya şehri onlara karşı duruyordu) ele geçirmiş olan Müslüman kuvvetleri, o zaman Bizans yönetiminde olan Kudüs'ü almanın eşğinde olduğu sırada Hız. Ömer kuzeye doğru yola çıktı. Kudüs'e vardığında şehri saygıdeğer Hristiyan Patriği Sophronios'tan teslim almayı kabul etti.

Hız. Ömer'in o zaman, Rum'un (Romalılar, yani Bizanslılar) mülkleri ile birlikte barış içerisinde ayrılmasına ve halkın zımmi konumları korunarak aman verileceğine dair anlaşmanın bir nüshası Arapça olarak günümüze ulaşmıştır. Eski Yahudi tapınağının bulunduğu yerde, Harem-i Şerif'te namaz kılmıştır. Hız. Ömer o zaman yıkıntılarla kaplı olan bu bölgenin temizlenip ortaya çıkarılmasını emretmiştir. Eski bir Yahudi anlatısına göre, Bizanslıların şehirden güç kullanılarak çıkarmış olduğu Yahudilerin şehre dönmelerine izin verildi. Patriğin Kutsal Kabir Kilisesi'nde namaz kılma davetini, kendisi bunu yaparsa Müslümanlar orayı sahiplenip camiye çevireceklerini belirterek reddetmiştir. Bunun yerine o bölgenin hemen dışında namaz kılmıştır ki burada sonradan Hız. Ömer Camii adı verilen bir cami vardır. Bu anlatıların çoğu, efsane dahi olsa, Arapça Hristiyan anlatılarında da ayrıntılı şekilde mevcuttur; her biri halifelerin en büyüğünün kilisenin kutsallığını ve Hristiyanların haklarını tasdik ettiğine vurgu yapar.

Muhtemelen bu seyahatten sonra Hız. Ömer'e Fârûk unvanı verildi. Bazen bu isimle de anıldığı olur. Bu Arapça değil Aramice bir ifadedir ve Kurtarıcı anlamına gelir. İlk dönem Müslümanlarının bu kurtarıcıdan ne anladığı açık değil ancak bunun Müslümanların Kudüs'ü fethetmesiyle zamanın sonunun geldiğini ve Kıyamet Günü'nün başladığını varsayan eskatolojik bir söyleme ait varsayılabilir. Bu kelimenin esas önemi kurtuluşun ötesindedir ve Müslüman geleneği bunu detaylıca tartışmamıştır ancak bu ifade halifenin Müslümanlar ve gayrimüslimler üzerinde çok derin bir etki yarattığının kanıtıdır.

Hız. Osman ve İlk Hilafet Krizi

Hız. Ömer ölüm döşegindeyken, dikkatini kendisinden sonra gelecek olanı seçmek için düzenlemelere vermişti. Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer'in seçilmelerinin

gayri resmi gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bilhassa Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve diğer Muhacirler tarafından seçilmişti. Hz. Ömer ise Hz. Ebû Bekir tarafından aday gösterilmiş gibi durmaktadır. Müslüman cemaatin uygulayacağı bir teamül yoktu. Ancak Hz. Ömer bir sonraki lideri seçecek bir şûra (danışma meclisi) toplanmasını kararlaştırdı. Altı kişiyi belirledi: Hepsı Kureyş'tendi. Medineli Ensar ve diğer Müslümanlar bunun dışında tutulmuştu. Fakat, Hz. Ebû Bekir'in seçimine katılamamış olan Hz. Ali bu altı kişinin içerisindeydi. Şûra düşünüp taşındıktan sonra yaşlı ve tanınmış bir tacir olan Hz. Osman üzerinde anlaştı. Hz. Osman, tabii ki, bir Kureyşliydi ve Hz. Muhammed'in ilk destekçilerinden biriydi. Müslüman toplumun ileri gelenleri ona düzgün şekilde biat ettiler.

Şûranın halifeleri seçme biçimi olarak tesis edilmesi İslam siyasi düşüncesinde hiç olmadığı kadar büyük yankılar yarattı. Önceden geliş güzel yapılan bir şeye artık meşruiyet öneren bir sistem vardı. Aynı zamanda bu oldukça serbestti ve çok geniş yorumlamalara malzeme edilebilirdi. Şûra kelimesinin geldiği şavara kelimesi, demokratik bir seçim bağlamında tercih anlamına değil, tavsiye ve danışma manasına gelmektedir. Hz. Osman'ı seçen şûra hilafet tarihindeki açık ve düzgün şekilde oluşturulmuş tek yapıydı. Ancak bu fikir canlı kalmış ve topluluğun katılma unsurunun genelde gizli ve ihtiyari olarak görülen bir sürece meşruiyet verdiğini düşünen birçok kişiye çağlar boyunca ilham kaynağı olmuştur. Bu ifade ayrıca açıklıktan çok uzak seçim süreçleri için meşrulaştırıcı bir söylem olarak da kullanılmıştır. Şûranın kaç kişiden oluşması gerektiğine dair bir kural yoktu. Sonuçta bunlar geniş Müslüman toplumunun temsilcileridir ve açık bir şekilde meseleleri konuşmalıdırlar. Hızlı ve gizli bir toplantı olarak şûranın Hz. Ömer'in getirdiği modeli izleyerek, yeni bir lider seçmede geçerli ve kabul edilebilir bir yol olduğu tartışılabilir. Bir de şu var ki bu şûra fikri Şia tarafından tam bir lanetlik iş olarak görülmektedir. Çünkü onlara göre Müslümanların liderini seçmesi yalnızca Allah'a ait olan bir işlemi gasp etmektir.

Hz. Osman Müslüman tarihçiler ve yorumcular arasında çok farklı şekilde anılır. Hükümdarlığı sırasındaki hadiseler genelde tartışılmaz. Geleneksel anlatıya göre altı başarılı yıl geçirmiştir. Ancak ne zamanki Hz. Muhammed'in mührünü bir kuyuya düşürmüştür, işte o zaman iyi talihinin ve güzel yönetiminin sonu gelmiştir. Bu dönemde İslam orduları İran'a giriyordu. Ayrıca 651'de son Sasani şahı III. Yazdigerd de ölmüştür. Bundan sonra askeri seferler büyük oranda durma noktasına gelmiştir (ancak sekizinci yüzyılın başında tekrar başlayacaktır) ve ganimet gelirleri suyunu çekmiş olmalıdır. Toplumdaki elitlerin çok zengin ve kibirli olmaya başladıklarını düşünen gruplar arasında Hz. Osman'ın yönetimine karşı kızgınlıklar doğmaya başlamıştır. Bunlar, 656'da hem Irak hem de Mısır'da faal isyanlar çıkınca doruğa çıktı. Silahlı gruplar, isteklerini zorla yerine getirebilmek

için bu iki bölgeden Medine'ye doğru harekete geçti. Başkente geldiklerinde tamamen savunmasız, Müslüman elitlerin önde gelenlerinin (bilhassa da Hz. Ali'nin) yalnız bıraktığı yaşlı bir adam buldular. Hz. Osman evinde yalnız başına Kur'an okurken katledildi ve kanı Kutsal Kitap'ın açık sayfalarının üzerine aktı.

Hz. Osman'ın katli ilk dönem İslam toplumu için büyük bir travmaydı ve bu yirmi birinci yüzyıla kadar aksetmeye devam etmiştir. Hz. Osman'ın suikaste uğramasına sebep olan hadiseleri tarihi açıdan görebiliyoruz. Fetihler durmuş, kaynaklar baskı altında ve birçok Müslüman, başkalarının lüks içerisinde yaşadığını gördükçe dışlanmış ve zayıf düşmüş olarak hissediyordu. Bunlardan en göze çarpan grup halifenin etrafını sarmış olan Kureyşlilerdi. Ekseriyeti İslam'ın ilk günlerindeki sıkıntıları tecrübe etmemiş gençlerdi. Irak'ın zengin topraklarının "Kureyş Bahçesi" haline geldiği, acı bir biçimde söylenir. Hz. Osman tabii ki bunu farklı görüyordu. Çok geniş ve giderek kaotik bir hal alan bir hilafeti idare etme göreviyle karşı karşıya olduğundan Hz. Osman, en çok güvendiği insanlara, ailesi Kureyş'e ve kabilesi Emevilere yönelmişti.

Bu cinayet acı bir tartışma doğurdu. Çok sarsıcıydı. Toplum tarafından seçilen halife, en başından itibaren Allah Resulü'nü bilen ve destekleyen birisi, İslam'ın hizmetine bütün kaynaklarını sarf eden bir adam, takvası ve ahlâkından hiç ama hiç şüphe edilmeyen bir kimse Müslüman kardeşleri tarafından katledilmişti. Yanlış neredeydi?

Cevap sizin bakış açınıza bağlıdır. Hz. Osman'ın destekçileri ve yüzyıllar sonrasında Sünni gelenek için doğrular ve yanlışlar apaçık belliydi: Allah'ın halifesi Müslüman olduğunu iddia edenlerce katledilmişti. Bu, Allah'a ve insanlara karşı işlenmiş bir suçtu. Hz. Osman, kendisinden önceki Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer kadar mükemmel bir hükümdar olmasa bile Müslümanların ona karşı isyan etmeye, hele ki onun canını almaya hakları yoktu. Onun kanının intikamı alınmalı, katilleri cezalandırılmalıydı.

Diğerleri ise pek emin değildi. Hz. Osman'ın Allah'ın halifesi gibi değil de takva ehli mütevazı Müslümanların hakkı olan zenginliğe el koyup onu arkadaşlarına ve ailesine vererek daha çok despot bir firavun gibi davranmıştı, takvalı Müslümanlar nasıl davranmalıydı? Burada iki yaklaşım mevcut. Biri basit bir şekilde olayların sorunlu olduğunu ancak Müslümanların, düzgünce tesis edilmiş otoriteye karşı isyan etmemesi gerektiğini kabul ediyor. Allah'ın rızasını tayin etmek her zaman o kadar kolay değildir; belki de Hz. Osman bütün günahlarıyla Allah rızası için hizmet ediyordu, eğer Allah uygun görürse onu ortadan kaldıracak veya cezalandırabilirdi. Ancak diğerleri Hz. Osman'ın toplumu yönetmeye uygun olmadığına hemfikirdi. Hz. Osman çok kötüydü, takva ve adaletten oldukça sapmıştı ki artık Müslümanlar için münasip bir imam olarak düşün-

lemezdi: takva ehli, Allah'tan korkan adamların görevi onu ortadan kaldırıp cezalandırmak ve umulur ki topluma doğru bir şekilde liderlik edebilecek birini yerleştirmektir.

Zalimi öldürme tartışması İslam'da olduğu kadar Batı siyasi düşüncesinde de canlı bir konudur. Kötü yahut yetersiz olsa da bir lideri öldürmenin her zaman yanlış görüldüğüne, çünkü bunun daha kötü bir şeye, fitneye (yani şiddete, ayrılığa ve yıkıma) yol açacağına dair yaygın bir inanış vardır. Fitne Müslümanların hayatlarını tehlikeye sokar ve gerçek dinin uygun biçimde ifa edilmesini imkansız kılar.

Bir de Kur'an meselesi vardır. Müslüman geleneği Kur'an'ın Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e vahyedildiğini, onun da ümmi olduğu için sözlü bir şekilde Müslümanlara geleni aktardığını söyler. Vahiy geldiğinde el altındaki malzemelere kayda alınıyordu: papirüs, deri, hurma yaprağı ve hatta koyunun kürek kemiği kullanılıyordu. Hz. Osman bu malzemeyi düzenleyip mushaf formatına sokmaya karar veren kişiydi. Görünüşe göre ortalıkta çeşitli nüshalar dolaşıyordu fakat halife kendisinin onayladığı nüsha için bunların yok edilmesini emretti. Herkes bundan mutlu olmamıştı. Bazıları, belki bugün kayıp olan kutsal vahiy parçalarını içeren diğer nüshaların yok edilmesine karşı çıktı. Diğerleri halifenin yetkisini aştığını ve bunu yapmaya otoritesinin olmadığını ileri sürdü. Bazıları da bu işi ancak Ehl-i Beyt mensuplarının, sadece onlara has, kutsal irade ve rızayı kavrayışlarıyla başarılı bir şekilde halledebileceğini öne sürdü. Tarih, Hz. Osman'ın Kur'an-ı Kerim nüshasına lütfkâr davranmıştır. Bu mushaf genellikle Sünniler ve bazı tereddütlerle birlikte Şiiler tarafından vahyin orijinal bir kaydı olarak kabul edilir. Fakat bu Kur'an meselesinin Hz. Osman'ın yönetimine karşı genel hoşnutsuzluğu besleyen bir karşıtlığı körüklediği görülmektedir.

Hız. Osman'ın Kur'an-ı Kerim okurken katledilmesi de semboliktir. Hız. Osman'ın Kur'an'ı, şehit halifenin kanıyla mühürlenmiş kutsal bir nesne halini almış, İslami geleneğin meşruiyet veren bir eser olarak onaylamaya en yakın olduğu şey durumuna gelmiştir. Abbasi halifeleri, sonradan törenlerde "Hız. Osman'ın Kur'an'ını" sergilemişlerdir. Kurtuba Emevilerinde ve sonra onlardan sonra gelen Muvahhidlerde de "Hız. Osman Kur'an'ı" olduğunu duyarız. Böylesi Kur'anlar Kahire kütüphanelerinde, Osmanlı sultanlarının (ve halifelerinin) İstanbul Topkapı Sarayı'ndaki koleksiyonlarında yer alır. Muhteşem ve hiç şüphesiz en eski olan hâlâ görülebilir, halifenin kanı olduğu iddia edilen şeyin bolca yayıldığı bir nüsha Taşkent'te bütün ihtişamıyla sergilenmektedir; burada Özbekistan'ın halihazırdaki yöneticilerinin İslam'a yönelik, ama gerçek ama sahte saygı ve bağlılıklarının kanıtı olarak hizmet görmektedir.

Hz. Ali ve Hulefâ-yı Râşidîn'in Sonu

Hz. Osman'ın katledilmesi, hilafetin nasıl olması ve yeni halifenin nasıl seçilmesi gerektiğine dair bir dizi karmaşık olayın fitilini ateşledi. İlk başta otorite Hz. Ali'ye geçti. O ve diğerleri sıranın artık kendisine geldiğini düşünmüş olabilir fakat bunun için herhangi resmi bir düzenleme yapılmamış, bir şûra toplanmamıştır. Açık bir şekilde onaylanmış yetkinin olmaması en baştan itibaren onun yönetimini zayıflatan unsurlardan biriydi.

İlk sorun, Kureyş elitlerinin içerisinde çıktı. Hz. Ali de bu kabilenin bir üyesiydi fakat Hz. Ebû Bekir'i kabul etmede yavaş davranmıştı. Aynı zamanda Ensar içerisinde de çok sayıda destekçisi vardı ve onlara siyasi sadakat gösteriyordu. Hz. Ali hem İslam'a ilk girenlerdendi hem de Hz. Muhammed'e yakındı. Fakat bu durumdaki tek kişi değildi. Hz. Muhammed'in vefatının üzerinden çeyrek yüzyıl geçtiği halde kabile içerisinde konumlarının ve İslam'a bağlılıklarının kendilerine toplumda öncü bir rol verdiğini düşünenler vardı. Bunların arasında Zübeyr b. Avvâm da bulunuyordu. Önde gelen bir Kureyşli olarak Zübeyr b. Avvâm, Hz. Muhammed ve onun destekçileri 622'de Medine'ye hicret etmeden önce Mekke'de yapılan zulümden kaçmak için Etiyopya'ya hicret eden küçük grubun içerisindeydi. Medine'ye dönüp, Müslüman topluma katıldı ve Hz. Ömer'in, Hz. Osman'ı seçen şûrasındaki altı önemli Müslüman'dan biri oldu. O ve çok benzer bir arka plandan gelen arkadaşları Talha b. Ubeydullah, Hz. Ali'nin göreve gelmesine karşı çıktılar ve ona karşı koymaya karar verdiler. Bunlara üçüncü bir kişi olarak, Hz. Muhammed'in en sevdiği hanımı olduğu söylenen Hz. Âişe de katıldı. Hz. Âişe muhtemelen Hz. Ali'ye karşı geçmişe dayanan şahsi bir beğenmemelik besliyordu, ayrıca kendisi Hz. Ebû Bekir'in kızıydı; Zübeyr ve Talha'yı iyi biliyordu ve doğal olarak bu meseleye dahil olmuştu.

Hz. Ali, halife olarak itibarına yönelik daha büyük bir meseleyle karşı karşıya kalmıştı: Hz. Osman cinayetindeki rolü, daha doğrusu buna hiç müdahil olmaması. Hz. Ali'nin bu ihtiyarın katline katıldığına yahut saldırganları desteklediğine dair bir kanıt yoktur fakat diğer taraftan Medine'de bulunup buradaki yerli halktan çok sayıda destekçisi olmasına rağmen ona herhangi bir savunma teklif etmediği veya onu ihtiyaç halinde desteklemediği de ortadadır. Hz. Osman ölmüştü fakat geniş ve kuvvetli ailesi Emeviler haklı olarak kendi akrabalarının katillerinin cezalandırılması gerektiğini söylüyorlardı. Birçok Emevi Medine'yi terk etti ve kendilerinden birine, Muâviye b. Ebû Süfyan'a sığındı. Diğer aile üyeleri gibi Muâviye de nispeten geç Müslüman olmuştu fakat kendisi Hz. Muhammed'e kâtiplik yapmıştı, yani onu çok iyi tanıyordu. Suriye'nin fethinde bulunmuş ve ülke fethedildiğinde buraya vali olarak atanmıştı. Önemli yerel kabilelerden biri

olan Palmira çölündeki Benî Kelb kabilesinden biriyle evlenerek Suriye'yi kendi güç merkezi haline getirmişti. Suriyelilerin menfaatlerinin temsil etmeye ve hem Müslüman hem de Kelbilerin liderleri gibi Hristiyan olan Suriyeli yandaşlarına emirler vermeye başlamıştı. Daha önce bu toplumda hiç kimse bu derece askeri ve finansal desteği toplayamamıştı. Eğer Hz. Ali akrabalarının intikamını alamazsa, gerçek bir halife olmak için yetersiz olduğunu göstermiş olacaktı. Bu işi halledene kadar da Muâviye kendisine biat etmeyi reddetmiştir.

Hız. Ali'nin yönetimine ilk askeri meydan okuma neredeyse hemen başladı. Hız. Âişe ve Talha ile birlikte Zübeyr, çoğunluğun Hız. Ali'yi desteklediği Medine'yi terk etti ve güney Irak'ta yeni İslam şehri Basra'ya gitti. Burada, İslam'dan önce Kureyş'in müttefikleri olan Sakîf kabilesine mensup Basra'da meskûn kişilerden destek bulmayı umuyorlardı. Hız. Ali de müttefik bulması gerektiğini fark edip başkentin dışına çıkarak Kûfe'deki Müslümanları yanına çekmek için Irak'a gitti. Hız. Ali ile Kûfeliler arasındaki ilişki muhtemelen Hız. Ali'nin Kûfelilerin Hız. Osman'ın idaresinden şikâyet etmelerini desteklemesinden kaynaklanıyordu. Bu irtibattan birçok destekçi topladı. Ehl-i Beyt, Hız. Ali ve onun neslinden gelenlerle bu büyük ve çalkantılı Irak şehrinin halkı arasındaki ilişki sonraki iki yüzyıl boyunca Müslüman toplumun siyasi zemininin ve Şiiliğin ilk dönemindeki temel önemin belirleyicisi olacaktı.

Hız. Ali ile Zübeyr'in orduları 656 Aralık'ında Basra yakınlarında karşı karşıya geldi. Bu olay tarihe Cemel Vakası olarak geçmiştir. Zübeyr ve müttefikleri, umdukları kadar fazla destekçi toplayamamışlar ve sayısı daha fazla olan Hız. Ali'nin ordusu tarafından mağlup edilmişlerdir. Zübeyr ve Talha katledilmiş, savaşı idare ederken devesinin üzerindeki mahfelden çok belirgin bir rol oynayan Hız. Âişe ise Hicaz'a dönmeye zorlanmıştı. Hız. Âişe son günlerini siyasi bir belirsizlik içerisinde geçirmiştir.

Cemel Vakası Hız. Ali'nin hilafetine karşı ilk meydan okumaydı. Aynı zamanda Hicaz merkezli Kureyş hâkimiyetinde bulunan hilafet fikrinin de bir nesil içerisinde yıkıldığı anlamına geliyordu. Ancak bu daha sonra 680'de Muâviye'nin vefatından sonra Zübeyr'in oğlu tarafından canlı bir şekilde yenilenecektir. Cemel Vakası aynı zamanda İslam toplumu içerisindeki ilk açık iç savaştı. Hilafet meselesi şûra veya önceki halifenin ataması yoluyla değil, sert askeri kuvvet ve bir grubun diğerinden daha fazla askeri destek çekme kabiliyetiyle halledilmişti. Bu durum makamın gelecekteki gelişimi için çok önemli bir örnek olmuştur.

Cemel Vakası aynı zamanda başka açıdan da büyük bir değişikliğe işaret etmiştir. Medine Hız. Muhammed'in ikametgâhıydı ve Hız. Ebû Bekir ile Hız. Ömer döneminde gerçek manada hilafetin başkentiydi. Hız. Ömer Kudüs'ün teslimiyetini kabul etmek için Filistin'e gitmiş fakat büyük fetih seferlerini Medine'den idare

etmiştir. Hz. Osman da burayı yönetim makamı olarak kullanmış, burada vefat etmiştir. Ancak Medine Batı Arabistan'da yalıtılmış bir yerdi ve nüfusu arttıkça Mısır'dan ve diğer yerlerden ithal edilen yiyecek kaynaklarına giderek daha çok bağımlı hale geliyordu. Artık Irak ve Suriye'de Medine'den daha çok Müslüman yaşıyordu. Onların desteği olmadan hiç kimse halife olmayı ümit edemezdi. Hz. Ali, Zübeyr'i mağlup ettiğinde Medine'ye dönmedi, Kûfe'yi kendisine yönetim merkezi kıldı. Hz. Muhammed'in şehrinde bir hilafet merkezi kurma hayali yaşıyordu. Ancak Hz. Muhammed'in neslinden gelen Nefsü'z-Zekiye (Temiz Ruh) Muhammed, Abbasilerin ilk döneminde, 762'de bu hayali gerçekleştirmek için uğraşa da bunun sadece bir hayal olduğu, buranın yeni ve canlı bir hilafet merkezi olamayacağı görülmüştür.

Zübeyr öldürülmüş, grubu mağlup edilmişti ancak Muâviye Hz. Ali'nin otoritesine karşı daha büyük bir sıkıntı olarak duruyordu. Uzun vadeli hırsları ne olursa olsun, Muâviye bu noktada hilafeti ele geçirmek için uğraşmamıştır. O sadece, eğer Hz. Ali'nin, halife olmak istiyorsa, akrabasının katillerini cezalandırması gerektiğini söylüyordu. İmkânsız bir talepte bulunduğunu herhalde biliyordu, çünkü Hz. Osman'a saldıranlar, Kûfe'deki akrabaları ve arkadaşları Hz. Ali'nin kendi kuvvetini kurmak için halihazırda güvendiği kimselerdi. Kûfe yönetmesi kolay bir şehir değildi. Vahşi, kanunsuz bir havası vardı. Yeni şehir merkezinde bir camiye sahipti, etrafında ana dükkânlar (*suklar*) vardı. Şehre genel olarak; nasiplerini artırmak ve Müslümanların sahip oldukları ayrıcalık ve imkânların bazılarından faydalanmak için Arap çöllerinden gelenlerle, Irak ve İran'ın fethedilen bölgelerinden göçen Arap olmayan kimselerin anı kurtarmak için kerpiçten veya ahşaptan yaptıkları evler ve tozlu sokaklar hâkimdi. Burası toplumsal gerilimlerin parçaladığı bir şehirdi.

Toplumsal piramidin en tepesinde şehrin en güçlü kabilelerinin liderleri vardı. Örneğin, aile arka planı sebebiyle hem zenginliğe hem de itibara sahip olan Eş'as b. Kays el-Kindî bunlardandı. Ancak bunların birçoğu, Eş'as dahil, İslam davasına sonradan dahil olmuşlardır. Bu grup, şerif (çoğ. *eşrâf*), yani asiller olarak bilinirdi. Bunların pek azı Hz. Muhammed'le görüşmüştü. Hatta bazıları Hz. Ebû Bekir'in yönetimine karşı ridde hareketine katılmıştı. İslam davasına erkenden katılmış, Farisilere karşı ilk savaşların yakıcılığını, tozunu toprağını en şiddetli biçimde çekmiş olanlar bunlara şiddetle karşı çıkıyor ve liderlik ve güç talebinde bulunuyorlardı. Bunlar arasında, Irak'ta Hz. Osman'a karşı hareketin liderlerinden olan ve sonradan Hz. Ali'nin en yakın danışmanı olmuş Mâlik el-Eşter gibi isimler yer alıyordu. Bunlar ekseriyetle, İslam öncesi kabile düzeninde mütevazı geçmişlere sahipti. Fakat bunlar *sabika* idi, yani İslam'a erkenden gelmişlerdi. Hz. Ömer tarafından tesis edilen sistemde bunlara

en yüksek tahsisat ve ödeme dereceleri verilmişti, bu kazançlarını korumaya kararlıydılar. Bu iki seçkin grup arasında düşmanlık olması için bir sürü sebep vardı.

Toplumsal şemada bunların altında, herhangi bir seçkin konuma veya geçmişe sahip olmayan sıradan kabile mensupları mevcuttu. Bunlar, bugün için Müslüman olsalar da içlerinde davaya geç katılmış veya fetih ordularına pek önemli roller almamış kimseler bulunuyordu. Topluma mensubiyetleri sebebiyle, mükâfatları azdı ve diğerlerinin sahip olduğu faydalardan dışlanmış hissetmek için ellerinde her türlü sebep vardı. Bu kırgınlık ilk nesil içerisinde mevcuttu fakat sonraki nesillerde, bilhassa elitler yüksek konumlarını kendi yaptıkları sebebiyle değil de babalarının ve dedelerinin onlardan önce yaptıkları sayesinde edindikleri dönemde daha da artmıştı.

En alta ise Arap olmayan Müslümanlar vardı. Bunların birçoğu savaş, fetih, esaret ve kölelik sebebiyle hayatları altüst olmuş çeşitli toplumsal tabakalardan gelen İranlılardı. Müslüman olmak için ya bir Arap-Müslüman kabileye ya da önemli birisine bağlanıyor ve *mevali* (tekil *mevlâ*) oluyorlardı. Bu, tam çevirisi olmayan bir kelimedir. Liderliği kabul edip siyasi faaliyetleri destekleyerek bir kabileye bağlı oluyorlardı. Bu ifade aynı zamanda efendileri tarafından özgür kılınmış ve Müslüman yapılmış azatlılar için de kullanılır. (Karmaşıklığı engellemek için; *mevlâ* kelimesi sonraki dönem Arapçasında efendi, sahip anlamında kullanılır, fakat daha öncesinde burada aktarıldığı gibi anlaşılırdı.) Bu mevaliler kendilerinin de diğerlerine eşit Müslümanlar olduğunu düşünüyorlardı; bunların da bütün Müslümanlara tanınan bir ayrıcalık olarak üzere vergi avantajları vardı, cizye vermiyorlardı.

Rekabetler ve anlaşmazlıklar uzun sürede kökleşmiş ve güçlü adaletsizlik hisleriyle körüklenmişti. İslam, dinde eşitliği ve topluluğa mensubiyet bağlamında çok fazla şey vaat ediyordu. Yeni düzenin oturması sırasındaki yaşanan başarısızlıkta kırgın ve öfkeli olmak işten değildir. Temel sorun, kaynaklardan biriydi. Irak Orta Doğu'nun en zengin bölgesiydi ve İslam devletinin buradan alabileceği gelir çok fazlaydı, ancak bu hiçbir zaman bütün bölgelerin taleplerini karşılayacak kadar yeterli olmamıştı. Tabii ki hem kazananlar hem de kaybedenler olacaktı; mesele bunun kimler olacağıydı.

Hz. Ali bu insanların askeri enerjilerini seferber ederek, Suriye'deki itaat-siz Muâviye üzerinde hilafet otoritesini tatbik etmeye çalışıyordu. Böyle farklı kesimlerden gelen, farklı görüşlere sahip kimseleri ikna etmek hiç de kolay değildi. Kabile aristokrati Eş'as b. Kays ile takva sahibi ilk Müslümanlardan Malik el-Eşter'i aynı orduya katıp bunlara liderliğini kabul ettirmek zor bir işti. Ancak birçok kişiyi kazanmak için planına iki dayanak belirlemişti. İlki, Iraklı

Müslümanların Suriyelilere karşı olan düşmanlığı ve Suriye hâkimiyeti durumunda güçlerini kaybedecekleri korkusuydu. Hz. Ali ve Muâviye destekçileri arasında gelişen anlaşmazlık hakkındaki modern tartışmalar, dini-siyasi meseleler üzerine odaklanmaya meyillidir; Sünni taraftarları Muâviye'yi, Şii taraftarları ise Hz. Ali'yi destekleyerek ikiye bölünür. Erken dönem Arap kaynakları bu olayları sadece çatışmanın bölgesel doğasına vurgu yaparak anlatırlar: Irak *ehli* (halkı) Suriye halkına karşıdır. Tabii ki bu Irak'taki ve Suriye'deki herkesi değil, sadece Irak ve Suriye'deki Arap Müslümanlar ile bir ihtimal onların mevalilerini kapsar. Geri kalan ve nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Hristiyanlar, Yahudiler ve Zerdüşter Müslümanların bu iç çatışmasına ne dahil olmuştur ne de onlardan müdahil olmaları istenmiştir.

Irak halkının çoğu bu çağrıya uyardı fakat Hz. Ali ve danışmanları fazlasıyla bölünmüş Irak kamuoyundan daha fazla destek, daha fazla taahhüt edilmiş destek çekmeye çalıştı. Hz. Ali'nin siyaseti, genel olarak Iraklı, özelde ise Kûfeli Müslümanları oldukça meşgul eden sosyal bölünmeleri ortadan kaldırmaya yönelik, gözü pek bir girişimdi. Halifenin rolünü imam, yani toplumun dini lideri olarak vurguluyordu. Halife olarak Hz. Ali despot bir vergi toplayıcısı veya mevcut yerleşik çıkarların muhafızı değildi fakat gerçek bir İslam toplumu düzenine inananlara ilham verip yol gösterecek ve bütün Müslümanlara adalet getirecek karizmatik biriydi. Bu hilafetin işlevini ve önemi için yeni bir zemin sağlayan güçlü bir görüştü.

Bu noktada Hz. Ali'nin siyaseti, hiç şüphesiz idealizm ile pratik kaygıların –ordusuna asker toplaması lazımdı– birleşiminden ibaretti ancak bunlar uzun vadeli olası sonuçlara sahipti. İlki Hz. Ali ve Ehl-i Beyt ve daha sonraki yıllarda onların ardından Şii liderliği Irak'ın, özellikle de 1200 yıl sonra bugün dahi hâlâ Şii olan Kûfe ve Basra gibi Irak'ın güney şehirlerinin Müslüman sakinlerinin menfaatleri ile doğrudan tanımlanır olmuştur. İkincisi ve daha önemlisi, şöyle bir şey çıkıyordu: Ehl-i Beyt ve sonraki Şii liderler Müslüman toplumda, haklarının yok sayıldığını düşünen ve hâkim elitler tarafından ezilen yoksulların ve dışlanmışların çıkarlarıyla doğrudan ilişkilendirilir oluyordu. Tabii ki bu her zaman için geçerli değildi. Örneğin on birinci yüzyıl Mısır Fatımilerinde Şii liderliğin sadece Şii halifeyi desteklediği zamanlar da oldu. Ancak Müslüman toplumdaki yoksul ve dışlanmış kimselerle alakadar olma mevzu, yedinci yüzyıl Irak'ında Şii yanlılarının verdiği Şiilik vaazlarında yirminci yüzyılın sonlarında İran'da Ayetullah Humeynî ve ben bu satırları yazarken Irak'ta Ayetullah Sistani'ye kadar devam etmiş bir silsiledir.

657'nin bahar ve yaz aylarında Hz. Ali Iraklı güçlerini Suriye'yi ele geçirmek üzere Fırat vadisinin üzerinden sürüyordu. Aynı zamanda Muâviye, Suriyeli des-

tekçilerini seferber etmiş ve diğer ordu ile karşılaşmaya çıkmıştı. İki ordu nehrin hemen üst kısmında yer alan Rakka'da, Siffin denilen yerde karşılaştı. Hemen bir topyekûn harbe girişmediler. Onları ayıran bütün meselelere rağmen, birçoğunun içinde, Müslüman kardeşleri ile savaşılmaya karşı güçlü bir isteksizlik vardı. Bilhassa Suriye'nin yakıcı yazında suya ulaşmak için birtakım kanlı mücadeleler yaşandı. İki tarafın da propagandacılarının Müslüman kardeşlerini canlandırıp, düşmanlarını zemmetmek üzere düzenledikleri şiir yarışmaları vardı. Ayrıca müzakereler de yapılıyordu. Temmuz veya ağustosta gerçek savaş geliyor gibi görünüyordu ancak Suriye birlikleri mızraklarının ucuna Kur'an sayfaları yerleştirmişler ve Allah'ın kitabına göre bir uzlaşma istiyorlardı. Hz. Ali'nin kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Gelecek sene için bir uzlaşma tarihi belirlediler. İki taraftan da birer hakemin, bugün Güney Ürdün'de yıkılmış bir arkeolojik saha olan Uzuhr isimli küçük bir şehirde görüşmesine karar verildi. Buraya kadar her şey açıktı.

Belirsiz olan şey üzerinde uzlaşma sağlanacak olan şeyin tam olarak ne olduğu meselesiydi. Bir çeşit iki kişilik şûra Hz. Ali'nin mi yoksa Muâviye'nin mi halife olacağı hakkında mı tartışacaktı? Ya da mesele sadece Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırması olacak ve bu koşullar altında Muâviye, Hz. Ali'nin halifeliğini kabul mü edecekti? İki hakem buluştuğunda hadiseler o kadar hızlı gelişti ki yaptıkları herhangi bir tartışma alakasız olarak görülebilirdi.

Hariciler Seçeneği

Hz. Ali'nin destekçilerinden çoğu olanlar karşısında yılmıştı: Liderlerini bir Suriyeli oyununun kurbanı olarak görmüşlerdi, hatta daha kötüsü, kendisinin Allah'ın verdiği otoritesini iki adamın kararına bağlamıştı. Hz. Ali Irak'a döndüğünde, zorla kurduğu birlik dağılmaya başladı. Bazı kabile soyluları Suriyeli liderle görüşmeler yapmaya başlamıştı. Bundan daha çok tehdit unsuru olan şey siyasi yelpazenin diğer tarafında, kendisinin daha radikal destekçilerinden bazılarının onu terk edip, kamp alanının dışında başka bir yere giderek tahkimin ancak Allah'a ait olduğunu ve meselenin ancak savaş meydanında kararlaştırılması gerektiğini belirtmeleriydi.

Bu muhalifler Hariciler (Ar. *hevaric*) olarak bilinir oldu. Bunlar o günden bugüne dek, bilhassa Umman ve Güney Cezayir'in bazı kısımlarında bulunan bir mezhep olarak varlıklarını sürdürmüştür. İfadenin nasıl çıktığı tamamen belirsizdir. *Harici* kelimesi tam olarak dışarı çıkan kimse demektir ancak sıklıkla anıldığı üzere bunların Hz. Ali'nin kampından çıkıp gittikleri için bu ismi aldıkları yönündeki açıklama zayıf durmaktadır. Daha çekici bir açıklama tarihçi Andrew Marsham'ın önerisidir: Bu ifade Müslümanları evde oturmak yerine (cihatta)

“dışarı çıkmalarını” teşvik eden Kur’an ayetlerinden gelmektedir.⁹ Hariciler erken dönem Müslümanları arasında askeri aktivistlerle ilişkilendiriliyordu. Hiçbir zaman Müslüman nüfus içerisinde küçük bir yüzdeden daha fazlasını teşkil etmemişlerdir ancak bunlar hilafet tarihi için önemlidir çünkü makam üzerine teoriler geliştirmişler, halife veya imamın (iki ifadeyi de liderlerini tasvir etmek için kullanılmışlardır) nasıl seçilmesi ve ne yapması gerektiğini, Sünni ve Şii algılarından tamamen farklı şekilde ifade etmişlerdir.

Hariciler üzerinde fikir birliği olan iki meselede ayrılıyorlardı. İlki, halifenin bütün Müslümanlar içinden, onların en takvalı ve liyakat sahibi olanının seçilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Kureyş soyu tamamen gereksizdi ve her Müslüman, toplumsal kökenleri ne kadar hakir olursa olsun makam için düşünülebilirdi. Bazıları bir kölenin dahi seçilebileceğini söylemiştir. Birkaç kişi ise kadınların da münasip olduğunu belirtmiştir fakat bu fikir hiçbir zaman genel olarak kabul görmemiştir. Ekseriyetle Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’in meşru halifeler olduğunu ancak bunun, Kureyşli oldukları için değil sadece zamanlarının en iyileri olduğu için böyle olduğunda hemfikirdirler. Hz. Osman ve makam üzerinde sonradan hak iddia edenlerin hiçbirini kabul etmezler. Bazılarının şüpheleri olduğu halde, Hariciler Hz. Osman’ın olması gereken İslami davranıştan saptığı için, katledilmesini tamamen meşru, hatta gerekli olarak görerek içlerinden bazılarının bunda oynadıkları rolden övünüp pişmanlık duymamışlardır. Yeni lider seçiminin nasıl gerçekleştirileceği tam olarak belirlenmemiştir: Seçim veya şûranın pratikliği üzerine bir tartışma yapılmamıştır. En layık olanını ortaya çıkacağı ve toplum tarafından kabul edileceği kanıksanmış gibiydi. Eğer seçtikleri halife doğru yoldan sapar yahut yozlaşmış ve despot bir hal alacağını gösterirse, önce yaptığının kabul edilemez olduğu tembihlenerek, olmuyorsa da görevden alarak veya öldürerek düzeltilmelidir. Patricia Crone mantıksal hüküm ve ötesine nasıl geçilebildiğini gösterir:

Haricilerin Necdiye grubunun kurucusu Necde b. Âmir destekçilerinin onaylamadığı çeşitli şeyler yapınca, destekçileri ondan tövbe etmesini istedi, o da tövbe etti. Ancak sonra onlardan başka bir grup ondan tövbe etmesini istediklerinden pişman olduklarını söyleyip, ona şöyle dediler: “Sen bir imam olduğun için senden tövbe etmeni istemekte hatalıydık. Biz buna tövbe ettik, şimdi sen de tövben için tövbe etmeli ve senden tövbe etmeni isteyenlerden, böyle yaptıkları için tövbe etmelerini istemelisin.” Sonra Necde b. Âmir dışarı çıktı ve insanlara tövbesinden tövbe ettiğini duyurdu. Sonra destekçileri kendi aralarında münakaşaya başladı.¹⁰

9 A. Marsham, *Rituals of Islamic Monarchy*, Edinburgh: Edinburgh University Press (2009), 100–101.

10 P. Crone, *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburgh: Edinburgh University Press (2004), 60–61.

Gördüğünüz üzere, halife/imam canlı bir görüş alışverişinden sorumlu tutuluyor fakat yine de makamına saygı duyuluyordu. Koşullara göre uygulamaya konan kurallar ve mekanizmalar belirsiz kalsa da bu bir bakıma İslam siyaset düşüncesinde nadir rastlanılan monarşinin koşullara ve anlaşılmaya bağlı bir görüşü arz etmektedir. Mesele halifenin/imamın toplum için faydalı olanı yapması değil, Allah'ın kanununa uygun şekilde davranıp davranmadığıdır.

Haricilere göre halife/imam hukuki ve dini uygulamalara ait meseleleri kararlaştıracak otoriteye sahiptir, ancak toplumdaki alimlerle danışma halinde olmalıdır. Allah'ın kanununa uygun şekilde davranıp davranmadığını yargılayabilecek olan toplumdur. Aslında halife yönetmeye gösterilen rızayla liderlik eder, onun Allah tarafından verilmiş olan bir otoritesi yoktur.

Harici ideolojisinin diğer bir ana fikri ağır bir şekilde günah işlemiş olanların artık Müslüman olarak düşünülmemesi, ne söylerlerse söylesinler, artık küffardan (tekil kâfir) olduklarıdır. Bütün müminler bu kâfirleri yakalayıp öldürmelidir, kadınlarını ve çocuklarını köle olarak satmalıdır. Bir kâfir olarak davranılacağı anlamına gelebilen günahlar arasında, tabii ki, Hariciye toplumunun otoritesini ve bunun hilafet hakkındaki görüşlerini kabul etmeyi reddetmek de bulunuyordu. Fikrinin uymadığı kimseyi, kendisi iyi Müslüman olduğunu iddia etse bile, gayrimüslim olarak yaftalamak olan tekfir ideolojisi bu zamandaki Haricilerden gelmektedir gibi duruyor fakat bu ideoloji o günden bugüne diğer gruplarca da kabul görmüştür. Hatta İŞİD'in aynı fikirde olmadıkları Müslümanlara karşı tutumlarının temelinde de bu vardır.

Hariciye'nin görüşleri sadece tartışma boyutunda değildir: Bu insanlar faaliyetleri de amaçlıyordu. Bunların Hz. Ali'nin kampından ayrılmaları Hz. Ali'nin Muâviye'ye karşı olan askeri kuvvetinin çökmesine yol açmıştı. Ayrıca 661'de Hz. Ali'ye suikast düzenleyen de bir Harici'ydi (ikisinden de eşit oranda nefret ettikleri için Muâviye'ye de düzenlemeye çalışmışlar fakat girişimleri başarısız olmuştur).

Hariciye hareketi hiçbir zaman ideolojisini ayrıntıları ile açıklamasa da sağlam bir toplumsal zemine sahipti. Sadece Hz. Osman ile Hz. Ali'nin halifeliklerini değil aynı zamanda çoğu Müslüman'ın büyük fetihler ve ardından yaşanan göçler sonrasında benimsediği yerleşmiş hayatın bütün norm ve davranışlarını reddedenler arasından destekçi kazanmıştı. Destekçilerinin birçoğu yeni kurulmuş askeri şehirleri reddetmiş, Arabistan ve güney İran'ın çöllerinde yarı göçer yarı eşkıya şeklinde avare bir hayata geçmişlerdir. Bazıları için bunlar, verginin ve kanun uygulama birimlerinin olmadığı özgürlük günlerinden söz eden romantik figürlerdi. Büyük oranda bugüne dek varlıklarını sürdürmüş olan şiiirleri Cahiliye'nin, yani İslam öncesi devrin ruhuyla doluydu: Bedevi savaşçıları, seyahat ve kamp hayatını, baskın ve savaş, bir Müslüman bakış açısı içerisinde yüceltiyorlardı.

Bu hareket birtakım gruplara bölünmüştür. Bunlardan ilk liderlerinin adıyla tanınan Ezârika ve Necdiye şehir hayatını tamamen terk etmiş ve rakiplerine deşet saçmaya ve yerleşik toplumları yağmalamaya başlamıştı. Elbette Emevi yetkilileriyle çatışmaya girdiler ve Necdiye 693'te Arabistan'da, Ezârika 699'da İran'da olmak üzere her ikisi de şiddetle bastırıldı. Bunun aksine İbaziyye, Harici olmayan komşularıyla beraber yaşamayı ve gerçek bir Harici imamın gelişini bekleyip umut ederken dünyevi bir otoriteyi kabul etmeyi mümkün kılan bir konum geliştirmiştir. Bu sessiz tutumları o günden bugüne dek Cezayir ve Umman'ın çeşitli kısımlarında varlıklarını sürdürebilmelerini sağlamıştır.

Hız. Ali'nin 661'de suikaste uğraması ve ardından ilk Emevi halifesi Muâviye'nin gücü eline alması, şiddet ve ayrılıkla anılan bir dönemin sonuna işaret ediyordu; ancak Hız. Muhammed'in vefatının üzerinden geçen otuz yıl aynı zamanda muazzam başarıların yaşandığı bir dönemdi. Arap Müslümanlar, doğu sınırlarında İran'dan güneyde Tunus'a kadar uzanan merkezi Orta Doğu olarak tanımlayabileceğimiz bölgenin neredeyse tamamını fethetmişti. Halifelerin yönetimleri ayrıca Arap-Müslüman hükümetinin ilk fetihler bittikten sonra da yaşamasını sağlayacak sistemler tesis etmişlerdi. Halifeler ve hilafet fikri bu başarıda kilit bir rol oynamıştı. Makamın mahiyeti hâlâ belirsizdi ve lider seçme yöntemi neredeyse hiç incelenmemişti. Fakat bu belirsizlik esnekliği beslemişti.

Birçok farklı grup halifenin kim olması gerektiği ve ne yapabileceği hususunda fikre sahipti ancak bazı küçük Harici grupları dışında hiç kimse hilafetin gereksiz olduğunu ve feshedilebileceğini öne sürmemişti. Bu anlayış çeşitli grupların uygun gördükleri yerleri geliştirmeleri için imkân sunuyordu ancak temel olarak siyasi ve askeri liderliğin manevi kılavuzlukla birleştiği bir yönetici ideali ortaya koyuyordu. Bu makam Müslümanların ihtiyaçlarına cevap veren bir liderlik sunuyordu. Aynı zamanda çok önemli bir şekilde Allah'ın emirleri olarak görülen şeye hürmetkâr olunuyordu. Hulefâ-yı Râşidîn dönemine ait hilafetin tarihi, bu makamın en başından beri mahiyeti ve potansiyeline dair tartışmalarda baskın gelmiş yetki ve şahsiyetler hakkındaki neredeyse bütün temel meseleleri gündeme getirmiştir.

YÜRÜTÜCÜ HİLAFAFET: EMEVİ SALTANATI

Muâviye ve Emevi Hilafetinin Tesisi

Emevi halifelerinin ilki Muâviye b. Ebû Süfyân, 661 yılında neredeyse hükmen halifelîge geldi. Hz. Ali'nin Haricilerin eliyle uğradığı suikast sonucu vefat etmesi ve Muâviye'nin talihli bir şekilde hayatta kalışı, Muâviye'nin muhtemel rakiplerinden çok daha güçlü bir konumda olduğu anlamına geliyordu. Suriye'den bütünüyle sorumluydu ve güçlü, etkili bir orduya liderlik ediyordu. Düşmanlarının cesaretleri kırılmıştı ve bölünmüş, mağlup olmuş bir haldeydiler. Hz. Ali'nin vefatından kısa bir süre sonra Muâviye birliklerini, içlerinde en önemli kabile liderlerinin olduğu seçkin şahsiyetlerin birçoğuyla ve muhalefet için bir katalizör olabilecek Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'la antlaşmalar yaptığı Irak'a sürdü. Hz. Hasan'a hatırı sayılı miktarda para ödendi, o da rahat bir emekli hayatı yaşadığı Hicaz'a çekildi. Küçük kardeşi Hz. Hüseyin Muâviye'nin idaresinden pek memnun görünmese de bu Emevi lideri yaşadığı müddetçe sırasını sabırla bekledi.

Bu olaylar, 750'ye kadar sürecek olan Emevi hilafetini başlattı. Herhangi bir normal tarihi değerlendirmeye göre bu dönem, büyük bir başarı dönemi idi. İslam dünyasının sınırları çok genişlemişti: Batıda bugünkü Fas ve sonrasında 711'den 716'ya kadar bugünkü İspanya ve Portekiz'in çoğu, doğuda ise 705-715 arasında Orta Asya, 712'de ise Sind (Güney Pakistan) fethedilmişti. Emevi orduları bu bölgeleri sadece fethetmekle kalmamış, etkili bir şekilde de yönetmişti. Müslümanların Endülüs dedikleri uzaktaki İber Yarımadası'nda yöneticiler Şam'daki halifelerin emirleri ile atanıp azlediliyor ve Suriye orduları karışıklıkları bastırmak için buraya gönderiliyordu. Hz. Ömer tarafından tesis edilen kurumlara dayanarak düzenli bir yönetim ve vergi sistemi geliştirilmiş, Arap dili ve İslam dininin kuralları kullanılarak para bastırılmıştı. Kubbetü's-Sahra, Şam'daki Emevi Camii ve bugün hâlâ bakıp zevk aldığımız binaların dahil olduğu ilk büyük İslam binaları inşa edildi. Emeviler, Müslümanları Bizans İmparatorluğu'na karşı cihada yönettiler ve Mekke'ye düzenlenen hacca ya kendileri liderlik etmek ya da aile mensuplarını görevlendirmek suretiyle mümkün kılıp güvenceye aldılar.

Bütün bu başarılarla rağmen Emeviler sonraki İslami gelenekte oldukça karmaşık bir üne sahip oldu. Başlangıçtan itibaren Emeviler Hicaz'daki Kureyş'ten, Irak'ta Ehl-i Beyt'i destekleyenlerden ve diğer grupların içerisindeki Haricilerden kaynaklanan bir dizi zorlukla yüz yüze geldi. Sonradan, kâfir olmalarıyla ve haki-ki Müslüman idareci olmamalarıyla anıldılar. Kendilerinden sonra gelen sahih Müslüman olan Abbasilerin aksine, bunlar “kral” (*melik*, çoğ. *mülûk*), yani dünyevi hükümdarlar olarak nitelendirildi. Tarihi kayıtlara bakıldığında bu yargıyı açıklamak zordur. II. Velîd (743-4) gibi Emevi halifelerinden bazıları, hem hayran şairlerin hem de dindar muhaliflerin etrafa duyurduğu havai hayatlar sürdü, fakat bu çok istisnai bir örnektir. Emevi halifelerinin çoğu alışlagelmiş dindarlık ile hayatlarını sürdürmüş ve hatta biri, Abdülmelik (685-705), bir din âlimi olarak kayda değer bir şöhrete sahip olmuştur.

Bu düşmanlığı anlamak için böylesi olumsuz tutumlara sahip olup bunları yayan kimselere bakmalıyız. Emevi halifeliğinin büyük vakanüvisleri Belâzürî (ö. 892) ve Taberî (ö. 923) hanedanın halifelerinin yaptıklarını tarafsız bir şekilde ve genellikle ahlâki yargılar olmaksızın kayıt altına almışlardır. Din âlimleri, yani ulema ve sonraki tarihçilerle birlikte bu önyargıları görünür hale getirmiştir. Bunun sebebi kısmen bu tarihçilerin, yerine geldiği hanedanın başarılarını gözden düşürmeye karşı doğal bir ilgiye sahip olan Abbasi yönetimi altında yazıyor olusundandır. Ulema da büyük oranda Irak'tan geliyordu ve Iraklılar Suriye merkezli Emevi yönetimini ve Irak'ın orta kısmında kurulan askeri karargâh şehri Vasıt'tan Suriye ordusunun kendi ülkelerini işgal etmek ve sindirmek için nasıl gönderildiğini hatırlıyordu. Ancak bu düşmanlığın büyük kısmı sonradan gelen ulemanın, örtülü eleştirilerinde nasıl halife olunmaması gerektiğine dair Emevi halifelerini örnek olarak kullanmalarından gelmektedir. Aslında Emeviler, bazı yöneticilerinin günahlarını çok zaman geçmeden ödüyordu. Gerçekte ise çoğu Emevi halifeleri güçlü, etkili yöneticiler olmalarının yanında dindar, mümin Müslümanlardı.

Emevi döneminde, halifeliğin birçok özelliği tesis edildi ve bunlar hanedanın kendisi yok olduktan çok sonra dahi devam edecek şekilde gelenek haline geldi. Bu özelliklerin en bariz olanı göreve başlama törenleridir. Halifelere taç giydirilmezdi. Bizans veya Fars hükümdarının-ki gibi bir taç bütün antik monarşi geleneklerinin, ihtişam ve hiyerarşisiyle, kabulünü temsil ediyordu; oysa ilk dönem Müslümanları bunları reddediyor ve kaldırmaya çabalıyorlardı. Batı geleneğindeki papa ve başpiskoposların rolünü alacak ve hükümdarın başına bir taç geçirecek dini bir figür mutlak surette mevcut değildi.

Bu antik ve gözden düşmüş törenler yerine halifeler, bir kimseyi yönetici olarak kabul edişi belirten umumi sadakat yemini olan biat ile göreve başlıyorlardı. Genelde ellerin birbirlerine teması ile –sallamaktan ziyade vurma veya sıkma şek-

linde– yapılan tören bu bakımdan Orta Çağ Batı Avrupa’sındaki şövalyelerin lortlarına bağlılık yeminlerini anımsatıyordu. Emevi ve Abbasilerin ilk dönemlerinde bu tarz törenler, yeni yöneticinin halk tarafından kabul edildiği ve yeni yönetimin başladığının gözle görülür bir işareti olan büyük bir halk etkinliği halini alabiliyordu. Sonraki zamanlarda biat, halkta oynadığı rolü kaybetti ve sıradan insanlar artık buna katılmaz oldu. Tören, katıldıkları için fazladan ödeme bekleyen askerler ve saray maiyetiyle sınırlandırılmıştı. Kimi zaman, törene katılmak için devlet merkezinden çok uzakta olan kimselerin biatı vekilleri tarafından edilirdi. Bu tören vasıtasıyla halifeliği kendileri için isteyen isyancılar, destekçilerini sıkıca kendi amaçlarına bağlayabilirlerdi. Bu törenlerin değişken ve görünürde gayri resmi doğalarına rağmen biat genelde çok ciddiye alınmıştır. Biatı bozmak kötü bir şeydir, tabii halife meşru olamayacak kadar açık bir şekilde kötü veya faydasızsa ve berbat sonuçlar doğuracaksa durum değişirdi.

Biatın halifeliğe başlamanın asli töreni halini alması çok önemliydi. Bu temelde, Arapça kelimeler ve Arap jestleri ile ifade edilen bir Arap fikriydi. Biat, İslam liderliğinin müsrif ve abartılı törenlerle gelen eski imparatorlardan oldukça farklı olduğunu açıklığa kavuşturuyordu. Bu ayrıca, özgür adamların, yani, yeni yöneticinin otoritesini gönüllü şekilde kabul eden tebaanın arasındaki ilişkinin bir sembolüdür. Aynı zamanda bunun ilahi bir tasvip veya tasdiki yoktur. Tabii ki kutsal bir yemini bozmak, insanın kanununa olduğu kadar Allah’ın kanununa da karşı gelmektir ve çoğu insan yeni hükümdarın Allah’ın iradesi sonucunda bu görevde olduğunu kabul eder. Ancak törenin kendisi temelde insanlar arasındaki bir sözleşmeydi ve bu sebeple iktidara gelen yeni bir halifenin kabul görmesi gerekiyordu.

Biat fikri eskiden, İslam öncesi Arap kabileleri arasında ittifaklar ve anlaşmalar yaparken kullanılırdı. Bazı kaynaklar, Hz. Muhammed 630’da Mekke’nin kontrolünü sağladığında şehrin halkının ona biat ettiğini söyler. Sonraki kaynaklarda da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’a sırayla halife olarak biat edildiği geçer ancak bunun tam olarak nasıl gerçekleştirildiğine dair ayrıntılı anlatımlar yoktur. Belki de sadece sonraki döneme ait İslami bir uygulamayı geçmişe, Hulefâ-yı Râşidîn dönemine yansıtarak bakıyoruzdur.

Muâviye’nin hilafeti alması, bağlılık yemininin nasıl verilip alındığına dair döneminden belirgin bir tasvire sahip olduğumuz ilk durumdur. Bu tasvir oldukça beklenmedik bir kaynaktan gelmektedir. Bu kayıt Süryanice, yani Suriye’deki doğu kiliselerinin antik ayin dilinde yazılmış, yazarı muhtemelen 664 ile 681 arasında, tam da Muâviye’nin hükümdarlığı sırasında yaşamış olan bir Hristiyan tarafından kaleme alınmış Maruni Kroniği’ndendir. Kayıt, bahsettiğimiz bu erken dönem uygulaması için çok ama çok değerli bir kanıt teşkil etmektedir. Sadece günümüze kalmış

Arap-Müslüman kayıtlarından daha önce olmasıyla **değil, aynı zamanda** sonraki dönem Müslüman fikirlerinden hiçbir şekilde etkilenmemesiyle de bu önemi kazanmaktadır. Yazarı belki, olayın bizzat şahidiydi. Çeşitli Hristiyan gruplar arasındaki sarsıntılar ve münakaşa kayıtları arasında bu yazar, Muâviye'nin yetkiyi nasıl aldığına kaleme almıştır:

... Konstans'ın 18. yılında [Hristiyan vakanüvisler olaylara ta İstanbul'daki Bizans imparatorunun hükümdarlık yılına göre tarih düşürürler] birçok göçebe Kudüs'te toplandı ve Muâviye'yi kral yaptılar ve o da gitti, Golgota'ya [Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer] oturdu: burada namaz kıldı, Getsemani'ye gitti, Aziz Meryem'in mezarının oraya namaz kılmak için aşağıya doğru gitti.

Sonradan Temmuz 660'ta şöyle yazmıştı:

Emirler ve birçok göçebe toplandı ve Muâviye'ye bağlılık yemini ettiler [tam ifadesiyle, "sağ ellerini uzattılar"]. Sonra onun kral olarak, egemenliğinin bütün köylere ve şehirlere duyurulması ve ona övgülerle niyazlarda bulunulması gerektiği yönünde bir emir verildi. Altın ve gümüş para bastırıldı, fakat üzerinde haç olmadığından kabul edilmedi [normalde Bizans sikkelерinin hepsi haç işareti ile tahttaki imparatorun resmini taşırdı]. Dahası o dünyadaki diğer krallar gibi taç giymiyordu. Tahtını Şam'a yerleştirmiş ve Muhammed'in tahtına [yani Medine'ye] gitmeyi reddetmişti.¹¹

Bu erken dönem vakanüvisi Muâviye'nin nasıl Hıra'ya, yani Irak'taki Kûfe'ye gittiğini ve burada bütün Arapların kendisine nasıl bağlılık yemini ettiğini de tasvir eder.

Bu kısa kayıtlar birçok ilginç noktaya işaret eder. Sağ eli uzatarak bağlılık yemini etmek önemli bir husustur. Bu, göçebe ve Arap olarak nitelendirilen kimselerce yapılmıştır: Arap olmayanlar buna dahil değildir. Ancak yeni halife Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği alanı ve onun annesi Hz. Meryem'in mezarını namaz kılmak için ziyaret etmiştir. Camiden bahsedilmiyor. Muâviye'nin gizli Hristiyan olduğuna dair bir işaret yoktur ancak tabii ki Hz. İsa ile annesi İslam geleneğinde oldukça fazla hürmet görür. Bu kayıt, yeni hükümdarın Hristiyanların kutsal yerlerine nasıl saygı gösterdiğini belirtmeye hevesli yazarımızın hüsnükuruntusu olabilir, ancak bu aynı zamanda yeni halifenin o dönemde Suriye'de sayıları Müslümanlardan katbekat fazla olan Hristiyan tebaası tanımak adına yaptığı

11 Şurada tercüme edilip incelenmiştir: Marsha, *Rituals*, 86–9.

bir jest olarak da görülebilir. Yeni halife, Hıristiyan olmadığını göstererek kendi parasının üzerine haç koymayacak kadar dinine güveniyordu ancak bu tutum işe yaramadı, tebaasına bu yeni paraları kullandıracak iktidara sahip değildi. Bir Müslüman hükümdarın genel olarak kabul gören bir İslam parasını tedavüle sokabilmesi, bir nesil sonra saltanata gelen Abdülmelik'e kadar mümkün olmadı. Sonuç itibarıyla, bu yeni hükümdar farklıydı. Kendisine kral denilebilirdi fakat kralların genelde giydiği gibi bir taç giymiyordu. Diğer taraftan Medine'ye gitmeyi reddettiğinde Suriye'nin karargâhı, Şam'ın ise başkenti olduğunu açıkça belirtmişti.

Muâviye güçlü ve etkili bir hükümdardı ancak diktatör değildi. Uzun ve büyük oranda barış içerisinde geçen saltanatının başarısının çoğu, genellikle faaliyetlerini Suriye'yle kısıtladığı halde Irak ve Mısır'daki yerel elitlerle görüşüp anlaşmalar yapmasına bağlıydı. Yönetme hakkı kısmen Kureyş mensubiyetine (halbuki Şam'da ikamet etmesi Hicaz'daki Kureyş mirasını reddettiği anlamına geliyordu), kısmen de katledilen Hz. Osman'la akrabalığına dayanıyordu ancak bu hak hepsinin ötesinde sadece Suriye'deki değil aynı zamanda düşmanı olan Irak'taki Müslüman Arap liderlerden de biat alabilmiş olmasından geliyordu.

O açıkça bir Müslüman liderdi: “Arz Allah'a aittir ve ben de Allah'ın halifesi-yim (*halifetullah*)” diyerek bunu beyan eder.¹² Bundan daha açık olunamaz. Dini otoritesini, insanları kendi inançlarını kabul etmeye zorlayarak değil, Müslüman halkı Bizans'a karşı cihada yönlendirerek gösteriyor, çok geniş kaynakları İstanbul'a yapılan deniz seferlerine hasrediyordu. Haccı organize ediyor, böylelikle yeni İslam dininin Arap kaynaklarına karşı hürmetini gösteriyordu. Müslümanları Bizans'a yönlendirme ve haccın güvenliğini sağlama politikaları, çağlar boyunca meşru bir halife olarak anılmak isteyen herhangi birinin halka karşı görevindeki temel unsurlar olmuştur.

İç Savaş ve Abdülmelik'in Yükselişi

Muâviye başarılarla dolu yılların ardından 680'de öldü. Ancak bundan önce, sert bir muhalefet doğuran ve son yıllarını gölgede bırakan bir hamle yaptı. Oğlu Yezîd'i vârisi, hilafetin sonraki sahibi olarak ilan etti. Muâviye hilafetin belirlenmesinde veraset sisteminin benimsenmesinin tartışma doğuracağını öngörüp oğluna biat edilmesi durumunda mümkün olan en az muhalefetin doğmasını sağlayabilecek önlemleri almış gibidir. Genç şehzade, sınır hatlarındaki Arap ordularıyla

12 Alıntıl原因: Crone ve Hinds, *God's Caliph*, 6.

Müslüman hassasiyetini göstermek için Bizanslılara karşı yazın bir sefer düzenledi. Muâviye ve Yezîd art arda haccın hamiliğini üstlenip baba oğul olarak İslam toplumunun liderleri olduklarına vurguluyorlardı. Mekke’de, içlerinde Zübeyr’in oğlu Abdullah’ın da olduğu önde gelen bazı Kureyşlilerden biat istemişler, ancak yerel gelenek doğrultusunda reddedilmişlerdi. İbnü’l Zübeyr’in yeni bir halife seçmek için yeni bir şûra toplanmasını talep ettiği söylenir. Diğerlerinin hariç tutulup Kelb kabilesi ile kurulan yakın aile ilişkilerinden ve siyasi bağlantılardan hoşnut olmayan bazı Suriyeli Arap kabilelerinden gelen bir muhalefet de mevcuttu. Muâviye Müslümanların, kararını kabul etmeleri için onları ikna edebilir, güzel sözlerle kandırabilir veya onlara rüşvet verebilirdi ancak asla zorlayamazdı. Fakat nihayetinde, onun isteği üstün geldi: Suriyeliler bizzat biat etti; Irak ve diğer vilayetlerden sadakatlerini sunmak için heyetler geldi. Eski halife öldüğünde, veraset hemen kolaylıkla gerçekleşti. O döneme ait bir kayıтта Yezîd’e şöyle yazıldığı geçer: “Allah’ın halifesini kaybettin fakat sana Allah’ın halifeliği verildi.” Bu, İngilizcede aynı durumda kullanılan “Kral öldü, çok yaşasın Kral” ifadesiyle ilginç bir paralellik arz eder.

Görünürde ve sonraki gelenekte, hilafetin kalıtsal olup olmaması gerektiği tartışıldı. Hilafeti eski tarz bir krallık gibi yapacak olan şey, eleştirirmenlerin öne sürdüğü üzere, Müslümanların açıkça reddedecekleri bir düzenleme olurdu. Muâviye oğlu için kalıtsal bir hak talep etmeme hususunda dikkatliydi, sadece oğlunun en iyi aday olduğunu savunuyordu. Muâviye’nin kararının dışında tutulmaktan doğan hoşnutsuzluklarını yansıtır şekilde rakipleri umursamaz davranıyor gibiydi. Abdülmelik çeyrek yüzyıl sonra hilafeti ele geçirince, böylesi şüpheler ortadan kalkmış oldu ve halifenin aileden münasip görülen üyeleri arasından belirleneceği genel olarak kabul gördü. Abbasiler, onların rakipleri Alîler, Fatımiler ve batıdaki halifelerin hepsi veraset usulüyle başa gelmeyi kesin bir kural olarak kabul etmişlerdi. Geniş bir aile çevresi içerisinde veraset usulüyle başa gelme, en büyük çocuğun başa gelmesinden [*primogeniture*] farklıydı. Bu, hiçbir şekilde en büyük çocuğun, diğer küçük kardeşlere tercih edilmesi gerektiği anlamına gelmiyordu. Gözle görülür kabiliyet, babanın gözdesi olma, annenin baskısı ve halk ile ordu teşkilatının görüşleri bunda rol oynuyordu. Sadece Şia arasında, en büyük çocuğun başa geçme fikri mutlak hüküm sürüyordu ve bu bir aile geleneği olarak değil, Allah’ın tercihinin bir göstergesi olarak görülüyordu.

Yezîd’in 680’de başa gelmesi bu sorunları bir süreliğine dindirdi. Hz. Ali’nin ailesinin sıkı destekçileri haricinde, yeni halife genel olarak kabul gördü ve babasının politikalarını devam ettirdi, ancak ortadaki barış, Hz. Osman’ın katledilmesinden sonra, İslam’ın erken döneminde ikinci büyük bir travmayla akamete uğradı. Bu travma İslam toplumunun yukarıdan aşağıya bölünmesiyle sonuçlanacaktı.

Yakınlarda İran hükümeti yasaklayana dek, Muharrem ayındaki Aşure zamanında İran şehirlerinin cadde ve sokakları boyunca yürüdüğünüzde, sayıları bazen yüzü bulan birtakım adamların tozlu yollarda yürüyerek kendilerini omuzları üzerinden acılı bir şekilde kırbaçlayarak dolaştığına rastlardiniz. Çoğu kez kan akardı. Bunun sebebi, kendilerine on dört yüzyıl önce Hz. Hüseyin'in katlini hatırlatmak ve ihtiyaç anında Hazreti Muhammed'in torununun yardımına gelmeyen atalarına ait günahların kefaretinin ödemektir. Küçük büyük İran şehirlerinin merkezlerinde, tutkulu ve coşkun kimselerce canlandırılan, bu trajik olayın etrafında gelişen etkinlikler görürsünüz. Bu manen Hıristiyanların geleneksel olarak Hz. İsa'nın çarmıha gerilişini canlandırmalarına büyük oranda benzer. Kahramanları ve kötülerini belirlemek kolaydır: Hz. Hüseyin ve ailesi bir tarafta, halife Yezîd ve onun sağ kolu, Irak Valisi Ubeydullah b. Ziyad öteki taraftadır. Hz. Hüseyin ve ailesi acımasız bir zulmün kuvvetlerince çevrilerek sudan ve gölgelikten mahrum bırakılıp nihayetinde Emevi rejiminin askerlerince katledilene kadar gelişen olaylar hem tamamen ne olacağı önceden belli hem de derinden sarsıcıdır. İranlıların bu gösterileri hem İslam dünyasındaki antik yerli tiyatronun tek biçimi olarak hem de belki daha önemli şekilde, çok uzak bir dönemde yaşanan olayların yüzyıllar sonrasında hâlâ nasıl insanları harekete geçirip düşüncelerini belirleyebilmesi bakımından dikkat çekicidir.

Öyleyse bu içten bağlılığı uyandıran tarihi olaylar hakkında ne bilmeliyiz?

Muâviye Hz. Ali suikastından sonra Irak'ı ele geçirip kabilelerin önde gelenleri ile anlaşmalar yaptığında, Hz. Ali'nin büyük oğlu Hz. Hasan parayla etkili bir şekilde susturulmuş ve küçük kardeşi Hz. Hüseyin ise muhtemelen babasının mirasını ele geçirme fırsatı kollayarak Medine'de kalmıştı. Yaşlı halifenin ölümüyle birlikte Hz. Hüseyin hilafet üzerinde kendisi ve Ehl-i Beyt için hak iddia etme fırsatını yakaladı. Halihazırda, Hz. Muhammed'in soyundan olanlara bağlılığın canlı ve yaygın olduğu Kûfe'de Hz. Ali'nin eski destekçileriyle bağlantı kurmuştu. Hz. Hüseyin, ailesi ve destekçilerinden oluşan küçük bir grup, mektuplarında ve sözlerinde oldukça coşkulu olan Kûfe halkının kendilerini karşılamaya geleceklerini ve onları şehre muzaffer şekilde sokacaklarını zannedip ümit ederek Irak'a giden çölü geçti. Ancak yerine, önceden haber almış ve sıkı hazırlanmış Emevi valisinin askerleriyle karşılaştılar. 10 Ekim 680'de Hz. Muhammed'in onunla küçük bir çocukken şefkatle oyun oynadığı torunu, babasının hilafeti üzerinde hak iddia etmeye ve Müslümanlara adaletli bir yönetimi ve gerçek İslam'ı getirmeye çalışırken merhametten fersah fersah uzak bir baskının kuvvetleri tarafından katledildi.

Hz. Hüseyin'in katledilmesi bir Alî hilafetinin kurulmasına yönelik ilk ve en meşhur girişime son verdi, ancak bu girişim ve neler olduğunun hatırası her daim canlı kaldı. Olayın hemen sonrasında, Hz. Hüseyin'in yardımına yetişememelerin-

den utanan Kûfelilerden oluşan büyük bir grup onun katledilmesinin intikamını almak üzere şehirden çıktılar. Kendilerine “Tövbeciler” diyen bu grup hevesliydi fakat askeri olarak deneyimli değillerdi. Kısa sürede Emevi birliklerince mağlup edildiler. Ancak, bu kadar zaman sonra, günümüz İranlıları onları hatırlayıp eksikliklerini telafi etmek için kendilerini cezalandırmaktadırlar.

Eğer Yezîd babası kadar uzun yaşasaydı, hiç zorlanmadan veraset sistemini tesis edebilirdi fakat bunu yapamadı ve 683 Kasım’ında çok sevdiği bir yer olan, Şam-Palmira yolu üzerindeki Havvarin’de vefat etti. Ardında kendisinden birkaç hafta sonra ölen genç bir çocuk bırakmıştı. Veraset fikri çok açık doğal sebepler dolayısıyla yitip gitmişti.

Bir kez daha hilafetin geleceği şüpheye düşmüştü. Beş yıldan daha fazla bir süre boyunca İslam dünyası acı rekabetler ve iç savaşlarla bölündü. Hadiseler karmaşıktı ancak nihayetinde hilafet üzerinde hak iddia eden üç ana grup ortaya çıkmıştı. Bu üçü, istedikleri hilafet şekli ve bunun nereyi merkez alacağı hususlarında ayrılıyordu.

Bu gruplardan biri Emevi ailesiydi ancak Yezîd’in gidişiyle birlikte Muâviye’nin yakın akrabalarından hiçbiri güven vermiyordu. Yine de Emevilerin bir diğer kolu Medine’den Suriye’ye yerleşmek üzere gelmişti. Bunların başında Mervân b. el-Hakem vardı. Mervân, Hz. Muhammed’in Hicret’i dönemi civarında doğmuş yaşlı bir adamdı ve İslam siyasetinde, Hz. Muhammed’i bizzat tanıdığı bilinen son önemli kişilerden biriydi. Hz. Osman’a hizmet etmiş ve halifenin vefatından sonra Medine’de kalmıştı. Suriye’ye vardıktan kısa süre sonra 685’te vefat etti ve oğlu Abdülmelik Emevi grubunun liderliğine geçti. Abdülmelik İslam dünyasının oluşumundaki en önemli kişilerden, çalışkan bir genç adamdı. Ancak babasının vefatı sırasında yapabildiği tek şey Emevilerin, birçok düşmanla karşı karşıya kaldığı Suriye’deki konumlarını koruyabilmek oldu.

İkinci gruba, Cemel vakasında öldürülen Zübeyir’in oğlu Abdullah b. Zübeyir liderlik ediyordu. Siyasi duruşu, kelimenin tam anlamıyla gericiydi. Emevilerin politikalarına tepki gösteriyordu. Yeni halifenin sadece Emevilerden değil bütün Kureyş’ten seçilmesini istiyordu ve bunu başarmak için yeni bir şûra toplanmasını talep etmişti. Halifenin Hicaz’da, özellikle de Kureyş’in asıl kalesi Mekke’de bulunmasını istiyordu. İbnü’z-Zübeyir, en azından ona dair bildiklerimize göre karizmatik bir şahsiyet, herhangi bir kraliyet uygulamasını reddeden takvalı bir Müslüman’dı ve savaş meydanında veya ölüm karşısındaki şahsi cesareti su götürmezdi. O kadar zamandır birçok Müslüman arasında, temel kesinliklerin olduğu zamana geri dönüşü ve takvalı ilk nesli, yani *selefi* izlemeyi savunan ilk kişiydi. İbnü’z-Zübeyir aynı zamanda, muhtemelen, Kabe’yi bugünkü biçimiyle yeniden inşa eden adamdı. Kardeşi Musab’dan çok destek görmüş, daha çok dünyevi ve

siyasi bir kavrayışa sahip olduğu için onu Irak'a Emevilere karşı muhalefeti canlandırmak için göndermişti.

Zübeyriler adına üzücü ki Kûfe çoktan bir diğer hilafet talibi, Muhtar b. Ali Ubeyd tarafından ele geçirilmişti. Muhtar, bir Hicaz kabilesi olan Sakîf'ten geliyordu fakat Kureyş'ten değildi ve hiçbir zaman da hilafeti kendi için istememiş gibidir. Zaten halihazırda yaşlı bir adamdı. Hicret zamanlarında doğmuştu. Babası Irak'a yönelik ilk, başarısız Arap seferlerin komutanıydı. Irak'ta derin kökleri vardı. Şimdi ise hilafetin Ehl-i Bey'te olması gerektiğini söylüyordu. Bu sebeple, beş sene önceki Hz. Hüseyin'in hazin sonunu hâlâ hatırlayan Kûfe'den destek toplayabildi. Kûfe'dekiler onun katlinin intikamını almaya ve kendi itibarlarını geri kazanmaya çok isteklidirler.

Muhtar için sorun şuydu ki Ehl-i Bey'ten liderliği alacak ve hilafeti talep edecek birini bulmalıydı. Medine'de sessiz ve şatafatsız müreffeh bir hayat süren Ali b. Hüseyin babasının başına gelenler dolayısıyla anlaşılabilir bir şekilde onu geri çevirdi. Ancak Muhtar, Kûfe'ye gelmeyen fakat isminin hilafet talibi olarak kullanılmasına izin veren Muhammed b. Hanefiye'den olumlu bir cevap alabilmişti. Kendisi ilginç bir seçimdi çünkü Hz. Ali'nin oğlu olsa da Hz. Fâtıma'nın çocuğu değildi; adından anlaşılacağı üzere Hanefi kabilesinden bir kadının çocuğuydu. Yani Hazreti Muhammed'in kanı doğrudan onun damarlarında akıyordu. Muhammed b. Hanefiye'nin kabul edilişi Hz. Ali'nin hatırasının Irak'ta gün geçtikçe değer gördüğünün ve sadece onun soyundan gelen birinin hilafete talip olmasının meşru olabileceğinin bir işaretiydi. Muhtar, İbn Hanefiye'yi sadece halife olarak değil aynı zamanda Mehdî olarak da ilan etmişti; mehdî unvanı Müslüman toplumunun muhtemel bir lideri tarafından ilk kez kullanılıyordu. *Mehdî* hidayete ermiş demektir ve yeni bir dönem başlatıp gerçekten İslami bir devlet getirebilecek radikal değişiklikler yapabilecek bir lider anlamına geliyordu. Bu kavram genellikle, bilhassa Şii çevrelerce olmak üzere İslam tarihinde, umut ve mesihanik beklentinin bir sembolü olarak kullanılır. Özellikle Mısır'daki Şii Fatımiler (969-1171) olmak üzere bazıları daha sonra halifelerin Mehdî olması gerektiğini öne sürdü, fakat çoğu istemedi ve bu unvan, kıyamete dair söylemleriyle birlikte devrimci mahiyetini sürdürmeye devam etti.

Muhtar Kûfe'deki "zayıfların", yoksulların, gelirleri hemen hemen hiç olan Arap Müslümanların ve bilhassa mevalilerin (bunlardan 500'ü ordusuna katılmış, içlerinden birini de önemli bir polis şefliği görevine getirmişti) desteğini almış ve gücünün belkemiğini bunlarla oluşturmuştu. Mevalilerin bir sürü şikâyeti vardı. İnancı Müslümanlar olmalarına rağmen hâlâ Arap liderlerince ikinci sınıf muamelesi görüyor, birçok durumda cizye ödemeye zorlanıyorlardı. Bunlar Muhtar'ın ordusunun önemli bir kısmını oluşturuyordu, Muhtar da onlara gün geçtikçe daha çok güveni-

yordu. Bu durum, mevalilere at verildiğinden, ücret ödendiğinden, onların kayırdıklarından yakınan soylu Arapları, *eşrafı* telaşlandırıp sınırlendirdi. Şehirde küçük çaplı bir anlaşmazlık patlak verdi ve soylularla müttetikleri şehirden çıkartıldı. Bunlardan on bin kişi hemen güneye, Basra'ya İbnü'z-Zübeyr'in kardeşi Musab'ın topladığı orduya katılmak üzere yola çıktı. Buradan sonra yeni müttetikleriyle memleketleri olan şehri, Kûfe'yi geri almak üzere, Nisan 687'de döndüler. Muhtar savaşta öldürüldü. Beraberinde, radikal sosyal deneyi de muhafazakârların kuvvetleriyle yok edildi ancak hatırası, Ehl-i Bey'ten bir Mehdi'nin daha eşit ve adil bir İslam toplumu getirmeye çalışacağına inanmaya devam eden birçok dışlanmış ve ötekileştirilmiş kimse arasında yaşamaya devam etti. Bu kimselere hem sosyal hem de dini radikal görüşleri sebebiyle bazen *gulat*, yani aşırıcular da denmiştir. Bunlar, dokuzuncu ve onuncu yüzyılda serpilmeye başlayan Şii ideolojiye önemli bir katkı yapmışlardır.

Muhtar'ın ölümü ve takipçilerinin dağıtılması ile birlikte sadece iki taraf kalmıştı: İbnü'z-Zübeyr'in Hicaz ve Irak'taki güçleri ile Emevi Abdülmelik'in Suriye'deki güçleri. Sınırlarda, yağma yapan, adam öldüren ancak merkezlerde güçlü ellerine almaları mümkün olmayan Hariciler bulunuyordu ki Emevilerden de Zübeyrilerden de aynı şekilde nefret ediyorlardı.

691'de, halife olarak ilan edildikten altı sene sonra Abdülmelik Emevilerin bütün Suriye ve Suriyeliler üzerindeki kontrolünü yeniden sağladı. Musab'a karşı koymak üzere ordusuna kendisi kumandan oldu ve Kûfe yakınlarındaki bir savaşta Suriyeliler, Musab'ın Muhtar'ı öldürüp hareketini bastırmasından kalan keskin ayrılıklar sonucunda bölünmüş ve zayıflamış olan Iraklıları tamamen mağlup etti. Şimdi sadece İbnü'z-Zübeyr'in kendisi kalmıştı. O da Hz. Muhammed'in şehri Medine'de değil Kureyşlilerin güç merkezi olan Mekke'de yerleşiyordu. Onu bastırmak için, Abdülmelik'in Irak'taki sağ kolu olacak olan ve İslam geleneğinde katı, sert yönetimin devamlı bir sembolü haline gelmiş olan Haccac b. Yusuf komutasında bir güç gönderildi. Haccac görevini acımasız bir etkinlikle gerçekleştirmiştir, o kadar ki mancınıklarını Kabe'ye yöneltmekte en ufak bir tereddüdü dahi olmamıştır. İbnü'z-Zübeyr'in güçleri bununla baş edemezdi. Kendisi Ekim 692'de cesurca dövüşürken öldürüldü. Nihayetinde İslam dünyasının birliği sağlanmıştı.

Bu yedi yıllık iç savaşta yaşanan olaylar, en hafif ifadesiyle, karmaşıktı ancak aynı zamanda hilafetin mahiyeti ve makama talip çeşitli grupların çeşitli beklentileri hakkında ufuk açıcudur. Uzun savaş yılları tamamen, halife olmak isteyen kimseyi ilgilendiriyordu. Taliplerin hiçbirisi makamı feshetmeyi veya hilafeti çeşitli bölgelere ayırmayı teklif etmemişti. Anlaşmazlıkları sadece şahsiyetler veya şahsi rekabetlere değil aynı zamanda genel olarak kabile farklılıklarına ve hizipçiliğe dayanıyordu. Bunlar daha çok Müslümanlar arasındaki derin ve devamlılık arz

eden sosyal ve bölgesel farklılıklara işaret ediyordu. Bölgesel düzeyde çatışma hilafetin merkezinin Hicaz, Irak, yoksa Suriye’de mi olması gerektiği idi. Konum önemliydi çünkü hilafet nerede olursa gücün ve zenginliğin merkezi de orası olacaktı.

Ayrıca sosyal ayrılıklar da vardı. Hem Emeviler hem de Zübeyriler sosyal açıdan muhafazakârlardı, kabilenin önde gelenleriyle yönetime inanıyorlardı. Oysa ki Muhtar bu ayrımların kalkacağı tamamen yeni bir sosyal düzen öneriyordu. Zübeyriler ve Emeviler güvenlik ve adaleti barındıran mevcut sosyal yapıları sürdürecektir bir hilafeti savunurken, özellikle yönetimin rolünde Muhtar’ın birçok takipçisi, makamını ve Ehl-i Bey’ten olma konumunu toplumu dönüştürmek için kullanacak devrimci bir halife bekliyordu. Bütün bu farklı gruplar Müslüman’dı ve işin içerisine girenlerin birçoğu, hiç şüphe yok ki oldukça dindardı: Gayrimüslimler bu tartışmalarda ve çekişmelerde rol almamıştı. Ancak bunlar İslam toplumunun ve halifenin rolü ile işlevinin nasıl olması gerektiğine dair çok farklı görüşlere sahiplerdi. Nihayetinde bu farklılıkların tartışma ve uzlaşmayla değil askeri kuvvet ve kaba güçle çözüldüğü belirtilmelidir. Emeviler, en ikna’edici ve popüler argümanlara değil en etkili askeri makineler ve liderliğe sahip oldukları için kazandılar.

Abdülmelik artık İslam dünyasının tartışmasız hükümdarıydı ancak uzun iç savaş yıllarının deneyimi ve bununla mücadele onu, bir daha böyle sorunların ortaya çıkmaması için Emevi yönetiminde güçlü bir devlet yapısı geliştirmekte kararlı kılmiş gibi durmaktadır. Muâviye’nin müttetikler ağı ve gayriresmi anlaşmalar yoluyla güç kullanma geleneğini bıraktı ve daha otokratik, yukarıdan aşağı bir hilafet meydana getirdi. O günden bugüne varlığını sürdüren Müslüman devlet altyapısı diyebileceğimiz şeyin çoğu bu etkili ve hayalperest yönetici tarafından oluşturulmuştu. Genel itibarıyla halifenin adını taşıyan muayyen bir Müslüman parasının kesimine başladı; vergi sistemine, asker maaşlarının ödenmesine ve valilerin yetki verilerek eyaletlere atanmasına bir standart getirdi. Sağ kolu Haccac ve çoğu mevali olan güvendiği az sayıdaki adam bir tür maiyet teşkil ediyordu. Bu mevalilerden bazıları Bizans’ta yönetim ve teknik deneyimine sahip olan Rum dönmelerdi. Fakat Abdülmelik’in geliştirdiği yapılar sunum ve niyet bakımından bütünüyle İslamiydi.

İktidarının temelinde Suriye ordusu yer alıyordu. Suriye’nin tamamından toplanmış olan Arap kabile üyeleri organize edilmişti ve İslam dünyasının bütününde İslami yönetimi sürdürebilmek için maaş alıyorlardı. İlk öncelik zengin, nüfusu fazla ve birçok bakımdan Suriye yönetimine muhalefet gösteren Irak’tı. Haccac eski ordu şehirleri Basra ile Kûfe arasına Vâsıt adında yeni bir şehir kurdu. Burada valilik yaptı ve Suriye ordusu onun emirlerini uyguladı. Iraklılar için daha sinir

bozucu olan şey, bunların Irak'ın zenginliklerinden pay almaları veya o dönem insanların öne sürdüğü üzere "bunların Irak'ın vergi gelirlerini, *feyini*" yemeleriydi. Çoğu Iraklı bunun kendilerine geri ödenmesi gerektiğine inanıyordu. Açıktır ki bazen birden açık bir isyana dönüşen huzursuzluklar oluyordu ancak Emevi güçleri her zaman bu isyancıları mağlup edip halifenin otoritesini sürdürecektir kadar güçlüydü.

Devletin belkemiği Suriye ordusuna maaş ödenmeliydi ve halife hilafetinin bütünündeki farklı sistemleri tektipleştirmek için çaba gösteriyordu. 700 civarında Abdülmelik bütün devlet kademelerinin Arapçayı çalışma dili olarak kullanacağına ve bütün kayıtların Arapça tutulacağına karar verdi. Bu zamana kadar batıda Yunanca ve doğuda Pehlevice (orta Farsça) çoğu yönetim faaliyetinin diliydi. Şimdi bütün bunlar kaldırılmış, bunlarla beraber de kültürün çoğu gitmişti. Artık kimse Yunanca veya Pehlevice öğrenmiyordu çünkü artık bunlar ihtiyaçları olan işlere yaramıyordu. Melkâni (Yunan Ortodoks) Kilisesi bile sekizinci yüzyıldan itibaren Orta Doğu'nun büyük çoğunluğunda ibadet dili olarak Arapça kullanıyordu.

Elimizde Müslüman dünyasının iki çok farklı bölgesinden kalan belgeler olduğu için Arapçanın yayılışı hakkında emin olabiliyoruz. Bunların çoğu Mısır'dadır. Burada devlet kayıtları, çok kuru iklimde günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmiş papirüslere (dokunmuş sazlara) yazılmıştır. Yönetim belgeleri Müslümanların 641'deki fetihlerinden sonraki yıl içerisinde hemen Arapça yazılmaya başlandı ancak sonraki yıllarda Yunanca hâlâ kullanılmaya devam ediyordu. Fakat sekizinci yüzyıldan itibaren Arapça açık bir şekilde Eski Kahire'deki merkez yönetimde kullanılan tek dil oluvermişti. Yine de Yunanca bazen yerel belgelerde görülebiliyordu. 750'lerden kalan, hilafetin bir diğer ucunda, deriye yazılmış az sayıda Arapça vergi ve mahkeme kaydı elimizdedir. Bunlar, bugün kuzeydoğu Afganistan'daki Rub adlı küçük bir şehirdendir. İslam orduları tarafından sekizinci yüzyılın ilk on yılında fethedilen bu şehir bugün dahi uzak ve ulaşılması zor bir bölgedir. Bu belgelerde kullanılan Arap dili ve ifadeleri Mısır bürokrasında o dönemki yazıcılar tarafından hemen anlaşılıyor olmalıdır. Bu, hilafet gücünün menziliydi.

Abdülmelik'in büyük projelerinden biri de bir İslam parasını kullanıma sokmaktı. Muâviye'nin üzerinde Hristiyanlık sembolü olarak haç barındırmayan yeni bir parayı kullanıma nasıl sokmaya çalıştığını ve insanlar tarafından nasıl kabul edilmediğini önceden görmüştük. Daha geniş kaynaklara ve kararlılığa sahip Abdülmelik buna tekrar el attı. İlk önce kendisinin portresinin bulunduğu sikkeleri denedi: Üzerinde uzun harmanisi, beline sarılı düz kılıcı, uzun saçları, dalgalı sakalları ve belirgin Arap kefiyesi ile ayakta duran bir kimsenin tasviri bulunan

“ayakta duran halife” sikkelerinden günümüze kalan örnekler mevcuttur. Belirsiz olduğu için bu tasvir kısa zamanda terk edilmiş, yerine tamamen epigrafik, yani sadece Arapça ifadelerin kullanıldığı bir sikkeye geçilmiştir. Bu ifadeler zamana ve sikkenin şekline göre değişiklik göstermiştir ancak genel itibarıyla Kur’an’dan ayetler, dini kalıp sözler, halifelerin isimlerini ve sikkenin kesildiği yeri ve tarihi sikkelerde kullanılmıştır. Bunların en değerlisi Bizans *solidus*’undan köken almış olan altın *dinardır*, boyutu bugünkü İngiliz 5 penisi veya 2 euro kadardır. Ayrıca boyutu 10 peniden veya 2 eurodan çok az daha büyük ve ince olan, eski Sasani *drahmisinden* köken almış gümüş *dirhem* de vardı. Son olarak da farklı bölgelerde üstünkörü şekillerde yerel olarak kesilen *fels* (çoğ. *fülüs*) denen bakır paralar vardı. Çoğunlukla Şam’da kesilen altın dinarlar büyük oranda hilafetin batısındaki eski Bizans bölgelerinde, Vâsıt’ta kesilen dirhemler de doğudaki eski Sasani bölgelerinde kullanılıyordu. Ancak her iki sikke de bütün hilafette kullanılıyordu. Şam’da kesilen bir sikke hiç sorun olmaksızın Buhara veya Semerkant’ta kabul ediliyordu.

Bu para reformu bütün açılardan ilginçtir. Tamamen epigrafik sikkeler birkaç istisnasıyla birlikte o günden, yeniden Avrupa tarzı, yöneticilerin tasvirlerinin ortaya çıkmaya başladığı on dokuzuncu yüzyıla kadar İslam dünyasında kullanılmaya devam etti. Bu eski sikkelerin hatırası Ürdün, Irak, Körfez ülkeleri ve Tunus’un dinarlarında, Fas’ın dirheminde bugünün para birimlerinde yaşatılmaktadır. Bugün hâlâ günümüz Levant Arapçasında genel olarak paraya *fülüs* denir.

Bu para birimi halifenin otoritesini gösterir. Altın ve gümüş bütün sikkelerin kesimi devlet tarafından yapılmıştır. Sikke kesme ve üzerlerine hükümdarın adını yazma hakkı Müslüman dünyasında hakimiyetin anahtar göstergelerinden biri olmuştur. O dönemde batı Avrupa’nın büyük çoğunluğunda oldukça yaygın olduğu gibi asiller veya rahiplerin kestirdiği özel paralardan hiç yoktu. Para üzerindeki yazılar okuyabilen herkese hükümdarın kim olduğunu gösteriyordu. Portekiz’den Orta Asya’ya kadar insanlar bir İslam devletinin kabul ettiği parayı kullanıyordu. Yine önemli bir biçimde, bu paralar Arap dilini Müslüman dünyasının en ücra köşesine, Arapçanın güç ve hâkimiyet dili olarak konumunu tescil ederek taşıyordu.

Halife varlığını öğretecek başka yollara da sahipti. Abdülmelik Suriye ve Filistin arasında geçtiği anayollara bir dizi menzil taşı –uzun, yaklaşık iki metre yüksekliğinde, hem yoldaki mesafeleri hem de bunları diken halifenin adını belirten Arapça yazıların bulunduğu koni şeklinde sütunları– dikmiştir. Burada yine bir şekilde Roma menzil taşı geleneğini izlemiştir. Büyük ihtimalle Roma İmparatorluğu’na ait bu taşların çoğu anayollar üzerinde görülüyordu, ancak Abdülmelik şimdi burasının bir Arap Müslüman İmparatorluğu olduğunu ve

Roma İmparatorluğu'nun yetkililerinin sorumlu olduğu şeyin artık Müslüman halife tarafından üstlenildiğini ilan ediyordu.

Abdûlmelik'in başarılarından en göze çarpan ve varlığını uzunca sürdüren şey mimarideydi. Buna, babasının ayak izlerini yakından izleyen tek oğlu I. Velîd'in (705-15) eserlerini de eklemeliyiz. Hulefâ-yı Râşidîn'in pek bir şey inşa ettiği söylenemez; Hz. Ömer'in Kudüs'teki kilise bölgesine, alanı temizlendikten sonra inşa emri vererek yaptırdığı küçük yapıdan başka ne fiziksel bir yapı ne de yazılı bir kayıt günümüze ulaşmıştır. Kûfe ve Basra'daki ordu şehirlerinde camilerin dikildiği söylenir ancak ne elimizde detaylı tasvirler var ne de günümüze kalan kanıtlar. Sonuç itibarıyla bu pek de etkileyici bir kayıt değildir.

Abdûlmelik, Kudüs'te Kubbetü's-Sahra'yı inşa ettirmesiyle her şeyi değiştirdi. Şimdi 1400 yıllık olan bu büyüleyici bina hâlâ öyle ya da böyle asıl şekliyle durmaktadır ve orijinal tezyinatının çoğunu korumuştur. Burada ayrıntılı bir mimari tasvir yapmayacağız ancak bu binanın inşasında halifenin rolünden bahsedilmelidir. Binanın iki anlamı öne sürülebilir. İlki, İbn Zübeyr Mekke'de hüküm sürerken inşaatın başladığı ve Kubbetü's-Sahra'nın hac için alternatif bir odak olarak inşa edildiğidir. Merkezindeki, camiye adını veren kaya ve etrafındaki dairevi ve sekizgen geçitlerle caminin şekli sanki hac ibadetinin temelinde yatan tavaf için tasarlanmış gibidir. Abdûlmelik'in, Mekke ve Kabe'nin yerine bunu geçirmek istediği mevzu bahis değildir; o sadece Mekke düşmanının elindeyken (ve daha ne kadar böyle kalacağı bilinmezken) bir alternatif sunmanın peşindeydi.

İkinci ve bütünleyici açıklama Kübbetü's-Sahra'nın Kudüs'e Müslüman görünümü vermek için inşa edildiğidir. Sahra camisi eski şehrin merkezinden, kubbesi dördüncü yüzyılın başlarında İmparator Konstantin'in emirleri doğrultusunda inşa edilmiş, şehrin en büyük ve en göze çarpan abidesi olan Kutsal Kıyame Kilisesi'ne uzanan vadiye doğru bakar. Kubbetü's-Sahra daha yüksektir, kiliseye yukarıdan bakar ve ondan biraz daha büyüktür. Bu fikri destekleyen bir diğer şey de kubbenin içerisinde, etrafı boyunca yazan altın mozaik yazıdır. Bu yazı Arapça en erken yazıttır. Kur'an'da geçen bir ifade değildir, daha çok, Kur'ani ifadeleri Allah'ın birliğini vurgulamak için kullanan bir yazıdır ki böylelikle, açık bir şekilde Müslümanların sıklıkla Allah'a ortak koşma (şirk) üzerinden saldırdıkları Hristiyanlığın teslis doktrinine getirilen bir eleştiridir. Metin aynı zamanda bütün gören ve okuyanlara binanın Halife Abdûlmelik'in eseri olduğunu duyurmaktadır veya duyurmaktaydı; Abbasi halifesi Me'mûn 832'de şehri ziyaret ettiğinde Abdûlmelik'in isminin geçtiği yere kendisinininkinin konmasında ısrar etmiştir ancak bu hiç kimseyi kandıramayan üstünkörü bir ikame olmuştur. Göze çarpan konumu ve mermer ile altın yaprağı mozaiklerden süslü tezyinatıyla Kübbetü's-Sahra gözle görülür biçimde Bizans İmparatorluğu tarzını yansıtmaktadır (tabii,

bir Bizans yapısını süsleyen Hz. İsa ve azizlerinin tasvirleri olmadan). Bu, İslam'ın haşmet ve zaferinin, aynı şekilde bu zaferin mimarı ve yaratıcısı olarak halifenin çok açık bir şekilde halka ilan edilmesidir.

Velîd babasını izledi. Medine'de Mescid-i Nebevi'yi yeniden inşa etti (ancak eserinden hiçbir şey günümüze kalmamıştır) ve Şam'da Hristiyan topluluğuna tazminatını ödedikten sonra katedrali yıkmıştır. Sonrasında, söylenene göre bizzat kendisi de çalışarak hâlâ kadim şehrin büyük bir mimari başarısı olan muhteşem caminin inşasını başlatmıştır. Bugün kayıp olan mermer bir kitabe onun binanın banisi olarak rolünü ilan ediyordu.

En karmaşık insan topluluklarında, hükümdarın en önemli işlevlerinden biri kanun koymak ve kesin fikir beyan etmektir. Roma İmparatorluğu hukuku imparator tarafından oluşturulmuştur. "Prensi [*princeps*, yani imparator] her ne memnun ederse kanun odur" ifadesi bunun şiarıdır. Bizans İmparatorluğu'nda Justinian'dan itibaren, hukuku koyan ve düzenleyen imparatorun kendisiydi. İngiliz hukuku, en azından teoride Parlamento'daki Kraliçe tarafından oluşturulmuştur. Halifenin benzer bir role sahip olup olmadığını düşünmek ilgi çekicidir. Burada bir sorunla karşılaşmaktayız. İtimat ettiğimiz kaynaklar dokuzuncu yüzyıl ve sonrasına aittir. Dokuzuncu yüzyılda halifenin neredeyse tamamen kanun koymaktan ve kesin karar vermekten beri olduğu bilinir. Kanun koymak veya kanun bulmak, o zaman için yegâne geçerli hukuk kaynakları olarak kabul edilen Kur'an'ı ve Hz. Muhammed'in hadislerini bilen ulemanın koruması altına girmişti. Fakat bu durum sekizinci yüzyılın ilk yarısındaki Emevilere uygun düşer miydi? Emeviler kanun koyucular ve hâkimler olarak faaliyette bulunmuşlar mıydı?

Buna başlarken ne tür hukuktan bahsettiğimizi açıklamamız gerekiyor. Halife ya da onun temsilcileri (valiler veya emirler) cinaî ve siyasi suç diyebileceğimiz şeyler üzerinde etkili bir kontrole sahiplerdi. Eşkîyalar, canî suçlular ve hepsinden öte halifeye ve devletine isyan edenler tamamıyla hükümdar ve yetkilileri tarafından hiç gecikmeden cezalandırılıyordu. Ancak bu hukukun sadece küçük bir kısmıydı. Şeriatın bir kısmı olarak tanımlanabilecek bütün bu meseleler, aile hukuku, sözleşme hukuku, köleliği düzenleyen hukuk ve karmaşık miras hukuku, sıradan meseleleriydi ve burada ulema tarafından kararlaştırılan hukuk ve vakalar mahkemede kadı tarafından görülürdü. Yani, halifenin otoritesinin dışında bulunan karar verici ve zorlayıcı hukukun bütünlüklü alanları vardı ve bunlar potansiyel olarak onun genel gücünü zayıflatıyordu.

Dokuzuncu yüzyıl öncesine ait kanıtlar, bir şekilde, halifenin bu aşamada nihai ve üst bir yargı konumuna sahip olduğunu ve bazı durumlarda kanun koyup karar verdiğine işaret etmektedir. Bu kanıtlar döneme ait mektup ve şiirlerden gelmektedir. Halifenin hâkim olarak rolü, Allah'ın Hz. Davud'a seslendiği Kur'an'da

desteklenmektedir: “Biz seni yeryüzüne bir halife kıldık, artık insanlar arasında hak ile hükmet” (38.26)¹³. Emevi sarayındaki şairler halifenin bir hâkim olduğuna kesin gözüyle bakıyorlardı. Büyük Emevi şairi Ferezdak’ın (ö. yaklaşık 729) ifadeleriyle, halifeler “kılavuzluğun imamları, kafataslarının ezicileri”ydi. Bir diğer şair Ahvaz, Halife Süleyman’ın Allah tarafından “hükmetmek ve adil olmak” için tayin edildiğini söylemiştir ve saray şairi olarak Ferezdak’ın büyük rakibi Carîr ise “O halifedir, öyleyse size hükmettiğini hakikat olarak kabul edin” demiştir.

Abdûlmelik resmi mahkemelerde kadılık yapmıştı. Bir uşak iş başlamadan önce hukukun adaleti üzerinde şiir inşat ederdi.¹⁴ Karmaşık ve güzel aktarılmış bir vakada, halifelerin Şam’daki kiliselerin sahipliğinden doğan hukuki sorunlara nasıl farklı karşılıklar verdikleri ve halef-selef halifelerin meseleleri çözme girişimleri anlatılmıştır. Emevi halifelerinin hâkim olarak davrandıklarını gösterecek yeterli sayıda kanıt mevcuttur; aynı zamanda bunların kanunlara karar verebildiği de açıktır. Abdûlmelik valilerine satın alındıktan sonra kendilerinde bir kusur tespit edilen köle kızlara dair vakalarla nasıl baş etmeleri gerektiği hakkında talimatlar yazmıştır. Halife Hişâm Mısır’daki kadısına, başlık parasına dair karmaşık noktaları açıklayan bir mektup yazmıştır. Özellikle II. Ömer gayrimüslimlerin ve mühtedilerin vergilendirmesi hakkında, günümüze dek bütünüyle korunmuş olan karmaşık bir kararname hazırlamıştır. Ulemaya bir şey sormamış, Hazreti Muhammed’in hadislerine müracaat etmemiştir; kendi hukuk anlayışına ve kanun eşitliği kavrayışına göre bir karar vermiş ve valilerine bunu uygulamayı emreden bir mektup yazmıştır. Hiç kimse onun yetkisi ötesinde iş yaptığını söylememiştir. Eyalet valileri ve bireyler Abdûlmelik gibi halifelere zor meseleler hakkında onların hükümlerini soran mektuplar yazabiliirdi: hür bir adama iftira eden bir köleye ne yapılmalıdır; bir köleyi azat edecek bir vasiyeti reddetmek caiz midir? Bütün bunlar hukukun karmaşık noktalarıdır ve halifelerden bunları çözmesi beklenmektedir. Onun kararları hatırlanacak, belki de gelecekteki vakalarda sonradan gelenlerce kullanılacaktı.

Halife neredeyse mucizevi güçlerle anılabiliyordu: Şair Ahtal (ö. yaklaşık 710) için o “Allah’ın halifesi sayesinde yağmur istenir”, Ferezdak içinse o sadece “Allah’ın yeryüzündeki çobanı”dır. Abdûlmelik’in sağ kolu Haccac halifenin Hazreti Muhammed’in kendisinden üstün olduğunu düşünür. Haccac’dan sonra Irak’a bakan Halid el-Kasri de aynı ifadelerin çoğunu I. Velîd için sarf eder. Bu ifadeler sonraki ve günümüzdeki birçok Müslüman için küfür olarak görülmüştür ancak zamanında tartışma doğurmamış gibidir.

Birçok açıdan Abdûlmelik ve oğlu I. Velîd’in halifelikleri hilafet gücü ve

13 Orijinal metinde 25. Ayet olarak geçmektedir ancak atıf yapılan ayet aslında 26. Ayet’tir. (çev.)

14 Age., 33–42.

itibarının doruk noktasını temsil etmektedir. O Allah'ın yeryüzündeki vekili, sikkelerin sahibi, baş hakim ve kanun koyucuydu. Sadece Allah'a sorumlulukları ve Kur'an'ın şartlarına olan hürmeti yetkilerinin en mutlak Roma imparatorunun yetkilerinden daha fazla kısıtlandığı anlamına geliyordu.

Son Dönem Emevi Halifeleri ve Hanedanın Çöküşü

I. Velid'in 715'te vefatından sonra Abdülmelik'in öteki oğullarından biri Süleyman (715-17) ile yeğeni II. Ömer'in kısa hükümdarlıkları gelmiştir. Her ikisi de genç yaşta doğal sebeplerle ölmüştür. Abdülmelik kendisinden sonra gelecekler için özenle hazırlanmış düzenlemeler yapmıştı. Dört oğlu ve bir yeğeninden başkası açık muhalefet göstermedikçe halife olamazdı. Vârislerine belirlediği halifelik meşruiyeti doğal düzen içerisinde kabul edildi.

Tabii ki adını İncil'de adı geçen büyük kral Solomon'dan alan Süleyman Arap kaynaklarında lüks yaşamı ve cömert harcamalarıyla ün yapmıştır ancak hiç kimse bunun onu hilafete layık kılmadığını düşünmemiştir.

Onun ardından Emevi halifeleri arasında en anlaşılmazı II. Ömer gelmiştir. II. Ömer Abdülmelik'in değil, uzun yıllar Mısır'da valilik yapan kardeşi Abdülaziz'in oğluydu. Gençliğinin çoğunu Hicaz'da bir nevi çapkın ünü salarak geçirmişti. Fakat halife olarak, belki de Hz. Ömer'in adına hürmeten, sofu ve takvalı bir kişiliğe büründü. Sonraki dönem kaynaklarında "iyi Emevi", hanedanının baskıcı politikalarını reddeden, Allah'ın kitabına ve Hz. Muhammed'in sünnetine (hem yaptıklarına hem de söylediklerine) göre yöneten olarak adı geçer.

Tabii ki bunlardan bazıları doğrudur. Emevi yönetici sınıfını giderek bölen hizipçilikten kaçınmaya ve Müslüman elitlerin her kesimine ait çok çeşitli gruplardan atamalar yapmaya çalıştı. Örneğin, önemli Küfe şehri, küskün ve dik kafalı halkının sevgisini kazanmak amacıyla Hz. Ömer'in soyundan gelen biri tarafından yönetiliyordu. Aynı zamanda hilafette ortaya çıkan büyük toplumsal olaylardan birini çözmek için gözü pek bir hamle yapmıştı: mevali mühtedilerin vergi statüsü. Irak'ta Haccac'ın yönetimi altında mühtediler gayrimüslimmiş gibi vergilendirmeye devam ediyordu. Haccac, eğer bunlar gayrimüslimlerin mülkleri için ödedikleri mülk kirasını, haracı ödemekten kaçınıp sadece Müslümanlara farz olan zekâtı öderlerse, devlet gelirlerine zarar geleceğinden endişeleniyordu. Hazineye gelecek zararı azaltmak için Haccac mühtedilerin topraklarının kendi toplumlarının mülkleri olduğuna, bu sebeple mülk vergisine tâbi olduklarına karar verdi. Bu, devletin mali gerekleri ile İslam hukukunun ilkelerini uzlaştırmak için ustalıklı bir girişimdi. Bu aynı zamanda, kendi hükmüne dayanan siyasetine ait büyük meselelere karar veren, kanun koyucu II. Ömer'i de gösteriyordu.

II. Ömer, gayrimüslim tebaasının haklarını korumak için çaba sarf eden tek Emevi halifesi gibidir. Şam'da Müslümanlar tarafından devralınan kiliselerin, Müslüman fetihleri sırasında yapılmış olan orijinal teslim anlaşmalarına göre haksız yere alındığı için Hristiyanlara geri verilmesi gerektiğini emreden (ki bu emir, Hristiyanların ibadetlerini cami olarak restore edilen yerlerde yaptığını görmekten nefret eden Müslümanlar arasında dikkate değer bir öfke doğurmuştu) en takvalı halifeydi. Ömer için hukukun üstünlüğü ve resmi anlaşmalara riayet etmek daha önemliydi. Bir söylentiye göre 720'de vefatından sonra Suriye'de Hristiyanlığın en kutsal mekânı olan St. Simeon Stylites'in türbesinin yakınına defnedildi. Bu gizli Hristiyan olması sebebiyle değildi, muhtemelen Hristiyanların İslam öncesi kutsal kişilerini, Hristiyanlarla Müslümanları birleştiren tektanrıci bir gelenek içerisinde Allah'ın hizmetkârları olarak gördüğü içindi.

Ömer'in erken ölümüyle reformları yarım kaldı ve başkasının eline geçti. Güçlü otoriter devlet son büyük Emevi halifesi Hişâm (724-43) yönetiminde yeniden inşa edildi. Hişâm kuzey Suriye'deki Rusâfe'deki yeni üssünden tutucu, hatta hasis bir saltanat sürmesiyle nam salmıştı. Ancak aynı zamanda sulama kanalları gibi kamu işlerine hatırı sayılır miktarlarda para harcıyordu; kuzey Irak'ta giderek büyüyen Musul şehrinin su kaynağını geliştirmek için kanallar kazılmasını emretmişti.

Dönemin Arap tarih kaynakları arasında, hilafetin gücünün farklı yönlerini yansıtmak, ömrü kısa olan II. Yezîd'in (720-24) saltanatıyla başlayan bir geçmişe sahiptir. Bunlar halifenin itibarı ve makamının gücüne dair çok şey söylerler.¹⁵ O dönemde Bizans'la sınıra sahip olan Kilikya (bugünkü güney Türkiye) eyaletinin sınırındaki Müslüman yerleşimcileri, Müslüman karakolları arasında tehlikeli şekilde gezinen aslanlarla (vahşi aslanlar, Afrika aslanlarından küçük ancak yine de tehlikeli aslanlar, on beşinci yüzyılın sonlarına kadar Orta Doğu'da rastlanabiliyordu) sorun yaşıyordu ve bunu Yezîd'e yazmışlardı. Bundan kısa zaman önce Müslüman orduları Sind eyaletinin çoğunu fethetmişlerdi. Burada birçok su mandası ile karşılaşmışlardı ki bunlar Orta Doğu'da o zamana kadar bilinmiyordu. Fatih Arap kumandanı bunlardan 4000'ini Irak'a gönderdi ki ülkenin güney otlaklarında semirebilsinler. Halife mandaların Sindli bakıcılarıyla, sıcak ve su kaynakları bol Kilikya'ya nakledilmesini emretti, burada mandalar aslanları korutabilirdi. Yani aslanlarla bir sorunuz varsa, bunu halifeye iletiyor ve ondan bu konu hakkında bir şey yapmasını istiyordunuz. Ve o da, sorunu çözmek için geniş Müslüman imparatorluğunun kaynaklarını seferber ederek yapıyordu ya da en azından bize söylenen bu.

15 Balâdhuri, *Futûh al-buldân*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden: Brill (1866), 167-8.

Halife Hişâm'ın 743'te ölümü üzerine Emevi hilafeti, bir daha toparlanmayı mümkün kılamayacak yedi yıllık bir suikast ve iç savaş krizine girdi. Bu krizin ayrıntılı bir tarihi bu kitabın boyutunun ötesindedir, ancak bazı dikkat çekici noktalara işaret edilebilir.

Uzun zaman önce yapılan aile düzenlemelerine göre Hişâm'ın ardından yeğeni II. Velîd geldi. Eğer II. Ömer sonradan "iyi Emevi" diye anılıyorsa II. Velîd de kesin bir şekilde kötü olandır. Halife olmadan önce haşin amcasının sarayından uzakta haz düşkününü bir baş belası olarak hayat sürüyordu. İkisi pek anlaşılmıyordu ve Hişâm haklı olarak, şımarık yeğeni yerine geçince hilafetin geleceğinden endişe duyuyordu.

II. Velîd, Suriye çölünün sınırlarındaki bozkır alanlara bir dizi saray inşa ettirdi. Bunlardan bazıları Emevi hilafetinin en göze çarpan ve anılmaya değer miraslarından. Emevi halifeleri genelde şehirde yaşamazlardı, Şam'daki "başkent"lerini duruma göre ziyaret ederlerdi. Abdülmelik, kendinden önceki Muâviye gibi, esasen yaylak-kışlak hayatı sürmüştü. Yazı, bugünkü Lübnan'daki Baalbek yakınlarında Bika vadisinin yüksek ovalarında geçirmişti. Sonbaharda ise Şam'a geçerdi ancak, Muâviye'nin şehir merkezine inşa ettirdiği Yeşil Kubbe Sarayı'ndansa şehre hâkim noktadaki tepelerde yer alan bir Hristiyan manastırında, Deyr Murrân'da kalmayı tercih ederdi. Kışı, Ürdün vadisinin daha ılıman ikliminde, bazen de Taberiye Gölü'nün güney ucundaki Sin en-Nebra'da geçirirdi. Sonraki halifeler farklı üsler seçmiştir. Süleyman Filistin'de Remle'de yeni bir saltanat şehri kurdu, Hişâm ise sarayını kuzey Palmira'da sarayını inşa etmişti.

Bu sarayların birçoğunun kalıntıları günümüze kalmıştır. Bunlar birçok bakımdan boyutları ve mimarileri, revaklarla çevrili bir dizi avluları ve halife veya şehzadelerin yarım bir kubbe altında misafirlerini karşılayıp etkilemek için tahtlarına oturmalarıyla Romalıların villalarına benzer. Bunlarda her zaman bir hamam ve saray camisi bulunur. Birkaçı resimler ve mozaiklerle süslenmişti. Bu şahsi ortamlarda insanın veya hayvanların tasvir edilmesi hakkında hiçbir engelleme yoktur. Birçok saray tarım arazilerinin ve av alanlarının ortasında yer alıyordu. Muntazam sulama planları bahçeleri yeşil tutmak ve hamamlara su akıtmak için inşa edilmişti.

Emeviler yaşam tertiplerinde kendilerine münhasırdı, sonraki Suriye yöneticileri onlara öykünmüşlerdi. Abbasiler şehrin ortasına büyük saraylar inşa etmişlerdi. Peki, Emeviler neden bu tarzı benimsemişlerdi? Yirminci yüzyıldaki çoğu Batılı ilim adamında yaygın olan düşünce bunun, ataları olan Bedevilerin yaşamlarına ait bir çeşit nostalji olduğudur. Bu romantik görüşe göre onlar, Dicle boyunca devasa saraylarında saklanan Doğulu despotların, halefleri Abbasilerin aksine, çölün özgür çocuklarıydı. Belki de tekrar şarap, av ve dansözlerle haz dolu

hayatlarını, kınayıcı tebaalarının devamlı kusur bulan gözlerinden uzakta Robert Hillenbrand'ın onların "tatlı hayatlarını" unutulmaz biçimde tasvir ettiği hayatı elde etmek istiyorlardı.¹⁶

Diğer açıklamalar daha gerçekçidir. Emevi halifeleri gücü, Suriyeli Bedevi kabile liderlerinin desteğine sahip oldukları için ellerinde tutabiliyorlardı. Bu saraylardan en azından bazıları bu bağları sürdürebilmek için kullanılıyordu. Hükümdarlar veya şehzadeler Arapların *rabi'* dedikleri, kırların çimlerle yeşil, çiçeklerle canlı olduğu harika bahar haftalarında çöl sınırlarına giderlerdi. Burada, Bedevilerle bir yandan onların şikâyetlerini dinleyip kendi planlarını desteklemek için teşvik ederken bir yandan da ziyafetler, şiiir ve hamamların hoşluklarıyla keyiflenebiliyorlardı. Diğer tarihçiler bu gelişmelerin mali faydalarına işaret etmişlerdir. İslami vergi kanunu, üzerinde tarım yapılan yeni topraklar getirenlere vergi kesintileri sunar. Ailenin şehzadeleri için dahi, halihazırda işlenmiş topraklardaki mülkleri edinmektense ekilmiş ve sürülmüş yeni topraklar getirmek oldukça kârlıydı. Hiç şüphe yok ki bütün bu açıklamalarda bir gerçeklik payı vardır ve "çöl kaleleri" hayatı Emevi halifelerine sonraki hükümdarlarda eksik olan romantik zarif görünüşü vermektedir.

Halifelerin hiçbiri bu hayat tarzını II. Velîd'den daha ısrarlı bir şekilde sürdürmemiştir. Amman'ın doğusundaki Ürdün çölünde Kuseyr (küçük kale) Amra'yı ona borçluyuz. Bu bir hamamın ilişik olduğu avlusu bulunan küçük bir binadır. Boyutu küçük ve sıcaktır, ne misafir odası ne de diğer yaşam alanları vardır. Muhtemelen, buranın imkânlarını kullanmaya gelen insanlar etrafına çadırlarını kuruyordu. Kuseyr Amra'yı diğer az çok benzer yapılardan ayıran şey fresklerinin bütünüyle bugüne kalmasıdır. Bu resimler, bir seferlik değil, gelişmiş bir sanat biçiminin parçaları olduğunu gösteren kıvrak, cüretkâr fırça darbeleriyle işlenmiştir. İşlenen konular çeşitlidir ve hepsi anlaşılmaz. Bize hücreesindeki şehzadeyi ve İslam ordularının mağlup ettiği hükümdarların (Bizans imparatorunun, Sasani kralının ve ayrıca uzak İspanya'daki Vizigotların kralı Roderick'in) portrelerini gösteren önemli bir öge mevcuttur. Tavandaki bir dizi kemer bize sarayın inşasını ve malzemelerin hazırlığını gösterir. Geri kalan görsellerin çoğu, hamam ve av zevklerinin coşkun ve canlı tasvirlerinden oluşur. Muhteşem bir avcı olarak şehzade ona doğru öldürülmek için koşan yaban eşeklerine atını sürerken gösterilmiştir. Karşı duvardaysa yarı giyinik kızlar dans edip şarkı söylemektedirler. Bu resimlerin uzun süre Velîd'in himayesi altında yapıldığı düşünülmüştü ancak yakınlarda, arkeologların hayalini kurdukları fakat nadiren gerçekleşen anlardan birinde binanın Velîd b. Yezîd tarafından, yani Velîd halife olmadan önce inşa edildiğini açıkça belirten bir yazı meydana çıkarılmıştır.

16 R. Hillenbrand, "La Dolce Vita in Early Islamic Syria," *Art History* 5 (1982), 1–35.

Velîd hakkındaki hikâyeler çok çeşitliydi. Velîd kendi hesabına başarılı bir Arap şairiydi, sarayına şairleri ve şarkıcıları çekiyordu. Şımarık ve utanç verecek şekilde davrandığı söylenir. Hacca gittiğinde beraberinde şarkıcı kızları getirdiği ve Kabe’de içki âlemleri yaptığından bahsedilir. Aynı zamanda halife makamına ait çok kati bir görüşe sahiptir. İmparatorluğunun eyalet valilerine iki oğlunu, Hakem ve Osman’ı vârisi olarak belirlediğini duyuran bir mektup elimizdedir. Mektup belirgin şekilde bir arşiv kâtibi tarafından kaleme alınmıştır fakat bu mektup bir Emevi halifesinin makamına nasıl baktığını görebildiğimiz az sayıdaki belgeden biridir.

Mektup Crone ve Hinds tarafından yapılan tercümesiyle aynı boyutlarda basılmış sekiz sayfadan ibarettir.¹⁷ Okumayı o gün de bugün de zor kılan girift ve tekrarlayan bir tarzda yazılmıştır ama bütün Müslümanların halifeye tâbi olma vazifesinin olduğu mesajı açıktır ve sürekli bunu tekrarlar. Nübüvvet son olarak Hz. Muhammed’e gelinceye kadar Allah’ın insanlara nasıl peygamber gönderdiğini anlatarak başlar. Hz. Muhammed vefat ettiğinde Allah, hükümlerini uygulamak, Hz. Muhammed’in sünnetini belirlemek, adaletle yönetmek ve insanları yasak şeylerden alıkoymak için halifeleri görevlendirmişti. Hilafet “İslam bütünlüğünün ve Allah’ın kullarını ona tâbi kılması hürmetine verdiği o muazzam lütufların mükemmelliğinin bir parçasıdır”. Yazar hiçbir yerde, halifenin hata yapabileceğini veya otoritesine karşı muhalefetin haklı olabileceğini düşünmez; bu Allah’a karşı çıkmak olurdu. Halife aslında hem hâkim hem de Allah’ın kanunun yorumcusuydu ve onu, herhangi bir topluluk veya mutabakat olmaksızın bu makama getiren Allah’tı. Tebaasının işlevi ve vazifesi mutlak itaatti ve eğer bu yoldan saparlarsa kötü şeyler, çok kötü şeyler hem bu hem de öte dünyada onların başlarına gelirdi.

Bu hükümdarlık teorisi, Batı Avrupa siyasal uygulamasındaki kralın kutsal hakkına oldukça benzer. Mektup halifenin, herhangi bir şüpheden veya belirsizlikten kaçınmak için iki oğlunu vâris olarak seçmeye nasıl karar verdiğini açıklamasıyla (vakti gelince Osman, ağabeyi Hakem’den sonra makama geçecekti) son bulur. Yine, halifenin tavsiye veya danışmanlık aldığından hiç söz edilmiyordu. Buna tek başına karar vermişti ve öyle olacaktı.

Hiç kimse, halifenin Allah vergisi otoritesinden kendisi kadar etkilenmemişti. Suriye’deki Emevi elitleri içerisinde birçok kimse Velîd’in pervasız davranışlarına şaşırıp kalmışlar, siyasi rakipleri ise bunu kendilerine destek toplamak için bir araç olarak kullanıyorlardı. Bu rakipler harekete geçtiler ve halifeyi Palmira’nın güneybatısında yer alan Bahra’daki çöl konutunda tek yakaladılar; terk edilmiş ve bakımsız kalıntıları hâlâ görülebilir. Velîd gerçekten korunmasızdı. Binaya hücum

17 Crone ve Hinds, *God’s Caliph*, 118–26.

ettiler ve onu tıpkı Hz. Osman gibi Kur'an okurken katlettiler. Halife pek tutulmasa, tutumu aşırı kötü olsa da suikast nihayetinde hiçbir şeyi çözmedi ve Emevi hilafeti hınç ve iç savaşın içerisinde kısa zamanda çözülmeye başladı.

Emevilere yöneltilen eleştirilerden bazıları Harici lider Ebû Hamza'nın Hicaz'da 747 yılında vermiş olduğu öfkeli bir siyasi vaaz da görülebilir. Burada Ebû Hamza, riddeyle savaşan ve Kur'an ile sünnete göre hareket eden Hz. Ebû Bekir'den başlayarak hilafetin kısa tarihini verir. Sonra sıra, Müslümanların maaşlarını ödeme, askeri şehirler kurma, divanlar toparlama, Ramazan'da teravih namazını düzenleme, içki içene seksen kırbaçlık cezayı belirleme gibi başarıları olan Hz. Ömer gelir. Fakat ardından işler ters gitmeye başlar. Hz. Osman hiçbir zaman Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in koymuş oldukları standartları yakalayamamış ve zaman geçtikçe işler kötüye gitmiştir; Hz. Ali Sıffin'de hakemliği kabul edene kadar her şey güzel gider, sonrasında o da bir şey yapamamıştır. Muâviye Hz. Muhammed tarafından lanetlenmiştir ve Allah'ın kullarını köle, dinini yoz kılmıştır. Yezîd daha iyi değildi, kötü örnekleri izlemiş "belinin ve mahrem yerlerinin günahkârı" olmuştur. Haccac'ı imam yapan Abdülmelik'le her şey sadece daha kötü olmuştur ki bunlar onu cehennem ateşine sürecektir; Velîd aptal bir ahmaktı; Süleyman, I. Yezîd gibi sadece yemek yemeyi ve sevişmeyi dert ediyordu. II. Ömer bu fesat sayfalarına kısa bir dur demişti; iyi niyetliydi fakat onları uygulayamadı. II. Yezîd, açık ayrıntılar ekleyerek eski Emevi tarzına döndü. Pahalı kıyafetler giydi ve

sağına Habâbe'yi soluna Sallâme'yi oturttu ve "bana şarkı söyle Habâbe, bana içki ver Sallâme" dedi. Sonra sarhoş olup şarap onu etkisi altına aldığı bin dinara alınan kıyafetleri yırttı. Bu dinarlar için ki deriler yüzüldü, saçlar tıraşlandı ve peçeler açıldı [yani bu para sıradan Müslümanlardan zorla toplanmıştı]. Sonra kızlardan birine döndü ve "Tabii ki uçacağım" dedi, elbette uçacak, cehennem ateşine!

Şaşı Hişâm Müslümanların paralarını yanlış kullanmıştı; II. Velîd "alenen içki içmiş ve menfur ne varsa bile isteye açıktan yapmıştı"; son Emevi halifesi II. Mervân zalimliği ile anılıyordu. Ebû Hamza bütün hanedana yönelik genel bir sert eleştiri ile bitiriyordu:

Emeviler şımarıklıktan yanaydılar. Kudretleri kendi abartmalarıydı. Şüphe çekiyorlar, değişken kararlar veriyorlar, öfkeyle katlediyorlar, cezası verilmemiş suçları es geçerek yargılıyorlardı. Zekâtı yanlış yerlerden toplayıp yanlış insanlara dağıtıyorlardı... Bu insanlar [Emeviler] çok bariz şekilde,

Alimallah, kâfirler gibi davranıyorlardı. Lanet olsun, inşallah Allah onlara lanet eder!¹⁸

Konuşma coşkuluydu ancak Emevilere karşı suçlamalar büsbütün görülebilir: zulüm ve baskı, Müslümanların zenginliğini yanlış kullanma, içki ve fuhuş. Bu konuşmayı böyle ilgi çekici kılan şey ise elimizdeki çoğu kaydın aksine bunun son Emevi halifesinin dönemine ait olması ve Abbasiler döneminin ön yargılarını değil o zamanını insanların kavrayışını yansıtmasıdır. Bu konuşma aynı zamanda hanedana ait, neden birçok Müslüman'ın Emevilerin otoritesini reddetmeye ve onlara karşı ayaklanmaya hazır olduklarını gösteren bir mezar taşıdır.

18 Şurada tercüme edilip incelenmiştir: age., 129–32.

BÖLÜM 3

ERKEN DÖNEM ABBASI HİLAFETİ

Abbasi devleti, Moğollar tarafından nihai olarak mağlup edildiği 1258 yılında sona erdiği halde 750-945 arasındaki erken dönemi birçok açıdan hilafetin güç ve itibarının zirvesine işaret eder. Modern yorumcular klasik hilafetin ne olduğunu ve olabileceğini göstermek için araştırma yaptıklarında, sıklıkla Abbasilerin iktidar ve ihtişam dönemlerine bakarlar. Örneğin, Bağdat'taki son Abbasi halifesinin Moğollar tarafından öldürülmesinden bir yüzyıl sonra Şam'da eserlerini kaleme alan, muhafazakâr âlim ve fâkih İbn Kesir (ö. 1373) Abbasilerin, makamın tek gerçek sahipleri olarak hâlâ en mükemmel halifeler olduklarını yazar. Tek bir örnek verecek olursak, günümüzde Cezire vilayetinde IŞİD hilafeti tarafından bir sembol ve bir çeşit üniforma olarak siyah rengin kullanılması, siyahı resmi saray kıyafet rengi olarak benimsemiş olan Abbasilere doğrudan bir göndermedir; ayrıca böylelikle bu yeni hilafet kendi seleflerinin rolünü ve itibarlarını temellük etmeye çabalamış olmaktadır.

Bu bölümde Abbasilerin hilafeti nasıl temsil etmeye geldiklerini, sonuçta nasıl iktidara sahip olduklarını ve hangi güçleri ellerinde bulundurdıklarını inceleyeceğim. Son olarak onuncu yüzyıl hilafetinin mahiyetini ve parçalanmasının sebeplerini, bunun hilafetin hem geçmişi hem de geleceği için ne anlama geldiğini incelemeliyiz.

Abbasi Devrimi ve Sonrası

O dönemde sayıları elli kişi kadar olan Abbasi ailesi Hz. Muhammed'in amcası, Abbas b. Abdülmuttalib'in soyundan geliyordu ve dolayısıyla Ehl-i Bey'tendiler. Bu çok önemli bir ilişkiydi çünkü Hz. Muhammed'in kendi babası genç yaşta vefat etmiş, Hz. Abbas birçok açıdan onun koruyucusu ve kollayıcısı olmuştur. Ancak bunlar Hz. Muhammed'in biyolojik torunları değildi. Çünkü Hz. Muhammed'in kanı onların damarlarında akıyordu, bu sebeple de sürekli sahtekâr ithamına maruz kalıyorlardı.

Hz. Abbas'ın oğlu Abdullah hadis sahasında saygıdeğer bir otorite olarak gösteriliyordu. Tabii bu ün, sonraki neslinin siyasi başarısına çok şey borçluydu.

Ancak Hz. Ömer'in vefatından sonra halifeyi seçecek olan şûranın altı üyesinden biri olmamıştı. İslam fetihlerinde çok önemli bir rol oynamış gibi de durmuyordu. Ailesi Emevi halifelerinin idaresinde sessiz bir refaha sahipti. Saraylarının kalıntıları Güney Ürdün'de yer alan Humeyme'de arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkartılmıştır. Yönetici hanedanın meskenleriyle kıyaslandığında tek bir avlu etrafında inşa edilmiş odalardan müteşekkil olan bu saray, mütevazı bir yapıya sahiptir. Dışında küçük bir cami de yer alır ki süslemeleri, mihrabı, süslemede kullanılan fildişleri ve muhtemelen orijinalinde yer alan eşyalarıyla kendini gösterir. Bunlar, aşırı bir serveti değil ferah ve refahı gösterir. Tarım imkânlarının yanında –aile zeytin üretiyordu– Humeyme'deki mülkleri bir diğer avantajdı: Bunlar Suriye'den Hicaz'a ve Kutsal Şehirlere giden ana yol üzerinde yer alıyordu. Birçok insan buranın yakınından geçiyor ve böylece Abbasiler neler olup bittiğinden güzelce haberdar oluyorlardı.

720 civarında etkin bir siyasi rol oynamıyor ve herhangi bir takipçiye hitap etmiyor gibidirler. Ancak, o dönemde ailenin önde gelen üyesi Muhammed b. Ali, kuzeydoğudaki Horasan eyaletindeki kırgın Müslümanlarla iletişim kurmaya başladı. Abbasilerin Ehl-i Bey'ten olduklarını ve Müslüman halkı yönetmek için geçerli bir gerekçeleri olduğunu söylüyordu.

Abbasilerin hilafete talip olmaları, iktidara geçtikten sonra dile getirdikleri üzere, üç iddiaya dayanıyordu: İlki tabii ki Ehl-i Bey'e mensup olmalarıydı. Bu önemliydi fakat değişim için Ehl-i Bey'in hükümdarlığını isteyen birçok Müslüman, hükümdarın Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın soyundan olması gerektiğini düşünüyordu. İkincisi nass, yani bir önceki halifenin yahut talibin halifeyi belirlemesiydi. Kûfe'deki asi Muhtar, daha önce geçtiği üzere Hz. Ali'nin soyundan olup Hz. Fâtıma'nın soyundan gelmeyen Muhammed b. Hanefiye'nin adına bir Alî hilafeti kurmaya çalışmıştı. Girişim başarısız olmuş ve Muhammed gizlice öldürülmüştü ancak hilafet gibi talepleri miras olarak alan Ebû Haşim isimli bir çocuğu ardında bırakmıştı. Kendisinin çocuğu yoktu ve anlattıklarına göre, bir ihtimal Humeyme'ye kadar giderek, Muhammed b. Ali'yi halefi olarak belirlemişti. Bu, olay zinciri doğru olsa dahi, en hafif ifadeyle çürük bir iddiadır fakat diğer iddiaları bir araya getirdiğimizde bir miktar ciddiye alınabilir.

Abbasiler gücü ellerine geçirdikten sonra ileri sürülen üçüncü iddiaları temelde, verasetten ziyade faaliyete dayanan bir iddiaydı. Dine karşı saygısız Emevilerle başa çıkan ve hepsinden öte, şehit Hz. Hüseyin'in intikamını alan bunlardı: Dolayısıyla, Hz. Ali'nin soyundan doğrudan gelenlerden ziyade Abbasiler hakkıyla hilafete talip olabilirlerdi. Kendilerini bilhassa "Haşimiye" olarak öne çıkartıyorlardı. Bu terim Ebû Haşim tarafından sözde atanmalarına kısmen bir gönderme olabilir fakat daha geniş bir önemi de haizdir. İslamiyet gelmeden önce

vefat eden bir Haşim, hem Alilerin hem de Abbasilerin atasıydı, en önemlisi ise Emevilerin değildi. Haşimiye olarak adlandırılarak kendilerinin Alilere kuzen olarak akrabalıklarını desteklemiş oluyorlardı.

Bu iddiaların hiçbiri, askeri güçle desteklenmeselerdi işe yaramazdı ki tam da bu noktada Horasanlılar devreye giriyorlar. Horasan Müslüman dünyanın geniş kuzeydoğu eyaletine verilen isimdi. Modern siyasi coğrafyada bu bölge, kuzeydoğu İran, Afganistan ve Buhara, Semerkand ve Fergana vadisi gibi Orta Asya cumhuriyetlerinin Müslüman bölgeleri içermektedir. Bu geniş ve çeşitlilik gösteren eyalet Emevi valileri tarafından bugün Türkmenistan'da yer alan kadim Merv şehrinde yönetilmekteydi. Burası Müslüman güç merkezlerinden uzak olsa da önemli sayıda Arap burada yaşamaktaydı. Bu Arapların neredeyse tamamı eyaletin uç şehirlerine gönderilmiş veya yerleştirilmiş Iraklılardı. Yani Batı ve Orta İran'ın aksine burası, hem Araplardan hem de Arap olmadığı halde Müslüman olan *mevaliler*den oluşan büyük bir Müslüman nüfusu barındırıyordu. Burası uç bir eyalet olduğu için Müslümanların çoğu silah taşıyordu ve savaşta deneyimlilerdi.

Abbasilerin Horasan'la ilişkileri tam olarak nasıl başladığı belirsizdir fakat 720 dolaylarından başlayarak Humeyme'deki aile ile bin beş yüz kilometre ötede yer alan bu eyalette yaşayan, Arap ve mevali hoşnutsuz Müslümanlar arasında bağlantılar giderek artıyordu. Horasanın liderliği Ebû Müslim olarak bilinen gizemli ve karizmatik bir adam tarafından ele geçirilmişti. Nereden geldiği belirsizdi ancak görünüme göre Abbasiler tarafından Horasan'a gönderilen Iraklı, eski bir köleydi. İsmi basitliğinden yola çıkarsak, Ebû Müslim'in Arap olup olmadığı kesin değildi. Ayrıca herhangi bir kabile veya aile bağı da yoktu. O sadece, Horasanlıların bütün sınıflarının bağlı olduğu sıradan bir Müslüman'dı. Abbasilerin ona başvurmasının temelinde bu durum yer alıyordu.

Bir Abbasi hilafetinin yararına olan hareket zamanlama açısından harikaydı. 743'te son büyük Emevi halifesi Hişâm öldü ve sonraki sene halefi II. Velîd öldürüldü. Yönetim çözülmeye başladı ve farklı sınıflar arasındaki çatışmalarla uğraşır oldu. Ebû Müslim, halife olan Emevilerin yerine yenilerini getirmek için çok sayıda kimseyi sefere ikna ederken Abbasilerin ismi bu aşamada açıkça zikredilmiyor, "Ehl-i Bey'ten seçilmiş olanlar" şeklinde ilan ediliyordu. Hiç şüphe yok ki birçok bu ifadenin Hz. Ali ve Hz. Fâtıma soyundan gelen biri anlamına geldiğini düşünüyordu. Ebû Müslim de onlara gerçeği söylememişti.

Emevilere karşı olan bütün şikâyetlerden faydalanıldı. Hareket, kendi çıkarlarının güçlü vali Nasr b. Seyyar tarafından görmezden geldiğini düşünen Arapları, ikinci sınıf Müslüman muamelesi gören mevalileri, sadece vergi toplayan fakat karşılığında pek bir şey vermeyen Suriye'deki uzak bir valilikle artık yönetilmek istemeyen her sınıftan Horasanlıyı ve Ehl-i Bey'tin yönetime geçmesinin Allah

yolundaki halifelerle gerçekten İslami bir yeni yönetim dönemi başlatacağını uman takvalı Müslümanları kendisine çekti. Ebû Müslim birbirinden farklı güçleri bir araya getirdi ve 747'de saldırıp eyaletin başkenti Merv'i ele geçirebilecek yeterli güce sahip olmuştu. Nasr b. Seyyar kovuldu ve yeni Abbasi ordusu Müslüman dünyasının geri kalanını ele geçirmek üzere İran'a doğru yürümeye başladı. Bu basit bir eyalet isyanı değildi, bütün Müslüman toplumuna radikal bir değişim getirmeye niyetli devrimci bir hareketti.

Son Emevi halifesi II. Mervân (744-50) sıkı ve deneyimli bir askerdi ancak Emevi orduları uzun yıllardır süren savaşlardan dolayı yorgundu; komutanları bölünmüş, Suriye'nin birçok şehri dehşet verici bir depremle yerle bir olmuştu. Bir dizi savaşta Emevi orduları mağlup oldu ve Mervân Suriye'den Mısır'a giderken takip edildi, burada kısıtılıp Nil deltasının kıyısındaki bir çarpışmada öldürüldü.

Şimdi gerçek siyasi manevra başlamıştı. Humeyme'deki Abbasiler ile Horasan'daki Ebû Müslim arasındaki bağlantıyı sağlayan Ebû Seleme isimli Kûfe'deki bir Abbasi memuru durumu kontrolüne almaya çalışmıştı. Bu aşamada bile hareket hâlâ ismi bilinmeyen bir "Seçilmiş Kişi" olarak anılıyordu. Abbasi ailesi mensupları Kûfe'ye giderken Ebû Seleme kaçamak cevaplar veriyordu: Muhtemelen, yeni halifenin seçilmesi için yeni bir şûra istiyordu. Ancak, Horasan'da kalan Ebû Müslim buna izin vermedi. Ordusundaki güvendiği adamlara Ebû Seleme'yi öldürmelerini emretti ve bir Abbasi'nin halife olarak ilan edilmesi için halkı toparladı.

Ebü'l-Abbas es-Seffâh, Kûfe ulu camiinde halife olarak ilan edildi. Halk biat etti ve çok sayıda insan gelip yeni halife ile bizzat tokalaşarak onu lider olarak kabul etti. Hutbeye başladı fakat sıkıntısını çektiği ateş dayanılmaz olunca geri çekilmek mecburiyetinde kaldı.

Bu hutbenin metninde neler geçtiği muhafaza edilmiştir. Gerçekten onları söyleyip söylemediğini asla bilemeyiz ancak İslam'ın ilk günlerinden günümüze dek gelen tam bir hilafet gerekçelendirmesi verir ve yeni bir hanedanın gerçek manifestosunu sunar. Allah'a hamd ettikten sonra, Ebü'l-Abbas Allah'ın Abbasileri, "İslam'ın liderleri, sığınağı ve kalesi kıldığını, onu ayakta tutan, koruyan ve destekleyenlerden eylediğini" söylemiştir. Vaaz Abbasilerin katiyetle "Hz. Muhammed'in akrabası" olduklarını belirterek devam eder. "Allah bizi Hz. Muhammed'in nesebinden kılmıştır, bizi onun şeceresinden yetiştirmiştir." Ardından Kur'an'dan, Ehl-i Beyt'in önemini vurgulayan bir dizi ayet zikredilir. Tabii ki Abbasiler Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia edemezlerdi, hiç etmemişlerdir de ancak onlar daha geniş manada onun kanından, Ehl-i Beyt'ten olduklarını öne sürüyorlardı. Vaaz "Sebâiye"yi (hilafete talip olmayıp Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın doğrudan soyundan geldiklerini iddia edenler için kullanılan

aşağılayıcı bir ifade) hedef alır. Ebü'l Abbas, Hz. Muhammed'in vefatından sonra ashabın yetkiyi nasıl ele alıp ortak bir kararla yönetime geçtiklerini, fetihlere liderlik edip, "milletlerin miraslarını" (fetihlerin ganimetlerini) adaletlice dağıttıklarını söyler. Sonra Emeviler geldi, Müslümanların kaynaklarına el koydular ve "o unvanı esas hak edenlere zulmettiler". Allah onlara biraz zaman verdi ama sonra "intikamını bizim vasıtamızla aldı ... zaferimizi bize lütfetti ve yeryüzündeki zayıflara nimet vermek için bize yetki verdi." Ebü'l Abbas son olarak Kûfe halkına, Ehl-i Beyt'in zalimlere karşı davalarında dik duruşları için teşekkür ederek devam eder. Hepsinin maaşlarına yüz dirhem zam yapacağını söyleyerek konuşmasını bitirir. Sonrasında çekilir, çünkü sıtması devam etmeyi imkânsız kılmıştır.

Yeni halifenin minberdeki yerine amcası Davud geldi ve çok daha belîğ bir üslupla devam etti:

Şimdi bu dünyanın karanlık geceleri gitmiş, üzerine örten bulutlar dağılmıştır. Şimdi ışık arza ve semaya inmiş güneş ufuktan doğmuş, ay tayin edilmiş yerinden yükselmiştir Yönetim, Peygamberinizin evinin halkı arasındaki asıl yerine geri dönmüştür.

Davud Abbasilerin hilafeti maddi kazanç sebebiyle istediklerini reddeder: "Biz bu makamın peşine ne gümüş ve altın zengini olmak ne nehir kazmak ne de bir kale inşa etmek için düştük." Bu ifadeler Emevilerin binalarına ve toprak ıslah projelerine yönelik dair eleştirilerdir. Emevilerin Irak'taki Müslümanların hakkı olan ödemelere el koyduğunu vurgular. Fakat şimdi her şey farklı olacaktır:

Allah'ın Elçisi'nin ve Hz. Abbas'ın koruması altındasınız. Sizleri Allah'ın indirdiği hükümlere göre yönetecek, Onun kitabına uygun davranacak ve Allah Resulü'nün takip ettiği siyaseti ileri gelenleriniz ve diğerleri için uygulayacağız.

Sonra, Emevilere sapıklıkları ve zalimlikleri üzerinden saldırır: "Allah'ın cezası onların uykudayken gecenin gelmesi gibi onları buldu [Bedevi şiirinin klasik bir istiaresidir]. Paramparça oldular, zalim insanlar böyle mahv olur!"

Tekrar Kûfe ve Horasan halkının haklarını iade ettiğini söyledikten sonra yeni halife olan yeğenini över:

Allah aranızdan Haşimoğulları'ndan bir halife çıkardı, yüzlerinizi ağarttı, sizi Suriye ordusuna üstün kıldı, İslam'ın hâkimiyetini ve şöhretini size nak-

letti. Size, kendisine adaletle birlikte iyi yönetim bahşedilmiş olan bir imam [halife] ihsan etmiştir Biliniz ki hâkimiyet bizimledir ve Meryem oğlu İsa'ya, aleyhisselam, teslim edene [dünyanın sonuna] kadar bizden gidecek değildir. Bizi yoklayan ve görevlendiren âlemin sahibi Allah'a hamdolsun.¹⁹

Vaaz, yahut daha çok siyasi konuşma, Arap belagatinin ustalık eseridir ve aynı zamanda önemli noktalara işaret eder. Davud'a göre Abbasiler iktidara Allah'ın iradesiyle, Ehl-i Bey'ten (doğrudan onun soyundan gelmeseler de) oldukları için gelmişlerdir. Ehl-i Bey'te yapılan yanlışların intikamını almışlardır. İktidarın, Suriyelilerden Kûfeli ve Horasanlı Müslümanlara geçtiğine ve ödül olarak maaşlarındaki yüz dirhemlik artışlarının yanında ödüller alacaklarını da vurgu yapar. Allah'ın iradesine ve Kur'an ayetlerine göre yöneteceklerdir: Siyasete dair daha kesin ifadeler geçmemiştir.

Zafer zamanının ardından birleşme dönemi gelmiştir. Geniş Abbasi ailesinin üyeleri ordulara liderlik etmeleri, Irak, Suriye ve Mısır eyaletlerini yönetmeleri için atandı. Emevi ailesinin geri kalan üyelerinin çoğu, Kuzey Afrika'ya ve ardından İspanya'ya kaçan biri haricinde toplanıp katledildi; İspanya'ya kaçan kimse burada bağımsız bir Emevi devleti kuracak ve sonradan bu Kurtuba hilafeti halini alacaktı. Seffâh ölene kadar, yani 754'ten dört yıl sonrasına kadar Abbasiler Kuzey Afrika ve İber Yarımadası dışında bütün Müslüman dünyası üzerinde hâkimiyet kurmuştu.

Yeni yönetimin gelmesi birçok soruyu cevapsız bıraktı. Abbasi ailesinde hilafet veraset sisteminde mi olacaktı? Peki, Alîlerin bir rolü olacak mıydı? Yeni halife Emevilerin olduğu gibi askeri bir devlet mi olacaktı? Horasan ordusu sadece, Emevilerin emrindeki Suriyeli ordu gibi mi olacaktı? Hepsine karar verilecekti.

Yeni halife Emevilerden çok farklı bakıyordu. Siyah sancaklar yeni dönemin işareti olarak doğuda dikildi ve iki yüzyıl sonra Merv şehrindeki Müslüman gezginler hâlâ devrim başladığı zaman cübbelerin siyaha boyandığı evi görebiliyorlardı. Siyah, gelecek iki yüzyıl boyunca Abbasi sarayının belirgin rengi olacaktı ve hanedana bağlılığın alameti olarak giyilecekti.

Abbasiler çok belirgin bir saray kıyafet tarzı geliştirmişlerdi. Bu, bildiğimiz kadarıyla, Hulefâ-yı Râşidîn ve Emeviler döneminde yoktu. Siyah cübbelerin yanı sıra, bir diğer gösterge de *kalansuva* denilen bir başlıktı. Bu başlığa ait açık veya gerçekçi tasvirlerle sahip değiliz fakat çökmesini engellemek için bazen içinden bir çubukla desteklenen uzun, konik bir şapka olmalıdır. İnsanlar bunun uzun siyah bir kavanoz gibi göründüğünü söylemişlerdir. Kalansuva İran kökenlidir.

19 Tabarî, *Ta'rih al-rusul wa'l-mulûk*, nşr. M.J. de Goeje vd., Leiden: Brill (1879–1901), III, 29–33.

Geç dönem Sasani sarayında elitlerin başlığıydı ve Abbasiler tarafından ya benimsenmiş ya da ihya edilmişti. Çağlar boyunca saray kıyafeti gibi, bunun en önemli özelliği zor yapılar ve pahalı olması, yani yüksek konuma işaret etmesiydi. Aynı zamanda oldukça da rahatsızdı: Bir hikâye saraydan evine dönen saray mensuplarından birinin rahatlamak için kıyafetini hemen çıkarıp attığını, sadece halife çağırdığı zaman tekrar giyindiğinden bahseder. Halife Emîn rüyasında oturduğu duvarın düşmanlarının birinin saldırısına uğradığının gördüğünde, siyah kalansuvasının düşmesi felaketlerin başlayacağını habercisiydi. Kalansuva onuncu yüzyılın başlarında, Abbasi geleneksel saray tarzı haline gelmiş diğer birçok şeyle birlikte terk edilmiş gibidir. Hiç değilse bunun esas kaynağı, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda görülen, uzun, konik papalık tacı olan kamelaukon [*camelaucum*] olması muhtemeldir.

Yeni hükümetin bir diğer yeniliği *lakap* denilen hilafet unvanlarının verilmesiydi. Hulefâ-yı Râşidîn ve Emeviler sadece isimleri ile, Ömer, Osman vb. diye bilinirdi. İlk Abbasi halifesine Seffâh lakabı verilmiştir. Bu ya “Cömert” ya da “Kan Dökücü” demektir, unvanını kendi yaşarken aldığı için anlamı tam kesin değildir. Onun halefi Mansûr genelde esas ismi (çok rastlanan) Abdullah ile değil, bu lakabıyla bilinirdi. Her gelen Abbasi halifesi bir lakap almıştır. Bunlar genelde “Muzaffer” “Allah Yolunda” veya benzer anlamlara gelen lakaplardır. 1258’den önce tahta çıkan otuz yedi Abbasi halifesi içerisinde hiçbir lakap iki kere kullanılmamıştır. Bu, kelime biçimleri çeşitlendirmek adına çok daha detaylı ve bazen telaffuz edilemeyen kelime türetmelerine yol açmıştır.

Bu şablon hilafet unvanını talep eden diğer devletlerce de benimsenmiştir. Tunus’ta ve sonra Mısır’da bulunan Fatımiler en baştan itibaren lakaplar kullanmışlardır. Fatımilerin de ilk halifeleri arasında hem Mansûr hem de Mehdî vardır. Emeviler 929’da Kurtuba’da hilafetlerini duyurduklarında, tıpkı batıdaki Muvahhidler gibi böyle lakapları vardı. Bazı son dönem Abbasiler gibi halifeler belirgin şekilde güçsüz olsalar ve neredeyse hiç saygı görmeseler dahi her daim şatafatlı resmi lakaplara sahiptilerdi.

Saray hayatının resmîyeti mimari düzenlemelerde vurgulanmıştır. Abbasilerin kendilerine Irak’ı merkez tutmaması hiçbir zaman mesele olmamıştı. Onları iktidara getiren birliklerin memleketi olan Horasan etkili bir başkent olmak için çok uzaktı ve açık şekilde Suriye mevzubahis değildi. Iraklılar, her zaman Ehl-i Beyt’in (genelde bundan Abbasilerden ziyade Alîleri anlasalar da) siyasi liderliğini bekliyordu. Hilafeti Irak’a temellendirmenin iyi ekonomik sebepleri de vardı. Onuncu yüzyıla kadar Irak İslam dünyasının en zengin ve en verimli bölgesiydi. Yönetim bu zenginlikten faydalanabildiği için daha güçlü ve daha güvenli olacaktı.

İkinci Abbasi halifesi Mansûr, saltanatın icra edilmesi için özellikle tasarlanan

İslam'ın ilk saltanat şehrinin inşaatına başladı. Bağdat 762'de halife tarafından siyasetin incelikli bir hareketi olarak kuruldu. Yönetimdeki değişimden sonraki on iki yılda Abbasi sarayı, küçük Bağdat köyünde karar kılmadan önce Irak'ın merkezinde bir oraya bir buraya taşındı. Mansûr, Irak'ın suyollarının merkezinde olduğu için Bağdat bölgesini seçmişti. Dicle ve Fırat burada birbirlerine en yakın konuma geliyor ve iki nehir kanallar ağı ile birbirine bağlanıyordu. Tahıl Cezire'nin ovalarından, hurmalar Basra'dan buraya nehir yoluyla gelebilirdi. Bu nehir ulaşımına erişim şehrin yakın hinterlandındaki kaynakların ötesine uzanmasını mümkün kılıyordu.

Mansûr hilafeti için, dört kapı açılmış yüksek duvarlarla çevrili etkileyici bir dairevi şehir içerisinde çarpıcı bir ortam yarattı. Ortasında büyük bir cami ve yüksek kubbeyle üstün duran bir saray vardı. Başlangıçta burası pazarları ve tüccarlarıyla bir şehir olacak gibi duruyordu ancak kısa süre sonra bir saray şehri halini aldı: Hükümdarın ve maiyetinin evlerini, güvenlik güçlerini, muhafızları (*hares*) ve polisi (*şurta*) barındırıyordu. Duvarların dışında, Dicle'nin iki yakasında mamur bir metropol, insanların bütün hilafet ülkesinden saraya, yüksek maaşlı askerlere ve bürokratlara mal ve hizmet sunmaya gelmesiyle büyüyordu. Halife pazarlar ve mahalleler inşa etmesi için arazileri imara açarak sevdiği adamlarının servet yapmasına izin vermişti. Mansûr'un asıl şehri Dicle'nin batı kıyısında uzanıyordu ancak tek oğlu Mehdî'yi doğu yakasında inşaat yapmaya teşvik etmiş ve burada da camiler ve saraylar yükselmışti. Hızlı akan nehrin üzerine taştan bir köprü mevzubahis değildi bu sebeple üç yüzen köprü inşa edildi. Bunların yanı sıra nehirde ve bağlantı kanallarında sayısız küçük kayık vardı. Burası bir Orta Doğu Venedik'i gibi görünüyordu olmalıydı. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru, tabii ki elimizde hiç istatistik olmasa da, Bağdat 500.000 civarı nüfusa sahip gibi duruyordu ve muhtemelen gezegendeki en kalabalık şehirdi.

Başkent, resmi olarak bilinen adıyla Medinetü's-Selam (Barış Şehri) sonraki hilafet başkentleri, bilhassa Kahire, için bir model ve ilham kaynağı olarak görülmüştü. Allah'ın halifesi iktidarını ve zenginliğini herkesin görebileceği şekilde yansıtan bir ikametgaha sahip olmalıydı. Hilafetin siyasi ve dini kurumlar kadar güçlü ekonomik kurumlara da sahip olması çok önemliydi. Ancak halife böylece mümin destekçilerini mükafatlandırabilir, sınırları koruyabilir ve hac ve kisveyle (Kabe'nin üzerini örten ve her sene yenilenen büyük örtü) dindarlığını her yıl herkese göstermeye kaynak bulabilirdi. Güçlü bir ekonomi olmaksızın hilafet güç ve haşmetten yoksun düşer ve böylelikle de liderlik ve yaptırım görevlerini ifa edemez hale gelirdi. Abbasi halifesi ve Bağdat şehri çok yakından ilişkiliydi: hilafet zayıfladığında şehir de onu izlerdi.

Mansûr sadece şehrin baş mimarı değil aynı zamanda devletin siyasi yapısının da mimarıydı. Ehl-i Beyt'in takvalı ve mütevazı üyelerince yeni bir yönetim devri-

nin başlayacağını ön gören bir devrime destek veren herkes çok büyük bir hayal kırıklığına uğramıştı. Mansûr, Emevilerin devletine çok benzer bir hilafet devleti inşa etmişti. Halife güçlü ve dolgun ücret alan bir orduyla yöneten bir otokrattı. Yönetici aileye en itibarlı valilikler veriliyor ve engin servetler kazanmasına imkân sağlanıyordu. Mansûr bile, herhangi bir muhtemel rakibe müsamahakâr davranmak istemediği halde daha önce Emevilere hizmet etmiş ordu kumandanlarından bazılarını işe almıştı. Büyük komutan ve devrimin örgütleyicisi Ebû Müslim açık şekilde bu muhtemel rakiplerdendi. Horasan'daki müstahkem yerinden ayrılıp hac yolunda batıya Irak'a gelmeye ikna edilen Ebû Müslim halifenin karargâhına (Bağdat'ın inşa edilmeden önce) çekildi ve sâdık birliklerinden ayrı bırakıldı. Sonra halifenin huzurunda saray muhafızlarınca öldürüldü ve kellesi destekçilerine gösterilirken bedeni otağın bir köşesindeki halıya sarılmıştı. Abbasilerin kendisine çok şey borçlu oldukları adam, devlet iktidarına karşı bir tehdit olarak görüldüğü zaman, tıpkı ilk Fatımi halifesinin kendisine Berberi birliklerini getiren daiyi öldürmesi gibi canince katledildi. Ebû Müslim'in adı, nankör zorbaların kurbanı olarak tarihe karıştı ancak Mansûr halife olarak kaldı ve otoritesi güçlendi.

Mansûr aynı zamanda Alilerden de çok şüpheleniyordu. Herkes gibi bunların Ehl-i Bey'ti temsil etme hususunda daha önde olduklarını biliyordu ve güvenlik güçlerini bunları yakın gözetim altında tutmak için kullandı. 762'de tıpkı kendisinin Bağdat'ın inşasına müdahil olması gibi, onlardan da Hz. Muhammed'in soyundan gelen ve onun şehrinde iktidar kurmaya çalışan Nefsü'z-Zekiye Muhammed b. Abdullah Medine'de bir hilafet kurmak için bir davet başlatmıştı. Mansûr buna izin vermedi ve güçlü ordusunu isyanı zorla bastırmak için kullandı ve liderini öldürdü.

Mansûr'un ardından tek oğlu Mehdî gelmişti ki babası onu atamıştı. Abbasiler hiçbir zaman resmi siyaset olarak veraset sistemini benimsemediler ancak aslında yapılan bununla eş anlamlıydı. Her zaman en büyük olmasa da, mutlaka tahttaki halifenin oğullarından veya kardeşlerinden biri seçilmiş ve devletin ileri gelenlerinden onu tasdik edecek biat alınmıştır. Halifenin vârisini belirleme hakkı, hangi oğlun seçileceği konusunda coşkulu ve kimi zaman şiddet içeren tartışmalar yaşansa da genel olarak kabul görmüş gibidir. İsmi seçimi de önemliydi. Mehdî, özellikle ilk dönem Şii çevrelerince, rolü müminleri kurtuluşa götürmek olan hak yola götüren, neredeyse mesiyani bir kimseyi vurgulamak için kullanılmıştı. Abbasiler burada, Mehdî'nin öyle gelecekte belirsiz bir tarihte gelmesi umulan bir şahsiyet olmadığını, bugün gerçek hükümdar olduğunu öne sürerek Şii meselesinin şimdiden önünü almaya çalışıyorlardı. Mansûr her ne kadar kendisini Abbasi yönetiminin yürütücüsü olarak görse de Mehdî manevi bir rehber olarak iddiasını perçinlemeye çalışmıştır. Genel bir yasak koymaya çalışmasa da kendisi alkol

kullanmamıştı. Halk önünde kuzey Suriye'deki Hıristiyanlara ve Sabii putataparalara karşı önlemler alarak ve camiler inşa ederek Müslüman bir yönetici rolüne bürünmüştür. Düalist (iyi ve kötü olmak üzere iki tanrıya inanan) kâfirler olan Zındıkları rahat bırakmamıştır. Bunların bir çoğu, halifenin İslam doğru yolunu şiddet kullanarak savunduğuna dair nadir bir uygulama olarak, idam edilmişti. Aynı zamanda Alilerin gönlünü onları saraya davet edip destekçilerine Medine'de ordu makamları vererek kazanmaya çalışmıştı. Hiç şüphe yok ki bazıları hoşnut olmuştu ancak bunlar öyle devrimci önlemler olmaktan çok uzaktı ve Abbasilerin hiçbir zaman Ehl-i Beyt'in gerçek lideri olamayacağı inatla savunanları kazanmak için kesinlikle yeterli değildi.

Mehdî 785'te, görünüşe bakılırsa bir av kazasında nispeten genç bir yaşta ölmüştü. Halihazırda, birbirinin ardından gelmesi amacıyla iki oğlunu vârisi olarak göstermişti. Emeviler de benzer koşullar sağlamıştı. Bu karmaşık düzenlemelerin sebep olduğu sorunu göz önünde tutarsak halifelerin bunda ısrar etmeleri ilginçtir. Bu, aile kavgaları için klasik bir yöntemdir. Hiç şüphe yok ki bunun sebebi kısmen “bir vâris ve bir yedek” ihtiyacındandır. İnsanların sıklıkla genç yaşta ve birden öldükleri bir çağda, dışarıdakilerin bir fenalık yapmasına imkân tanımadan iktidarın hanedan içerisinde düzgün şekilde geçişini garantiye almak için sıkı düzenlemeler yapmak önemliydi. Ayrıca saraydaki farklı gruplarla uyum sağlama arzusunun da olduğu görülmektedir. Vâris ilan edilen her oğul, kendi adamlarının başa gelmesinden emin olmak isteyen bir destek grubunu cezbedecek ve tahta geçen halife muhtemelen, devletin geleceği için birçok farklı gruba bir menfaat sağlamak isteyecekti. Ancak tarihin gösterdiği, böylesi düzenlemelerin en azından sorunlu olduğudur çünkü neredeyse kaçınılmaz olarak yeni halife kardeşi yerine kendi oğlunun yerine gelmesini aday göstermek istemiş ve maiyeti ile askeri yetkililerinin de aynısını istemelerini arzulamıştır.

Mehdî iki oğlunu aday göstermiş ve Eylül 786'da büyük oğulun bir seneden biraz fazla tahtta kaldıktan sonra ani ve bazılarına göre şüpheli bir şekilde ölümü şiddetli bir çekişmeyi önlemişti. Bu kısa dönemde bile kendi oğullarını aday göstermek için çalışmaya başlamıştı. Küçük kardeşi Harun (Harun er-Reşîd olarak anılacaktı) ise 786'da açık bir muhalefet olmaksızın tahta geçecekti.

Harun er-Reşîd ve Halefleri

Harun er-Reşîd, bunların içerisindeki en büyük halife olarak tanımlanabilir. Halk tasavvurunda Harun er-Reşîd, çok büyük lider ve siyasetçi olarak gösterilebilecek Mansûr gibi yöneticilerden çok daha fazla bilinir ve çok daha fazla şöhrete sahiptir. Örneğin o Abbasilerde lakabı kadar esas ismiyle de herkesçe bilinen tek

kişiydi. Hilafet üzerine her kitap, bu adamı ve sahip olduğu şöhrati incelemek zorundadır.

Harun'un büyük ve muhteşem bir hükümdar olarak şöhrati bir bağlamda ölümünden sonra gelen felaketlerin (büyük oranda onun yaptıklarından kaynaklanan felaketlerin) bir ürünüdür. Oğulları arasındaki uzun iç savaş ve bunun Bağdat'taki yıkıcı etkisi Harun'un saltanatının, olaylar kötüye gitmeden önce bir nevi altın çağ olarak görülmesini ifade ediyordu. Saltanatı, Ebû Nüvas (ö. 813) ve Ebû'l-Atâhiye (ö. 825) gibi bütün zamanların en büyük klasik Arap şairlerinin yazdığı bir dönem ve ortamdı. Ayrıca bu dönem parlak ve kültürlü Bermeki vezirleri (Arapça baş danışman demektir) sarayda yer alıyor ve güçleri halifenin hükmü, bazılarına göreyse halifenin hevesiyle, şiddetli şekilde tahrip ediliyordu. Bu durum, yöneticilerin keyfi iktidarına ve kaderin kaçınılmaz işlerine herkesçe bilinen bir örnek teşkil etmişti. Bunların hepsi Harun'un Binbir Gece Masalları imajına katkı sağlıyordu.

Bize kadar gelen Binbir Gece Orta Çağ'ın sonlarına tarihlenmektedir ancak bunlar yüzyıllar içerisinde evrilerek ortaya konmuştur. Bir dizi hikâye Abbasi sarayı ve bilhassa Harun'un sarayıyla ilgilidir. Bunlar tam olarak tarihi olmasa da sonraki nesiller tarafından Abbasi sarayının en parlak döneminde nasıl hayal edildiğine dair canlı ve güçlü bir görüntü sunar. Sıradan bir hikâye, halifenin bir gece veziri Bermeki Cafer'i çağırması ve ona "Şehre gidip halka onlardan sorumlu yöneticiler hakkında sorular sormak ve şikayet ettiklerini görevden alıp memnun olduklarını terfi ettirmek istiyorum" demesiyle başlar.²⁰ Ve böylece macera, beraberlerinde kahya ve uşakları olduğu halde bu ikisiyle başlar. Talihsizlikleri hakkında şiir okuyan fakir bir yaşlı balıkçıya rastlarlar ve umulmadık olaylar birbirini izler. Her şeyi emirleriyle yerli yerine koyan halife genelde sert fakat hakka riayet eder adaletin bir sembolü olarak gösterilir ancak aynı zamanda şakalardan, kılık değiştirmekten, şarap içmekten, şiirden ve kadınlara, hem sevgili eşi Zübeyde'ye hem de kendisini mutlu etmeye çalışan bir sürü cariyeye eşlik etmekten hoşlanan bir adam olarak da görülür. Ona Cafer, Mesrur, yetenekli kadı Ebû Yusuf ve çağın gerçek tarihi şahsiyeti olan muhteşem şair Ebû Nüvâs eşlik eder ancak olayların tarihi olarak tutarlı olduğunu düşünmemeliyiz. Aksine bu zengin kumaşlar, altın dinar keseleri, enfes yemek ve şarap ve güzel kadınlarla oğlanlar dünyası, halk tahayyülündeki Abbasi sarayını kavramamız için kanıt sunmaktadır. Çünkü bir hikâyenin sonunda hikâye anlatıcısı Şehrazad şöyle diyordu: "Yüce Allah onların hepsine rahmet etsin, Abbasi halifeleri göçtükten sonra böylesi cömertlik şimdi nerede bulunur?"²¹ Ve sadece Orta Doğu'da da değil. On dokuzuncu yüzyıl İngiliz

20 Gece 19, *The Arabian Nights*, çev. M.C. Lyons ve U. Lyons, Londra: Penguin Books (2008), I, 123.

21 Gece 462, age., II, 321.

şair Alfred Lord Tennyson da bu dönemi tasvir etmek için “Harun er-Reşîd’in altın dönemi” ifadesini kullanır. Bir hilafetin geri gelmesini görmek isteyen birçok insan bugünlerde, en azından zihinlerinin bir köşesinde Harun’un, Müslümanları kimi zamanda baskıcı olsa da merhametle yöneten sert ancak adil bir otokrat imajını taşıyordu.

Bu erişilmesi zor bir imajdır. Tarihi Harun er-Reşîd, değerlendirdiğimiz ölçüde, her zaman başarılı olmamıştır. Kardeşinin beklenmeyen ölümünden sonra onun yerine geçtiğinde deneyimsiz bir gençti. İlk yılında annesi Hayzürân (Narin Kamış/Saz) ona yol gösterdi. Hayzürân, valide sultanların küçük oğullarına yol gösterirken muazzam bir iktidara sahip olan birçok güçlü kadından ilkiydi ve Harun onun gözbebeği idi.

Zengin ve göz alıcı Bermeki ailesi de genç Harun’a yol göstermeye çalışmıştı. Bermekilerin edebi ve felsefi meclisleri Harun’un Bağdat’ını bu kadar meşhur kılan kültürel ve entelektüel faaliyetin çoğuna ev sahipliği yapıyordu. Bunların hikâyesi, bütün Müslüman dünyasından zeki ve hırslı insanları çeken ve Arap olmayanları veya uzak vilayetlerden gelen kimseleri ayrı tutmayan Abbasi sarayının çeşitliliğini gösterir. Arap olmaktan öte, Bermekiler aslında, bugün Afganistan sınırlarındaki kadim Belh şehriden geliyordu. Bu aile, bugün dahi kalıntıları harap şehir surlarının dışında görülebilen büyük bir Budist tapınağının nesiller boyunca rahipliğini ve muhafızlığını yapmıştı. Abbasi devrimi sırasında, diğer birçok Horasanlı gibi bunlar da olaya müdahil olmuş, Müslüman olmuş ve hızlıca Abbasi yönetim basamaklarını asker olarak değil muhtemelen, bizim Arap rakamları olarak bildiğimiz, Müslüman dünyada o dönem öğretilen yeni alınmış Hint rakamlarından faydalanarak muhasebeci olarak çıkmışlardı.

Bir sonraki nesilde Yahya Bermekî sarayda genç şehzadenin vâsisi ve hocası olarak önemli bir kişi oldu; oğlu Cafer ise şehzadenin yakın arkadaşı ve daimi yoldaşı olmuştu. Harun halife olduğunda Bermekiler kendilerini gösterdiler, şairlere ve düşünörlere yaptıkları cömert hamilikler genellikle halifenin yaptıklarını gölgede bırakmıştı. Bu, muhteşem ancak tehlikeli bir konumdu ve on beş yıllık vesayetten sonra Harun onlardan sıkılmış gibiydi. Bir gün, görünüşe göre birdenbire, çoğu bilgiç bunun geldiğini gördüğünü söylediği halde, üzerinde emeği çok olan yaşlı ve muhterem Yahya ile birlikte bütün ailenin tutuklanmasını ve Cafer’in hemen idam edilmesini emretti. Genç adamın infazcısı ve eski yol arkadaşı Mesrur’a karşı koyarak nasıl bir hata olduğunu anlatmaya çalıştığına ve eğer doğru olsa dahi hayatı uğruna yalvarmak adına Harun’u görmeye izin vermesi için dil döktüğüne dair gayet dokunaklı kayıtlar elimizdedir. Halife merhametsizdi, eski dostu ile konuşmayı tamamiyle reddetti ve ertesi gün Cafer’in kafası ve bedeni herkesin görmesi için şehrin iki yakasını birleştiren yüzen ana köprüünün üzerinde

teşhir ediliyordu. Bu sıradan halkın ağız açık şaşkınlıkla seyredeceği bir sahneydi ve aynı zamanda keyfi gücün korku verici bir tezahürüydü: Halifelerin sarayı lüks ve eğlencenin olduğu ve potansiyel zenginliğin bulunduğu bir saraydı ancak aynı zamanda tehlikenin ve ani ölümün de yer aldığı bir saray olabilirdi. Yüzyıllar sonra ahlâkçılar “hükümdarlara güvenmeye” dair kusursuz bir uyarı olarak bu trajik olaylara işaret ederler.

İki açıdan da Harun hilafet makamının görevlerini, selef ve haleflerinden daha gayretli bir şekilde yerine getirmişti: Bizanslılara karşı yaz seferlerine ve hacca liderlik etmişti. Bizanslılara karşı seferler sadece Abbasilerin katıldığı seferlerdi. Bu, halifenin kendisini Müslümanların askeri lideri olarak göstermesi için bir fırsattı. Ordusu Suriye ve Cezire’nin sınır vilayetlerinde açıkça görülecek ve bütün İslam dünyasından gönüllüler katılmak için gelecekti. Bu dönem aynı zamanda İbn Mübarek (ö. 797) gibi gelenekçilerin cihadın dini teorisini ve fıkhi temelini tesis ettiği bir zaman dilimiydi. Halifenin yaptıkları, sıradan Müslümanlar arasındaki giderek gelişen fikir yapısıyla uyuyordu. Örneğin, Haziran 806’da düzenli ordusu ve gönüllülerden oluşan 135.000 kişilik bir ordu topladığı söylenir. Böyle büyük rakamlara şüpheyle yaklaşmamız gerekse de bu, açıkça çok önemli bir sefer olmasının yanı sıra muzafferane şekilde Emirü’l-Müminîn olarak halifeyi gösteriyordu. Üzerinde herkesin görmesi için “Gazi ve Hacı” kelimeleri işlenmiş bir kalansuva giymişti.²²

Harun aynı zamanda Akdeniz’de Kıbrıs’a büyük çaplı saldırılar düzenleyerek Müslümanların donanma gücünü kullanmaya çalıştı ancak aslına bakılırsa askeri sonuçlar nispeten azdı. Güney Anadolu’da küçük Herakleia şehrini kuşattı ve halkını tutsak alıp Suriye’ye götürdü ancak İslam topraklarını Toros Dağları’nın kuzeyine doğru genişletme yönünde çaba harcanmadı. Halife Suriye’de Fırat’taki fetihlerinden sonra Hirakle adını verdiği yeni yerleşim yerinde büyük bir zafer anıtı üzerine çalışmaya başlayarak zaferini abideleştirdi. Bugüne sadece dik-dörtgen temelleri kalmıştır ve tamamlanıp tamamlanmadığı belli değildir ancak kesinlikle, Bağdat’tan ikinci başkenti Bizans sınırındaki Rakka’ya kadarki ana yol üzerinde Harun’un askeri başarılarına adanmış uzun süreli ve görülebilir bir abide olmasına niyet edilmiştir.

Harun aynı şekilde hac merasimini de ifa etmiştir. Yirmi üç yıllık saltanatında en az dokuz kez Mekke’de hac yapmıştır. Bu, kendisinden önceki bütün halifelerden daha fazladır. Harun aynı zamanda bu kutlu yolculuğa çıkan, diğer devletler de dahil, son halifedir. Bu haclar çok büyük olaylardı: Yönetim ve siyasetin ileri gelenlerinin çoğu ona eşlik ediyordu ve o da liderliğini ve takvasını bütün İslam

22 Tabarî, *Ta’rih*, III, 709.

dünyasından gelen Müslümanlar önünde gösterme fırsatı yakalıyordu. Bu muhteşem bir propagandaydı. Bu gösterinin küçük ama önemli bir örneği babası Mehdî tarafından yapılan hacca dair kayıtta görülür. O zaman hac yaz sıcağına denk gelmişti ve Mekke'deki sıcaklık boğucuydu ancak sarayının en zenginlerinden biri, kuzeni Muhammed b. Süleyman, halifeye içeceklerini serinletmek için buz ikram etmeyi becerebilmişti. Muhtemelen bunu, Batı İran'ın Zagros dağlarından kışın toplattığı ve yeraltı buzhanelerinde tutup halifenin zevki için, erimesin diye hasırlara sardırıp çöl boyunca taşıttığı kutular içerisine yerleştirdiği buzlar sayesinde yaptı. Böylece halife halkının önüne hem iktidarın bereketine sahip bir hükümdar hem de doğanın kanunlarına karşı koyabilen bir keramet sahibi olarak çıkmıştı.

Halife ve ailesi hacca diğer şekillerde de oldukça fazla yatırım yapmıştı. En göze çarpanı, Harun'un en çok sevdiği eşiyle isimlendirilmiş olan Derbizübejde olarak bilinen hac yolunun inşasıdır. Emeviler zamanında ana hac yolu Suriye'den Hicaz'aydı ve Emevi halifeleri zaman zaman bunu temizlemeye ve hacılar için kolaylaştırmaya çalışmışlardı. Abbasiler iktidar merkezlerini Irak'a taşıdıklarında hac çok daha zor olmuş ve Orta Arabistan'daki çöller üzerinden geçen uzun yol gerçekten büyük bir sorun olmuştu. Harun ve annesi yoldaki taşların temizlenmesi (sonuçlar bugün dahi hava fotoğraflarında görülebilir) ve yol üzerinde su sarnıçlarının, küçük kalelerin ve yol istasyonlarının inşa edilmesi için çok büyük miktarlarda para harcamışlardı. Bu hem İslam'ın erken döneminin en büyük sivil mimari projesiydi hem de Abbasi devletinin böyle bir altyapı için para harcadığına dair elimizdeki bilfiil tek örnektir. Hükümdar ailesinin farklı üyelerinin hayırlarını zikretmek için kitabeler dikilmişti ve yolun bugün dahi Derbizübejde (Zübejde'nin Yolu) olarak anılması, bu ismin ne kadar çok bilindiğini gösterir.

Harun er-Reşîd'in "altın dönemi" 809'da ölümüyle sona erdi. Bazen müsamahasız ve bilge bir ihtiyar gibi gösterilse de Harun öldüğünde kırklarının sonlarındaydı. Büyük Abbasi halifelerinden sadece Mansûr atmışına ulaşmıştı ve diğerlerinin birçoğu, bizim standartlarımıza göre daha genç adamlarken, otuzlarında ve kırklarında ölmüştü. Harun arkasında, genel olarak Abbasiler ve hilafet için felaket getirdiğini kanıtlayan veraset sisteminde yaptığı düzenlemeyi bıraktı. 803'ün hac mevsiminde, Mekke'de büyük bir toplantı sırasında kendi (ve Zübejde'nin) oğlu Emîn'in halife olmasını ve Bağdat, Irak ve batı İslam dünyasından sorumlu olmasını, diğer oğlu Me'mûn'un ise Horasan ve doğu İran'a hükmetmesini ve sorunlu bir şekilde Emîn'in vârisi olmasını kararlaştırdı.

Kardeşler arasında savaşın patlaması sadece iki sene aldı. Tahir b. Hüseyin isimli parlak bir komutan kumandasındaki Me'mûn'un birlikleri batıya doğru ilerledi, Emîn'in çok daha büyük ordusunu mağlup etti ve kısa sürede Bağdat'ın kenar mahallelerine vardılar. 812 Ağustos'undan 813'ün Eylül'üne kadar büyük

şehir kuşatma altında kaldı. Emîn veya Me'mûn'u desteklediğini söyleyen rakip milis kuvvetlerince şehrin çoğu tahrip edilmişti ancak bu milis kuvvetleri çoğu durumda kendilerini zenginleştirmek için kaostan fayda sağlıyordu. Özellikle zarar, iki tarafın da kullandığı ve fark gözetmeden hem öldüren hem de tahrip eden büyük kirlişli mancınıklardan geliyordu. Çatışma, bu silahlı grupların şehrin sıradan insanlarına karşı sebep oldukları zarara karşı öfke ve hüznün eşit miktarlarda olduğu önemli bir protest şiir literatürü üretmişti. 1200 yıl sonra farklı milis güçlerinin 2006 ve 2007'de kontrol için savaşmaları, şehirdeki durumun ürkütücü bir hatırlatıcısıdır.

Fırtınanın ortasında bulunan Halife Emîn, hepsi kendisini bilen düşmanlarıyla, büyük büyük babası Mansûr'un yaptırdığı dairevi şehirde kalakaldı. Dayanamayacağını biliyordu, açmaz, kime teslim olursa hayatını kurtarma şansının en fazla olduğuna karar vermektir. Emîn'in karar verdiği, 25 Eylül 813'ün akşamında ne olduğuna dair bir kayıt, bütün erken dönem Abbasi tarih yazımı içerisindeki en dramatik ve hisli anlatımlardan biridir. Kaderine terk edilen halife, Me'mûn'un birliklerinde görev yapan ailesinin eski bir hizmetlisine, Herseme b. Ayan'a teslim olmak istedi. Fakat bu istek, kardeşler arasında bir uzlaşma olacağından ve dolayısıyla zaferinin meyvelerinden mahrum kalacağından endişelenen Tahir'in şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. Nihayetinde bir anlaşmaya varıldı: Emîn, Herseme'ye teslim olacaktı fakat hilafet sembolleri, asa, hırka ve Hz. Muhammed'in mührü Tahir'e teslim edilecekti çünkü "bunlar hilafete aitti". Bu emanetler kaynaklarda pek geçmez. Bunlara çok az atıf yapılır ve çok önemli sembolik değerleri haiz olduklarından hiçbir zaman halkın önüne çıkarılmış gibi durmaktadır.

Olaylar çok farklı gelişmiştir. Emîn Herseme'nin kayığını bulmak için Dicle'nin karanlık kıyısına doğru gitti ancak Tahir adamlarını kayığı devirmek ve Emîn'i adamlarıyla beraber sudan almak üzere oraya dikmiş buldu. Emîn kıyıya yüzdü fakat kısa sürede Tahir'in adamları tarafından ele geçirilip güvenli bir odaya kapatıldı. Odada sadece birkaç kilim ve minder vardı o kadar. Sonra yaşananlar Emîn'le birlikte ele geçirilen adamlarının birinin ağzından anlatılır. Bu ilginç bir hikâyedir çünkü halifeye dair görüşümüz tamamen değişir. Emîn'e dair anlatılarda Emîn, babası sağken ve saltanatının ilk günlerinde sürekli daha akıllı ve daha olgun olan kardeşi Me'mûn'la kıyaslanarak tembel, aptal ve uçarlı olarak tasvir edilir. Fakat son saatlerinde, tıpkı Shakespeare'in III. Richard'ı gibi daha önce hiç sahip olmadığı vakara sahip olur ve sabah saatlerinde Me'mûn'un ordusundaki bir grup Farisi asker tarafından katledilene dek odada bırakılan minderlerle katillerinin kılıçlarını savuşturmaya çalışan bir şehit olur. "Ben Allah Resulü'nün kuzeniyim!" diye bağırır, "Allah kanımın intikamını alacaktır!" Bir

halifenin ölümü her zaman feci bir şeydi. Hz. Osman, II. Velîd ve Emîn hep kusur-luydu ancak katilleri çoğu Müslüman tarafından feci suçlar işlemişler gibi görüldü ve onların ölümü sadece daha çok acıya kapı araladı.

Emîn'in ölümünden sonra, Doğu İranlı destekçilerinin yardımıyla Me'mûn'un bütün hilafetin kontrolünü sağlaması altı yıl sürdü. Üstelik Tunus bir daha hiçbir zaman Bağdat yönetimine katılamadı ve tıpkı elli yıl önce İspanya'da olduğu gibi Mağrib'de de bağımsız hükümdarlar ortaya çıktı. Me'mûn beraberinde tamamen yeni bir elit sınıf olarak doğu İranlı aristokratları ve Türk paralı askerlerini getirdi. Orta Asya'dan gelen Türkler (on birinci yüzyılın sonlarına kadar bugünkü Türkiye'de Türkçe konuşan kimseler meskun değildi) savaş alanındaki cesaretleri ve ata binmedeki hünerleri ile biliniyorlardı: bunlar müthiş profesyonel askerlerdi. Halifenin kendisi ve yakın ailesinden birkaç kişi dışında, görünüşe göre Harun er-Reşîd'e hizmet eden hiç kimse, yeni yönetici sınıfına kabul edilmemişti ve bunların çocukları ile torunları Bağdat halkının arasına kaynarak yok olmuştu. Yeni elit sınıf atalarını acımasızca yerinden etmişti. Örneğin, Mısır'da eyaletin eski ordusundaki Arapların maaş çizelgesinden çıkartılıp yerlerine doğudan yeni gelmiş olan Türk askerlerin getirilmesi emredilmişti. Oysa ki Türkler ne İslam ne de yönetecekleri ve maaşlarını vergilerinden alacakları Mısırlıların Arapçası hakkında pek bir şey bilmiyordu.

Kısa vadede bu siyaset etkiliydi. Yeni ordu isyanları etkin şekilde bastırmıştı ve halifelerin iktidarı büyük oranda tartışmasız olmuştu ancak uzun vadede değişiklikler hilafet makamı ve temsil ettiği Müslüman toplumunun birliği için ölümcül oldu. Şimdi, alelade yöneticiler ile halife ve danışmanları arasında, Dicle'nin kıyıları boyunca inşa ettikleri geniş saraylarının tehditkâr duvarları ardında saklanan büyük bir uçurum vardı. Halife artık dışarıdaki Müslüman toplumunun desteğine veya itaatine güvenmiyordu.

Yeni yönetici elit ve ordu sınıfıyla birlikte yeni yönetim yeni fikirler getirmişti. Me'mûn bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, bilim ve felsefeye çok ilgisi bulunan zeki bir entelektüeldi ancak bütün fikirleri tebaasında karşılık buluyor değildi. Yaptıklarından en tartışmalısı Kur'an'ın "yaratılmışlığı" akidesini desteklemesiydi. Müslümanlar Kur'an'ın elbette Allah'ın kelamı olduğunu kabul ediyordu –kimse bunu tartışmıyordu– ancak bazıları Kur'an'ın Allah tarafından belirli bir zamanda, yani Allah onu Hz. Cebrail'in ağzından Hz. Muhammed'e vahyettiği sırada yarattığını kabul ediyordu. Bu görüşün karşıtları Kur'an'ın ezel-den beridir Allah'ın katında bulunduğuna, sadece Hz. Muhammed'e vahyedildiği zaman insanlara aşikar kılındığına inanıyordu. İlk bakışta bu, özünde anlaşılabilir bir akide meselesi üzerindeki anlaşılması zor bir fark gibi görünür. Ancak bu tar-

tışma, nihayetinde halifelerin şöhet ve iktidarına çok büyük zararlar verecek bir muhalefet dalgası doğurmuştu.

İnsanlar bu akideye karşı çıkıyordu çünkü eğer Kur'an bir zaman içerisinde yaratılmışsa değişen koşullara göre yorumlanabileceği anlamına gelebilir. Hatta yeni vahiyler ortaya çıkabilir. Ve bu meselelere karar vermek halifeye düşecektir. İnsanlar aynı zamanda Me'mûn'un, halifenin böyle din meseleleri üzerinde karar ve hüküm verme hakkının bulunduğunu ileri sürmesine de karşı çıkıyorlardı. Daha önceki Emevi ve Abbasi halifeleri İslam şeriatının zorlu meseleleri üzerinde hakemlik etme hakkına sahip çıktılar ancak bu farklıydı. Halifenin, tıpkı papaların Orta Çağ'ın sonlarına doğru batı Avrupa'da yaptıkları gibi akide belirleme hakkını iddia etmesi cesur bir hamleydi.

Buna muhalefet edenlerin liderlerinden birçoğu ilk dönem Abbasi yönetiminin ordu ve bürokrasisinde önde gelen makamlara sahip olduğu halde bu makamlarını ve maaşlarını kaybetmiş ailelerden geliyordu. Hoşnutsuzluk, Me'mûn'un halefi, savaşçı halife Mu'tasım başkenti Bağdat'tan 120 kilometre kuzeyde yeni kurulan ve yönetim merkezini oluşturduğu Sâmerrâ şehrine taşıdığına sadece artmıştı. Bu yeni akideye muhalefet, hem Bağdat'ta yer edinmişti hem de Bağdat'ın yerlileri başkentin taşınmasına ve beraberinde getirdiği kayıplara kızmalarının sonucunda ortaya çıkmıştı.

Yeni yönetim bu yeni ideolojiyi yürütmeye kararlıydı. Bütün devlet çalışanları bunu desteklemeliydi; sınır savaşlarında Bizanslılar tarafında esir alınmış ve fidye karşılığı serbest kalmak isteyenler yetkililer özgürlüklerini satın almadan önce Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeliydi. Uzun hilafet tarihinde ilk defa bir halife büyük bir teolojik meseleye karar verme ve askeri veya sivil hiyerarşide önemli bir rol almak isteyenlere fikrini dayatma görevini üzerine almıştı. Buna karşı çıkanları inceleyip, gerekirse, cezalandırmak için bir soruşturma (*mihne*) başlatılmıştı. Tekrar, ilk ve son kez, böyle bir yapı bir halife tarafından kurulmuştu.

Bu politika, özellikle Bağdat'ta olmak üzere büyük bir muhalefet doğurdu. Sesi en çok çıkan muhalefet savunucusu Ahmed b. Hanbel'di. İbn Hanbel İslam şeriatı ve ibadetleri hakkında verilecek herhangi bir kararın Hz. Muhammed'in hadislerinden başka bir şeye dayanamayacağını etkili şekilde savunan bir fâkih ve polemikçiydi. Hadislerin muhafızları ve şârihleri, onları toplayıp inceleyen âlimler, yani işlerinin ehilleriydi. Hiçbir halife veya hükümdar o derece malumata sahip olamaz veya makul bir yargıda bulunabilmek için gerekli olan hadisleri ezberleyemezdi.

Bağdat'ta ufak çaplı bir halk isyanı çıkmıştı ancak devlet güçlerince kolaylıkla bastırılmıştı. Hanbelilerin eserleri ve vaazlarıyla körüklenen genel muhalefet inatla direndi. Nihayetinde Halife Mütevekkil (847-61) ve danışmanları bir şey getirme-

yecek olan bu mücadeleyi bırakmaya karar verdi ve Kur'an'ın yaratılmışlık akidesi sessizce bırakıldı. Bu sırada, halifenin İslami değerlere bağlılığını göstermek adına, dini azınlıkların küçük düşürülmesi dahil pek çok tedbir getirildi. Bütün bu yaşananlar o zamandan itibaren halifenin siyasi ve her şeyden önce dini rolünü şekillendirdi. Hulefâ-yı Râşidîn'in, Emevilerin ve ilk dönem Abbasilerin makamları gereği sahip çıktıkları hüküm verme güçleri işinin ehli fakihlere bırakılmıştı. Güç ve otoriteleri halifeden veya herhangi bir devlet yetkilisinden değil meslektaşları olan fâkihlerden ve onlardan fetva isteyip onlara değer veren halkın onaylamasından geliyordu. Halife, tebaasını çok yakından etkileyen meselelerin çoğuna karar verme yetkisi olmayan bir hükümdar haline gelmişti.

Bu ideolojik çöküntüden sonra siyasi çöküş geldi. Halifeler Sâmer râ'ya taşındı ve kale surlarına benzer duvarların çevrelediği büyük saraylarda yaşadılar ve çok nadiren halka göründüler. Etraflarında muhafızları olan Türk birlikleri vardı. 861'de Mütevekkil, saltanatının dikkat çekici bir özelliği olan şarap meclislerinden birinde sarayında katledildi. Bunun sebebi, halifenin yerine amcasının geçeceğinden korkan tek oğlu ile ordunun diğer unsurlarının konumlarını zayıflatacağını düşünen Türk muhafızların kıskançlığıydı. Hz. Osman, II. Velîd ve Emîn'de olduğu gibi, halifenin öldürülmesi trajedi ve felaketin kapısını araladı. Yeni halife makamına sahip çıkmak için çok az vakte sahip olmuştu. Sâmer râ'nın kapalı ve kanlı dünyasında halifeler birbirilerinin ardından müthiş bir hızla geldiler, çoğu durumda maaşları ödenmediği için Türk askerler tarafından katledildiler.

861'den 870'e kadar halifeler büyük oranda Sâmer râ'daki iktidar mücadeleleriyle kısılp kalmıştı. Bu sırada, İslam dünyasının geri kalanında insanlar başta olan etkili bir halife olmadan da yapabildiklerini gördüler. Mısır'da, Türk yerel yönetici İbn Tolun eyaleti kolaylıkla ele geçirdi ve söylenene göre Kleopatra'dan beri Mısır'ın ilk bağımsız hükümdarı oldu. Irak'taki kargaşanın tam aksine bir barış ve refah dönemi getirmişti. Doğu İran'ın çoğu Saffârililer denen maceraperest bir aile tarafından ele geçirilmişti. Bunlar kesinlikle Müslüman'dı ancak Arapça bilmiyorlardı, Farisilerdi (şairlerinin övgülerini anlayıp, bunlardan zevk alabilmek için Yeni Farsça olarak yazılmış methiyelere gerek duymuşlardı). Bunların bağlılığı İslam'aydı, güçsüz halifeye değil.

Anarşi, Sâmer râ'da yeni ve oldukça güçsüz bir halife ve kendisine halifelerin lakaplarından Muvaffak'ı almış olan (oysa hiçbir zaman halife olamayan) kardeşi ile birlikte 870'te sona erdi. Türk ordusunun kumandanları ile yakın ilişkileri olduğu için tahta geçti ancak çok küçülmüş bir ülkeye hükmetmişti. Sadece Orta Irak, Suriye'nin bazı bölgeleri ve Batı İran halifelere kalmıştı. Muvaffak devletin kaybettiği toprakları geri kazanmaya başladı. İlk iş olarak, Zencîler olarak bilinen bir isyancı grup tarafından alınmış olan Güney Irak'ı yeniden ele geçirdi. Zencîler,

zengin toprak sahiplerinin sulama arazilerinde toplanan ve tarımı imkânsız kılan tuzu temizlemeye yardım etmeleri için Güney Irak'a getirilmiş olan Doğu Afrikalı kölelerdi. Yaptıkları, kavurucu sıcakta, gölge düşmeyen arazilerde müthiş bir işti ve toplum isyanının patlak vermesi pek şaşırtıcı değildi. Bu Orta Doğu tarihindeki tek kitlesel köle isyanıdır. Bunların liderleri görünüşe göre kendisinin Ehl-i Bey'ten olduğunu söyleyen bir Arap'tı. İdeolojik olarak bu bir Şii isyanıydı ve Ehl-i Beyt bir kez daha mazlûmların önderleri olarak ortaya çıkmıştı. Ancak Muvaffak bunu İslam karşıtı, hatta putperest bir hareket olarak göstermeyi seçti. Böylece bu adamlarla mücadelenin, Abbasi ailesinin liderliğinde İslam'ı korumak için bir cihat olduğunu öne sürebildi. Çok uzun süren seferler Muvaffak tarafından ısmarlanan uzun tarih kayıtlarında ayrıntılarıyla tasvir edilmiş ve başarıları mektuplar ve minberlerden okunan hutbelerle halkın geneline duyurulmuştur.

Nihayetinde isyanlar bastırıldı ve yenilenen Abbasi hilafeti, Irak'a, İran ile Suriye'nin çeşitli bölgelerine hükmeden önemli bir bölgesel güç olarak tesis edildi. 905'te kısa süreliğine Mısır'ı dahi fethettiler. Dahası, Bağdat'tan (şimdi tekrar başkent olmuştu) gelen sancak ile berat sadece bir oldu bitti olarak görüldüğü halde şimdi diğer bölgesel güçlerin birçoğu kendi meşruiyetlerini sağlamak için halifenin beratını ve hilatını almayı faydalı buldu.

Halife Muktedir'in Talihsiz Saltanatı

Abbasi yönetiminin İslam dünyasında daha geniş şekilde kabul görmesine kısmen fayda sağlamış olan bu mütevazı diriliş Halife Muktedir'in saltanatı (908-32) sırasında durakladı. Bir saray entrikasının ardından kardeşi Muktefi'den sonra gelmişti. Sorun Muktedir'in daha ergenliğe yeni giren bir çocuk olması ve herkesçe Seyyide (Hanımefendi) olarak bilinen güçlü ve denetleyici annesinin etkisi altında çok kalmasıydı. Birçok kimse deneyimsiz bir gencin en yüksek makama gelmesine hoş bakmamıştı ancak vezir İbnü'l-Furât liderliğindeki küçük ve güçlü bir grup için onun küçük yaşı temel cazibesiydi: hem yönetilebilir hem de yönlendirilebilirdi. Saltanat devri, neredeyse katıksız bir felaketti. Yönetim, tekrarlayan mali krizler ve sürekli vezir değişiklikleri ile felç olmuştu.

Bu sırada kaostan faydalanan Bizanslılar sınırda Müslümanların ellerindeki şehirleri ele geçirmeye başladı ve belki de daha kötüsü hac kervanları Karmatiler olarak bilinen Şii ideolojiyi destekleyen bir Bedevi grubun saldırısına uğramıştı. Erkek hacılar öldürülmüş, kadınlar ve çocuklar esir olarak satılmıştı. Hatta, hükmen Abbasi yönetimi altında olan Mekke'nin kendisi dahi güvende değildi: şehir yağmalanmış, katledilmiş şehir ahalisinin cesetleri kutsal Zemzem kuyusuna atılmış, Hacerü'l-Esved Kabe örtüsünden zorla çıkarılmış ve isyancılarca çalın-

mıştı. Abbasiler halifenin en temel zorunluluğunu yerine getirmek adına hiçbir şey yapamıyorlardı: İslam'ın sınırlarını korumak ve haccın güvenliğini sağlamak. Hâlâ nispeten genç olan Muktedir onu koruması gereken ordunun başı ile giriştiği çarpışmada öldürülünce bu karmaşanın sonu geldi. Sonradan gelen karmakarışık dönemde Emirü'l-Ümerâ unvanı alan bir dizi maceraperest tarafından iktidar ele geçirildi. Bu unvan tamamen dünyevi yönetimin nitelikleri üzerindeki kontrole atıfta bulunuyordu, hiçbir dini iması yoktu. Bunlar hem ordunun kalıntılarını hem de bütün sivil bürokrasiyi devraldı; vezirliği kaldırıp halifeyi Dicle kenarındaki geniş bir sarayında oturan güçsüz bir kukla yönetici haline getirdiler. Abbasi hilafetinin başarısızlığı her Müslüman'ın göreceği kadar açıktı.

Bu siyasi zayıflığa rağmen (belki de bu sebeple) Abbasi yönetimi halifenin rolünü gayrimüslim dünya ile alakalı olarak Müslümanların lideri olarak geliştirmeye çalışmış gibi durmaktadır. Yedinci ve sekizinci yüzyıldaki, büyük hilafeti kuran ilk Arap fetihlerinden sonra halifeler pek az dış siyaset yürüttü. Darü'l-İslam'ın (İslam Memleketi) sınırlarının ötesinde, Darü'l-Harb'in (Savaş Memleketi) imtiyazsız ve barbar ıssızlığında yaşayanlar ilgilenilmek için çok önemsiz ve fakirlerdi. Bizans İmparatorluğu halifelerin eşit şartlarda anlaşabileceği yegâne güçlü ancak ateşkes ve tutsakların takası üzerine düzensiz görüşmeler diploması anlamına pek gelmez.

Onuncu yüzyılda bunun değiştiğine dair işaretler vardır. Bu, Halife Muktedir ve danışmanlarının halifenin rolünü ümmetin sözcüsü olarak genişletme yönünde bilinçli bir siyaset miydi yoksa sadece şans mıydı, bilmek zordur. Fakat kaynaklar bu roldeki hükümdarı gösteren iki anlatı korunmuştur ve bu anlatıların daha fazlası olmasa bile resmi ilginin bir göstergesi oldukları ortadadır.

Bu anlatılardan ilki Haziran 917'de Bizans İmparatorluğu'ndan gelen iki elçinin kabulü için yapılan Abbasi töreninin tam bir tasvirini sunar. Tamamen sıradan şekilde, sınırda ateşkes ve tutsakların takasını istemek için gelmişlerdi ancak vezir İbnü'l-Furât buna büyük bir gösteri yapmaya karar verdi. Elçiler kalacakları yerlere yerleştirildi ve ne istiyorlarsa sağlandı. Huzura çıkacakları gün geldiğinde vezir askerlerin Said sarayından [elçilerin kaldığı yer] kendi sarayına kadar bütün yol boyunca sokaklarda dizilmesini ve kendi hizmetlileri ile birliktelerinin sarayda duran teşrifatçılarla birlikte sarayın kapısından kabul odasına kadar sıralanmasını emretti. Bahçe Kanadı denen bir saray kanadında yer alan yaldızlı tavanıyla geniş bir salon muhteşem şekilde döşenmiş, halılara benzer perdeler asılmıştı. Yeni eşyaya, halılara ve perdelere 30.000 dinar harcanmıştı. Sarayı güzelleştirecek veya olayın muhteşemliğini artıracak hiçbir şey atlanmamıştı. Vezirin kendisi arkasında azametli bir taht bulunan müthiş bir seccade üzerinde oturuyordu ve önünde, arkasında, sağında ve solunda hizmetkârlar vardı; salon askeri ve sivil yetkililerle doluydu. Yolları

üzerinde muhtemelen kendilerini dehşete düşüren mezkur birlikleri ve kalabalığı gören iki elçi takdim edildi. Halka açık odaya girdiklerinde taraçaya oturmaları söylendi, oda askerlerle doluydu. Sonra uzun bir dehlizden geçirilip bahçenin avlusuna getirildiler ve buradan vezirin oturduğu odaya girdiler. Odanın ve eşyalarının muhteşemliği ile katılanların kalabalığı etkileyici bir görüntü yaratmıştı. Beraberlerinde bir tercüman ve bütün zabitleriyle birlikte bir inzibat reisi vardı. Selamladıkları vezirin huzurunda durdurulmuşlardı. Söyledikleri tercüman tarafından çevriliyordu. Vezirin de cevabı da aynı şekilde çevriliyordu. Tutsakların salınması için ricada bulundular ve vezirden Muktedir'in onayının alınması için yardım etmesini istediler. Vezir onlara bu konuyu halifeyle konuşacağını ve aldığı talimatlara göre davranacağını söyledi ... Huzurdan çıkarıldılar ve geldikleri yoldan, askerler hâlâ tam teçhizat durduğu halde geriye döndüler. Askerlerin üniformaları saten gömlekten ve saten sorguçların tepesinde sivrildiği dar başlıklardan ibaretti.²³

Halifenin kendisi ile görüşme de aynı şekilde gerçekleştirildi. Elçiler üniformalı askerlerin dizildiği sokaklardan saraya doğru gittiler.

Saraya vardıklarında avlulardan birine giden koridordan geçirildiler ve buradan öncekinden daha geniş bir avluya çıkan başka bir koridora döndüler. Teşrifatçılar, elçileri yürümekten yorgun düşene ve tamamen şaşırana kadar koridorlardan ve avlulardan geçirmeye devam ettiler. Bu koridor ve avluların hepsi hizmetkârlar ve kölelerle doluydu. Nihayetinde Muktedir'in bulunduğu salona geldiler. Burada bütün devlet yetkilileri rütbelerine göre ayakta duruyordu. Muktedir ise hükümdarlık tahtında oturuyordu. Veziri İbnü'l-Furât yanında duruyor Hadım Munis [ordu kumandanı] adamlarıyla onun sağ ve solunda duruyordu. Elçiler salona girince yeri öptüler ve Mabeyinci Nasr'ın kendilerine durmaları gerektiği yeri söylediği yerde durdular. Sonra efendilerinin, tutsakların salınmasını öneren ve olumlu bir cevap rica eden mektubunu verdiler. Vezir halifenin teklifi, Müslüman tutsaklara duyduğu merhametten ve onları özgür kılmak yönündeki arzusundan dolayı kabul ettiğini ve Allah'a uyma iştiağıyla onları serbest bırakacağını söyledi ... Elçiler halifenin huzurundan ayrıldıklarında onlara altın bezeli değerli harmaniler ve aynı malzemeden sarıklar hediye edildi ve benzer ikramlar, onlarla eve giden tercümana da yapıldı.

23 Miskawayh, Abu Ali, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, çev. D. S. Margoliouth, London: I.B. Tauris (2015), I, 57-60.

Her iki elçiye de özel hediye olarak 20.000 gümüş dirhem verildi. Sonra tutar, Munis'in tutsakların serbest bırakılması için Bağdat hazinesinden 170.000 altın dinar gibi muazzam bir miktar vermesiyle artmaya devam etti.

Tutar, halifenin rolü ve hilafet imajının tahrifine dair verdiği kavrayış sebebiyle ilgi çekicidir. Çok benzer bir hikâye çeşitli Arapça kaynaklarda zikredilir ancak Bizans kaynaklarında geçmez. Birliklerin Bağdat'ta böyle geniş şekilde gösterimi, sarayda titizce hazırlanmış tören ve ardından gelen propaganda halifenin ihtişamı ve iktidarıyla ve Müslümanların refahını düşünmesiyle Müslüman toplumu etkilemek için tasarlanmıştı. Bu aynı zamanda Abbasi iktidarının son gösterisiydi. Sadece birkaç yıl içerisinde İbnü'l-Furât ve halife öldü. Geniş saray gün geçtikçe güçten düşen hilafet üzerinde kontrol kurmak için savaşıyan farklı grupların katline ve kargaşasına sahne olacaktı.

İkinci anlatı İslam topraklarının dışında halifenin diplomasisini kayıt altına tutmuştur. Bu anlatı aynı zamanda Arap literatüründeki en erken ilk ağızdan gezi anlatısıdır.²⁴ Bu eser Bağdat yönetiminin bir memuru olarak Orta Asya'ya ve bugün Rusya sınırlarındaki Volga bölgesine seyahat eden İbn Fadlan'ın gezilerini anlatır. 1923'te Meşhed, İran'da bir yazmada keşfedilen İbn Fadlan'ın anlatısı bugün, kendisinin Rus diye atıf yaptığı bir halkın (görünüme bakılırsa bu eser Rusların atalarına ait en erken şahitlik anlatısıdır) adetlerine ait müstesna ve hatta heyecan uyandıran tasvirleri için okunmaktadır. Ancak bu anlatı aynı zamanda, İbn Fadlan'ın efendisinin gücünün gözle görülür şekilde yitip gittiği sırada bir hilafet memurunun gezinti ve tepkilerine dair bir kaydı gösterir. Anlatısında laf arasında bize söyledikleri haricinde yazar hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Bir mevkide bürokrattı, eğitim almıştı ancak dönemin genel anlatılarında kendisine yer bulacak kadar önemli biri değildi.

Heyet, yeni Müslüman olmuş Volga Bulgarlarının kralı tarafından halifeye gönderilmiş olan bir mektuba karşılık olarak belirlenmişti. Kral halifeye sadakatini açıkça belirtmiş ve halifenin adının Bulgar topraklarındaki cuma hutbelerinde okunacağını söylemişti. Halifeden kendisine ve adamlarına İslam şeriatı ve namaz ile diğer ibadetlerin doğru ifa edilmesini öğretebilecek kimseler göndermesini istemişti. Ayrıca kendisini bu keçe çadırlar ve ahşap kulübeler diyarındaki düşmanlarına karşı koruyacak bir kale (*hısn*) inşa etmek için para istedi. Tektanrıcılık ile taş işçiliği Kelt, Slav ve İskandinav Avrupa'da o zaman birçok yerde rastlayabildiğimiz bir şeydi. Kral, her ikisi de onuncu yüzyılın başlarında modern olmanın nitelikleri sayılan düzgün bir din ile yeni bir teknoloji istemişti ve ona göre halife en azından sorulabilecek doğru kimseydi. Batı Hristiyanlığında bu kişi papa olurdu.

24 İbn Fadlân, *Mission to the Volga*, nşr. ve çev. J. Montgomery, New York ve Londra: New York University Press, Library of Arabic Literature (2014).

Bağdat sarayı bir heyet göndermeye karar verdi ve sefer 21 Haziran 921'de başladı. Uzun bir yolculuktu. Heyettekiler Bulgar kralının Volga nehrindeki sarayına 4.500 kilometre kat ederek on bir ay sonra, 12 Mayıs 922'de vardılar, yani günde 15 kilometre kadar yol gitmişlerdi. Siyasi belirsizlikleri ve maruz kaldıkları kötü havayı hesaba kattığımızda bu oldukça etkileyici bir kayıttır. Güzergâhları Zagros dağları ile orta İran çölünün kuzeyinden Samani emirinin halife adına saray kurduğu ancak aslında bağımsız bir hükümdar olduğu Buhara'ya gidiyordu. Buradan Aral Gölü'nün güney ucundaki Ceyhun Nehri deltasındaki bereketli Harezm (bugün Horezm) vilayetine doğru yola koyuldular. Bunlar Müslüman yerleşimin ve medeniyetinin son duraklarıydı. Buradan itibaren bilinmez in içerisinde yeni bir yol izleyeceklerdi.

Yolculuğun ilk aşamaları, Orta Irak'ın bayındır toprakları ve İran platosuna dağlar üzerinden giden eski Horasan yolu üzerinden oldukça kolaydı. Güneydeki büyük çöl ile kuzeydeki dağlar arasındaki dar geçitten kadim Rey şehrine (bugünkü Tahran'ın hemen güneyi) yaklaştıkça halifenin gücünün sınırlarını, o zamana kadar farkında olmadıkları şekilde hissettiler. Yolları üzerindeki Rey ve diğer şehirler, Hazar Denizi'nin güneybatı köşesindeki Deylem'de üs tutmuş olan Zeydi Şii imamların kontrolündeydi. Bu Şii hükümdarlar hem hilafet gücünü kullanıyorlar hem de Abbasilerin meşruiyetini ve ümmetin liderleri olarak görülmelerini reddediyorlardı. Heyetin mensupları kimliklerini gizlemek ve kervanın geri kalanının arasına karışmak zorunda kalmıştı.

Nişabur'a ve Samani ordusunun korumasına ulaştıklarında epey rahatlamış olmalıydılar. Susuz çöl üzerinden Ceyhun'a gidecekleri yolculuk için develerini değiştirecekleri doğudaki Merv'e doğru gittiler. Nehri geçtikten sonra başkente ulaşana kadar ticaret şehri Beykent ve Buhara vahasının sulak köylerinden geçtiler. Ceyhânî ismindeki Samani veziri kültürlü bir bürokrat, coğrafyaya meraklı bir adamdı. Grubun kalacağı yer için düzenlemeler yaptı ve "ihtiyaçlarımızı görecekt, istediklerimizi temin edecek birini görevlendirdi ve istediklerimizi edinmede hiçbir zorluk yaşamamamızdan emin oldu". Ayrıca onların Samani emiri Nasr b. Ahmed'le bizzat görüşmelerini sağladı. İbn Fadlan'a hayret veren şekilde emirin sakalsız bir çocuk olduğunu gördüler. Genç olmasına rağmen emir diplomatik hassasiyetleri iyi biliyordu. Onları selamladı ve oturmalarını istedi. "Efendim (*mevlâ*) Emirü'l-Müminîn'i bıraktığınızda nasıldınız? Allah ona, adamlarına ve dostlarına uzun emir versin." "Afiyettedydi" diye cevap verdiler. O da "Allah afiyetini artırsın!" dedi. Bu kolay kısımdı; şimdi sadede gelmek gerekiyordu ve burada, bu uzak ancak önemli vilayette halifenin otoritesindeki sınırlamalar görünür hale geliyordu.

Sonraki durak, emirin Samanilerin bir beyi olduğu Harezm'di. Karşılansmaları karmaşıktı. Sıcakça selamlanmış, kendilerine oturacak yer gösterilmiş ancak vali

Bulgarların kralı ile görüşme arzularından şüphe duymuştu: Eğer bu kâfirlere karşı Müslümanları temsil edecek bir olacaksa bu Buhara'daki Samani emiri olmalıydı, ta Bağdat'taki esas itibarıyla güçsüz halife değil. Vali, bu heyetin çok tehlikeli olduğunu ve emire yazması gerektiğini söyledi. Emir de kendi payına halifeye yol göstermek için mektup yazacaktı. Bu, heyeti yolundan tamamen alıkoymak için açıkça bir geciktirme taktığıydı ancak İbn Fadlan ve arkadaşları diretti: "Emirü'l-Müminîn'in mektubu elimizde, neden bir daha müracaat etmemiz gerek?" dediler. Nihayetinde bozkırın keskin soğuğuna doğru gitmelerine izin verildi; yazarımız Bağdat'ın sıcağından çok farklı olan soğuğun ve katlandıkları acının canlı bir resmini çizer.

Mayıs 922'de sonunda Bulgarların kralının kampına ulaştıklarında ilk önce, kralın oğlunun şeref kıtasıyla karşılaştılar. Kralın oğlu Allah'a şükürlerini sunmak için atından inmiş ve yere kapanmıştı. Kampa doğru gittiler ve kral onlara bir karşılama töreni hazırlarken çadırlarına girdiler. Dört gün sonrasında huzura kabul edildiler. Krala makamının onurlandırıldığına işaret eden iki sembol, bir hilat ve bir siyah sarık hediye edildi. İbn Fadlan sonrasında, herkesin dinlemek için ayakta olmasında ısrarcı olarak halifenin mektubunu sesli okudu: "Selam senin üzerine olsun. Kendisinden başka tanrı olmayan Allah'a hamd ederim." Ve sonra krala Emirü'l-Müminîn'in selamını almasını söyledi ve onlar da bunu hakkıyla yaptılar. Sonra hediye verme faslı başladı: kokular, kıyafetler ve inciler, Müslümanların sarayının aksine, kralın yanında oturan kraliçeye bir hilat.

Bir saat sonra kraliyet çadırında bir başka resmi görüşme daha olmuştu. Kralın sağında beyler, solunda ise elçiler oturuyordu. Oğulları önünde, kendisi ise Bizans ipeği ile kaplı bir tahtta ortada oturuyordu. Resmi yemekten sonra kral, önce kendisi sonra da misafirleri için eti isteğine göre kesti. Sonra efendisi (*mevlâ*) Emirü'l-Müminîn'in şerefine "Allah onun ömrünü uzun kılsın" diyerek bal şerbeti dolu kadehini kaldırdı.

İbn Fadlan ayrıca namazın nasıl kılınacağını göstermişti. Ondan önce cuma namazlarında minberde kralların adı okunuyordu ancak İbn Fadlan şu tavsiyede bulunmuştu: "Allah esas hükümdardır ve minberden sadece onun adı okunmalıdır. Efendin, Emirü'l-Müminîn doğudaki ve batıdaki minberlerin hepsinde 'Allah'ım kulun ve halifen Emirü'l-Müminîn Ca'fer el-Muktedir-billah'ı ıslah et' denmesinden memnun olur." Ayrıca, Müslümanların Hz. Muhammed'i, Hristiyanların Meryem oğlu İsa'yı övdükleri şekilde abartarak övmemesi, onun sadece Allah'ın kulu ve resulü olduğu yönündeki hadise dikkat çekmiştir.

Doğal olarak kral cuma günü minberde ne okunması gerektiğini sordu. "Kendi ve babanın adını" diye cevap verildi. Kral, "Ancak babam kâfirdi," dedi, "ve onun adını minberden okutmak istemem. Elbette kendi adında geç-

mesini istemem çünkü o ad bana ben kâfirken verildi. Efendim (*mevlâ*) Emirü'l-Müminîn'in adı ne?"

İbn Fadlan "Cafer" diye cevapladı.

"Bu adı almama izin var mı?"

"Evet."

"Öyleyse kendime Cafer, babama da Abdullah adını alıyorum. Bunu hatibe haber et."

İbn Fadlan söylenileni yaptı ve cuma hutbesi şöyle okundu: "Allah'ım! Efendisi Emirü'l-Müminîn olan kulun Bulgarların emiri, Cafer b. Abdullah'ı ıslah et."

İslam dünyasındaki birçok kimse Muktedir'i hakir görmüştü. Gençliği, deneyimsizliği, Abbasi atalarının başarılarını yakalayamayışı hilafet makamını küçük düşürmeye yaklaştırmıştı. Ancak, Bulgarların kralı için halife çok şahsi bir şekilde Müslüman dünyasını temsil ediyordu. Efendisi ümmet, din âlimleri veya genel olarak Müslümanlar değil, halifenin bizzat kendisiydi.

Abbasi Hilafetinin Parçalanması

Hilafetin parçalanması uzun ve karmaşık bir işti ancak bunun sebepleri incelenmelidir. Bugün, gelecekte olacak olan veya diriltilecek bir hilafete dair herhangi bir tartışma, Abbasi devletin, siyasi gücü ve Ehl-i Bey'le olan ilişkilerine rağmen, neden o zaman dağıldığı sorusuna değinmelidir. Tek lider yönetiminde çok daha karmaşık hale gelmiş olan çok kültürlü Müslüman dünyasını bir arada tutmaya dair sorunlar hiçbir zaman tam anlamıyla çözülemedi ve bunlar gelecekte makamı diriltmek isteyenler için büyük ve zorlu bir mücadele sunacaktır.

Bir sebebe yukarıda temas edilmişti: halifelerin Müslüman nüfus kitlesine giderek yabancılaşması. Bu yabancılaşma, hem halifeler gün geçtikçe kendilerini saraylarının duvarlarının ardına sakladıkları için fiziksel hem de yönetici elitler ilk başta Kur'an'ın yaratılmışlığı inancını zorlamaya çalıştıkları için de ideolojikti. Bu siyaset terk edilmiş olsa dahi, halifeler ile Müslüman kitlelerince saygı gören ve fikirleri danışılan dini liderler arasında derin ve devamlılık arz eden bir uçurum bırakmıştı. Bahsedilen yabancılaşma onuncu yüzyılın ilk yarısında Abbasi halifelerinin makamlarının en belirgin görevlerini, yani İslam dünyasının sınırlarını, özellikle Bizanslılara karşı, korumayı ve haccı himaye edip önderliğini üstlenmeyi becerememeleriyle harmanlanmıştı.

Ancak ortada başka uzun soluklu sorunlar vardı. İlk Irak'ın ve özellikle tarımının ekonomik çöküşüydü. İslam fetihleri sırasında Irak vergi gelirleri bakımından (elimizdeki tek rakamlar buradandır) hilafetin en zengin eyaletiydi. Sonraki

en zengin bölge olan Mısır'dan dört kat, Suriye ve Filistin'in toplamından beş kat daha fazla gelir getiriyordu. İslam'ın ilk döneminde bu durum, kısmen giderek artan tuzlanma ve toprağın tükenmesi gibi çevresel etkenlerle kısmen de tarlalara su taşıyan karmaşık sulama kanallarına zarar veren sürekli iç savaşlar ve kargaşalarla değişti. İslam öncesi zamanlara kadar geriye tarihlenen kanalların en büyüğü Nehrevan kısa süreli taktiksel kazanımlar için bir maceraperest tarafından bozulduğu ve ardından tamir edilmediği 935 yılında bu durum doruğa çıktı.

Irak'ın vergi gelirleri Abbasilerin otoritelerini sağlayan ordulara ve gelirleri toplayan bürokratlara maaş vermesini mümkün kılan şeydi. Gelirler önü alınmaz şekilde düştüğünde, halifelerin orduları enerjilerinin çoğunu isyancı askeri gruplarla mücadele ederek ve halifelerin kendilerinden para koparmaya çalışarak harcadıkları zamana dek tekrar edip duran ordu isyanları vardı.

Bir bakıma daha olumlu bir etken vardı. Bu da hilafet nüfusunun her gün daha fazla kısmının Müslüman olmasıydı. Hilafetin parçalanmasının İslam'ın popüler bir din olarak başarısının kaçınılmaz bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu ölçümlenmesi çok zor bir süreçtir. Arap fetihlerinden önce bu bölgelerde hiç Müslüman olmadığından emin olabiliriz. Yedinci yüzyıl ile sekizinci yüzyılın başlarında İslam'a geçiş yavaştı fakat sonradan, özellikle onuncu yüzyılda hız kazandı. 1100 yılında ve bazı yerlerde daha önce, nüfusun yüzde 50'si kadarı o veya bu gruba mensup olan Müslümanlardı.

Bu yeni Müslümanlar esas olarak Arap değillerdi. Muhtemelen hiç Bağdat'a gitmemişler (ancak İran üzerinden Kutsal Şehirlere giden yoldan geçmişlerse müstesna) ve halifelerle hiç ilişkileri olmamıştı. Daha önce bahsedildiği üzere, doku-zuncu yüzyılın sonlarında İran'ın çoğunun hükümdarı olan Saffârilere gibi gruplar Müslüman'dı fakat Arap değildi. Bağlılıkları geldikleri vilayetlerdeki Müslüman kardeşlerine yönelikti. Hilafet onlar için en iyi ihtimalle konu dışı, en kötü ihtimalle de ezici vergi taleplerinin kaynağı olarak görülüyordu. Yeni Müslümanların kendilerine hemen hiçbir şey vermeyen bir kurumu desteklemelerinin bir mantığı yoktu.

Bu, Müslüman dünyasının aralarında ilişki olmayan farklı siyasi birliklere bölüneceği anlamına gelmiyordu. Arapça yaygın şekilde dini ve felsefi tartışmaların dili olarak kullanılıyordu. Tacirler devletlere neredeyse hiç bulaşmadan sınır ötesinde ticaret yapıyordu, yöneticiler bir saraydan diğerine kazançlı işlerin peşinde dolaşıyordu. Birçok açıdan ümmet bütünleşmiş bir milletler topluluğuydu: sadece halifeler bunda önemli bir role sahip değildi.

ABBASİ HİLAFET KÜLTÜRÜ

932 yılında yeni halife Kâhir, maiyetinden Muhammed b. Ali el-Abdî'ye kendi Abbasi atalarının başarılarını kayıt altına almasını istedi. Hilâfetin zor zamanlarıydı. Muktedir kendi ordusuyla savaşıırken öldürülmüştü ve düşmanlar her yerden bastırıyordu. Harun er-Reşîd'in parlak günlerinden çok uzaklardı. Tarihte uzman olan Abdî hanedanın halifelerine ait kısa fakat büyüleyici portrelerle halife karşılık verdi. İnsanların bu halifelerin hangi özelliğini hatırlaması gerektiğini de gösteriyordu. Bu, daha sonra gününün önde gelen tarihçilerinden Mesudî tarafından *Murucü'z-Zeheb* (Altın Bozkırlar) adlı eserine kaydedilmiştir ki bize de buradan ulaşmıştır.²⁵

Halife Kâhir gerçekten korkutucu, şiddete ve öngörülemeyen olaylara meraklı bir adamdı. Bunlarla birlikte alkole olan ağır düşkünlüğü kısa zaman sonra tahttan indirilmesine ve gözlerine mil çekilmesine yol açtı. Elinde bir mızrak tutarken Kâhir, tarihçiyi huzuruna kabul etmiş ve ölümle tehdit ederek ondan hakikati istiyordu.

Abdî ilk Abbasi halifesi, “kan dökmekte çabuk ... ancak bu kusurunu oldukça asil ruhu ve cömertliği ile telafi eden; eli açıklığıyla sürekli veren ve altın dağıtan” Seffâh (750-54) ile başladı. Ardından Mansûr (754-75) geldi:

Mansûr Abbasiler ile Alîler arasında ihtilaf çıkartan ilk kişiydi, ondan sonra bu ihtilaf sıradanlaştı. Sarayına müneccimleri getiren ve yıldızlara göre kararlar veren ilk halifeydi ... Aynı zamanda yabancı eserleri, örneğin *Kelile ve Dimne*'yi [Farsçadan çevrilen meşhur hayvan hikâyeleri], *Sindhind*'i [muhtemelen Hindistan'la alakalı bir kitap], Aristoteles'in mantık ve diğer konular üzerine eserlerini, Batlamyus'un *el-Mecistî*'sini, Öklid'in “aritmetik üzerine” kitabını ve Grekçe, Rumca, Pehlevce [Orta Farsça] ve Süryanice diğer kadim eserleri, Arapçaya çevirten ilk halifeydi. Eline aldıktan sonra halk da bunları istekli bir şekilde okuyup inceledi.

Abdî'ye göre Mansûr aynı zamanda azatlı kölelerine ve uşaklarına kamu

25 Mas'ûdî, *Murûj al-dhahab*, nşr. ve Fransızca çev. C. Barbier de Meynard, Paris: Imprimerie Nationale (1874), VIII, 289–304.

görevleri dağıtan ilk hükümdardı. Onlara önemlerine göre görev vermiş ve Araplardansa onları terfi ettirmişti. Bu uygulama ondan sonra, yerine gelen halifelerce devam ettirilmiş ve böylelikle Araplar o zamana kadar sahip oldukları üst komutayı, üstünlüğü ve payeleri yitirmiştir.

Tahta geçişinden itibaren Mansûr kendisini öğrenmeye adadı. Dini ve felsefi ilimlerle ilgilendi ve hem farklı mezheplerine hem de hadise dair çok geniş bilgi sahibi oldu. Onun saltanatı sırasında hadis ekolleri sayıca artmış ve çalışmalarının kapsamını genişletmişlerdi.

Abdî'nin anlatımı devam eder:

Mehdî [775-85] iyi ve cömertti, karakteri asil ve geniş fikirliydi Halkın önüne çıktığında, arkasında altın ve gümüş dolu keseler taşımak bu halifenin âdetiydi. Yardımını isteyen hiç kimse boş dönmezdi ve önde yürüyen kahya sormaya cesaret edemeyenlere, ihtiyaçlarını tahmin ederek, sadaka verilmesini emrederdi ... Kâfirleri öldürmekte merhametsizdi.

Abdî burada Mehdî'nin saltanatı sırasında ortaya çıkmış olan düalist ve diğer mezhepleri listeler ve şunu ekler:

Mehdî, medreselerde polemikçilerin bunlara tekzip yazmasını emreden ilk halifedir. Bunlar, inatçı muhaliflerine karşı ikna edici kanıtlar ürettiler ve kâfirlerin zayıf iddialarını çökttiler ve şüphe eden herkese hakikatin ayan beyan olmasını sağladılar. Mehdî Mekke'deki ve Hz Muhammed'in şehri Medine'deki camiye bugünkü halleriyle yeniden inşa etti ve depremlerle hasar görmüş Kudüs'ü onardı.

Abdî, Harun er-Reşîd (786-809) hakkında şunları söyler:

Bir hacıya görevini yerine getirmede ve cihada para sağlamada titizdi. Mekke ve ayrıca Mina, Arafat [her ikisi de hac ibadeti için önemli yerlerdir] ve Medine yolu üzerindeki kamu işlerini, kuyuları, sarnıçları, kalelerin bakımını üstlendi. Hem zenginliğini hem de adalet hazinesini bütün tebaasına dağıttı. Bizans İmparatorluğu'na karşı kaleleri güçlendirdi, şehirler inşa etti, Tarsus ve Adana gibi şehirleri sağlamlaştırdı, Masisa ve Maraş'ın [hepsi bugün Güney Türkiye'dedir ancak o zamanlar sınır boyundaki Müslüman yerleşimler ağının bir parçasıydılar] refahını yeniden tesis etti ve kervansarayların yanında sayısız askeri mimari eser inşa ettirdi. Memurları da onu izledi. Halk onun davranışını taklit etti ve işaret ettiği yöne doğru gitti. Hata

sindirildi, hakikat tekrar açığa çıkarıldı ve yeni görkemiyle parlayan İslam diğer bütün milletleri gölgede bıraktı.

Hükümdarlığında cömertlik ve hayır işleri, Cafer'in kızı ve [halife] Mansûr'un torunu Ümm Cafer Zübeyde'nin şahsında görülmüyordu. Bu sultan Mekke'de sayısız kervansaray inşa ettirmişti ve bu şehir ile kendi adını taşıyan hac yolunu sarnıçlar, kuyular ve bugüne kalan yapılarla doldurmuştu. Aynı zamanda Suriye sınırı boyunca ve Tarsus'ta muhtelif imarethaneler inşa ettirmiş ve bunlara vakıf bağlamıştı.

Yazar bir çeşit polo oyununu, *bircas*'ı (bir direk üzerindeki hareketli hedefi) okla vurmaya, top ve raketlerle oynamayı yaygınlaştıran ilk halife olan Harun'a dönmeden önce Bermekiler'in cömertliğinden bahseder. Harun bu oyunlarda öne çıkanları ödüllendirmiş ve oyunların halk arasında yayılmasını sağlamıştır. Harun ayrıca Abbasi halifeleri arasında satranç ve tavla oynayan ilk halifedir. Kendilerini gösteren oyuncuları yüreklendirmiş ve maaş vermiştir. Saltanı öylesine görkemli, müreffeh ve zengindi ki bu döneme Düğün Günleri [Eyyâmê'l-Urûs] deniyordu.

Daha sonra halife anlatıcısı durdurur ve ondan Zübeyde hakkında daha fazla şey söylemesini ister, o da "Peki" der. "Bu sultanın hem ciddi hem de havai meselelerdeki asaleti ve azameti onun ilk sıraya yerleşmesini sağlamıştır." Daha ciddi meselelere gelince yaptırdığı vakıf binaları ve bilhassa Mekke'deki su kaynakları hakkında daha fazla ayrıntı verir. Sonradan havai harcamaları anlatır:

Hükümdarların çoğu çok gösterişçidir Kendisine değerli taşlarla bezeli altın ve gümüş tabaklarla hizmet edilen ilk kişiydi. En hoş kıyafetleri *veşi* diye bilinen alaca ipektendi. Bir zirâsı 50.000 dinardır. Kendisine hizmet edecek hadımlardan ve yanında gidecek cariyelerden oluşan, onun emirlerini yerine getirecek ve mesajlarını iletecek bir refakatçi alayı tertip eden ilk kişiydi. Altın ve gümüş tokalarla süslü; ipeklilerin, samurların, sırmalı kumaşların ve kırmızı, sarı, yeşil ve mavi ipeklerin bezediği gümüşü, kara ve sandal ağacı renginde çadırları kullanan ilk kişiydi. Değerli taşlarla süslü sandalet ve amberden mamul mum modasını ilk o getirmiş, ondan sonra moda halka yayılmıştır. Sonra, ey Emirü'l-Müminîn, halifelik oğluna [Emîn 809-13] geçince, halife hadımlara lütufta bulundu ve iradesini onlara en yüksek onurları verme yönünde kullandı. Oğlunun bu hadımlara duyduğu ilgiyi, onların da oğlu üzerindeki etkilerini gören Zübeyde şahsiyetlerinin zarafetleri ve yüzlerinin cazibesi göze çarpan genç kızlar seçti. Başlarını örttü ve onlara saray atölyelerinden dokumalı ve bezemeli kıyafetler verdi ve saçlarına zülüfler kaküller yaptı, genç erkekler gibi saçlarını enselerine attı.

Dar fakat kolları bol *kebe* giydirdi, bellerini ve kıvrımlarını ortaya çıkaran kemerler taktı. Sonra bunları oğlu Emîn'e yolladı ve Emîn görür görmez cazibelerine kapıldı. Bakışlarına hapsoldü ve onlarla halk arasında göründü. Daha sonra, kısa saçlı, kebe giyen, kemer takan, genç cariyelere sahip olma modası toplumun bütün seviyesinde yerleşti. Bunlara “uşak kızı” [*page girl*] diyorlardı.

Burada halife tekrar böldü. “Uşak,” diye bağırdı “köle kızlar şerefine bir kadeh şarap!” Birden bir sürü kız ortaya çıktı, hepsi de aynı boydaydı ve genç erkeklerle benziyorlardı. Hepsi üstlerine oturan kebeden giyiyordu ve hepsinin kâkülü vardı. Zülüfleri sarkıyordu ve kemerleri altın ve gümüşlendi. Halife kadehini kaldırırken, üzerlerinden şarap damlaları süzülüp giden mücevheratının saflığına hayran kaldım ve bu genç kızların güzelliği nedeniyle heyecanlandım. Ama Kâhir hâlâ korkutucu mızrağını elinde tutuyordu. İçkiyi tek yudumda içti ve bana “Devam et” dedi.

Tarihçi, Emîn'in tahttan indirilip öldürülmesi meselesine siyaseten girmeyip devam etti ve onun kardeşi Me'mûn'a (813-33) geçti:

Saltanatının başında bu halife Fazl b. Sehl'in [İranlı veziri] ve diğer adamlarının etkisi altındaydı. Kendisini astrolojiyi ve onun esaslarını öğrenmeye adadı. Davranışını, Bâbek oğlu Erdeşîr [224-41] ve diğer Sasani krallarına benzetiyordu. Eski kitapları çok seviyor ve sürekli onlara çalışıyordu. Onları anlayıp kavrayana kadar incelemelerine devam ediyordu ... Irak'a geldiğinde Me'mûn Mutezililerin ilkeleri olan Tevhid, Vaad ve Vaid ilkelerini²⁶ öne sürdü. İlahiyatçıların katıldığı toplantılara başkanlık etti ve sarayına polemikçileri davet etti. Toplantılarına her zamanda çok farklı şehirlerden getirttiği ve paralar ihsan ettiği bilgili fâkihler ve edipler katılırdı. Sıradan halk bir felsefi konuşma zevki kazanmıştı. Karşıt görüşlerin ele alınışı meşhur oldu ve her ekol ileri sürdükleri iddiaları ve ilkeleri destekleyen eserler yazdı.

Me'mûn'un kendisine gelince:

Kendisi insanların en hoşgörülüsü ve en sabırlısıydı. Kimse iktidarını ondan iyi kullanmamış, onun kadar eli açık olmamıştı; genelde hediyeler dağıtmış,

26 Bunlar Mutezililerin ayırcı akideleriydi: Onlara göre her Müslüman serbest iradeye sahiptir ve ciddi bir günah işlemiş olduğu halde tövbe etmeden ölürse cehennem ateşini sonsuza dek çekecektir. Bu görüş, Müslümanların bir süre cezalandırıldıktan sonra sonunda cennete girebileceğini düşünen, bilhassa Mürchie gibi diğer grupların aksinedir.

bunlardan pek pişmanlık duymamıştı. Bakanları ve adamları da onu dikkatlice taklit etmişti; hepsi onu izlemiş ve adımlarını takip etmişlerdi.

Tarihçi şu kısa kayıtları da vererek bitirir: Mu'tasım (833-42) "atlara düşkün ve sofa takımlarında Fars krallarını taklit etmeyi istiyordu"; Vâsik (842-7) dini inançlarına sıkıca bağlıydı ve ağzının tadını çok iyi bilirdi; Mütevekkil (847-61) ise "farklı dini fikirlerin çalışılmasını yasaklamış ve hadislerin yetkinliğine ve eğitime olan inancı yeniden tesis etmişti. Saltanatı saadetliydi. Yönetimi istikrarlı ve sağlamdı." Daha sonraki halifelerden bahsedilmemiştir.

Mesudî'nin anlatımı her bakımdan ilginçtir. Belki de en çarpıcısı öncü rolün bir kadın, Zübeyde tarafından oynanmasıdır: hem yaptığı hayır işlerine hem de saray tarzının ta kendisini oluşturmaya hayranlık duyuluyor. Aynı zamanda bazı siyasi yargılarda da bulunuyor: Örneğin Mansûr'un azatlı köleleri yükseltmesi ve Arapların bunun ardından mevkilerini yitirmesi. Diğer kaynaklarda son derece inatçı bir siyaset adamı olarak geçen Mansûr müneccimlerin ve felsefi literatürün çevrilmesinin hamisi şeklinde tasvir edilmiştir. Diğer kaynaklardan Me'mûn'un kadim edebiyata ve eski kitaplara karşı ilgisini biliyorduk ancak Mansûr gibi onun da Kur'an ve hadis ilimleri gibi dini ilimleri destekçisi olduğu burada zikredilir. Mehdi'nin küfre karşı imanı etkili şekilde koruması ve Mütevekkil'in, atalarından kalan entelektüel saray havasından ayrılıp sıkı bir sofuluğa bürünmesi halifelerin tek başlarına Müslüman toplumun liderleri olarak çaba harcadıkları önemli etkiyi göstermektedir.

Abbasilerde Bilgi Ekonomisi

Abbasi hilafetinin 750 ile 945 arasındaki parlak döneminde kültürel faaliyet muazzam şekilde patlamıştır. Bu dönem, insanlık tarihinde eşine çok az rastlanır bir entelektüel açıklık ve çeşitlilik barındırır. Peki, bu muazzam kültürel serpilme-ye ne sebep oldu?

Bilgi altyapısına bakarak başlayalım. Büyük Arap fetihlerinden sonra Hz. Ömer tarafından geliştirilen ve Emevi ile Abbasi yönetimleri ile daha da ayrıntılı hale getirilen yönetim sistemlerinin ilk olarak Irak Kûfe ve Basra'da, sonra da Mısır Fustat'ta, Tunus Keyrevan'da ve Horasan Merv'de çok büyük şehirlerin ortaya çıkışına yol açtığından bahsetmiştik. Bu merkezlere, sekizinci yüzyılın ortalarından erken orta çağın en büyük iki şehri, Bağdat ve Kurtuba da eklenebilir. Bütün bu şehirlere maaşları düzgünce ödenen bürokratlar ve askerler vardı. Bu maaşlar günlük hayat, yemek ve kıyafet vb. ihtiyaçlar için para harcadığı anlamına gelir ancak bunların birçoğu, hoş kumaşlar, porselenler ve egzotik yiyecekler

gibi keyfi şeylere harcıyorlardı ancak bu harcamaların arasında kitaplar ve şiir, şarkı ve hadisler gibi ele gelmez ancak oldukça önemli kültürel üretimler de yer alıyordu. Bütün bunlar kültürel başkenti ve sosyal itibarı besliyordu.

Yönetim düzenlemeleri, işin üstesinden gelebilecek yetenekli kimselerden oluşan bir altyapı oluşmasını sağladı. Emevi halifesi Abdülmelik'in Arapçayı hilafet genelinde yönetim dili yaptığını biliyoruz. Bunun etkisi okuyup yazan, kalıcı bir bürokrat sınıfının doğuşu oldu. Aynı zamanda hem vergi gelirleriyle uğraşmak için muhasebe yeteneklerini hem de vergilendirmek için arazileri düzenlemeye yarayacak geometri yeteneklerini de içeren bir matematik eğitimine talep doğdu. Yetenekler devletin ihtiyaçları için hayati önemde olmasaydı, ne Arapça okur-yazarlık ne de matematik bilgisi bu şekilde gelişmezdi.

Bürokrasinin öneminin artması geniş bir okur kitlesinin ortaya çıkmasıyla aynı zamanlara rastlar. Herhangi bir istatistik olmadığı için okur-yazar seviyelerini çıkarmak imkânsızdır ancak edebi faaliyetlerdeki kayıtlardan görüldüğü kadarıyla dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ında okuma ve yazma kabiliyeti sadece entelektüel elitler arasında değil, aynı zamanda toplumun geniş bir kesiminde de normal ve kanıksanmış sayılıyordu. Elbette, bu Müslümanlığın günlük ibadetleri için Kur'an metnini okumak ve anlamak ihtiyacıyla destekleniyordu. Emevi ve Abbasi halifelerinin hepsi okur-yazardı. Savaşçı halife Mu'tasım'ın mektuplarında zorluk çektiği söylenir ancak okur-yazar ilk İngiltere kralının, Alfred istisnasıyla, on üçüncü yüzyılın sonralarındaki I. Edward olduğunu hatırlamamız faydalı olacaktır.

Azımsanmayacak miktardaki okuma bilen nüfus tabii ki edebiyat tarihçisi Shawkat Toorawa'nın dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ı için "yazar gibi kültür" [*writerly culture*] dediği şeyin gelişmesi için çok önemliydi ancak diğer gelişmeler de bu kültür altyapısının gelişmesi için önemliydi.²⁷ Bunlardan biri kâğıdın gelişi idi. Kâğıt Çin'de üretilmiş ve yüzyıllarca burada kullanılmıştı ancak bu teknolojinin İslami Orta Doğu'ya gelişi kesin olarak belirlenebilmektedir. On birinci yüzyılda, kâğıt yapım sanatının İslam ve Çin ordularının doğrudan çarpıştığı 751'deki Talas (bugünkü Kazakistan) Savaşı sırasında Abbasi ordularının esir ettiği Çinli mahkûmlar tarafından getirildiğine dair dolaşan bir hikâye vardır. Elbette tarihçiler bu tarz açıklayıcı anlatılara biraz şüpheyle yaklaşırlar ancak burada buna gerek yoktur. Çinli savaş esirlerinin savaş sonrasındaki yıllarda Irak'ta faal olduklarını biliyoruz çünkü bunlardan biri memleketine döndükten sonra Çince olarak bir Irak'ı anlatan bir eser yazdı. Kâğıttan bahsetmez ancak hikâye bu önemli teknolojik uzmanlık transferi için makul bir bağlam ortaya koyar.

Aynı şekilde erken dönem Abbasi dönemi toplumunda yeni ve daha etkili

27 S.M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture*, London and New York: Routledge Curzon (2005), 33–4.

yazı malzemelerine yönelik hâlihazırda bulunan bir istek bulunuşu da önemlidir. Bu istek olmadan kâğıdın gelişi oyalayıcı bir merak olmaktan öteye geçmezdi. On dokuzuncu yüzyıldan önceki bütün kâğıtlar gibi bu kâğıt eski parçalardan, yani eski dokunmuş kumaştan imal ediliyordu: ağaç hamurundan kâğıt o zaman hiç bilinmiyordu. Burada kısmetlilerdi; Abbasilerin, bin yıldır yoğun şekilde işlenen Irak topraklarında kesmek için muhtemelen o kadar çok ağaç yoktu ancak bol miktarda eski kıyafet vardı.

İslam sanatı tarihçisi Jonathan Bloom kâğıdın gelişinin kültürel gelişme için ne kadar önemli olduğunu gösterir: çünkü kâğıt, çok temel bir şekilde, yazı yazmayı demokratikleştirir. Bu hem parşömeden (hayvan derisi) daha ucuz hem de bu zamandan önce en çok kullanılan yazı yüzeyi olan papirüsten daha etkiliydi. Kâğıt kitapların daha ucuz ve ekonomik şekilde üretilebileceği anlamına geliyordu. Bloom bu icadın kitap üretimini matbaanın erken modern Avrupa'ya gelişiyle kıyaslanabilecek şekilde dönüştürdüğüne işaret eder.²⁸

Bu dönemde, okuma materyallerinin üretimini daha kolay ve hızlı yapma arzusu doğrultusunda ortaya çıkmış bir diğer yenilik daha vardı: yeni yazı biçimlerinin gelişmesi. Yedinci ve sekizinci yüzyılda Arapların ellerinden çıkan Kûfi olarak bilinen yazıyı gösteren, tamamı olmasa da büyük çoğunluğu Kur'an'la alakalı birçok yazma elimizdedir. Bu yazı resmi, itinalı ve oldukça zariftir ancak aynı zamanda yazması yavaştır, her harf tek tek dikkatle yazılır. Muhtemelen en erken onuncu yüzyılın başlarında yeni bir biçim ortaya çıktı. Bunun ilk olarak halife Muktedir'in veziri İbn Mukle tarafından geliştirildiği söylenir ancak onun başarısı büyük ihtimalle birkaç onyıldır süren denemelerin zirve noktasıdır. *Neshî* (müstensihin tarzı) olarak bilinen yeni yazı yazmak için çok daha hızlı ve kolaydı, adeta stenografi gibiydi. Büyük boy Kur'anlar hâlâ Kûfi ile yazıldığı halde bu yeni yazı diğer çoğu edebi üretimde yaygın biçimde kullanılıyordu.

Kâğıdın ve yeni Arapça yazı tarzının kullanımı, şahsi bağlantıları olmayanlar için yazıyı kısmen ulaşılabilir kıldı. Abbasi hilafeti yönetimindeki Bağdat'ın bir erkek veya kadının yazar olarak hayatını kazanabildiği dünya tarihindeki ilk toplum olduğu söylenebilir. Tabii ki daha önce de insanlar el yazmalarına, hatta binlercesine, sahipti ancak bunlar her zaman ya kendileri zengin ya zengin hamilerin yanında çalışan veya onlar tarafından desteklenen, yahut Hristiyan manastırları gibi kendilerine yazmak için mekan ve güvenlik sağlayan kurumlara bağlı kimse-lerdi. Dokuzuncu yüzyılda Bağdat, aday yazarların eser yazıp çoğaltarak, Kitap Çarşısı'ndaki (*Sûku'l-Varrâkin*) yüzden fazla dükkâna satabildiği ve yaşamak için

28 J.M. Bloom, *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven and London: Yale University Press (2001).

gerekli parayı kazanabildikleri bir Grub Sokağı²⁹ kültürüne sahip olmakla övünebilir. Birinin yazı yazarak yaşaması, tıpkı bugünkü İngiltere'deki gibi, kolay değildi, ancak hiç değilse mümkündü. Eğer kitaplarınız pek satmıyorsa, durgun dönemlerin üstesinden gelmek için hemen geri çekilip başkalarının eserlerini çoğaltabilirdiniz.

Teknoloji ortada, istek ortada, peki Abbasi hilafetindeki yazarlar, şairler ve sanatçılar ne üretiyorlardı? Onuncu yüzyılın ikinci yarısında İbn Nedim (ö. 995) adında Bağdatlı bir yazar *Fihrist* ("katalog" olarak da çevrilebilir) isimli bir kitap derledi. Bunun bir kütüphanenin mi yoksa bir satıcının fihristi olduğunu bilmiyoruz fakat bu kitapta İbn Nedim, yazdıkları kitapların isimleri ve içeriklerine dair kısa bilgilerle birlikte 3.500 yazar listeler. Bu kitapların çoğu çok kısa, küçük risaleler olmalıdır ancak aynı şekilde birçoğu da çok önemli eserlerdir. Eserlerin konularının çeşitliği hakikaten baş döndürücüdür. İbn Nedim listesini on bölüme ayırır:

1. Diller ve yazılar: Müslümanların ve diğer halkların yazıları (37 sayfa)
2. Gramer ve sözlükbilim (51 sayfa)
3. Tarih, edebiyat, biyografi ve soybilim (73 sayfa)
4. Şiir (22 sayfa)
5. Kelâm (47 sayfa)
6. Fıkıh ve hadis (38 sayfa)
7. Felsefe ve "kadim ilimler" (62 sayfa)
8. Masallar, efsaneler, romanslar, büyü ve hokkabazlık (32 sayfa)
9. Muvahhid olmayan din mezhepleri (32 sayfa)
10. Simya (9 sayfa)

Böyle bir listede İslam din ilimlerini ve Arap şiirini görmeyi umarız ancak daha şaşırtıcı olan diğer dinler, Arapça olmayan yazılar, bilim ve felsefeyle alakalı olan kitapların sayısıdır. Öyle görüyor ki o zaman mevcut bulunan bütün insan bilgisi orada bir yerdedi ve herhangi bir konunun yasaklandığı, sansürlendiği veya yasaklanmasının düşünüldüğüne dair bir ipucu yoktur.

Abbasi Şairleri

Şiir dönemin sanatlarının sultanıydı. İslam öncesi Cahiliye döneminin büyük şairlerinden beri yalnız savaşçı ve devesi, Arabistan çölünün sert ortamında süva-

²⁹ Grub Sokağı (Grub Street): On dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Londra'da, yazar artıklarının, çalاکalem eser kaleme alanların, şairlerin değil teşâürlerin uğrak mekânı olan ve bu şahsiyetlerin gelirleri türlü yollar üzerinden kelimelerle kazandığı bir yayıncı sokağı.(çev.)

rilik, mücadele ve sevmeye gibi imgeleriyle şiir daha yavan hayatlar süren erkeklere arzular aktarmıştır. Aynı zamanda Arap dilinin kökenini ve gramer ile sözlükbilimin daha karanlık noktalarını araştıran gramerciler ve edebiyat eleştirmenlerinin merakını uyandırıyor. Ancak tabii ki Abbasi hilafetindeki çoğu okur ve dinleyici, vahşi çölde yaşamıyordu. Deveye karşı duyulan iştiahtan muhtemelen bizimki kadar sınırlıydı. Bu yüzden Abbasi dönemi şairleri kadim olandan geçip büyük oranda, içinde yaşadıkları şehre ait ve zarif bir dünyayı yansıtan yaklaşımlara saygı göstermeye başladılar.

Methiyeler hâlâ para kazanmanın en iyi yoluydu: bir yandan da bizim takdir edeceğimiz en zor şiir tarzıydı. Açık şekilde halife veya bir diğer hamiden caize koparmak için tasarlanmış, abartılı ve karmaşık mecazlar kolaylıkla üretilebilir ve samimiysiz görünür. Bununla birlikte o zamanın insanları farklı bir fikre sahipti. Nasıl ki bugün Velázquez veya Goya tarafından resmedilen güçlü ve zengin kimseleri metheden portrelere sanatçının eserlerinin en üstün örnekleri olduklarını söyleyerek hayranlık duyabiliyorsak o zamankiler de yeni bir imgenin veya ortak mecazların incelikli çeşitlemelerinin verdiği hayret sebebiyle şiiri aynı şekilde değerli görüyordu.

Av şiirleri de bize soğuk gelebilir. Şarap öven şiirler de artık aynı tadı vermiyor. Ancak aşk şiirleri hâlâ, yüzyıllardır, çeviri olsa bile kalbimizi titretir. Abbasi aşk şairlerinden belki de en çok bilineni Ebû Nüvâs'tır (Zülûflerin Babası). Harun er-Reşîd döneminde ve bilhassa genç şehzade Emîn'in çevresinde yetişmiştir. Burada yenilikçi ve alışılmamış şiir yeteneği gelişmiştir. Açık şekilde yücelterek şarap ve aşk üzerine yazmıştır. Genç erkeklerin içki içtiği meyhaneler ket vurulmamış bir şevkle övülmüştür. İçki şiirlerinin dönemin Müslüman toplumunda oldukça yaygın olduğunu görmek şaşırtıcı gelebilir ancak bu, toplumun itimat ve çeşitlilik ölçütlerinden biriydi: eğer zarif ve güzel şekilde sunulmak isteniyorsa böyle zorlu imgeler kabul edilebilmeliydi. Ebû Nüvâs meyhanelerin genel dünyasını sunar ancak şarabın lezzeti de Abbasi saray kültürünün merkezi bir parçasıdır. Mehdî gibi bazı halifeler dini sebeplerle içmezdi ancak diğer birçoğu asil gösteriş ve davranışın bir parçası olarak içerdi.

Ebû Nüvâs kadınlar ama sıklıkla da genç erkekler ve oğlanlar hakkında aşk şiirleri yazmıştır. Bu şiirler ne soyuttur ne de saf fantezilerdir. Saklı olmayan bir şevkle, bugünkü okurları bazen şaşırtacak biçimde eşcinsel ilişkiyi över: orta yaşlı adamların okul çocuklarının cinsel çekiciliklerini övdükleri şiirler, yirmi birinci yüzyılda bile –belki de özellikle– tehlikeli şekilde suç teşkil ediyor gibi görülebilir ancak eşcinsel ilişki övgüsü İslami orta çağda hem Arap hem de sonradan Fars şiirinde yaygın şekilde kabul edilen bir edebi biçimdir.

Ebû Nüvâs'ı kavramak kolaydır çünkü şiiri akıllıca, dokunaklı, orijinal ve çok popülerdir. Ancak bundan yola çıkarak o zamanki bütün şair ve yazarla-

rın onun gibi olduğunu düşünmek yanlış olur. Örneğin çağdaşı ve bazen rakibi Ebü'l-Atâhiye gibi bazıları çok dindardı ve kendilerini dini meselelere adanmışlardı. Ayrıca, dokuzuncu yüzyıldaki Ebû Temmâm gibi diğer şairler de hamilerini (Ebû Temmâm için bu hami savaşçı halife Mu'tasım'dır) ve Bizans'a karşı kazandıkları zaferleri övme hususunda yeni ve ilginç yollar buluyorlardı. Bu şiirin günümüz okuyucusuna en çarpıcı gelen özelliği katıksız çeşitliliğidir: erkeklerin bütün hayatı buradadır, bunu sansür etmek adına ne resmi ne de gayriresmi bir girişim yoktu. Takvalı insanlar ifade edilen bazı ifadelere kesin olarak karşı çıkıyorlardı fakat genel olarak kitaplar yakılmıyor ya da şairler hapsedilip, cezalandırılmıyordu.

Bu dönemdeki şairlerin çoğunluğu erkekti fakat kadınlar da kültürün gösteriminde önemli bir rol oynuyorlardı. Cariyeler, şiirlerin bahsettiği genel veya şahsi meclislerin tasvirlerinde mutlaka bulunuyordu. Çoğu şiir melodiyle okunuyordu ve bunları söyleyenler genelde genç kadınlardı. Bu kolaylıkla akıldan çıkabilir çünkü hiçbir müzik notası o devirde yoktu; elimizde yüzlerce şarkının sözleri olmasına rağmen besteleri tamamen kayıptır. Cariyeler müzik geleneğini öğreniyor ve yeterlilik kazanıyorlardı. Bunlar sayısız hikâyede geçer. Zeki, işveli ve tabii ki de güzellerdir. Ayrıca sadece müzik değil hadis ve dini ilimler de öğrenmiş olurlardı. Çoğunlukla Kutsal Şehir Medine'de efendileri tarafından eğitilmiş ve Bağdat'a satılmış köleler olurlardı ancak köleliklerinden bir çıkarım yapmadan önce Zübeyde'nin (Harun'un hanımı) maiyetindeki kızlardan biriyle yaptığı konuşmalardan birini hatırlamamız iyi olacaktır. Sultan "Köle misin, hür mü?" diye sorar, kız "Bilmem" der. Zübeyde karşılık verir: "Hayır, ben de bilmiyorum." Bilgileri ve şahsiyetleriyle cariyeler sanat alanındaki önde gelen şahıslardandı. Hilafet saray kültürünün ayrılmaz parçalarıydı ve hilafet onuncu yüzyılın ortalarında çökünce cariyeler de kültürel manzaradan aynı zamanda çekiliverdiler.

Bu edebiyat ve müzik kültürünün zenginliği ve çeşitliliği, yeni yazı yazma teknolojilerinin mümkün kıldığı büyük derlemelerden biri olan *Kitabü'l-Eğânî*'de (Şarkılar Kitabı) hissettirilir. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî büyük eserine, bulabildiği yüzlerce en iyi şarkıyı seçerek başlamış ve bu listeyi diğer birçok şiiri ve aynı öneme sahip nice şair ve şarkıcının hayatlarını ve yaptıklarını aktaran nesir parçalarını eklemek için bir çerçeve olarak kullanmıştır. Sonuç olağanüstüdür. Sanatçıların hikâyeleri öne çıkmayan hayatlarının ayrıntılandırılması benzersizdir. Derlemenin sürekli teması, düşük, hatta toplum dışı kalmış bir geçmişe sahip olan kimselerin sanat yetenekleri sayesinde üne ve servete kavuşabilmeleridir. Yani bu eser acı çeken fakirlerin hikâyelerini odağına almıştır. İsfahanî onuncu yüzyılda Abbasi hilafetinin çöküşünden sonra yazar ve derlemesi ise bazı açılardan yok olan bir kültürün hatıratıdır ancak sakladığı zenginlikler bize bu dünyanın muhteşem bir panoramasını vermektedir.

Abbasi Bilim Adamları

Şiir ve şarkılar bu hilafet kültürünün yegâne ürünleri olsaydı, ilginç olurdu fakat sınırlı kalırdı. Aslında, kültürel faaliyet çok farklı yönlerde yayılır. Dönemin en meşhur başarılarından biri kadim Grekçe eserlerin Arapçaya çevrilmesi ve sonuç itibarıyla ortaya çıkan entelektüel fikirlerdir. Grekçe konuşan ve yazan Bizanslılar, Arapça kaynakların Rumları, pek tabii ki ilk dönem Müslümanlarının baş düşmanlarıydı ve onlara karşı savaş olması gereken ve takvalı bir iş olarak devam ediyordu. Fakat Grekçe bilgiyi alıp benimsemek için bu bir engel değildi. Müslümanlar Grekçe bilgiyi istiyorlardı çünkü bunun faydalı olduğuna inanıyorlardı. Grek kanonunun bugünkü Batılı okurların neredeyse tamamen ıskaladığı kısımlarını çevirip okudular. Öklid geometrisini, Batlamyus astronomisini, Galen tıbbını ve Dioscorides'in bitki ve otların faydasına dair bilgisini istiyorlardı. Hepsinden öte, Aristoteles'in felsefesini edinmek ve hem bir dünyaya bakış tarzı hem de tartışma inşa etmede kullanılacak mantık tekniklerinin avadanlığı olarak kullanmak istediler.

Diğer taraftan kadim Grekçe şiire hiç ilgi göstermemişlerdi; nihayetinde kendilerine ait fazlasıyla eski şiirleri vardı, bu sebeple *İlyada* ile *Odysseia* ve diğer şiirler tamamen görmezden gelindi. Grekçe tiyatro da onlar için açılmamış bir kitaptı; tarihi esarlara de hiç ilgi göstermediler. Persepolis'te gördükleri kalıntıları inşa eden kadim Farslar ve piramitleri inşa eden Mısırlılar hakkında onlara çok şey söyleyebilecek Herodot'un *Tarih*'ini hiç bilmiyorlardı.

Halifeler ve diğerleri Emevi döneminden itibaren Grekçeden çevirileri desteklediler. Gördüğümüz üzere, bu uygulamayı Mansûr'un başlattığı zikredilir ancak halife Me'mûn'un şahsi hevesi çeviri hareketine gerçek itici gücünü verdi. Belki de, bu kitapta karşılaştığımız halifeler arasında gerçekten en entelektüel olanı odur. Onun başlattığı moda, maiyetindekilerin çevirmenleri ve diğer entelektüelleri, eserlerine ödeme yaparak ve onları kendi çocuklarının özel hocaları olarak geniş evlerinde işe alarak desteklemesi hususunda yüreklendirdi.

Bu dönemden kalan kaynaklarımızda Beytül-Hikme (Erdem Evi) denen bir kuruma atıflar vardır. Günümüzün hevesli tarihçileri bunu bir çeşit proto-üniversite, önde gelen âlimlerin huzur ve refah içerisinde çalışıp tartışabildikleri bir okul olarak görüyorlar. Beytül-Hikme aslında kitapların saklandığı bir kütüphane idi. İş başındaki âlimleri bulmak için hamilerin, meskun entelektüelleri himaye ettikleri büyük evlere gitmeniz gerekirdi. Bu bağlamda Abbasi Bağdat'ı biraz Aydınlanma sırasındaki Londra ve Paris gibiydi: ilmin serpildiği yerler meclisler ve devlet yetkililerinin ve tabii ki halifeler ile tekil şahısların çalışma odalarıydı.

Arapçaya çevrilen eserlerin birçoğu daha önce Grekçeden, diğer bir Sami dili olan Süryaniceye çevrilmişti. Süryanice, İslam fetihlerinden önce Orta Doğu'nun Sami ortak dili olan Aramicenin edebi şekliydi ve çeviriler büyük çoğunlukla Süryanice entelektüel faaliyetin merkezleri olan Hristiyan manastırlarında yapılmıştı. Böylece bu çeviriler bir filtreden geçmiş oluyordu. Rahipler de Müslüman âlimler gibi aynı tür kullanışlı metinlerle ilgileniyorlardı. İlahiyatla veya ibadetle ilgili eserleri, bütünüyle, çevirmediler çünkü, tahmin edilebileceği üzere, Bizanslıları, faydasız ve tahrif edilmiş eserlere sahip kâfirler olarak görüyorlardı.

Grekçe ve Süryanice bilenler büyük çoğunlukla Hristiyanlardı ve neredeyse bütün çeviriler dini azınlıkların mensuplarıncı yapıyordu. Örnek olarak Huneyn b. İshak'ı (ö. 873) verebiliriz. Huneyn Orta Irak'ta, Kûfe yakınlarındaki Hira şehrindeydi. İslam gelmeden önce burası Irak Hristiyanlığının merkeziydi ve ilim gelenekleri hâlâ canlıydı. Huneyn Grekçe, Süryanice ve Arapça dillerinde yetenekli bir üslupçuydu ve çevirmen olarak hayatını iyi kazanıyordu. Sonraki dönemden bir biyograf onun hoş hayatından bize bir kesit sunar:

Her gün gezintisinin ardından banyo yapar ve üzerine su dökerdi. Sonra bir çüppeye sarınmış olarak çıkar, bir kadeh şarabını peksimetle içtikten sonra terlemesi geçene kadar uzanırdı. Bazen uyuklardı. Sonra kalkar bedenini buharıyla temizlemek için tütsüler yakar ve bununla birlikte yemeğini yerdi. Yemeğinde sosla pişmiş büyük yağlı bir tavuk ile yarım kiloluk bir ekmek olurdu. Biraz yemeğin suyundan içtikten sonra tavukla ekmeği yer, uykuya dalar. Kalktığında dört *ratl* [muhtemelen iki litre] yılanmış şarap içerdi. Taze meyve isterse biraz Suriye elması ile ayvası yerdi. Bu, ömrünün sonuna kadar süren alışkanlığıydı.³⁰

Bu rahat yaklaşıma rağmen Huneyn fevkalade bir çalışandı. Eserleri müthiş, standartları yüksek.

Grekçe metinlerin çevirisi eserlerin bir diğer kültürden edilgen şekilde alınmasından çok daha fazlasıydı. Bu eserler Müslüman dünyasında yeni bir araştırma ve tartışma dalgası yarattı. Grekçe felsefe Yakub b. İshak el-Kindî'ye, ya da meşhur adıyla "Arapların Filozofu"na ilham verdi. Abbasi saray çevrelerinde çalışan diğer birçok âlimin aksine Kindî kadim ve aristokratik bir Bedevi kabilesinden gelen bir Arap'tı ancak ömrünü Bağdat'ta geçirmiş ve halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsîk'in saraylarında bilinen bir şahsiyetti. Ayrıca çok zengin bir şahsi kütüphanesi vardı. Kindî'nin entelektüel rakipleri olan Benî Musa'nın³¹ fitnessiyle haczedilen ancak

30 Ibn Khallikan, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, çev. M. de Slane, Paris (1842-71), I, 478-9.

31 Benî Musa: Dokuzuncu asırda, Musa b. Şakir'in geometri ve astronomi alanlarında çalışmalar yapan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlarındaki üç oğlu. (çev.)

sonradan kendisine geri dönen bu kütüphane bir zevk ve gurur kaynağıydı. Kendisi çevirmen değildi ancak Arapçada İslam'a ait felsefi bir söylem yaratmak için Aristoteles'in eserini kullanan ilk kişiydi. Aynı zamanda, ilk o imanı mantıksal sorgulamayla uzlaştırma sorunuyla boğuşmuştu.

Müslüman akidesine bu yaklaşım toplumdaki daha muhafazakâr unsurların şüphesini ve düşmanlığını çekti ve filozoflarla sadece Kur'an ile sünnette geçenlerin, sorgulamadan kabul edilmesi gerektiğini savunan Selefiler arasında devamlı tartışmalar çıkmıştır. Tartışmaların çıkış noktası on ikinci yüzyılda Fransa'da radikal ve ateşli filozof Peter Abelard ile rakibi olan haşin ve dogmatik Clairvaux Başkeşişi St. Bernard arasındaki tartışmaların çıkışına çok benzer. İki tartışmada da, inananlar ile ateistler arasındaki tartışmalar gibi dinin gerçekliği değil, dini fikirlerin anlaşılması ve sorgulanmasının yolları ele alınır. Dokuzuncu yüzyılda Bağdat'taki ve on ikinci yüzyılda Paris'teki filozoflar için, esas olan kavrayışın peşindeki iman'dı (*fides quaerens intellectum*) ve her iki tartışmada da ilahi gizemleri araştırmanın küfre ve inançsızlığa sevk edeceğine inanan kimselerle karşı karşıyalardı. Me'mûn ve Vâsik gibi halifeler tahtta olduğu sürece Kindî ve onun gibi düşüneneler saray hamiliği ile korunuyorlardı. Ancak 847'de Mütevekkil tahta geçince Selefilerin lehine sıkı bir tutuculuğa döndü ve filozofların etkisi gelede kaldı.

Bu düşmanlığa rağmen Arap felsefi geleneği yüzyıllarca ayakta kaldı. Endülüs'te, Muvahhid halifeler döneminde büyük İbn Rüşd (ö. 1198) gelenek içerisindeki son yenilikçi tartışmaları başlatmıştı. Arapça felsefe hilafet hamiliğinin bitmesinden sonra varlığını korumuştur ancak dokuzuncu yüzyıl halifelerinin sarayındaki ilk koruma ve destek olmadan, öncekinden farklı şekilde gelişip olgunlaşacaktı. Yeni fikirlere açıklık ve hayranlık esastı.

Halife Me'mûn doğa bilimlerine ve deneysel bilime gerçek bir ilgi göstermişti. Dünyanın çevresini ölçme tasarısına dair anlatı bunu gösterir. Dünyanın yuvarlak olduğuna hiç şüphe yoktu; dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ında eğitilmiş her insan bilirdi bunu. Fakat hiç kimse dünyanın ne kadar büyük olduğunu bilmiyordu ve halife bunu öğrenmeye karar vermişti. Kadim Greklerin dünyanın çevresini 38.400 kilometre olarak hesapladığını biliyordu ve bunun doğru olup olmadığını öğrenmek istiyordu. Halife, bilimsel konulardaki baş danışmanları Benî Musa'dan araştırmalarını istedi. İbn Hallikân şöyle yazmıştır:

Tamamen düz bir arazinin nerede bulunabileceğini sormuşlardı. Onlara Sincar çölünün [Irak'ın kuzeybatısındadır] Kûfe etrafındaki arazi kadar düz olduğu söylendi. Beraberlerinde Me'mûn'un fikirlerine güvendiği ve bu bölgeye dair bilgilerine güvenebilecekleri birtakım kimseler götür-

düler. Kutup Yıldızı'nın yüksekliğini bazı aletlerle ölçecekleri bir noktada durdular. Toprağa bir kazık çaktılar ve ona uzun bir ip bağladılar. Sağa veya sola sapmadan kuzeye doğru yürüdüler. İpin sonu geldiğinde toprağa bir başka kazık çaktılar ve ona da bir ip bağlayıp kuzeye, Kutup Yıldızı'nın bir derece yükseldiği yere ulaşıncaya kadar yürümeye devam ettiler. Daha sonra ip sayesinde yürüdükleri mesafeyi ölçtüler. Mesafe 106,67 kilometreydi. Böylece gökyüzündeki her derecenin yeryüzünde 106,67 kilometre olduğunu öğrenmiş oldular. Sonra ilk kazığı çaktıkları yere geri döndüler ve tıpkı kuzeye giderken yaptıkları gibi kazık çakıp ipleri bağlayarak güneye doğru devam ettiler. Kuzeye yürürken kullandıkları ipin sonunu getirdiklerinde Kutup Yıldızı'nın yüksekliğini ölçtüler ve ilk ölçümden bir derece alçak olduğunu gördüler. Bu, hesaplamalarının doğru olduğunu ve yapmaya başladıkları şeyi başardıklarını kanıtlıyordu.

Astronomiyi bilenler bunun doğru olacağını görecektir. Göklerde derece sayısının 360 olduğu ve göklerin on iki burca bölündüğü ve her burcun otuz derece olduğu iyi bilinir. Bu da toplamda 360 derece yapar. Daha sonra, her derecenin uzunluğu olan 106,67 kilometreyi göklerin derece sayısıyla çarpılır ve toplamda 38.400 kilometreyi buldular. Sonuç kesindi ve üzerinde şüphe yoktu.

Sonra Benî Musa Me'mûn'a döndüler ve yaptıklarını anlatıp eski kitaplarda görünenle aynı fikirde olduklarını söylediler. Bunu bir başka yerde daha yapmalarını istedi ve onları Kûfe'ye gönderdi. Burada da Sincar'da yaptıkları deneyi tekrarladılar. İki ölçümün uyuştuğunu gördüler ve Me'mûn eskilerin bu konuda yazmış oldukları şeyi hakikat olarak kabul etti.³²

Bu hikâye halifenin etrafındaki entelektüellerin, artık yeni çevirilerle eserlerini okuyabildikleri, eskilere karşı duydukları saygıyı gösterir. Fakat saygıları sorgusuz değildi, okudukları şeyi, eskilerin otoritesi deyip sineye çekmektense sınama ihtiyacı duymuşlardı. Ayrıca uygulamalı bilimsel metoda, bir hipotezin öne sürülmesine ve deneysel kanıtın onu ispatlamak için kullanılmasına bağlılıklarını da görüyoruz. Belki de en çarpıcısı, deneyin hem aynı yerde hem de tamamen farklı bir bölgede tekrarlanabildiğinden emin olmaya dikkat etmeleridir. Bütün hepsi klasik sonrası ve modern öncesi dönemde birkaç benzeri bulunan gerçekten bilimsel bir yaklaşımı göstermektedir.

32 age., V, 315-17.

Dini İlimler ve Tarih Yazımı

Abbasi hilafetinin velut edebi kültürü birçok farklı şekilde kendini göstermiştir. Dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ında hem âlim hem sıradan birçok kimse için bu eserlerden en önemlileri Hz. Muhammed'in hadislerinin derlemeleridir. Bu hadisler toplanıyor ve çeşitli meclislerde tartışılıyordu. İnsanlar, Müslüman dünyasının dört tarafından bu büyük şehre üstatların şerhlerini dinlemek ve yeni malzemeleri toplamaya geliyordu. Ahmed b. Hanbel gibi mevcut fıkıh okullarının önderleri ders veriyor ve eserlerini kaleme alıyordu. Bir seviyeye kadar bu faaliyet, hilafet devlet sisteminin bir sonucuydu. Finansal itici güç ve bu büyük şehrin gelişmişliği olmadan, ne bu halkalar ne de bu toplantılar ortaya çıkabilirdi. Diğer yandan, dokuzuncu yüzyıl Abbasi sarayı bu İslam ilimlerinin geliştiği yer değildi ve tabii ki saray ile âlimlerin arası birçok açıdan bozuktu. Şiir ve bilim Abbasi sarayında ve zengin, güçlü saray mensuplarının evlerinde serpilebiliyordu ancak hadis derlemeleri kendilerine yer bulamıyordu. Bu dini ilimler camilerde ve şahıslara ait evlerde öğretiliyordu, sarayda değil.

Abbasi saray kültürü aynı zamanda tarih yazımının gelişimini de destekliyordu ancak bu da saraydan uzak çalışma alanlarında ve kütüphanelerde kendisine yer buluyordu. Çağın en büyük ustası Ebû Cafer Taberî'ydi (ö. 923). Taberî aslen Hazar Denizi'nin güney kıyılarındaki Taberistan bölgesinden (lakabını da buradan alır) gelen bir Farisi'ydi. Genç bir adamken Bağdat'a ders almaya gelmiş ve yetişkinliğinin büyük kısmını burada geçirmiştir. Görünene göre sade bir öğrencilik hayatı yaşadı –herhangi bir akrabasından bahis yoktur– ve her yıl hacca giderken başkentten geçen hacıların kendisine getirdiği, memleketi Taberistan'daki aile mülklerinin kira gelirleriyle geçimini sağlıyordu. Farisi olmasına rağmen özellikle Arapça yazıyordu. *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (Peygamberler ve Melikler Tarihi) kitabı İslam öncesi ve sonrasına ait çok geniş bir malzeme derlemesidir; Taberî'nin tek kişilik kütüphane olduğu açıkça görülür. İngilizce tercümesi her biri 250 sayfadan fazla 38 cilt kadardır. Hepsisi bu da değildir: Taberî'nin Kur'an tefsiri de aşağı yukarı bu uzunluktadır.

Taberî'nin ekonomik bağımsızlığı onun bir saray tarihçisi olmadığı anlamına geliyordu. Zamanındaki herhangi bir halife ile tanıştığına veya saraylarına gittiğine dair bir kayıt da yok gibidir. Yönetimi etkin şekilde eleştirmez ancak Halife Mansûr'un Ebû Müslim'i idam ettirmesi veya 809'da Harun Reşîd'in vefatından sonra gelen iç savaşın önlenabilir felaketleri gibi utanç verici parçaları da yalın bir dürüstlikle kaydeder. Aynı zamanda, 762 yılında Abbasi yönetimine karşı bir isyan başlatan Şii Muhammed Nefsü'z-Zekiye'nin biyografisini eserine katmıştır. Kendisi de bu isyana derinden sempati duyar. Fakat Abbasilerin tahttan indirdiği

Emevi halifelerini karaladığına dair bir kanıt yoktur. Kısacası ne sarayı hoş etmek için yazdığına ne de sansürlendiğine dair bir kayıt vardır. Kendi önyargıları –halk isyanlarına, ayaklanmalara ve aşırı dini görüşlere karşı bir hoşnutsuzluk– vardır ancak bunlar o dönemki dinibütün Bağdat burjuvasında olan şeylerdi.

Tarihinin son kısımlarında resmi tarih diyebileceğimiz parçaları eserine katmıştır. Bu durum, Abbasi halifelerinin, kendilerini İslam'ın askeri muhafızları olarak halka duyurma endişelerini yansıtır. Savaşçı halife Mu'tasım Bizans'a karşı seferlerinin, bilhassa 833'teki Amorion yağmasını ve Kuzey İran'daki gayrimüslim isyanlarına karşı komutanlarının mücadelelerine ait, uzun ve ayrıntılı anlatılarını sipariş etmiş gibi durur. Daha sonra halife Mu'tazıd, Güney Irak'taki Zencî isyanlarına karşı seferlerinin aynı endişe sonucu kaydedilmesini istemiştir. Dokuzuncu yüzyılın sonlarında, kumandanlardan ve eyalet valilerinden gelen, isyanların mağlubiyetlerini anlatan mektupların cuma namazlarında camide okunduğunu ve bunların bazılarının Taberî tarafından o büyük eserine katıldığını biliyoruz. Taberî'nin çok yönlü tarihi genel itibarıyla, içerisinde yazıldığı çoğulcu toplumu, halifenin entelektüellerin yazdıklarını denetim altında tutmaya veya yönlendirmeye hiç uğraşmadığı hilafet yönetiminin toplumunu yansıtır.

Bu dönemin tarih yazımı oldukça hümanisttir, yani olayların esasen insan etkinliğinin bir sonucu olarak gerçekleştiğini gösterir ve ana oyuncularını bütün hataları ve güçlü yönleriyle tasvir ederek insan karakterine büyük bir önem atfeder. İnsan ilişkilerinin gidişatında doğrudan ilahi müdahale nadiren işe dahil edilmiştir. Tabii ki Allah'ın bazı erdemli kimseleri koruduğunun ve aynı şekilde yoldan çıkmış olanları cezalandırdığının farkına varılmıştır fakat insanoğlu iyi veya kötü davranacağı hususunda karar verebilir bir yaratıktır. Hükümdarlar için iyi veya kötü davranışın ölçüsü nadir rastlanan samimi takvaydı; sadece Emevi halifesi II. Ömer'in dini hedeflerle hareket ettiği zikredilir ancak onun saltanatı da herhangi bir sonuca varmak için oldukça kısıydı. İyi bir hükümdardan beklenen nitelikler İslam'ı ve Müslümanları koruma endişesini taşıması, erdem ve basiret, her şeyde orta davranmak ve herkese adaletle muamelede bulunmaktı. Halifeler ve diğer hükümdarlar aptallıkları, gösterişleri ve kibirleri yüzünden başarısız olmuşlardı. Bunlar, diğerleri gibi Shakespeare'in de dikkatini çeken değerler manzumesiydi.

Hilafet Kültürünün Kapsayıcılığı

Bu kültürel faaliyetin önemli bir yönü kapsayıcılığydı. Abbasi hilafeti son derece Müslüman bir yönetimdi; Müslümanlar tarafından yönetiliyor ve halife, gördüğümüz üzere, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisiydi. Aynı zamanda dini fark-

lılıklara genel olarak hoşgörülüydüler. Gayrimüslim halklara karşı kötü muameleye dair çok az kanıt vardır. Bağdat şehrinin kendisi bir Müslüman devleti için kurulmuştu ve resmi adı, İslami bir kimliği ima eden Medinetü's-Selam, yani Barış Şehri'ydi. Bu yeni şehir içerisinde bir Hristiyan toplumu gelişmişti. Kiliseler ve manastırlar inşa ettiler ve hiç kimse yollarına çıkmamış gibidir. Hilafetteki çeşitli Hristiyan kiliseler arasındaki hiyerarşi halifeler tarafından tanınmıştır. Doğu Kilisesi'nin patriği Timothy, Halife Mehdî'nin sarayının düzenli bir ziyaretçisiydi. Hristiyan yöneticiler, oldukça azınlıkta olmalarına rağmen bürokrasinin yüksek basamaklarında çalışmaya devam etmiş ve gördüğümüz üzere, Hristiyanlar Grekçeyi Arapçaya çevirmekte önemli bir rol oynamıştı.

Genel itibarıyla kilise ve sinagoglara saygı gösterilmiştir. Bu ibadet mekânlarına yönelik çok az kasti saldırı kaydı vardır. Şam'daki katedral Emevi halifesi Velid tarafından yıkılmıştı ancak o bölgeye, bugünde ayakta duran, bir cami inşa etmek istiyordu. Hristiyanlara hem bol para ödemesiyle hem de yetmiş sene önce ilk Müslüman fetihlerinde kaybettikleri bazı kiliselerin tamir edilmesiyle bunun karşılığı verilmişti. Edessa'daki (bugün Güney Türkiye'deki Urfa) büyük katedral mermer sütunlarının cami inşaatlarında kullanılmak için alınmasıyla zarar görmüştü. Bağdat'ta kiliselerin ayaktakımından kimselerin saldırısına uğradığını biliyoruz ancak bu sivil bir rahatsızlıktır, hilafet siyasetinin bir sonucu değil.

Genel olarak kiliselerin alınması veya tahrip edilmesi yönünde girişimler olmadığı gibi Zerdüştlerin ateşgedeleri de onuncu yüzyılda birçoğunun hâlâ faal olduğu Güney İran'daki Fars gibi bölgelerde varlıklarını sürdürmeye devam ediyordu. Tabii ki bunlar en azından Müslümanlar tarafından değerli görülüyordu çünkü ateşgedelerdeki sonsuz ateşlerden gelen eski is en siyah ve en kalıcı mürekkebi sağlıyordu. Bunların çoğu on birinci yüzyılın başlarında terk edildi çünkü giderek İslam'a geçişlerin artması artık ibadet edenleri çekmiyordu ancak bunları kapatma yönünde resmi adım atılmamıştır.

Klasik antikitenin metruk tapınakları ve diğer anıtları genel olarak beğenilmiştir. Ara sıra inşa malzemeleri için taş ocağı olarak kullanılsalar da ideolojik sebeplerle bunları yıkmaya girişiminde bulunulmamıştır. Bu konuda Taberî ilginç halife Mansûr ile Bağdat'taki inşa faaliyetlerinden sorumlu adamlardan biri olan Farisi danışmanı Halid b. Bermek arasında geçen bir konuşmayı kaydeder. Mansûr, eski başkent Tizpon'un yakınlarındaki Sasani krallarının büyük tuğla sarayını yıkıp molozunu yeni şehrinde kullanmak istedi. Halid "Bence iyi bir fikir değil ey Emirü'l-Müminîn" diye cevap verdi ve halife neden diye sorduğunda "Bu yapı, onu görenin halkın, efendileri gibi, bu dünyanın gücüyle değil Allah'ın gücüyle silinip gittiğine ikna olacağı İslam'ın kanıtlarından biridir" dedi. Halife yanlış olduğunu ve bunu kendi Fars bağlantıları sebebiyle söylediğini söylemiş.

Mansûr sarayın yıkılmasını emretti ve bir kısmı yıkıldı. Ancak kısa süre sonra yıkım ve malzemelerin nakliyesinin Bağdat'ta yapmaktan daha pahalıya patlayacağı belli oldu. Halid'e ne yapması gerektiğini tekrar sorduğunda cevap yıkımı bitirmesi yoksa insanların pes ettiğini düşünecekleri yönünde oldu. Bir kez daha halife onun tavsiyesini reddetti ve büyük Tizpon kemeri bugüne kadar ayakta kalmıştır.

Farklı dinden insanların bir arada vatandaş olarak yaşadığı eşit bir toplum olduğunu söylemek yanıltıcı olur. Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer gayrimüslim azınlıklar birçok açıdan ikinci sınıf vatandaştı, en azından teoride silah taşımalarına veya ata binmelerine izin verilmiyordu ki bunlar konumlarının herkese gösteren işaretlerdi. Aynı zamanda bunlar toplumun ekonomik ve entelektüel hayatına katılıyordu ve kültürel katkıları Abbasi hilafetindeki hayatı karakterize eden canlı karışımın önemli bir parçası olarak kabul görüyor ve seviliyordu.

Hatırda Kalan Abbasi Kültürü

Abbasi saray kültürünün başarılarına dair hatıralar uzun zaman yaşamadı. Dönemin kişileri, onların şahsiyetleri, yaptıkları ve söyledikleri yüzyıllar boyunca Arap yazar ve düşünürlerin entelektüel art alanında kalmıştır. Bunun ilginç bir örneği İbnü's-Saî'nin *Nisai'l-Hulefâ* (Halifelerin Eşleri) isimli eseridir. İbnü's-Saî (ö. 1276) Bağdat'ta yaşamış ve aslında 1258'de Moğolların şehri talan ettiği ve halifeyi katlettiği bir dönemde şehirde bulunmuştur. Kendisi bu travmadan kurtulmuş ve uzun yıllar yaşamıştır. Kitap muhtemelen bu tarihten önce yazılmıştı. Bazıları sadece birkaç satırdan ibaret olan halifelerin eşlerinden otuz sekizinin kısa hayatından oluşur; zekâlarını, varlıklarını takvalarını över. Yazar, zamanında (on üçüncü yüzyıl) Abbasi sarayındaki büyük kadınların muhteşem bir geleneğin kıymetli vârisleri olduğunu göstermeye çalışarak hikâyeyi kendi zamanına kadar getirir ancak kendi zamanının kadınları temiz ve gösterişsiz hayatlar sürüyor ve sadece nesirlerde konuşuyorlardı. İlk dönem Abbasi kadınları gösteriş ve zekâyâ sahipti ve şüire can verme kabiliyetleri vardı.

Bu derlemede birçok zikredilmeye değer kişi vardır ancak tadımlık olarak Halife Mütevekkil'in gözdesi Mahbube'nin hikâyesine biraz bakalım. Mahbube, halifeye maiyetinden biri tarafından getirilen 400 köle kızın içerisinde yer alıyordu ancak "gözleriyle hepsini geride bırakıyordu". İnce zekâsı ve hazırcevaplığıyla biliniyordu. Saraydan biri şu hikâyeyi anlatmıştır.

Bir keresinde içki içerken Mütevekkil'in huzurundaydım. Mahbube'ye misk sürülmüş bir elma verdi. Mahbube onu öptü ve gitti. Sonra Mahbube'nin

kölelerinden biri elinde kâğıt olduğu halde geri geldi ve bunu Mütevekkil'e verdi. Mütevekkil okudu, güldü ve kâğıdı okumam için bana verdi. Kâğıtta şu yazıyordu:

“Senin kokundan bir elma aldım kendime
Cezbe ateşiyle yaktın beni
Ağladım ve yandım derdime
Ve kederimin şiddetine.
Eğer elma ağlayabilseydi, elimde tuttuğum
Acıyarak gözyaşları dökerdi.
Bilmiyorsan ruhumun ne çektiğini
Bak, kanıtıdır vücudum.
Eğer bakarsan göreceksin
Sabırla acı çekemeyen birini.”
Şiir bestelenmiş ve popüler bir şarkı olmuştu.

Aynı kişi bir diğer olayı hatırlar:

Halife “Şaire Kabiha'yı³³ ziyaret ettim ve misk katılmış bir karışımla adımı yanağına yazdığını gördüm. Yemin ediyorum Ali [yanında oturan saray şairi] daha önce onun beyaz yanağındaki siyah iz kadar güzel bir şey görmemiştim. Haydi buna şiir yaz!”

Mahbube perdenin arkasında oturuyordu ve bizim konuştuğumuzu dinliyordu. Ali'ye düşüncelerini toparlayabilmesi için hokka ile kâğıt getirilene kadar Mahbube çoktan şu dizeleri irticalen söylemişti:

“Miskle yanağına ‘Cafer’³⁴ yazmış
Ne hoştur miskin bıraktığı iz!
Yüzüne sadece bir satır yazmış
Ancak kalbime çok daha fazlasını hâk etmiş.
Kim yardım edebilir kölesine esir bir efendiye
–Kalpten boyun eğmiş ancak açıkça görülebilir–
Ya da gizli arzusu Cafer olana;
Belki de Cafer yudumunu senin dudaklarından içer.”

Ali böyle gölgede bırakıldığı için şaşırıp kalmıştı.

Aynı kişiden duyduğumuz bir diğer hikâye de şöyledir:

33 Bu ad “çirkin” demektir ve belki latife olarak belki de nazardan korumak için, güzel cariyelere sıklıkla verilirdi.

34 Halifenin, sadece en yakınları ve sevgilileri tarafından kullanılan asil ismi.

Mütevekkil'in Mahbube'yle arası açılmıştı ancak Mütevekkil'e ondan ayrı kalmak çok zor geldi. Nihayetinde bir çift bir araya geldi. O sıralar Mütevekkil'i görmeye gittim. Bana bir rüya gördüğünü ve barıştıklarını söyledi. Bunun üzerine bir köle çağırdı ve ona "Git bak bakalım, nasıl ve ne yapıyor?" dedi.

Köle döndü ve Mahbube'nin şarkı söylediğini söyledi.

Bana "Ben ona o kadar kızgın olduğum halde o kadın nasıl şarkı söyleyebiliyor" dedi. "Haydi, bakalım ne mırıldanıyormuş."

Mahbube'nin odasına gittik ve şunu söylediğini gördük:

"Sarayda dolaşıyorum, ama kimseyi görmüyorum
Öyle ki kimse feryadına karşılık vermiyor.
Sanki günah işlemişim gibi hissediyorum,
Tövbe edebildiğim ama asla arınmadığım bir günah.
Birisini benden hükümdara bahsedecek mi?
O bir rüyaya girdiğinde kavgayı bitiren kim?
Yine şafak söküp güneş parıldadığında
Benden tekrar vazgeçecek, beni yalnız bırakacak."

Mütevekkil gözle görülür şekilde hislendi. Mütevekkil'in orada olduğunu görünce Mahbube odasından çıktı, ben de ortadan kayboldum. Mahbube, Mütevekkil'e bir rüya gördüğünü, Mütevekkil'in kendisine geldiğini ve barıştıklarını söylemiş. Bu sebepten şiiri yazmış, bestelemiş ve söylemiş. Mütevekkil çok etkilendi ve kalp onunla içki içmeye karar verdi. Mahbube güzel şekilde ödüllendirildiğinden emin oldu.

Fakat misk ve şarap dolu günler 861'de halifenin suikastıyla vahşi bir sonla bitti. Bütün güzelliği, zekâsı ve refahına rağmen Mahbube hâlâ bir köleydi. Mütevekkil öldürüldüğünde köleleri bölüştürüldü ve Mahbube bir Türk askere, halifenin ölümünü tasarlayan suikastçılardan biri olan Vâsîf'a gitti.

Aynı kişinin anlatımı devam eder:

Bir gün sabah şarabını içerken Vâsîf, Mütevekkil'in kölelerinin önüne getirilmesini emretti. Hepsini ihtişamları, süsleri, kokuları, parlak kıyafetleri ve mücevherleriyle geldi, sadece Mahbube bembeyaz yas kıyafeti ile süslenmeden gelmişti. Köleler, Vâsîf'ın yaptığı gibi şarkı söyledi, içti ve şenlendi. Tümünden coşan Vâsîf Mahbube'ye şarkı söylemesini emretti. Uduyu aldı ve hıçkırıqlarla ağlayarak söyledi:

“Cafer’i görmediğim zaman
 Hangi hoşluk beni hayatta tutar?
 Kendi gözlerimle gördüğüm bir hükümdar
 Öldürüldü, gömüldü toprağa.
 Hastalar ve kederliler
 Hepsi tedavi edilir
 Yalnız Mahbube istisna
 Eğer ölümü satılık görse
 Her şeyini onu satın almak için verirdi
 Ve Cafer’e toprak altında kavuşurdu.
 Sevdiği elinden alınmış olana
 Ölüm hayattan da hoştur.”

Şarkı tam bam teline dokunmuştu. Deliye dönen Vâsıf onu tam öldürecek-
 ken Buğa [bir başka Türk asker] hediye olması için “Onu bana ver” dedi.
 Buğa onu aldı, azat etti ve nerede isterse yaşamasına müsaade etti.
 Sâmerâ’dan bilinmezlik içerisinde yaşadığı ve keder içerisine öldüğü
 Bağdat’a gitti.
 Allah ona merhamet etsin ve o çok sevdiği efendisinin hatırasına bağlılığı
 için mükafatlandırın.

Hikâye birçok açıdan ilgi çekicidir: Hazırcevap ve güzel şiirsel tarzın başarı
 için geçer akçe olduğu parlak saray kültürü; hem sultanların hem de cariyelerin
 saray hayatının önemli aktörleri olarak kadınların rolü ve olayların 400 yıl sonra-
 sında yazar tarafından kaleme alınan ancak hâlâ taze ve dokunaklı olarak anılan
 acıklı bir mezar taşı.

En parlak devrinde Abbasi saray kültürü rakipsiz bir çeşitliliğe ve şöhrete
 sahipti. Burası, çeşitli arka planlara sahip birçok farklı yeteneğin serpilebildiği bir
 alandı. İlahiyat ve Kur’an’ın yaratılmışlığı üzerine tartışmaların haricinde, gördü-
 ğümüz üzere, siyasi olduğu kadar entelektüel tartışmaların da uyulması gereken
 resmi bir çizgisi yoktu, hiçbir görüşe sansür uygulanmıyordu. Abbasi hilafetini
 böyle ilham verici ve güçlü bir model kılan bu kültürün katıksız coşkusu ve çeşit-
 liliğiydi.

Bütün ihtişamıyla Abbasi kültürü, maalesef, Müslüman toplumunda ve
 özellikle onun ötesinde yer alan modern kitlede çok az yankı bulmuştur. Görsel
 imajların hüküm sürdüğü bir dünyada Abbasilerin vereceği hiçbir şey yoktur.
 Abbasilerin Bağdat’ından iz kalmamıştır ve ayrıntılı tasvirler sadece onu zihnimiz-

de yeniden inşa etmemize yarıyor. Sâmerâ'daki büyük sarayların taslakları Irak'ın merkezindeki toz ve toprağa çizilebilir ancak bunların inşa edildiği kerpiçler, imal edildikleri toprağa karıştı; duvarları kaplayan ve güzelleştiren sıva, mozaik ve freskler ise sadece küçük parçalar halinde bugüne kaldı. Sürekli atıf yapılan muhteşem ipekler ve girift desenli halılar iz bırakmadan yok olmuşlardır. Çok sayıda kitap üretilmiş ve okunmuş ancak halife sarayının görselini barındıran hiçbir resimli kitap yoktur. Emevi halifeleri Suriye çölünde bugün hâlâ hayran olduğumuz taştan saraylarını arkalarında bıraktılar. Orta çağ sonrası İran sarayları kitap resimlerinde saray hayatını anımsatıcı şekilde görülüyor. Osmanlılar hem saray hayatlarına dair görselleri hem de kendilerinin, saray ahalilerinin ve haremlerinin yaşadığı ve hareket ettikleri geniş sarayları arkalarından miras bıraktılar. Yine de bu büyük boşluk, halife saraylarının zamanında, dünyadaki en önemli ve en zengin kültürel merkezler olduğu gerçeği konusunda bizi kör etmemelidir.

SON DÖNEM ABBASİ HİLAFETİ

Büveyhilerin Yönetimindeki Halifeler

945'ten itibaren Bağdat'a Büveyhi yönetiminin gelişi Abbasi hilafet yönetiminin neredeyse çökmesine yol açmış ve iki nesil boyunca belirsizlik ile zayıflık olacağının habercisi olmuştur. Birçok kimse için bu kadim makam yersiz bir hatıra olarak görülmüştür. Halifelerin birbiri ardına gelişi Dicle Nehri kıyılarındaki Büyük Hilafet Sarayı'nın (Darü'l-Hilafet) kalıntılarında yaşamıştır ancak çoğu kalıntıların içerisinde kalmış ve otoriteleri duvarların ötesine geçememiştir. Halifenin artık kendi işlerini gördüreceği bir veziri yoktu çünkü gördürecek çok az işi vardı; yöneticileri için toplayacağı divanlar da yoktu, çünkü emrinde hiçbiri yoktu; askerleri için kışla da yoktu; çünkü bunlar diğer efendilere hizmet etmek için gitmişlerdi. Bir kâtibi ve ev işlerini gören kölelerden mütevazı bir maiyeti, yüce bir makamı, eskiye dayanan bir soyu vardı, o kadar. Şahsi olarak da güvende değildi: askeri "muhafızlarını" sınırlendirdikleri için Müttaki 944'te görevden alınıp gözlerine mil çekilmiş, Müstekfi ise 949'da öldürülmüştü.

Büveyhiler hilafet dünyasının tamamen dışından geliyorlardı. Meşhur bir aileye mensup değillerdi ve onuncu yüzyılın başlarına kadar aileleri Hazar Denizi'nin kıyılarında balıkçı olarak bilinmezlik içinde yaşıyordu. Cesaret ve yetenekle birlikte hilafetin ani çöküşünden fayda sağladılar ve 945'te kendilerini Batı İran, Irak ve Bağdat'ın ve beraberinde Abbasi halifesinin kendisinin efendileri yaptılar. Büveyhiler Şiraz, Rey ve Bağdat'ta hüküm sürdüler ancak Bağdat her zaman başkentleri arasında, artık en müreffeh değilse de en itibarlı olanıydı. Bunlar aynı zamanda Şii'ydi ancak Şia'nın tam olarak hangi mezhebine mensup oldukları belli değildir. Yani Büveyhiler o zaman siyasetçilerin ve komutanların Abbasilere karşı duydukları saygıyı duymuyordu. Onlar için Abbasileri tamamen ortadan kaldırmak ve Alî ailesinden yeni bir halife belirlemek daha mantıklı gözükebilir. Ancak bunu tercih etmediler çünkü böyle yaparlarsa otoritesi ve popüleritesi kendilerinkini gölgede bırakabilecek ve kendilerini terk edebilecek birini seçerek risk alırlardı. Bunun yerine bir Abbasi varlığını sürdürmek onlara daha çok uyuyordu. Şii olmayan halktan kendi yönetimleri için destek topluyor ve onlara yapısal bir meşruiyet veriyordu. *Devletin* (hanedan, yani Abbasiler kastediliyor) destekçileri

olarak yönetiyorlar ve “devletin sütunu”, “devletin destekçisi” (Rüknüddeve, Adudüddeve vb.) anlamına gelen unvanlar alıyorlardı. Herkes bunun en niha-yetinde çok nazik bir kurgu olduğunun farkındaydı çünkü Büveyhiler Bağdat’ta bile bütün kararları veriyordu ancak bu kendi amacına hizmet ediyordu. Fatımiler 969’da Mısır’ı fethettiğinde bunlarla bir Şii ittifakı kurmaya çalışmamışlar, bunun yerine Abbasilerin muhafızları olmayı sürdürmüşlerdi.

Güçsüzlüğüne rağmen halife bazı durumlarda Büveyhiler için hâlâ faydalı olabilir. 980’de Kahire’deki rakip Fatımi halifesinden gelen bir elçi o zamanki Bağdat hükümdarı olan Adudüddeve’yi ziyaret etmeye geldiğinde Adudüddeve kendi halifesi, Tâî’nin varlığı ile elçiyi etkilemeye çalışmıştı. Elçi, düzgünce sıralanmış birliklerin arasından örtünün arkasında duran halifenin huzuruna doğru gitmişti. Bu örtü kaldırıldığında her biri kılıçlarını çekmiş halde duran parlak kıyafetli yüz adet muhafızla etrafı çevrilmiş yüksek bir tahtta oturan halife görülebildi. Hz. Muhammed’in hırkasını giymiş ve asasını ellerinde tutuyordu. Önünde Hz. Osman’ın Kur’an’ı sergileniyordu. Elçi bunun kim olduğunu sorduğunda, Adudüddeve, Fatımilerin iddialarına açık bir karşı çıkışla “O Allah’ın yeryüzündeki halifesidir” demiştir. Adudüddeve, halihazırda elinde tuttuğu görevleri resmi olarak almadan önce halifenin ayağını öperek büyük bir saygı gösterisi yapmıştır: “Seni, benim şahsi ve özel mülkümün haricinde, Allah’ın doğuda ve batıda bana emanet ettiği halkımın himayesiyle görevlendiriyorum. Himayelerini kabul ediyor musun?” Büveyhi açık bir alçakgönüllülükle “Allah bana Efendimiz Emirü’l-Müminin’e itaatte yardım etsin” cevap verdi. Gösteri halifenin hilat vermesi ile son buldu.³⁵ Adudüddeve’nin halifeye karşı dikkat çeken hürmeti herkesin bildiği üzere bir maskaralıktı ancak Abbasi halifeleri kısa süre sonra Bağdat ve dışarıdaki geniş Müslüman dünyadaki Sünni toplumunun liderleri olarak yeni ve önemli bir rol üstleneceklerdi.

Bu zamanda Bağdat’ta, günümüzle çarpıcı ve nahoş paralelliklere sahip önemli gelişmeler gerçekleşti. 900’de Sünni ve Şii toplulukları kesin şekilde ayrılmıştı. Tabii ki kendi hayatlarını bu uğurda vermeye hazır, heyecanlı hatta fanatik Ehl-i Beyt destekçileri vardı ancak birçok Müslüman sadece geniş ümmet mutabakatının bir parçasıydı. Onuncu yüzyılda yönetimin çökmesinden doğan belirsizlikler insanları kendileriyle aynı düşünen diğer kimseleri korumaya alma çabasına sevk etti. Dini fikirlerdeki farklılıklar şimdi siyasi hayattaki farklılıklar haline geliyordu. Bağdat mezhepçi gruplara bölünmüştü, her biri kendi bölgesini koruma niyetindeydi. Şiiler kendi camilerinde ibadet ediyor, kendilerine ait hususi bayramlar –bilhassa, Şia’nın Hz. Muhammed’in Hz. Ali’yi vârisi ilan ettiği yer olduğuna

35 T.W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford: Clarendon Press (1924), 65–7.

inandıkları, Mekke ile Medine arasındaki Gadîr-i Hum gölcüğündeki kutlama yapması- tertip ediyorlardı. Bunların ön-Sünniler diyebileceğimiz karşıtları ise rekabet için, Hz. Muhammed ile Hz. Ebû Bekir'in Mekkelilerin zulmünden kaçarken birlikte saklandıkları mağarada Mağara bayramı düzenliyorlardı. Hat sanatçıları duvarlara, bazı ilk halifelere dil uzatan sloganlar yazıyordu. Bağdat'taki çoğu insan Suriye Emevisi Muâviye'ye laf edilmesine ses çıkarmıyordu ancak laflar Hz. Osman'a, hatta daha kötüsü (Hz. Ali'yi haklı mirasından alıkoydukları için) Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e uzanınca öfke hızla şiddete dönüşüyordu.

Büveyhi yönetimi halk arasındaki bu ayrılıklara dahil oldu; Abbasilerin liderliğini gözlemeye başlayan düşmanlarına karşı Şia'yı, halk birliklerini harekete geçirerek destekledi. 983'te vefatına kadar Büveyhi emirlerinin en büyüğü Adudüdevle, hangi gruptan gelirse gelsin şiddeti bastırarak şehri demir yumrukla yönetti: Bir keresinde Alî, Şiileri ve Abbasi tarafının liderlerini çağırıp adillığının ve mantıklı adaletinin bir işareti olarak hepsini Dicle'de boğdurtmuştu.

Öldüğünde, halefleri mirasına sahip çıkmak için birbirleriyle mücadeleye girişti. Büveyhi iddia sahiplerinin gücü kendi aralarındaki savaşlar ve giderek büyüyen mali sorunlar sebebiyle zayıflarken Büveyhiler ile Abbasi halifeleri arasındaki denge yavaşça değişmeye başladı. Gün geçtikçe Büveyhiler şehirdeki desteğe ihtiyaç duydu. Abbasiler ise bazen bu desteği sağladılar ve halife halk hareketlerinde daha çok söz sahibi oldu.

Abbasi Hilafetinin Yeniden Şekillenmesi

991'in sonlarında Abbasi halifesi Tâî Bağdat'ın yeni hükümdarı Bahâüdevle'yi huzuruna kabul etmişti. Halife bir tören kılıcı kuşanmış ve tahtına oturmuştu. Büveyhiler geldi ve protokole göre halifenin huzurunda, oturmalarına izin verilmeden önce başlarını yere kadar eğdiler: Büveyhiler, teorik olarak hâlâ bütün güçleriyle hanedanın hizmetkârlarıydı. Daha sonra olansa halifenin yapacakları arasında kesinlikle bulunmuyordu. Büveyhi birlikleri halifeye geldi ancak baş eğmektense kendi kılıcının kayışıyla onu zapt ettiler, tahtından kaldırıp Büveyhilerin şehirdeki iktidar merkezleri Darü'l-memleke'de hapsedtiler. Burada Bahâüdevle halifenin görevinden alındığını ve yeni halifenin, güney Irak sınırlarında o sıralar bir mülteci olan Tâî'nin kuzeni Kâdir olacağını bildirdi.

Bu hareket, her ne kadar görevden alınan halife gözlerine mil çekilen veya katledilen seleflerinden daha talihli olsa da Abbasiler için açık ve kesin bir aşağılamaydı. Hiç kimse o zaman farkına varamamasına rağmen bu olay hilafet için yeni bir başlangıca işaret ediyordu.

Kâdir'in nasıl halife olarak kabul edildiğine dair oldukça ayrıntılı anlatımlar

elimizdedir. İki biat yemini yapılmıştı: ilki Abbasi ailesinden ve halifenin hane mensuplarından alınan özel bir yemindi (*biatü'l-hassa*) ve ikincisi de daha genel bir kitleden alınan bir halk yeminiydi (*biatü'l-amme*). Bir sonraki adım yeni halifenin ve onun Büveyhi destekçilerinin birbirlerine karşılıklı sadakat yemini ettikleri bir törendi. Buna ek olarak, Bahâüddeve'nin kızının yeni halifeyle evleneceği yönünde bir aile anlaşması da yapıldı fakat kız nikâh töreni yapılmadan vefat edecekti. Böyle aile ittifakları Büveyhiler ve sonradan Selçuklular gibi dışarıdan hanedanların kendilerini Kureyş ve Abbasi ailelerine katabilmeleri için o dönem gittikçe önemli hale geliyordu. Halifenin isminin hutbe ve sikkede geçmesi halifenin konumunun halk nezdinde daha çok tanınmasını sağlamıştı. Emevi ve Abbasi halifelerinin tam hâkim oldukları günlerde bu semboller az çok kanıksanmıştı ancak onuncu yüzyılın sonunda bunlara itiraz ediliyordu ve bu sebeple de bunlar çok daha önemli hale gelmişti. Askerlerinin amirlerine karşılık vererek yine meydana okuyan Bağdat'taki Büveyhi ordusu, her biri seksen dirhem almadan Kâdir'in isminin hutbede geçmesine izin vermeyi kabul etmemişti.

Hutbe ve sikke, Bağdat bölgesi ve yakın çevresinin dışındaki yerlerde halifenin kabulü için önemli göstergeler olsa da kendi hilafetlerini ilan ederek hutbelerini okutan ve paralarını bastıran Şii Fatımiler tarafından yönetilen Suriye ve Mısır'da, tabii ki sadakatin teyit edilmesinin imkânı yoktu. İran'daki durum çok daha karmaşıktı. Bilhassa Büveyhi ailesi mensupları olmak üzere bazıları Bahâüddeve'nin bir önceki halifeye zalimane davranmasına kızılıyordu. Ancak 1000 yılıyla birlikte Kâdir'in adı neredeyse herkesçe tanınır olmuştu. 1001'de oğlu resmen veliaht olarak kabul edildiğinde halifenin makamı daha da güvenceye alınmış oldu.

Halifenin paralarda adının geçmesi tarihçi için paha biçilemez bir kanıttır. Vakanüvisler kendi zamanlardan çok önce gerçekleşmiş karmaşık olaylar hakkında yanlış yapabilirken, tarihli paralardaki yazılar çok daha güvenilirdir ve bunlar sayesinde halifenin tanınırlığının boyutunu izleyebilir ve onu hangi yerel yöneticilerin tanıdığını fark edebiliriz.

Peki, hangi gerçek otorite buna işaret ediyordu? Kâdir'den son Abbasi halifesi Müsta'sım'ın 1258'de Moğolların eliyle ölümüne kadar halifeler iki farklı seviyede bazı sınırlı güce sahipti. Bir yerde, belirsiz ve tanınmamış olsa da çok önemli bir şekilde halifeler Sünni Müslüman toplumunun başıydı. Çoğu düşünür bir halifenin şariatın ve gerçek İslam'ın devamlılığı için gerekli olduğuna inanmıştır. Bazı bakımlardan halife az da olsa On İkinci Şii'lerin Gizli İmam'ı gibiydi: iktidarı yok ancak gerçek dinin icra edilmesi için çok önemli. Tek fark halife canlı biriydi. Bir diğer bakımdan, son dönem Abbasiler, her geçen gün Mezopotamya'nın genelindeki bölgesel siyaset için önemli hale gelen (doruk noktasına Halife Nâsır'ın uzun saltanatı [1180-1225] sırasında ulaşmıştır) başkenti Bağdat olan orta Irak'taki eyaletin yöneticileriydi.

Kâdir'in gerçek iktidarını uygulayabildiği yerlerden biri kadı atamalarıydı. Yerel valiler veya askeri kumandanların atanması onun kontrolünün ötesinde olsa da kadılar makamlarını, halifenin muhafızı olduğunu öne sürebildiği şeriata borçluydu. Kadılar genellikle başlı başına önemli şahsiyetlerdir çünkü kendi bölgelerindeki etkili ailelerden gelirler. On birinci yüzyılın ortalarında, doğal olarak, onları görülür şekilde şehirlerin bağımsız yöneticileri olarak davrandıklarını görürüz. 999'da Kâdir Bağdat bölgesine, Vasıt'a ve kuzey İran'daki Geylân'a bir dizi atama yaptı. Aslında kendisini atamalarla sınırlamamıştı, hem talimat hem de idare mektupları da yazıyordu. Bu elbette yumuşak güçtü, yani hiçbir işe yaramazdı.

Bağdat içerisinde, Kâdir, şehirdeki Sünni toplumun liderliğini eline almıştı. Bazen bu, şehre bela olan çatışmalara yönelik doğrudan müdahale biçimini de almıştı. Örneğin 1007'de Şiilerin oldukça değer verdiği bir Kur'an nüshasının yakılmasından Sünnilerin sorumlu tutulduğu bir tartışma patlak vermişti. Şiiler protesto için toplanmış, buna müdahil olanları lanetlemiş ve hatta daha da ileriye giderek Kahire'deki Fatımi halifesine biat edeceklerini beyan etmişlerdi. Ancak Kâdir kendi maiyetinden birilerini Sünnilere yardıma göndererek onları desteklemişti. Nihayetinde meseleler duruldu ve Şii liderler halifeye özür dilemeye gittiler.

Kâdir'in siyasetinin en önemli unsuru, Müslümanların inandığı diğer mezhepler karşısında belli bir mezhebe, özellikle Sünni mezhebine, karar kılma hakkına sahip olmasıydı. İlk dönem Abbasi halifeleri, bugünkü anlamda Sünni değildi. Hilafet iddiaları, her şeyden önce Ehl-i Bey'te mensubiyetlerinden geliyordu, hem ayrıca o zamanlar Sünni olarak tanımlayabildiğimiz bir mezhep yapısı da yoktu. Muhafızları Büveyhilerin Şii sempatileriyle ve daha çetrefilli olarak, Fatımilerin bütün İslam dünyasının gerçek halifeleri olduğu yönündeki iddialarıyla karşılaşınca Kâdir, Sünni toplum üzerinde tam olarak liderliğini kurmaya karar verdi. 1017'de "yenilikçilere", özellikle Mutezili kadırlara (dinin bilinmezlerini incelemek için felsefi mantık kullanılmasına inanıyorlardı) tövbe edip öğretimlerini durdurma çağrısında bulundu. 1029'da daha ileriye giderek Darü'l-hilafe'de Bağdat halkının ileri gelenlerinin katıldığı bir dizi halk toplantısı düzenledi ve burada doğru inançları açıklayan ve Mutezililer ile Şiilere saldıran bir mektup okundu. Hayatının sonlarında, Sünni inancını açık ve erişilebilir şekilde formüle eden bir eser yazmıştı.³⁶

Risaletü'l-Kâdiriye (Kâdiri Risalesi) oldukça kısa bir eserdir ve örneğin, önceden ele aldığımız, II. Velîd'in vârisini ataması hakkındaki mektubunda rastlanılan abartılı ve karmaşık dil bunda yoktur. Aslına bakılırsa bu eser halkın arasında dolaşıma girmesi ve onların bilgilendirilmesi için yazılmıştır.

36 Bu eser şurada çevrilip ele alınmıştır: A. Mez, *The Renaissance of Islam*, New Delhi: Kitab Dhavan (1937), 268-70.

Tahmin edebileceğimiz üzere, Allah'ın birliği ve ezeli-ebedi olduğunun ve Onun yaratıcı ve her şeyin sahibi olduğu ifadesinin tasdiğiyle başlayan Kâdir Allah'a, özellikle konuşma gibi insan özellikleri atfeden antropomorfistlerin aleyhinde durur: "O konuşur fakat insanın konuşmak için kullandığı organlarla değil." Ayrıca Kur'an'ın yaratılmışlığına inanan kimseleri kati suretle reddeder: "Kur'an'ın herhangi bir şekilde 'yaratılmış' olduğunu iddia eden kimse, kâfir olur ve yaptığı hatadan tövbe etmemekte ısrar ettiği takdirde kanının dökülmesi caizdir." İmana yönelik genel bir tembihten sonra iman sonu olmadığını çünkü kimsenin Allah'ın kendi hakkında ne yazdığını bilmediğini belirtir. Ardından Sünniler ile Şii'leri ayıran en temel meseleye geçer:

Hz. Muhammed'in ashabının hepsi sevilmelidir. Onlar Allah Resulü'nden sonraki en hayırlı kimselerdir. Hz. Muhammed'den sonra en hayırlı ve faziletli Ebû Bekir es-Sıddık, sonra [I.] Ömer b. el-Hattâb, sonra Osman b. Affân, sonra Ali ibn Ebî Tâlib'dir. Allah onlardan razı olsun ve cennette buluştursun. Allah sahabenin ruhlarına rahmet etsin.

Daha sonra çok tartışmalı olan iki şahsiyete geçer. İlki Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'ye karşı savaşmış olan Hz. Muhammed'in hanımı Hz. Âişe'dir ve onun Hz. Ali'ye yönelik sözde düşmanlığı Şia içerisinde onu bir nefret figürü haline getirmiştir: "Hz. Âişe'ye sövenlerin İslam'dan nasibi yoktur." Son olarak ilk Emevi halifesi Muâviye'ye geçer ve "onun hakkında sadece iyi şeyler söylemeliyiz ve sahabe arasındaki anlaşmazlıklara katılmayı reddetmeliyiz" der. Muâviye'nin bu şekilde kabul edilmesi hangi mezhepten olursa olsun Şia'dan hiç kimsenin kabul etmeyeceği bir şeydir.

Bu tavizsiz liste, Müslümanlar arasında genel hoşgörü olması gerektiğini söyleyerek devam eder: "Hiç kimseyi, farz namaz haricinde, herhangi bir farzı terk ettiği için kâfir olarak ilan etmemeliyiz" ve Hz. Muhammed'in bir hadisi zikredilir: "Namazı terk etmek küfürdür, her kim onu terk ederse kâfirdir ve tövbe edip onu kılana kadar öyle kalır" der ve diğer farzların terkinin bir kimseyi kâfir yapmadığını ekler. Öyle görünüyor ki bu, günahkârların (yani onlarla aynı fikirde olmayanların) Müslüman değil kâfir olduklarını ve gerçek Müslümanların bunları tövbe etmezlerse öldürmesi gerektiğini öne süren Haricilere ve hiç şüphesiz diğerlerine yönelik doğrudan bir reddiyedir: "Bu ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadıdır." Kâdir sonra Allah'tan af dileyerek ve halifenin rolüne dair bir işaret olarak alabileceğimiz bir ifade ile toparlar: "Allah bizi takvalı ibadetlerin müdafileri kılsın ve bizi ve bütün müminlere mağfiret ihsan etsin."

Bu belge söyledikleri kadar söylemedikleri de önemli olan, ilginç ve etki-

leyici bir belgedir. Örneğin Hz. Muhammed'in hadislerinin fıkıhın kaynağı olarak kullanılmasından oruç, hac veya (hepsi içerisinde tahmin edebileceğimiz bir şey olarak) içki içme yasağından bahis yoktur. Namaz her Müslüman'ın üzerine mutlaka düşen tek zorunluluktur. Halifeye yapılan atıf ise abartısız ve gösterişsizdir.

Risalenin içerdikleri kadar yayının mahiyeti de önemlidir. Bu eser halk toplantılarında sesli okundu, nüshaları vilayetlere gönderildi ve Kâdir'in tek oğlu Kâim bunu kendi saltanatı sırasında yeniden tedavüle soktu. Hiç kimse halifenin Sünni mezhebin temeline karar verme ve temas etme hakkı ve zorunluluğu olduğundan şüphe duyamazdı.

Bu, hızla değişen siyasi bir durumun zeminine karşı cereyan etmişti. Bahâüddeve'nin 1012'de ölümü Büveyhi devletinde farklı aile üyelerinin kendi liderliklerini iddia etmeye ve ordunun sadakatini kazanmaya çalıştıkları bir karmaşa dönemi başlattı. Kısa ömürlü ve olanakları sınırlı talipler birbiri ardına geldikçe halife ile "muhafızları" arasındaki denge değişti. Şimdi halifelerin, kendilerini yerlerinden eden ve aşağılayan Büveyhilerin kölesi olması söz konusu değildi, aksine Büveyhi talipler gün geçtikçe Kâdir'in desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Büveyhiler hiçbir gerçek başarı yakalamaksızın yönetimleri için sabit bir temel bulmaya çalıştıkça Kâdir Büeyhiler ile orduları arasında kendisini aracı konumunda buluyordu. Halife burada kendisine ait bir orduya sahip değildi ancak Bağdat siyasetinde gün geçtikçe etkili oluyordu.

Abbasiler ve Gazneli Sultanlarını Sarayı

Doğu İran'da daha önemli değişimler olup bitiyordu. Onuncu yüzyılın sonunda doğu İran ve Mâverâünnehir'i (bugünkü Türkmenistan ve Özbekistan) yüz yıldan fazladır başkenti Buhara'dan kontrolü altında tutan Samani emirliği parçalanmaya başladı. Doğu İran ve bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde yer alan topraklarının batı kısmı, hırslı kölemenlerinden biri, Sebük Tegin ve oğlu Mahmud tarafından ele geçirildi. Doğu Afganistan'da Kabil ile Kandehar arasında yer alan başkentleri Gazne'yle anılan bir hanedanlık (Gazneliler) kurdular. Şimdi güçlü hükümdarlar olan ancak sadece kölelik ve putatapıcılıktan gelen bir nesli bulunan bu yeni hanedanlık meşruiyet sağlayan bir söyleme, etraflarını saran İslam hanedanlıklarının ortasında kendilerine bir yere ve şimdi efendisi oldukları Nişabur ve Belh gibi büyük Doğu İran şehirlerindeki dini erkânı etkileyecek bir şeye ihtiyaç duyuyordu.

Abbasi halifesiyle bir ittifakın çıkarına en iyi gelen şey olduğuna Mahmud karar vermişti. Bu siyasetle ilgili söylenecek çok fazla şey vardı. Abbasiler onun unvanlarını hiç kimsenin yapamadığı şekilde teyit edebilirlerdi ancak gidilecek yol

uzundu ve desteğe ihtiyaç vardı; hamilikleri bir yük haline gelmemeliydi. Dahası ortada bir de dini temellendirme vardı. Gazneliler kendilerini hem Müslüman hem de Sünni olarak tanımlıyorlardı. Yani Şii Büveyhilere ve hatta Rafizilere, İsmaililere ve İran'daki diğer Şii halk gruplarına tamamen karşılardı.

Mahmud'un askeri gücü onu müthiş bir müttefik kılıyor ve Kâdir'in, başlarındaki Büveyhilere karşı destek için ona doğru yönelmesini sağlıyordu. İttifak aynı zamanda hilafetin sonraki tarihi için önemli olabilecek büyük bir mevzuu da takdim ediyordu: Türkler ile Sünni hilafet arasındaki ilişki. Mahmud'la birlikte bu bağ ilk kez kuruldu ve bir bağlamda Selçuklular ile Osmanlılar onun kurduğu modeli izledi. Türk hükümdarlarının bu görüşe neden kapıldığını açıklamak pek kolay değildir. Belki de sadece Türklerle iletişime geçen ilk Müslümanların Sünni olması ve onların inancını benimsemeleri buna sebep olmuştu. Sebep ne olursa olsun, Mahmud bu bağlantıyı Sünni Abbasi hilafetini yeniden şekillendirerek sağlamıştı ki bu bağlantı on birinci ve on ikinci yüzyılda Türk Selçukluları ve Orta Çağ sonlarında ise Mısır'daki Türk Memlûkleri tarafından izlenecekti. Türklerin Sünni İslam ile kimlik kazanmaları bugüne kadar gelmiştir: bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ve Orta Asya'daki Türkçe konuşan ülkeler –Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan– kesin şekilde Sünni'dir. Sadece İranlı Azerilerde azımsanmayacak ölçüde Türkçe konuşan Şii nüfusa rastlarız.

Kâdir'in asıl veliahdı babasından çok önce doğal sebeplerle ölmüştü. 1030'da, şimdi seksenlerinde bir adam olan halife Kâim lakabıyla yeni bir vâris belirledi. Törene dair bir tasvir, artık neler olduğunu anlayamayacak kadar sağır olan halifenin, kendisini ilk sıra halka karşı örten ve tahtındaki yaşlı adamı ayrı tutan perde arkasından bazı eski düşmanlarının secdelerini kabul ettiğini anlatır. Bunun için Büveyhilerden hiçbir onay alınmamıştı, Bağdat'ın o zamanki Büveyhi yöneticisi mektupla bilgilendirilmişti. Kabul etmekten başka bir seçeneği yoktu. Halife kendi kararını kendisi verebiliyordu.

Kâdir en sonunda 1031'de neredeyse kırk yıllık saltanatından sonra seksen altı yaşında öldü. Bu durumun kendisi dikkat çekiciydi ve oğlu Kâim de bu uzun yaşama geleneğini sürdürmüştür: Kırk yıllık bir saltanattan sonra 1075'te öldü. Böylesi biyolojik olaylar öyle sıradan bir öneme sahip değildir. İlk dönemlerdeki hiçbir "yüce" Abbasi halifesi altmışlarına kadar yaşamamıştı ve çoğu kırklarında, hatta daha öncesinde ölmüştü. Kâdir ile Kâim siyasi çağdaş ve rakiplerinin neredeyse hepsinden daha uzun yaşamışlardı: Büveyhi hükümdarları ve Selçuklu sultanları hızlı bir şekilde birbirlerinin ardından gelmişlerdi. Sadece halifeler, gün geçtikçe saygıdeğer ve muteber şekilde yaşamaya devam etmişti. Bu uzun yaşamının sebebi belirsizdir. Mütevazı hayat tarzı ve alkolden uzak durmak bunda rol oynamış olabilir ancak buna dair elimizde bir kanıt yok. Büyük oranda durağan

olan yaşam tarzları –görünene göre ikisi de Bağdat’tan çıkmamıştı– temiz hava ile egzersizin önemli etkenler olduğunu göstermiyordu. Her ne kadar böyle olsa da bu iki halifenin uzun hayatları ve saltanatları bu dönemdeki hilafet iktidarının ve itibarının yenilenmesinin temelinde yer alıyordu.

Kâim, Gaznelilerle ittifak da dahil babasının siyasetinin çoğunu sürdürdü. Bu ilişkinin her iki taraf için de önemi, Belh’teki Gazneli sarayında verilen yemekte, Kâim’in tahta geçtiğini duyurmak ve geçen sene babasının ardından tahta geçmiş olan yeni Gazneli sultanı Mesud’dan biat almak için gönderilen elçiye dair kayıta görülebilir. Aralık 1031’den Ocak 1032’ye kadar süren yemek, Gaznelilerin sarayında bulunan ve olanlara şahit olan Beyhakî’nin Farsça tarihinde tasvir edilir. Burada meşruiyetin tesisinde törenin önemi muhteşem ayrıntılarla tasvir edilir.

Yüce Mahmud’un oğlu Sultan Mesud’un başında olduğu Gazneliler doğuda ve Orta İran’daki en güçlü devletti, merkezleri Gazne’den kuzey Hindistan’ın çoğunu kontrol ediyordu. Dahası bu devlet, alt kıtanın kuzey kısmında yürütülen cihattaki rolleri hasebiyle daha geniş Müslüman dünyasında büyük itibar kazanmışlardı. İçerisinde birçok fil bulunan güçlü ve iyi örgütlenmiş orduları, deneyimli yönetici kadrosu ve kaynaklarıyla Horasan’ın zengin şehirlerini üs tutan Gazneliler, uzakta, yarı harap Bağdat’ta oturan neredeyse güçsüz halifenin tasdikine pek ihtiyaç duymuyor gibi görünebilir.

Bu yenilmezlik görünümü yine de önemli zayıflıkları ve endişeleri gizler. Bütün askeri güçleri ve Kuzey Hindistan cihadındaki öncü rolleriyle birlikte Gazneliler hâlâ siyaset sahnesine yeni gelmiş sayılırdı. 1031’de yeni tahta geçmiş olan Mesud iktidarı elinde tutan üçüncü nesildi ancak hâlâ bugünkü Kırgızistan’ın sapa bir kısmındaki belirsiz bir Türk kabilesinden gelmiş bir köle olan büyükbabasını hatırlayan İran’da birçok kimse olmalıydı. Dahası, Mesud Müslüman olan ilk nesildendi. Ailesi ne Ehl-i Beyt’le ne de ilk dönem İslam devletinin kahramanlarıyla bir akrabalık iddiasında bulunabilirdi. Ayrıca öyle dindarlık iddiaları da yoktu; herkesin bildiği üzere sarayda şarabın resmi olarak fazlaca tüketimi kendi hükümdarlık tarzlarını tanımlayan özelliklerden biriydi. Bu koşullarda, halifenin onayının alınması onlar için çok önemliydi. Kendilerini, doğu İslam dünyasının geniş ve kalabalık bölgelerini yönetmek için atayan Abbasi halifelerinin hizmetkârları olarak sunabilmek çok ama çok faydalıydı. Bu ittifak, onları Müslüman yöneticiler arasında çok dikkat çeken bir konuma yerleştiriyordu, hem de herkes bu konuma kaba kuvvetle geldiklerini ve halifenin kabul etmekten başka tercihinin olmadığını bildiği halde.

Mahmud, Halife Kâdir’le yakın ilişki kurdu. İkisnin de ortak çıkarları vardı. Gördüğümüz üzere, halife kendi makamının dini ve ideolojik yönlerini geliştirmek istiyor ve bunu kabul edecek güçlü destekçiler bulması gerekiyordu. Şimdi

bir hükümdar olarak kurulu bir düzeni olan Gazneli Mahmud fırsatı görmüştü. Kendisini “kâfir” Büveyhilere karşı halifenin sâdık bir hizmetkârı ve muhafızı olarak ilan etmiş ve şimdi açık şekilde belli olan Sünni bir hilafete bağlılık yemini etmişti. Gün geçtikçe güçsüz hale gelen Büveyhi emirlerinin ellerinden o gün kayıp giden Batı İran’ın zengin topraklarının çoğuna göz dikmesi de tesadüf değildi. Kim bilir, belki de Bağdat’ta kendi kontrolünü kurma ve halifenin güçlü bir Sünni muhafızı olarak yönetimde olma niyeti de vardı. Muhtemelen sahip olduğu bu niyetler 1030’da vefatıyla sona erdi ancak her zaman babasının oğlu olan Mesud, Abbasilerle ittifakı sürdürmeye kararlıydı.

Hilafet desteğinin yeni Gazneli yöneticiye yarar sağlayacağı daha başka, belirgin sahalara vardı. Mesud’un tahta çıkışı kabul edilmiş değildi. Babası uzakta bulunan Gazne’de öldüğü sırada Mesud ordusunun çoğu ile birlikte orta İran’daydı. Üvey kardeşi Muhammed başkentin kontrolünü eline geçirmiş ve bir sonraki hükümdar olmaya çaba harcıyordu. Tartışmasız bir veraset sistemi yoktu, büyük olanın tahta geçmesini belirleyen bir kural yoktu. Hal böyleyken Gazneli devleti bunların arasında ikiye bölünmeliydi. O zaman için Muhammed mağlup edilmiş ve Gazne yakınlarındaki bir kaleye hapsedilmişti ancak hâlâ etkili destekçilere sahipti ve geri dönüş planları yapıyorlardı. Mesud’u halifenin tayin etmesi birçok kararsız Mesud’un meşru hükümdar olduğuna ikna edebilirdi.

Ancak burada bir başka sorun daha vardı. Samani devleti bölündüğü zaman Gazneliler batı ve güneydeki bölgelerin kontrolünü ele geçirmişti ancak Samanilerin Buhara’daki eski başkentini de içerisinde barındıran Maverâünnehir, genelde Karahanlılar olarak anılan bir Türk göçebe grubu tarafından alınmıştı. Müslüman olmuşlar ve güçlü Müslüman hükümdarlardan olma iddiasını taşıyorlardı. Aynı zamanda bunlar güçlü rakiplerdi ve etkilerini Horasan şehirlerindeki Ceyhun Nehri’nin batısına, özellikle de Harezm olarak bilinen Ceyhun Nehri’nin zengin iç deltasına doğru genişletme niyetindeydiler. Harezm’in kendi beyleri vardı, bunlar her ne kadar Gaznelilere bağlı olsalar da her daim kendi özerkliklerini sürdürmeye dikkat etmişlerdir. Gazneliler bu bölgelerin kontrolünü almaları, hem şehir halklarını hem de yerel efendileri Gaznelilerin meşru hükümdarlar olduğuna ikna edecek hilafet tayinlerini korumaları için hayati öneme sahip olacaktı. Ancak yeni halife, bütün kaynaklarını Gaznelilere yatırmayı için biraz ikna edilmesi gerekebilirdi.

Beyhakî, anlatısına³⁷ Halife Kâdir’in ölümü ve oğlu Kâim’in onun ardından gelmesi için seçilmesini aktararak başlar. Hem Abbasilerden hem Alilerden hem de bütün Bağdat halkından biat alınmıştı. Hilafetin çeşitli eyaletlerine biat almak

37 Beyhakî’nin kaydı şuradan okunabilir: *The History of Beyhaqi*, çev., C.E. Bosworth ve M. Ashtiany, Cambridge MA: Harvard University Press (2011), I, 401–24.

üzere elçiler gönderilmişti ve bunlardan biri Muhammed Süleymanî bu amaçla Horasan'a gelmişti. Sultan ve maiyetindekiler ne yapacaklarına karar vermek için toplandı. Gazneli devletin tamamı boyunca hiç yeni bir halife olmamıştı ve izlenecek belli bir âdet veya kural da yoktu. Aslında halifeyle sultanın itibarını artırmaya yarayacak bir gelenek icat ediyorlardı ve bunun halifenin siyasi desteğini talep etmek ve sultanın gücünü tebaasına göstermek için büyük bir fırsat olduğunun farkına vardılar. Mesud o zaman Belh'teydi. Gazneli sarayı o zamanki Batı Avrupa'da yer alan birçok krallıkta olduğu gibi, seyyardı ve hükümdar ile maiyeti şehirler arasında geziyor ve hükümdarlığı için zemin arıyordu. Bazen “şehirlerin anası” olarak anılan Belh, en az Ahamenişler dönemine kadar geriye giden kadim köklere sahipti. Belh, etrafında şehristan (kabaca daire şeklinde iç şehir) olan kadim bir kaleyi ihtiva ediyordu. Şehristanda ulu cami ve pazarlar vardı, duvarların dışında ise bahçeler ve elitlerin sarayları vardı. Mesud, birliklerini barındırmak ve devlet daireleri için geçici makamlar kurabilmek için alana sahip olan bir bahçe sarayında kalmayı tercih etmişti.

3 Aralık 1031 Cuma günü elçinin çok yaklaştığı haberi geldi ve sultan Alîlerden şeriflerin (asiller) ve diğer önde gelen kimselerin dışarı çıkıp ona eşlik etmesi için karşılama heyeti oluşturmasını emretti. Arapça konuşan birilerini göndermek önemliydi çünkü elçinin Farsça konuşacağına dair bir belirti yoktu, zaten sultanın kendisi dahil Gazneli sarayındaki birçok kimse neredeyse hiç Arapça bilmiyordu. 10 Aralık'ta şehrin ileri gelenlerinin ve 1000 kişilik şeref kıtası eşliğinde elçi şehre girdi ve Sepetçiler Yolu'ndaki bir sarayda kalacağı yere götürüldü. Burada “oldukça büyük bir özenle hazırlanmış yemeği hemen önüne getirilmişti”.

Elçiye yolun yorgunluğunu atması için üç gün izin verildi ve bol bol eğlenmesi sağlandı. Sonra sultan elçinin huzuruna getirilmesini emretti. Elçi varmadan önce Mesud, bu görüşmenin nasıl olması gerektiğini ve biat sunan mektubun nasıl hazırlanacağını tartışmak üzere başdanışmanlarıyla özel bir toplantıdaydı. 19 Aralık Perşembe yeni Müslüman yılının (423) ilk günüyüdü. Şafakla birlikte 4000 asker kemerleri, kılıçları, sadakları ve yay kılıfları ile askeri takımları eksiksiz olarak sıralanmıştı; her asker, güzel kumaş işleri ile meşhur Güney İran şehri Şuşter'den gelen sırma ipekli kıyafetlerle giyinmişti. Elçi aralarından geçebilsin ve bu kadar askeri toparlayabilen, onları böylesi muhteşem kıyafetlerle donatabilen devletin gücünden hiçbir şüphe duymasın diye askerler iki sıra halinde duruyorlardı. Onu saraya götüren geçit törenine borular ve kimisi fillerin sırtında taşınan çeşitli davullar eşlik ediyordu –“Mahşer Günü denebilirdi”– ve Muhammed Süleymanî Bağdat'taki mütevazı halifenin sarayında daha önce böyle bir şey görmediği için çok etkilenmişti.

Abbasilere has siyah kıyafetler giyinmiş olan Süleymanî saraya ulaştığında

sultanı, tahtında otururken buldu; maiyeti etrafını sarmıştı, veziriazamı ise hemen yanı başında ayakta duruyordu. Sultan oturmasını işaret etti ve ona halifenin nasıl olduğunu sordu. Bu Kâdir'in ölümüne dair kötü haberi ve Kâim'in tahta geçtiğine dair iyi haberi vermek için ona bir ipucuydu. Veziriazam sonra ondan beraberinde getirdiği mektubu sunmasını istedi. O da ayağa kalktı ve siyah ipekten kesesinden mektubu çıkartarak tahta yürüdü. Sonra maiyetinden birine, mektubu önce Arapça okumasını sonra da sultanın kendisi dahil herkesin anlaması için Farsçaya çevirmesini istedi. Bu bittiği zaman elçi tekrar büyük bir törenle kalacak yerine kadar alay eşliğinde götürüldü.

Sonraki gün ölmüş halifenin yasının tutulmasının başlangıcı olacaktı. Sultan yasin rengi beyaz olduğu için beyaz bir sarık takmış, beyaz bir cübbe giymişti ve bütün maiyeti de böyle yapmıştı. Pazarlar kapatılmış her kesimden insan taziyelerini sunmak için gruplar halinde gelmişti. Üç günlük yas sona erdi ve davullar pazarların yeniden açıldığını duyurmak için çalındı.

Törenlerin bir sonraki aşaması yeni halifeyi tanımaktı. Bu da şehrin merkezindeki ulu camide gerçekleştirilecekti. Sultan, şehrin ileri gelenlerin başı olan tanınmış bir Farisi aileye mensup ve düzenlemelerden sorumlu Ali b. Mikâl'i çağırırdı. Ali'ye sarayın yer aldığı kapıdan ulu camiye kadar sokağı süslemesi emredildi. Süslemeli taklar da dikilmişti. Ali önde gelen kimseleri çağırması ve bir hafta içi boyunca, pazartesiden perşembeye, sokağı öyle dönüştürmüştü ki "hiç kimse Belh'i öyle gördüğünü hatırlayamıyordu". Bütün perşembe gecesi de çalışmaya devam ettiler ve cuma gününün şafağıyla birlikte her şey hazırды.

O sabah sultan maiyetini topladı ve insanların geçit törenini görmek için düzgün kıyafetlerle gelmeleri, taklara ve diğer süslemelere zarar vermemek için dikkatli olmaları ve o ile elçi geçene kadar herhangi bir ses yapmamaları, eğlenmemeleri veya cümbüş yapmamaları yönünde talimatlar verdi. İzleyiciler sonra istediklerini yapabilirlerdi çünkü saraya duvarların dışındaki başka bir yoldan gitmeyi düşünüyordu. Siyah kıyafetli görevliler halkın düzgün davranmasını ve bu saygın geçit töreninde üstlerine düşeni yapmalarını temin etmek için atanmışlardı.

Öğlen sultan atına bindi. Elçi şehre ilk geldiğinde muhafız olarak görev alan 4.000 asker kumandanlarının önünde geçit törenine gitti. Arkalarından sancağı taşıyan sultanın özel muhafızları, sarayın yüksek makama sahip isimleri ve sultanın kendisi geliyordu. Sultandan sonra elçiye eşlik eden veziriazam ve Ali b. Mikâl ile şehrin sivil elitleri, kadılar ve bilgili ulema geliyordu. Geçit töreni oldukça ağırbaşlı ve disiplinli şekilde gerçekleşiyordu, davulların ve insanların geride durmalarını söyleyen görevlilerin haricinde çıt çıkmıyordu.

Camiye vardıklarında minberin yukarıdan aşağıya altın sırmalı ipeklerle kaplandığını gördüler. Sultan ve maiyeti hatip hutbesini verip yeni halifenin adını

resmen söylerken minberin başına oturdular. Bundan sonra sultanın hazinedarları minbere çıktı ve önce sultanın kendi adına, sonra oğullarının ve maiyetindekilerinin adlarına içi para dolu keseler bıraktı. Bunların hepsi Bağdat'a götürülecek ve Halife Kâim'e verilecekti. Meclis dağıldıktan sonra sultanla yanındakiler kendi yollarından saraya giderken Ali b. Mikâl elçiye, ince düşünülmüş bir karşılama töreninin hazırlanmış olduğu konuta doğru, onu şimdi herkesin toplaşmış olduğu pazardaki tezgâhların arasından geçirerek eşlik etti.

Sonraki gün iş için ayrılmıştı. Veziriazam ve diğer danışmanlar Süleymanî'nin Bağdat'a halifenin imzalaması için geri götürüleceği resmi bir ahitname hazırlamışlardı. Vezir arkadaşları ile görüşükten sonra Süleymanî çağırıldı. Görünüşe göre sıkı bir pazarlık yapılmıştı. Sultan Bağdat'tan getirilmiş olan bazı şartlara bağlı anlaşmayı kabul etti. Mesud'a o zaman kontrolünde bulunanlardan çok daha fazla toprağın sorumluluğu verilecekti. Bu topraklar arasında "bütün Sind ve Hind [Hindistan]" ve ihtilaflı şekilde, Hulvân geçidine kadarki Batı İran platosunun tamamı yer alıyordu. Böylece Mesud'un birlikleri, Bağdat'ın çok yakınına, Irak ovasının sınırına kadar gelmiş olacaktı. Halife ayrıca Maverâünnehir'deki Karahanlılarla doğrudan iletişime geçmeyeceğine ve onlara şeref unvanları veya hilatler vermeyeceğine, Gaznelileri aracı olarak kullanacağına yönelik söz verdi. Danışmanların dediğine göre bu yüce Gazneli Mahmud'un altında yer alan bir konumdu ve bunu düzeltmek istiyorlardı. Ayrıca halife Gazneli ordularının güney İran'daki Kirman'a ve Körfez'in diğer tarafındaki Umman'a saldırması için izin vermişti. Bahreyn'deki Karmati kâfirleri de ortadan kaldırılabilecekti. Sultanın yetkilileri isteklerinde ciddiydi: "Geniş bir ordu toplandı ve daha çok araziye ihtiyacımız var. Ordu iş görmelidir." Daha çok kaynak getirmeyen bir ordu devlet için tahammül edilemez bir yükü.

Dahası da vardı. Mesud'un halifeye saygısı olmasa, Bağdat'a saldırmak zorunda kalacaktı. Aslında babası ölmese ve doğuya dönmesi gerekmeseydi "şu anda Suriye ve Mısır'da olabilirlerdi". Sultan Orta ve Batı İran'daki Büveyhi yöneticileriyle iyi ilişkilere sahip olsalar da hilafete karşı saygı göstermek ve onun önceki vakûr haline geri getirmek için daha dikkatli olmaları gerektiğini söyleyerek bunu açıklıyordu. Hepsinden öte hac yolunu korumaları gerekiyordu. Sultanın tebaasına hac için hazırlanması söylenmiş ve sultanın kumandanlarından birinin onlarla beraber olacağını sözü verilmişti. Hacıları koruyamazlarsa da Gazneliler görevlerini fazlasıyla yerine getireceklerdi. Çünkü "[onlara] hem büyük iktidar ve itibar hem de hepsi mücehhez ve saldırmaya hazır sayısız asker verdiği için Yüce Allah'a karşı mesuldüler". Dini meşruiyet ile askeri gözdağının birleşimi açıktı. Süleymanî bunların hepsinin adil ve mantıklı olduğunu kabul etti ve sultanın yetkilileri, orada bulunmayan sultana her şeyde anlaşıldığını söylemeye gitti.

İş tamamlanmasıyla, elçinin ayrılma zamanı gelmişti. Önde gelen saray yetkilileri toplandı ve ittifakı bildiren Arapça yazılmış belge, “bir Bizans sırmalı kadar hoş ve incelikli” bir Farsçayla çevrilmişti. Arapça ile Farsça çeviri nüshalar Süleymanî’ye sunuldu. O da her ikisini okuyup Farsçasının doğru bir çeviri olduğunu kabul etti ve bunu Emirü’l-Müminîn’e tevdi edeceğini söyledi. Daha sonra sultan Farsça nüshayı güzel bir belagatle okudu. Yazar bize şöyle der: “Bu hanenin hükümdarları arasında onun gibi Farsça okuyup yazabilen başka birisini görmedim.” Sultan okumayı bitirdiğinde hükümdarın hokkası getirildi ve o da adını Arapça ve Farsça metinlerin altına yazdı. Sonra veziriazam ve yetkililer şahit olarak kendi imzalarını attılar. Ordunun Türk kumandanı Beg Toğdı, yazmayı bilmiyordu, bu sebeple bir saray yetkilisi onun adına imzaladı.

Sonra Süleymanî’nin beraberinde Bağdat’a götürüleceği hediyeler meselesi ortaya çıkmıştı. Veziriazam halife maiyeti için mebzul miktarda çividin geleneksel bir hediye olduğunu, biraz da şaşıarak belirtmişti ancak bu fikri nereden alığı kesin değildi. Buna ek olarak, elçi camide sunulan hediyeleri de tabii ki alacaktı. Veziriazam ayrıca teamüllere de göz atmıştı. Halife Mu’temid, Saffâri emiri Amr b. Leys’in tahta geçişi için yüz elli yıl önce, 879’da, bir elçi gönderdiğinde elçinin 100.000 dirhemlik bir hediye ile geri döndüğünü tarih kayıtlarında okuduğunu söyledi. Elçi halifeden beraberinde Amr’ın makamını onurlandırmak için bir sancak (*liva*) ve halifeden bu hususta yazılmış bir mektupla birlikte döndüğünde ona ve yanındakilere 700.000 dirhem daha vermişti. Bu örnek izlendi; Süleymanî’ye bu aşamada 100.000 dirhem verilecekti, ancak halifenin imzası ile döndüğünde sultanın gönlünden ne koparsa o verilecekti. Sultan bunun mantıklı olduğunu kabul etti.

Sonra diğer hediyeler için bir liste yapıldı: cömertlik güçlü bir hükümdarın alamet-i farikalarından biriydi. Onu altın sırmalı yüz parça yüksek kalite kıyafet, elli kutu misk, yüz pastil kâfur, iki yüz balya en yüksek kalite keten, elli mükemmel Hint kılıcı, inciyle bezeli altın bir kadeh, yirmi adet Bedahşan (sultanın hâkimiyetindeki Kuzeydoğu Afganistan’da) yakutu, on safir, saten eyer ve kafa örtüsü ile süslü on Horasan atı ve beş kıymetli Türk köle gönderilecekti. Bu listeye en azından seçmeci denebilir.

Sonra Süleymanî’ye, şahsi kullanımı için binek hayvanları ve koşumları ile 100.000 dirhem dahil özel hediyeler verildi. 9 Ocak 1032’de Belh’te üç hafta geçirdikten sonra nihayet yola çıktı. Mesud’un sarayı için çok olağan bir şey olarak, bir casus, neler olup bittiğini saraya rapor etmesi için Süleymanî’nin heyetine iliştirilmişti.

Bu uzun kaydının sonunda Beyhakî bu aşamada gidip gelen Arapça mektup nüshalarını iştirikmiştir. Bu mektupların tımturaklı olduğunu söylemek eksik

olur; bunlar klasik Arapça mektup belagatinin ustalık eserleridir. Bununla beraber mektupların ana fikri ve ayrıntıları oldukça sınırlıdır. Halife'nin mektubu Allah'ın Resulü'ne ve halifelere lütfu ve kaderin kaçınılmazlığıyla alakalı uzun ve saygılı bir girişle başlar. Babası ve selefi Kâdir'e hayır dualar eder. Sonunda babasının belirlenmesiyle nasıl halife olduğunu anlatır. Sonra kendisine ellerini uzatıp biat eden ileri gelen nedimlerinden, hükümdarlığının destekçilerinden dini şahsiyetlerden, kadılardan, fakihlerden ve saray şahitlerinden bahseder. Son olarak sahip oldukları özellikler ve itaati için Mesud'u över ve herkes için özenle hazırlamış olduğu hayır dualarını sunmadan önce Mesud'un, elçisi Muhammed Süleymanî vasıtasıyla halk önünde biat etmesini ister.

Sultanın cevabı aynı ölçüde belagatlidir, hoş ifadelerle doludur, malumat barındırmaz. Halifeye, efendisine (*seyyid*) tam olarak neler gerektirdiği belli olmadığı halde hakiki ve sarsılmaz sadakatini sunar. Tabii ki askeri veya mali desteğe dair somut bir bahis yoktur. Tahmin edilebileceği üzere Kur'an üzerine yemin edilmişti ancak aynı zamanda Yahudi Tevrat'ı, Hristiyan İncil'i ve Hz. Davud'un Mezmurları da yer alıyordu. Eğer yeminini bozarsa köleleri dahil sahip olduğu her şeyi fakirlere vereceğini ve evlendiği veya evleneceği bütün hanımlarını geri dönmesi imkânsız şekilde boşayacağını ifade eden oldukça geniş bir teminat vererek yeminini bitirir. Son olarak, Mesud otuz kere yaya şekilde, at kullanmadan Mekke'de hac yapacaktı.

Sultan, halifenin hilatini, bütün tebaasının görmesi için geleneksel yöntemle almıştı. Ancak halifenin vesikası ve sancağı Gaznelilerin Mesud'u kendi kaderinden kurtarabileceği anlamına gelmiyordu. Kutlamaların ortasında, Türkmenlerin Gazneli devletinin doğu sınırlarındaki çölden akına başladıkları haberi geldi ve kutlamalara katılan askerlerin birçoğu sevk edildi ve bunlara karşı konması istendi. Bu gelenlerin habercisiydi. On yıl içerisinde Selçuklu hükümdarları yönetimindeki Türkmenler tarafından Gazneli ordusu mağlup edilip Horasan'dan çıkarılacaktı. Sultan ölmüştü ve haleflerinin gücü Kuzey ve Doğu Afganistan'daki küçük bir bölgeye sıkışmıştı. Bütün o üst perdeden belagatine rağmen halife ona ne yardım etmek istemiş ne de yardım gönderebilmişti. Gazneliler Türk göçebelelerinin hoyrat askeri gücüyle karşılaştıkları zaman halifenin hilatı hiçbir şey ifade etmemişti.

Abbasi Halifeleri ve Selçuklu Sultanları

Kâdir ve Kâim'in hilafetleri, Abbasi halifelerinin İslam dünyasında manevi bir liderlik iddia etmeye çalıştıkları bir döneme işaret ediyordu. Sünni mezhebi sistemleştirme çabasındaki Kâdir'in risalesinin tedavüle girmesi, kadıların atanması ve

Gazneli Mesud gibi liderlere verilen dikkatle hazırlanmış muvafakatler hilafetin önem taşıdığının belirtileriydi ancak herhangi bir askeri güce işaret etmiyordu.

Kâim'in 1075'te ölümü ile Moğolların Bağdat'ı 1258'de işgal etmesi arasındaki yaklaşık iki yüzyıl içerisinde birbiri ardına gelen Abbasi halifeleri neredeyse akıllara durgunluk veren karmaşıklıkta bir siyaset dünyasında kendi konumlarını sürdürmeye çalışıyor, bunun mücadelesini veriyorlardı. 1058-9'da Kâim, Mısır'daki Fatımi halifesi adına hareket eden bir maceracının Bağdat'ı ele geçirme girişiminden kurtulmuştu. Tarihte tek sefer olmak üzere Bağdat'ın minberlerinde Şii bir halifenin adı halka duyurulmuştu. Türk Selçuklu hükümdarlarının Sünni İslam'a bağlılıkları ve Fatimilere açık düşmanlıkları ile gelişi bu tehlikeye son verdi ancak Selçuklular hami talep edebilirlerdi. Abbasilerin talihine Selçuklular İsfahan, Nişabur ve Merv gibi İran şehirlerinden hükmetmeyi tercih edip Bağdat'ı başkentleri yapmaya çalışmadılar ancak şehri kontrol altında tutup halifeyi sınırlandırmak istiyorlardı.

1092'de hem büyük Selçuklu sultanı Melikşah hem de onun çok güçlü veziri Nizamülmülk öldü ve Selçuklu ailesi neredeyse on ikinci yüzyıl boyunca sürecek ve bir zamanların güçlü devletlerini yıkacak bir iç savaş düzeni içerisine girdi. Büveyhilerde olduğu gibi, gün geçtikçe Abbasiler Selçuklu beylerine değil Selçuklular Abbasilere bağımlı hale geldi. Halifeler vekaleti bir şehzadeye verip diğerinden alabiliyordu. Aynı zamanda Bağdat'ı kontrol ediyorlardı. O ikinci yüzyıl boyunca, Güney Irak'ta, Tikrit'ten Körfez'in ucuna kadar uzanan etkin şekilde bağımsız bir devlet diyebileceğimiz bir devlet de kurmuşlardı. Bağdat'ta otorite, sıkıntılı bir şekilde, halifelerin eski sarayı Darü'l-Hilafet ile Selçuklu askeri valisinin ikamet ettiği Darü'l-Memleket arasında bölünmüştü. Abbasiler atalarının sahip oldukları dünyevi hakimiyet niteliklerinden bazılarını yavaş yavaş geri kazanmaya başlamıştı. Halifeler tekrar geniş yönetim ağını yürütmek üzere vezire sahip oldular ve 1125'te Halife Müsterşid (1111-36) kendisini Şiiliğe ilintileyen saldırgan bir Hille emirine karşı savaş alanında bir orduya önderlik etmişti. Halife Muktefi (1136-50) artan gelirlerini Türklerden değil de Müslüman olmuş Rum ve Ermenilerden oluşan bir ordu toparlamak için kullanmıştı. Halifeler genelde kendilerini Bağdat'ın ve burada meskun olanların, Türk birliklerine karşı muhafızı olduklarını ileri sürerlerdi. Aynı zamanda Şiilere karşı Sünnileri destekleyerek ve çoğunlukla Selçuklu şehzadelerinin adamları tarafından iletilen meyhaneleri kapatarak şehirdeki ahlaki üstünlüğe de sahip çıkıyorlardı.

Uluslararası sahnede de gelişmeler vardı. 1086'da Müslüman İspanya ve Fas'ın yeni Murâbit hükümdarı Yusuf b. Tâfşîn, kendisi Kastilya Kralı VI. Alfonso'ya büyük bir mağlubiyet yaşatmıştı, kadılarının "herkesi ona itaat etmeye zorunlu kılması için otoritesinin halifeden gelmesinin yerinde olacağı" yönünde tavsiye

almıştı. Böylece Emirü'l-Müminîn Halife Müstazhir'e birçok hediye ve (kendisi vasıtasıyla) Allah'ın fethettiği Frenk bölgelerinden ve İslam'a zafer getirmek için uğraşlarından bahseden bir mektupla birlikte bir elçi gönderdi; kendi topraklarına hükmetmek için halifenin onayını istedi. Ona istediği şeyi veren bir berat, hilafet tarafından hazırlandı ve ona (yeni türetilen) Emirü'l-Müslimîn unvanı verildi. Ona ayrıca hilat da gönderildi, o da bundan çok memnun oldu.³⁸ 1229'da Delhi hükümdarı, İltutmış Halife Müstansır'dan (1226-42) onay talep etmişti. Ona da Yüce Sultan unvanı verilmiş ve bütün mülkü tasdik edilmişti. Evrak ciddiyle geniş bir meclisin önünde okunmuş ve sonra İltutmış halifenin adını kendi parasının üzerine koymuştu. İltutmış'ın halefleri de aynı yolu tutmuşlardı.³⁹ Ne İspanya ve Fas'ın ne de kuzey Hindistan'ın iktidarlarının altın dönemlerinde Abbasilerin yönetimine hiçbir zaman girmediklerini not etmeye değer.

1097'de Müslümanlarca Frenkler olarak bilinen ilk Haçlılar Fransa ve batı Avrupa'nın diğer bölgelerinden Orta Doğu'ya doğru yola çıktılar. 1099'da Hristiyanlar ve Yahudiler kadar Müslümanlar için de kutsal olan Kudüs'ü fethettiler ve burayı yeni Latin Hristiyan krallığının başkenti yaptılar. Diğer Haçlı eyaletleri de ilerleyen onyıllarda Trablus, Kuzey Suriye'de yer alan Antakya ve hatta Edessa'da (Güney Türkiye'de Urfa) kuruldu. Akdeniz'in bütün doğu yakası bu kâfir işgalcilerin hükmü altına girmişti. Neredeyse 200 yıl boyunca Suriye ve Filistin'in sahil kısımlarında Frenk askeri varlığı, yani Dârü'l-İslam'ın tam kalbinde bir kâfir varlığı bulunmuştu. Bu durum Abbasi halifelerinin inisiyatifini ele alıp Müslümanların tepkisine liderlik etme ya da en azından bunu koordine etme, için açık bir fırsat olarak görülecekti. O zamanki Müslümanlar da kesinlikle böyle düşünüyordu ve işgal edilmiş şehirlerden gelen mülteci kabileleri halifenin desteğini alabilme ümidiyle Bağdat'a geliyorlardı. Fakat hiçbir halife etkin şekilde seferlere katılmamış ya da Bağdat'tan uzakta böyle tehlikelere girmemişlerdi. Hiçbiri Müslümanlığın lideri olmaya veya halifenin İslam'ı gayrimüslimlere karşı korumasına dair geleneksel rolünü takınmaya hazırlanmamış gibi durmaktadır. Sonradan belli oldu ki bu, makamın kadim rolünü ve itibarını diriltmek için kaçırılmış bir fırsat olarak görülebilir. Bunun yerine halifeler, işgalcilere karşı koymaya girişen askeri liderlere sadece hayır duada (ama daha fazlasını değil) bulundular. 1174'ten 1193'teki vefatına kadar Müslüman Suriye ile Mısır'ın hâkimi olan Büyük Selahaddin cihatta, Halife Nâsır'ın (1180-1225) hizmetkârı olarak Müslümanlara liderlik ettiğini söylüyordu ancak bu iki adam arasındaki ilişki genel olarak soğuk ve temkinliydi; her iki taraf da mantıklı bir şekilde hareket etmeyerek diğerini kırmamaya dikkat ediyordu. Selahaddin'in Almanya imparatoru Frederick

38 Ibn al-Athir, *Chronicle*, çev. D.S. Richards, Aldershot: Ashgate (2008), I, 108.

39 Arnold, *The Caliphate*, 86-7.

Barbarossa'ya gönderdiği bir mektupta, Frederick'in Üçüncü Haçlı Seferi'ne katılacağını öğrendiği zaman onu "eğer Bağdat'taki Halife'den, Allah onu korusun, yardımımıza gelmesini istersek, ülkesindeki yüce tahtından kalkar ve bizim üstün başarımıza yardım etmek için gelir"⁴⁰ diyerek tehdit etmişti ancak halife "derinlerden cinleri çağırıyordu": halife hiçbir zaman yerinden ayrılmış bir şeyler yapmaya kalkışmamıştır.

Aynı zamanda Haçlı Seferleri sırasında Batı Avrupalılar halifelerden haberdar olmaya başladılar ve bu kelime Latince ve Eski Fransızcada görülmeye başladı. Yazarlar halifenin otoritesini papanın Latin Kilisesi üzerindeki otoritesi ile kıyaslamaya çalıştılar. On üçüncü yüzyılın başlarında Güney İtalya'daki Hohenstaufen sarayında biraz vakit geçirmiş olan Arap tarihçi, İbn Vâsil şöyle değerlendirme yapmıştır: "Onlara [Franklara] göre Roma'daki Papa, Mesih'in halifesidir ve onun sarayının temsilcisidir. Yasaklama veya izin verme hakkına sahiptir Krallara taç giydiren ve onları aday gösterir. Onun rızası olmadan şeriatlarında bir şey yapılamaz. Onun rahip olması gereklidir."⁴¹ Bazı benzerlikler vardır. Papalar Roma'da ve halifeler Bağdat'ta olmak üzere ikisi de küçük bir devleti yönetmektedir ancak manevi liderliklerinin çok geniş bir saha üzerinde olmasının peşindedir. Tıpkı Müstazhir'in Murâbıt İbn Tâşfîn'e ve VII. Gregory'nin 1080'de Svabya'lı Rudolf'a yaptığı gibi her ikisi de yeni ortaya çıkan yöneticilere onay vererek meşruiyet sağlayabilmektedir. Ancak farklılıklar da vardır. VII. Gregory'den IV. Innocent'e kadar (1073-1216) papalar, konsül toplamalarını, akideye karar vermelerini ve bütün Batı Avrupa'daki piskoposların kararları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmalarını sağlayan batı Kilisesi üzerinde hâkim bir otorite kurmuşlardı. Ancak halifenin akide üzerinde otoritesi yoktu Bağdat dışındaki ve hemen yakın bölgelerde kadıların ve diğer dini liderlerin seçimi üzerinde ise çok az etkisi oluyordu.

Bir bakıma on ikinci yüzyıl halifenin teorik otoritesinde bir genişlemeye şahit oldu. 1171'de Selahaddin, Fatımi hilafetine bir sonra vererek Mısır'ı fethetti ve ilk faaliyetlerinden biri Abbasi halifesini hükümranlığını Kahire'nin minberlerinden duyurulmasını sağlamaktı. Müslüman dünyasında, Bağdat'taki Sünni Abbasiler ile Kahire'deki Şii Fatımiler arasında süren iktidar ve nüfuz mücadelesi dolu uzun yıllar bitmişti; artık evrensel iddialara sahip –her ne kadar pratik olarak pek bir şey ifade etmese de– sadece bir hilafet vardı, Abbasiler.

On ikinci yüzyıl halifelerin hiçbirisi, Mansûr, Harun er-Reşîd veya Me'mûn gibi Abbasilerin ilk dönemindeki büyük hükümdarların sahip oldukları itibarı

40 *The Chronicle of the Third Crusade: A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, çev. Helen J. Nicholson, Aldershot: Ashgate (1997), 53.

41 İbn Wâsil, alıntılan: K. Hirschler, *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*, ed. A. Mallett, Leiden: Brill (2015), 149.

yaratmak için fırsata, belki de şahsiyete, sahip olmamıştı. Ancak en azından bazıları Bağdat civarındaki bölgelerinde iyi yönetimleriyle ün kazanmıştı. Müstazhir (ö. 1118) için şöyle denir:

O (Allah ondan razı olsun) fıtraten nazik ve asildi. İnsanlara fayda sağlamayı ve iyilik yapmayı severdi. Dine uygun, güzel işler yapmaya hevesliydi. Çabaları takdir görüyordu ve ondan istenen hiçbir şeyi geri çevirmiyordu. Bir makama atadığı kimselere çok güvenirdi, hiçbir müfteriye kulak asmaz böyle bir kimseye aldırış etmezdi. Kapris nedir bilmezdi, kendisinden özel istekte bulunanların istediklerinin altında kalmazdı.

Onun zamanı tebaası için tıpkı bayram gibi geçen mutluluk günleriydi, mutlulardı. O bunu duyduğunda neşelenir ve çok ama çok mutlu olurdu. Herhangi bir sultan veya temsilcisi herhangi birine zarar verdiğinde bunu cezalandırmak ve önlemek için elinden ne gelirse yapardı.

Gayretliydi ve tuttuğu belgeler harikaydı. Zengin kültürünü ve geniş bilgisini göstermede kimse onun yanına yaklaşılamazdı.⁴²

Mustazhir aynı zamanda zamanının hükümdarları arasında pek rastlanmayan şekilde bir şairdi:

Sıradan bir veda için ellerimi ileriye doğru uzattığımda
Tutkunun ateşi gönlümde buz tutmuş olan şeyi eritti.
Aşk uçurumu üzerinde yol tutacağım ipleri görürken,
Sabrın yolundan nasıl çekilebilirim?
Kaderim, söz verdiği şeyi yerine getirdikten sonra
Sevdiğim bir hilal sözünden [*his promise*] döndü.
Kalbimdeki aşkın akdini bozarsam,
Belki de hiçbir zaman onu [*him*] göremem.

Halifelerin ve diğer önde gelen kişilerin cinsel ilgilerini şiirlerinde ortaya koymaları ilgi çekicidir. Bir halifenin özgür bir kadına şiir yazması görünüşe göre söz konusu değildi. İlk dönem Abbasi saray görevlileri ve yöneticileri şarkı söyleyen cariyeler için aşklarını ifade edebiliyorlardı; bu kızlar köle olsalar da, en azından şiir diyarında, efendilerinin sunduklarını cilveli şekilde reddedecek kadar özgürlerdi. On ikinci yüzyılın daha ciddi ve askeri dünyasında şarkı söyleyen kızlar uzak bir hayaldi. Sadece yakışıklı genç oğlanlar bir halifenin tutkularına amade olmak için uygun ve makuldü.

42 Ibn al-Athir, *Chronicle*, I, 190-91.

İbn Cübeyr'in *Seyahatnamesi*'nde Abbasi halifesinin 1184'te bir yabancıнын gözünden nasıl görüldüğüne dair açıklayıcı bir kayda sahibiz.⁴³ İbn Cübeyr bir Endülüslüydü (Müslüman İspanya'dandı) ve mütedeyyin ancak hevesli bir gözlemciydi. Uzaktaki memleketinden gelip haccetmiş ve haccını tamamladıktan sonra, Akka'dan eve döneceği İtalyan gemisine binmeden Irak, Suriye ve Haçlı devletleri üzerinden büyük bir gezi yapmıştır. Muvahhid hilafetinde yönetimde çalışan bir memur olarak İbn Cübeyr'in Abbasi hilafetini önemsemeyeceği düşünülebilir. Aslında İbn Cübeyr'in esas hayranlığı, o dönem Haçlılara karşı destansı mücadelesine hazırlanan Selahaddin'eydi ancak Abbasilere karşı da ilgili ve saygılıydı.

İbn Cübeyr, Bağdat şehrini, kısmen harabe olsa da ancak hâlâ caka satan birçok hamam ve cemaat camisini, eski olsa da hâlâ kullanımda olan Mansûr'un inşa ettirdiği camiye, seller sebebiyle yüzen köprü sular altında kaldığı için insanların karşıya geçmek için kullandığı sayısız kayığı anlatır. Ayrıca meşhur "Bağdat şifahanesinde" de bahseder:

Dicle kenarındadır ve her pazartesi ve perşembe hekimler hasta durumda olanları muayene etmek için gelirler ve onlara ihtiyaçları olan şeyleri yazarlar. Onların tasarrufuyla insanlar yemeklerini yiyip ilaçlarını alırlar. Şifahane odaları, hücreleri ve muhteşem bir hanenin bütün müstemilatıyla çok geniş bir saraydır. Suyu Dicle'den gelir.

Hem Hz. Ali'nin, "keremullahi veche", soyundan gelenlerin hem de büyük Sünni fakihler Ebû Hanife ve Ahmed b. Hanbel'in türbelerine hürmet eder. Hatta, yargıda bulunmadan, onuncu yüzyılın başlarında, Halife Muktedir'in emirleriyle küfür isnadıyla idam edilen meşhur sufi Hallac'ın türbesini gördüğünü kaydeder. Sonra halifenin kendisine geçer:

Bütün Abbasiler saraylarında gösterişli bir mahpusluk içerisinde, sabit gelirleriyle yaşar, ne dışarı çıkarlar ne görünürler. Bu sarayların büyük kısmı halifenin kendisi tarafından kullanılır ve yüksek tараçalara çıkar, muhteşem odalara girer, harika bahçelerde gezer. Bugün bir veziri yoktur, sadece vezir nedimi denen bir yetkili vardır o da halifenin mülküyle ilgili meselelerle uğraşan bir meclise katılır ve kayıt tutup meseleleri kontrol altında tutar. Bütün Abbasi sarayları için bir idarecisi, halifenin babası ve dedesi zamanından kalan ve halifenin kendi ailesindeki herkesi içeren harem için bir *emini* vardı. Halkın önüne pek çıkmazdı, saraylarının güvenliği, kilitlerinin ve gece

43 *The Travels of Ibn Jubayr*, çev. R. Broadhurst, London: Jonathan Cape (1952), 236–9.

gündüz denetlenmelerinin sorumluluğu ile ilgili meselelerle meşguldü ...

Bir gün saraydan çıkarken gördük; arkasından Türkler, Deylemiler ve diğer milletlerden gelen ordu yetkilileri geliyordu; etrafını ellerinde kılıcıyla elli adam sarmıştı ... Dicle'de sarayları ve taraçaları vardı. Halife bazen Dicle'de kayıkta görünür, bazen de avlanmak için çöle giderken görülürdü. Halktan kendisini saklamak için mütevazı şekilde dışarı çıkar. Fakat bu gizliliğe rağmen üzüntü artar. Yine de halkın önüne çıkmaktan hoşlanır, onlara alaka gösterir. Kendilerini talihli hissederek çünkü onun zamanında rahatlığı, adaleti ve iyi yaşama ulaşımlardır, büyük küçük fark etmeden ona hayır dua ederler. Burada taraçanın batı tarafında Halife Ahmed en-Nâsir'ı gördük. Soyu Muktedir'e ve ondan önceki (Abbasi) halifelerine, Allah onlara rahmet etsin, dayanıyordu. O zaman sakalları çıkmıştı fakat kısa bir gençti, yakışıklıydı ve ona bakmak göze hoş geliyordu, teni açıktı, vücut yapısı ortaydı ve sevimli bir görünüşü vardı. Yirmi beş yaşlarındaydı. Kolları altınla süslenmiş, cübbe gibi beyaz bir elbise giymiş, kafasında ise sarayda kullanılan pahalı ve değerli kıyafetlerden olan siyah bir kürkle çevrilmiş bir altın yaldızlı kalansuva vardı. Bu Türk kıyafetini giymesinin sebebi kendi halini gizlemektir ancak güneş örtülü olsa dahi buna izin vermiyordu. 6 Safer 580'in [20 Mayıs 1184] akşamıydı ve biz onu bir sonraki pazar yine batı yakasındaki taraçadan aşağıya bakarken gördük. Burası kaldığımız yere yakındı.

İbn Cübeyr sonra sarayın yanında yer alan halifenin camisini tasvir eder. Bu cami geniş ve muhteşem abdest alma imkânlarına sahipti. Bir de Selçukluların sarayının bulunduğu şehir surlarının dışında sultanın (yani Selçuklu hükümdarının) camisi vardı. Selçuklular halifenin meselelerini denetlerlerdi ancak artık böyle bir etkileri yoktu. Rusafe'de yer alan bir diğer camide Abbasi halifelerinin, "Allah ruhlarına rahmet etsin", türbeleri vardı. Yazdıklarını Bağdat'ın yitip gitmiş ihtişamına dair şiirsel bir anlatıyla bitirir:

Bu şehrin devleri tasvir edilebilenden büyüktür. Fakat ah, neydi ne oldu!

Bugün biz ancak ona bir aşığın dediğini söyleyebiliriz:

"Sen, sen değilsin, evlerin tanıdığım evler değil."

İbn Cübeyr halifenin hâkimiyetinin şehre getirdiği zenginliğe işaret eder ve hiçbir Selçuklu yetkilisinden bahsetmez; bunlar geçmişe ait şeylerdir. Geri dönen hacılarla Bağdat'ı terk ederken beraberlerinde onları Bedevilerden korumak üzere halifenin askerlerinden oluşan bir birlik vardı; böylece halife, en azından kendi açısından, hilafetin kadim haccın güvenliğini koruma görevini ifa ediyordu. Diğer

taratan halifenin, sarayının hemen yanında olmasına rağmen, kendi camisindeki cuma namazlarına ve herhangi bir halk toplantısına katıldığına dair bir bahis yoktur. İbn Cübeyr onun hakkında bir şeyler duyar –onun hakkına çok soru sorduğu için olduğundan hiç şüphe yoktur– ve uzaktan görür ancak ona yaklaştığından veya huzuruna çıktığından bahsetmez.

Abbasi hilafetinin bu gümüş çağının zirvesine, İbn Cübeyr’in gördüğü genç adam olan Nâsır’ın uzun saltanatı (1180-1225) sırasında ulaştı. Nâsır orta ve güney Irak’ta güçlü bir devlet kurmaya ve Abbasi hilafetini güçlü bir bölgesel güç haline getirmeye çalıştı. Hepsı bu kadardı. Fatımiler artık Abbasiler için bir Şii sorunu çıkarmıyordu ve İsmaililer Suriye sahilleri ile Kuzey İran’daki dağ kalelerine kapanmıştı. Dirilen hilafet artık evrensel güce veya geniş dini otoriteye dair her iddiaya sahipti; Abbasi halifeleri tekti ve mecburen, Bereketli Hilal’de güçlerini yaymak için uğraşan hükümdarların en güçlüleri olmalarına gerekmiyordu.

Felaket: 1258 Moğol Fethi

Nâsır’ın saltanatının sonraki yıllarında Orta Doğu’daki bütün siyasi düzene karşı yeni bir tehdit ortaya çıkmıştı: Moğolların işgalleri. Moğol gücü on ikinci yüzyılın sonlarından beri doğu Asya’da giderek büyüyordu ve 1206’da Cengiz Han, Çin Seddi’nin kuzeyine kadarki steplere hükmeden bir göçebe imparatorluğuna hükmediyordu. Moğollar 1217’ye kadar İslam dünyasına karşı bir tehdit teşkil etmiyordu. Bu zamanda yerel bir Doğu İran yöneticisinin aptalca provokasyonuna cevap olarak Cengiz İran’a yıkıcı bir saldırı başlattı. Semerkand, Merv ve Nişabur gibi İslam medeniyetinin büyük merkezleri tahrip edildi ve halkları ya katledildi ya da batıya mülteci olarak gönderildi. Bir nesil kadar fetihler durdu ve sonra 1256’dan itibaren Cengiz’in torunu Hülagü batıya hücumu tekrarladı. Niyeti İran ve Irak’ın bütününe üzerinde Moğol kontrolünü güvene almaktı. İki topluluk bu tahakküme karşı zorluk çıkarıyordu. İlki, Selçukluların kendilerini etkisiz hale getirme girişimlerinin hepsine başarılı şekilde direnen Kuzey İran’daki İsmaili Haşhaşilerdi, ikincisi ise Bağdat’taki Abbasi halifeleriydi.

İki yüzyıl önce Selçuklu Türklerinin doğudan gelişi halifeler için hem bir tehlike hem de bir fırsat sunmuştu çünkü, sözde dahi olsa, Müslüman olmuşlardı ve hükümdarları Müslüman siyaset dünyasına girmenin imkânını araştırıyordu. Halifeler, daha önceden yaptıkları gibi bu işi kendileri için yapabilirlerdi. Moğollarla olansa oldukça farklı bir hikâyeydi. Bunlar Müslüman değildi ve uyumdan ziyade hüküm peşindeydiler. Onlar için bütün Müslüman toplumunun liderleri olma iddiasındaki Abbasi halifeleri aynen varlıklarını sürdürmelerine izin verilemez bir tehditti. Bu sebeple 1257’de Hülagü birliklerini Bağdat’a sürdü.

1258'in Ocak'ının sonunda bir aydan daha fazla süren bir kuşatmadan sonra şehre zorla girildi ve Halife Müsta'sım esir alındı ve Hülagü'nün çadırına getirildi. Daha sonra olanlar efsanedir, daha doğrusu birçok farklı efsanedir. Döneme dair Arapça kaynaklar elimizde değildir. Bugüne kalan en erken anlatılar, IX. Louis'nin ilk haclı seferine katılmış olan ve Levant'tayken, on üçüncü yüzyılın sonunda bütün Orta Doğu'yu gezen Marco Polo'dan ve 1307 civarında Avignon'daki papalık sarayında Fransızca bir tarih yazan eski Ermeni prensi yeni rahip Hayton'dan dedikodular alabilecek bir konumda bulunan Fransız Jean de Joinville'den gelmiştir.

Bunların hepsi aslında aynı ahlaki hikâyeyi anlatır. Halife Hülagü'nün önüne getirilmiş ve halifenin hazinesinde alınan bütün altın ile gümüş levhaları ona gösterilmiş. Sonra Hülagü ona bu çok sevdiği mallarını yemesini söyler. Halife bunu yapamayacağını söyleyerek reddettiğinde Hülagü neden saldırıdan vazgeçirmek adına bunları hediye olarak göndermek için veya şehri koruyacak daha fazla asker almak için kullanmadığını sorar. Sonra halife hapse atılır, etrafına hazinesi koyulur ve açlıktan öldürülür.

Bu açgözlülük ve pintiliğe dair ahlâk hikâyesi Müslüman geleneğinde yer almaz. En erken Arapça kaynağımız on dördüncü yüzyılın sonlarında Kahire'de yazan İbnü'l-Furât'tır. Bu eser olaylardan bir yüzyıl sonra kaleme alınmıştır fakat Abbasi sarayından kurtulanlar Kahire'ye kaçmış ve böylece ne olduğuna dair doğru şekilde saklanmış hakiki hatıralar saklanmış olabilir. Bu kayda göre Hülagü önemli noktaya parmak basmak için açlıktan ölmek üzere olan halifeye altın ve mücevherleri yemek olarak sunmuştur ancak infaz halife ile oğlunu iki büyük yığının altına koyup onları ezerek gerçekleştirilmiştir. Moğolların değerlerine göre bir insanı kanını dökmeden öldürmek bir saygı ifadesiydi. Ancak Bağdat'ın otuz yedinci ve son Abbasi halifesi Hülagü'nün atları onu ayakları altında çiğnerken bu iltifatı kaçırmış olabilir.

Bağdat'ın düşüşü ve halifesinin vahşice öldürülmesi, payına düşen kıyım ve katliamdan çok daha fazlasına şahit olunan bir dönemde gerçekleşen korkunç olaydan yalnızca biridir. Daha önce zikrettiğimiz üzere, Müslüman dünyasında geniş çaplı ve seri bir şaşkınlık veya ağıt gibi bir şey olmamıştı. Ancak bu olaylara bakan sonraki nesiller bu olayların uzun bir hikâyenin sonuna işaret ettiğini gördüler. Bir daha hiçbir zaman hilafet siyasi olarak bağımsız bir yapı olmadı, göreceğimiz üzere, her daim Memlûk ve Osmanlı hükümdarlarına ve onların önceliklerine tâbi olacaktı. Papalık, siyasi bağımsızlığını, bazen tehlikeli şekilde, bugüne dek sürdürdüğü halde hilafet bunu 1258'de yitirmiş ve bir daha hiç geri kazanamamıştır. Bu siyasi bağımsızlıkla birlikte kendi hükümdarlık menfaatlerinin ötesine geçen herhangi bir liderlik arzusu da gitmiştir.

HİLAFETİN PEŞİNDE ÜÇ YAZAR

Bu yüzyıllarda neredeyse hiç gücü olmayan hilafet devleti entelektüeller ile siyasal düşünürler arasında büyük bir huzursuzluk ve iç muhasebeyi tetiklemişti. Birkaç Harici'nin dışında herkes toplumun halkı yönetecek ve yoldan çıkmaktan alıkoyacak bir halifeye ihtiyacı olduğunda hemfikirdi. Tabii, bu meselenin önemli bir kısmı düzeni, gerekirse zorla sürdürmeyi gerektiriyordu. Böylelikle Müslümanlar bir arada huzur ve uyum içerisinde yaşayabilirlerdi. Bu makamın dini bir tarafı da vardı. İslam'ın ilk günlerine dayanan hatırlanmaya değer bir ifadeye göre halifelerin "imanın onuncu mertebesi" olduğu söylenir. Bütün şariat yapısını desteklemesi gerekmektedir. Bütün kadılar ve vaizler, söylenene göre, otoritelerini en nihayetinde halifeye borçluydu. Halife olmadan hiçbir nikâh geçerli olmazdı, hiçbir akit icra edilebilir değildi, insanlar manevi kılavuzdan yoksun olurdu.

Ancak bu fikirde ciddi bir sorun vardı. Abbasi halifelerinin etkili şekilde iş görebilmek için ne güçleri ve ne de otoriteleri vardı. Ne yapılmalıydı? Bu kurum nasıl yenilenebilirdi yahut toplumun ihtiyaç duyduğu ağır sorumlulukları üstlenebilecek ve onu tekrar değerli kılacak şekilde nasıl yeniden konumlandırılabilirdi? Birçok âlim bu tartışmaya katkıda bulundu, ancak bu bölümde ben sadece bunlar arasında en etkili üçüne, Mâverdî (ö. 1058), Cüveynî (ö. 1085) ve Gazzâlî'ye (1111) odaklanacağım.

Mâverdî

Bu âlimler arasında ilki ve muhtemelen en etkili olanı Mâverdî'ydi. *Yönetimin Esasları* kitabı halifenin kendisini bulduğu oldukça muğlak konumu aydınlığa kavuşturmaya yönelik bir çabaydı.⁴⁴ Halife bir bakıma Allah'ın yeryüzündeki vekili veya Allah'ın Peygamberi'nin halefiydi ve bütün insanlar ona itaat etmeliydi. Bir diğer bakımdan da yerel beylerin insafında bulunan, emrinde tek bir asker dahi olmayan kadim bir makamın iktidarı olmayan vârisiydi. Mâverdî bu konularda otoriteydi. Koltuk âlimi değil, Halife Kâim'in dışişlerinde etkindi. 1031'de

44 Al-Mâwardî, *The Ordinances of Government*, çev. W.H. Wahba (Reading: Garnet Publishing, 1996) 1–32.

Şiraz'da bulunan güçlü Büveyhi hükümdarı Ebû Kâlcâr'dan biat almak gibi hassas bir görev kendisine verilmişti. Bu muhtemelen onun diplomatik kabiliyetlerinin boyutunu gösteriyordu. Geri dönüp kendisine iyi davranıldığını söyleyebildi. Daha sonra onu halifenin emri üzerine Büveyhi şehzadeleri arasındaki uzlaşma görüşmelerinde buluruz; 1043'te, son görevi son etkili Büveyhi hükümdarı Celâlüddeve ve yeni kurulmuş olan Selçuklu devletinin başı Tuğrul Bey arasındaki bir antlaşmada aracılık yapmaktı. Bu şekilde kendi zamanının siyasi gerçekliğine dair keskin bir fikre sahip olmuştu.

Mâverdî'nin eseri birçok açıdan İslami yönetim uygulamasının bir özetiydi. Eserin büyük çoğunluğu vergi toplama, hâkimlerin yetkileri ve diğer meselelerle ilgilidir ancak ilk üç bölümde doğrudan halifenin seçimi ve sahip olduğu yetkiler meselesini ele almaktadır.

İslam toplumu için bir imam/halife (iki kavramı da birbiri yerine kullanmaktadır) olmasının gerekliliğine dair tartışmayla başlar. Bu mantık temelinde –insanlar bozgundan korunmak için yönetilmelidir– veya dini temelde –çünkü bu Kur'an'da ve hadislerde geçmiştir– meşrulaştırılabilir. Bu temeli kurduktan sonra halifenin seçilmesi meselesine dikkatini çevirir. Adayın sahip olması gereken birçok belirgin niteliği –adalet duygusu, bilgi, fiziksel yetenek gibi– sıralar ve halifenin Kureyş'ten olması gerektiği iddiasıyla nihayete erdirir. Çoğu iddiası gibi bunu da Hulefâ-yı Râşidîn'in yaptıklarından ve söylediklerinden yaptığı referanslarla meşrulaştırır. Ona göre Hz. Ebû Bekir'in Hz. Muhammed'in sözlerini aktararak Kureyş'in en üst makama layık tek topluluk olduğunda ısrar etmesi yeterliydi.

Mâverdî halifenin seçimle veya bir halefin atamasıyla seçilebileceğini yazar ancak eğer halife seçim yöntemiyle seçilecekse seçmenlerin kim olacağını sorar. Bazıları bütün Müslümanların seçmen olması gerektiğini söyler fakat Mâverdî, Hulefâ-yı Râşidîn'in seçilmesinin bu fikri çürüttüğünü düşünür. Hz. Ebû Bekir küçük bir grupla seçilmişti. Hz. Ömer, halefini seçmek için altı kişilik bir şûrayı şart koşmuştu. Hz. Ali sadece bir seçmenle, “Bana ellerini ver ki sana biat edeyim, halka ‘Hazreti Muhammed’in (s.a.v.) amcası kuzenini aday gösterdi’ dememe izin ver Böylece hiç kimse sana karşı çıkmayacaktır”⁴⁵ diyen Hz. Abbas'la (Hz. Muhammed'in amcası ve Abbasilerin atası) seçilmişti.

Fakat ya aynı iyilikte iki aday olursa, Mâverdî bunu irdeler. O zaman seçim, duruma bağlıdır. Eğer Müslümanlar saldırı altındaysa savaşta cesaret öncelikli olmalıdır; eğer tembellik ve sapkınlık temel sorunsal, o zaman zekâ daha önemli olarak görülmelidir. Yaş iki eşit adayı ayırıştırmak için kullanılabilir fakat tek başına kıdem belirleyici değildir. Kur'a bu meselelerin halinde kullanılmamalı-

45 age., 6-22.

dır. Seçmenler karar verip, adaylar onayladığı zaman karar, seçilmiş aday geri çekilmediği takdirde bozulmamalıdır. Eğer iki aday farklı şehirlerde seçildiyse, ilk seçilen önceliklidir.

Mâverdî sonra adaylığa geçer. Burada mesele, atanan vârislerin seçmenlerden onay almasının gerekip gerekmediğidir. Genel cevap hayırdır fakat bazıları onayın aday önceki halifenin oğlu veya babası olduğu zaman gerekli olduğunu öne sürer.

Diğer mesele, iki vârisin birinin diğerinden sonra gelecek şekilde belirlenmesinin caiz olup olmadığıdır. Bu, Emeviler ve ilk dönem Abbasileri arasında yaygın bir uygulamaydı fakat aynı zamanda bu hanedanlardaki tartışma ve şiddetin de sebebiydi. Ancak Mâverdî iki varis seçmeyi, hayatının sonlarına doğru Suriye, Mûte'ye gönderdiği askeri birliğe her biri birbirinin ardından gelecek şekilde en az üç kumandan atayan Hz. Muhammed'in tutumuna benzeterek bunun geçerli olduğunu öne sürer.

Seçim yapıldığında, halifenin kimliği ve unvanı duyurulmalıdır. Burada Mâverdî halifenin Allah'ın vekili mi yoksa Allah'ın Peygamberi'nin halefi mi olduğuna dair çok tartışılmış konuyu ele alır. Sonradan gelen neredeyse bütün fâkihler gibi Mâverdî de halifeyi Hz. Muhammed'in halefi olarak görenlerin tarafındadır. Bunu da Hz. Ebû Bekir'in, iddia edildiğine göre, Allah'ın halifesi unvanını reddedişini aksi iddia edilemez bir kanıt sayarak yapar.

Ele aldığı son mesele, yoldan çıkmış veya yetersiz bir halifeyi görevden almanın caiz olup olmamasıdır. Üç olası sonuç belirler: İlki bir halifenin adil olmaması veya küfre düşmesidir. Bu durumda halife makamdan ya kendi çekilmeli ya da alınmalıdır. Mâverdî bu çok zor meselede oldukça kısa ve özdür, pek üzerinde durmamış gibi gözükür. Bir ehliyetlilik olarak fiziksel yetersizliğe (örneğin körlük veya bir uzuv kaybetme gibi) daha fazla yer ayırır. Bir hadımın halife olabileceğini kabul etmiş olsa da hilafet tarihinde böyle bir şeyin vaki olduğuna dair bir kayıt yoktur. Ehliyetliliğin son biçimi, Müslümanlar veya gayrimüslimler tarafından esir alınan halifedir ve burada cevap esaretinin mahiyetine ve salınma umutlarına göre değişir.

İkinci bölümde gerekli ehliyetleri ve halifenin seçim yöntemini tartışan Mâverdî vezirlerin atanmasına da değinir. Bunun iki şekilde olacağını düşünür. İlki temsilci vezirliğidir (*tefvîz*). Bu durumda halife esas olarak, bütün görevlerini onu her açıdan temsil eden bir yetkiliye tevdi eder. Mâverdî burada, halifenin gerçek yetkisinin yetkililer tarafından ele geçirildiği bir duruma, zamanındaki Büveyhi emirlerini örnek göstererek hukuki bir çerçeve çizer. İkinci durumda (*tenfiz*) halife emirlerini yerine getirmesi için sadece bir vezir atar. Bu vezirin görevi bir başbakanı gibidir, tıpkı ilk dönem Abbasileri gerçek iktidara sahip oldukları zamana benzer. Bir sonraki bölümde dikkatini eyalet valilerinin atanmasına yöneltir.

Burada tekrar iki tür atama olduğunu belirtir. İlkinde halife kimi atayacağını seçer ve makama geçirilen yetkili görevden alınabilir, geri çağrılabilir. Emeviler döneminde ve Abbasi ilk dönemlerinde bu uygulanmıştır. İkincisi, Mâverdi'nin gasp ve zorlamayla atama dediği durumdur. Bu durumda halife halihazırda kendi başına güç kazanmış yerel bir yöneticiye onay vermek zorunda kalır. Böylece Mâverdi siyasi olarak parçalanmış İslam dünyası üzerinde halifenin teorik egemenliğini sürdürebilmek için hukuki bir manevra yapar. Vezirlik ve valilik tartışmalarında onu, bir değişim dönemi sırasında halifenin konumunu koruyacak kanuni bir düzen koyarken görebiliriz. Yazdıkları, sonraki birçok hilafet tartışmasında oldukça etkili olan bir sentezdir.

Cüveynî

Abdûlmelik el-Cüveynî, Mâverdi'den oldukça farklı bir arka plandan gelmektedir. Ailesi küçük bir Doğu İran şehri olan Cüveyn'dendir. Babası 1016'da bir medresede görev almak için Nişabur'a gitmiştir. Genç Cüveynî bu ilmi hava içerisinde büyümüş ve daha yaşı on dokuzken babasının görevini devralmıştır. 1053'te, hâlâ İslam dünyasının en büyük entelektüel merkezi olan Bağdat'a gitmiş ve burada muhtemelen Mâverdi ile tanışmış, kitabını okumuştur. Yeni gelen Selçuklu sultanları ile ilişkilerini sorguladığı sırada, Halife Kâim ile de tanışmış olabilir. Dört yılını öğrenme ve öğretmeye harcamak için Medine ve Mekke'ye gitti. 1063'te, Selçuklu sultanı Alparslan'ın veziri olarak makamını pekiştirmiş olan Nizamülmülk'ün daveti üzerine Horasan'a döndü. Nizamülmülk kendisini, şehirde kurmuş olduğu Nizamiye medresesine müderris olarak atadı ve Cüveynî vefatına kadar burada kaldı.

Cüveynî siyasete ait eseri *Gıyâsü'l-Ümem*'i (Milletlerin İmdadı) 1072-1085 yılları arasında, doğu İslam dünyasının siyasetine Selçuklu sultanı Melikşah ve onun güçlü veziri Nizamülmülk'ün hâkim olduğu bir dönemde kaleme almıştır. Selçuklular siyasi etkiyi çok ustalıkla idare ediyorlardı ancak halifenin tasvibine ihtiyaçları vardı ve hem halifeliği hem de sultanlığı, yani İslami yönetimin dini ve dünyevi yönlerini birleştirecek bir hanedan kurmak istiyorlardı. Bu amaçla Abbasi halifesi Muktedî, Melikşah'ın kızıyla evlendi ve Cafer isminde bir oğlu oldu. Muktedî, Melikşah'ı Müminlerin Kumandanı olarak belirlemiştir. 1092'de Melikşah tahttaki halifenin çekilerek şehri terk etmesini emretti. Cafer'in onun yerine gelmesi için yol hazırlıyordu. Bu sırada Melikşah genç yaşta öldü ve Nizamülmülk suikasta uğradı. Selçuklu şehzadelerinin ve onların destekçilerinin veraset için birbirlerine girmeleriyle birlikte bütün düzen çöktü.

Cüveynî bu olayların yedi sen öncesinde vefat etmişti fakat yazdığı eser

Selçukluların planlarının fikri meşruiyetini sağlamıştır. Cüveynî'nin hilafetin rolü üzerine fikirleri temel olarak Mâverîdî'nin fikirlerinden farklıydı. Bağdat'taki eğitimi ve burada kazandığı arka planı göz önüne alındığında Mâverîdî için Abbasi soyu, hilafetin çok önemli bir unsuruydu. Amaç hilafetin vakarını yenilemek ve çeşitli sultan ve emirlerin, o günkü güçlerinin çoğu kendi ellerinde olsa dahi, halifenin adamlarımış gibi görev yapmalarını sağlayacak bir sistem kurmak olmalıydı. Doğu İran arka planı hesabı katılırsa Cüveynî için Abbasi soyu en iyi ihtimalle alakasız, en kötü ihtimalle de toplumun etkili yönetilmesini önleyen bir dikkat dağıtıcıydı. Halife, soyuna bakılarak değil, Müslümanlar arasındaki en güçlü ve en muktedir adamlar arasından seçilmeliydi. Hem halifelik hem de sultanlık bu yeni kudretli halifenin yönetimi altında birleştirilmeliydi: Ehl-i Beyt kanının bu halifenin damarlarında akmasının bir önemi yoktu.

Cüveynî, Mâverîdî tarafından öne sürülen noktaların çoğunu inceler fakat farklı sonuçlara ulaşır. Genelde imamet olarak atıf yaptığı hilafetin niteliklerini tartışmaya Şiilerin, seçimin Allah'ın tayin etmesine bağlı olduğu iddiasını reddederek başlar; bu fikri desteklemek üzere onlar tarafından öne sürülen hadisler uydurmadır çünkü eğer bu hadisler sahih olsaydı Sünnilerce de kabul görürdü. Böylece Cüveynî seçim fikrinden yana olur. Seçmenler hukuk, devlet ve yönetim deneyimi olan özgür erkekler olmalıydı. Mâverîdî gibi o da sadece tek seçmenin seçim yapabileceğini kabul eder ancak ona göre bu seçmenin olmazsa olmaz özelliği kendisinin şevket dediği kudret ve otoriteye sahip olmasıdır. Açıkça söylememesine rağmen bu güçlü bir Selçuklu hükümdarının tamamen meşru bir şekilde halife olarak atanabilmesine imkân tanır.

Cüveynî daha sonra halifenin sahip olması gereken nitelikleri irdeler: Her şeyden önce bir halife, bütün otoritelerin üzerinde anlaştığı üzere, beden ve zihnen sağlıklı olmalıdır. Kureyş'ten olma meselesine gelince Cüveynî bunun lehine aktarılan hadisin zayıf olduğunu ve bu soydan gelmenin hiçbir şekilde önemli olmadığını belirtir. Bir halifenin, karar vermek ve yol göstermek adına hukuk bilmesi tercihen gerekse de, eğer bilmiyorsa ulemaya itimat edebilir; onlarla ortaklaşa şekilde çalışmalıdır. Cüveynî liderliğin ve otoritenin halifenin ümmetin birliğini sürdürebilmesi, ordular toplayabilmesi ve sınırları için gerekli özellikler olduğunu vurgular. Burada Cüveynî bir yenilik getirir: Bu özellikler halife olmanın sonucu değil, makamın gereklilikleridir. Günümüzün büyük İslam hukukçusu Wael Hallaq şöyle der:

Cüveynî'ye göre askeri ve siyasi iktidar diğer bütün hususlardan önce geliyordu, çünkü iktidar, egemenliğin toplumun meselelerini düzenli şekilde yürütebilmesini sağlayan araçları tesis eder. Muktedir olmayan bir yöneticinin

muktedir olanla değiştirilmesi gereklidir: “Eğer imam iktidarını kaybeder ve cemaat onu belirli bir sebep olmaksızın kabul etmez ... ve destekçileri onu yalnız bırakırsa” ... onun görevden alınması ve “imametın insanların itaat ettiği bir imama tevdi edilmesi gerekir.”⁴⁶

Halifenin ve sultanın rolleri bu güçlü tek liderin kişiliğinde birleşecekti. Cüveynî, aklındaki muktedir olmayan yönetici olarak Abbasi halifesi Kâim’i gösterir.

Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün hilafeti almasına yönelik imalı bir teşvik de var gibidir. Bu, gelenekten ve toplumun uygulamasından oldukça radikal bir ayrılma olsa da Cüveynî’nin iddialarını meşrulaştırmış olurdu. Selçukluların rolünü, hükümet organizasyonunu, cihada liderlik etmelerini över ve güce ve ümmete liderlik etme niteliklerine sahip birinin kabul edilmesi gerektiğini öne sürer. Aynı zamanda bu halife ulemayı hükümet yapısının içine yerleştirmelidir çünkü âlimler Hz. Muhammed’in vârisleri, şeriatın muhafızlarıdır.

Cüveynî’nin hilafet üzerine görüşlerinin getirdikleri devrimden başka bir şey değildi. Mantıki hükümleriyle bu görüşler sadece askeri gücün ve hakiki inancın bu makam için anlamlı nitelikler olduğunu, halifenin ilahi olarak atanmış bir yönetici olmaksızın sadece, Müslüman toplumun mutabakatını yönetebilecek en güçlü askeri şahsiyet olması gerektiğini öne sürmektedir. Sadece dinin ve şeriatın doğru sürdürülebilmesi üzerinde değil, aynı zamanda dünyevi meseleler üzerindeki otorite onun hakkı olmalıydı.

Cüveynî’nin fikirleri zamanının ve Selçuklular ile Nizamülmülk’le yakın ilişkisinin bir ürünüydü. Fikirleri uygulamaya konamadan 1085’te vefat etti ancak Melikşah ve vezirinin ölümlerinin ardından gelen yıkım Abbasi halifeleri ile Selçukluların muhtemel sultanları arasındaki güç dengesini bir anda değiştirdi; Selçuklu şehzadeleri sultanlık için savaşıırken, Abbasi halifeleri yavaşça kontrolü yeniden sağladılar.

Gazzâlî

Yazarlarımızdan üçüncüsü aynı zamanda en meşhuru ve en çok okunanıdır. Gazzâlî, Cüveynî’nin öğrencilerindendir ve onun gibi Doğu İran arka planına sahiptir. O da Nizamülmülk’ün desteğini almış ve 1091’de, Nizamülmülk ölmeden tam bir sene önce, Bağdat’taki Nizamiye Medresesi’nde önemli bir hocalık makamına getirilmiştir. 1095’te manevi bir buhran olarak tanımlanan bir hale girdi ve başarılı ilim hayatını terk edip, tasavvuf ve maneviyat eserlerine yoğunlaşmak için memleketi Horasan’a döndü ve 1111’de burada vefat etti.

46 W.B. Hallaq, ‘Caliphs, Jurists and the Saljūqs in the Political Thought of Juwaynî’, *C/S*, II, 210–25, s. 221.

Gazzâlî çok sayıda eser üretti ve hilafet tartışmaları, her zaman tutarlı olmasa da birçok kitabında yer almıştır. Ancak ben bunlardan birine *Kitabü'l Müstazhirî*'ye yoğunlaşacağım. Kitap 1095'te Gazzâlî hâlâ Bağdat'taki makamında olduğu zaman yazılmış ve başlıktan belli olduğu üzere, tahttaki Abbasi halifesi Müstazhir'e (1094-1118) ithaf edilmiştir. Gazzâlî halife tarafından Şii İsmaililerin hilafete dair iddialarını çürütecek bir kitap yazmak için görevlendirildiğini belirtir. Bu önemi vurgulanacak bir meseledir: Melikşah ve Nizamülmülk ölmüştü, Selçuklular derinden bölünmüştü ve hem Mısır'da Fatımiler hem de kuzey İran'daki İsmaili Haşhaşiler kaostan fayda sağlıyorlardı.

Bu kitabında Gazzâlî İsmaililerin hilafet fikirlerine ilk ve en önemli meydan okumayı sergiler. İsmaililer için halife Allah'ın vekili ve Allah'ın vahyini yorumlamaya ehil tek kişiydi; şeriatın meselelerine sadece o bakabilirdi, kadılar değil. Mısır'daki Fatımi halifesi geçerli tek ve yegâne halifeydi ve bütün insanlar ona itaat etmeliydi.

Gazzâlî, Abbasi halifeleri için alternatif bir meşruiyet alanı hazırlayarak bu fikirleri çürütmeye devam eder. Şeriatı etkili kılmak için bir halifenin olması gerektiğini söyler: o Allah'ın halifesidir ve doğru olan bütün her şeyin esas sebebidir. Halife olmadan halkın bütün işleri boşluğa düşer ve şeriatın bütün iskelesi çökme tehlikesine girer. Bu söylem ümmetin icmasına, sahabenin yaptıklarına (ashab Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra toplumun birliğini ve geleceğini korumak için bir halife seçmiştir) ve kaosun engellenen yegâne yolu olarak bir şûra değil tek bir halife olabileceği gerçeğine dayanır.

Sonraki mesele halifenin seçimidir. Halifenin ilahi olarak atandığı yönündeki Şii fikrini eleyen Gazzâlî seçim mekanizmasını inceler. Burada herhangi bir halk katılımını, hatta sadece erdemli ve dini-bütün insanlara sınırlandırılmasını da eler ve bunun yerine tek bir seçmenin olmasını yeğler. Bu tek seçmenin temel niteliği halifenin yönetimini etkili kılacak güce ve otoriteye sahip olmasıdır. Gazzâlî, Cüveynî tarafından, itaati sağlamak için çok önemli olan (çünkü itaat ettiremeyen bir halifenin kimseye faydası yoktur) güç ve haşmetin karışımını ifade etmek için kullanılmış olan şevket kavramını benimser. Bu şevketi veren ve varlığını sürdüren Allah'tır, dolayısıyla bu Allah'ın seçilene desteğini gösterir.

Bu ilkeye ait çıkarımların etki alanı çok geniştir. "Kudretli olan haklıdır" demeye çok yakındır, çünkü güç Allah tarafından tasdik edilmiştir. Gazzâlî'nin kendi çağındaki uygulamada eğer şevket sahibiyse bir Selçuklu sultanının aday olması tamamen hukuka uygundu. Mesele, bu niteliği haiz kişi yoksa ne olacağıydı. Gazzâlî, iki veya üç kişinin seçtikleri halifenin otoritesine takviyede bulunacak yeterli şevketi ortaya koymak üzere bir araya gelebileceğini belirtmek haricinde buna pek değinmiyor gibidir. Böyle bir sistem Melikşah sultan olup bütün gücü

elinde bulunduran vezir Nizamülmülk (Cüveynî'nin halife olmasını istediği isim) gerekli şevkete sahip olduğu zaman gayet uygulanabilir ve işleyebilir durmaktadır. İkisi de 1092'de, Gazzâlî eserini yazmadan üç sene öncesinde öldüklerinde onların yerini alacak kimse yoktu, Gazzâlî ise böyle birinin ortaya çıkacağına inanmış ve ümit etmiş olmalıdır.

Gazzâlî halife için gerekli nitelikleri tartışmaya devam eder. Bunlardan bazıları tartışmasızdır: örneğin zihin ve beden sağlığı, erkek olma (bunun üzerine konuşulmamıştır) gibi. Ancak Gazzâlî, Cüveynî'den ayrılarak Mâverdi gibi Kureyş'ten olunmasında ısrar etmiştir. Ardından doğuştan değil de sonradan kazanılan bir dizi niteliği zikreder. Necdet dediği ilki güç gösterisidir:

“Necdet sıfatıyla kastedilen, fazlaca mühimmatı olan, ordu toplamaya çalışan, sancak ve bayraklarını diken, yeteneğe sahip askeri bir kuvvetin, yarıdımçı ve destekçilerinin yardımıyla, isyancıları ve taşkınlık yapanları hizaya getirmesi, kâfirlerle savaşması, ihtilafı gidermesi, dahası etrafa yayılmış olan fitnenin ve yol açtığı zararın kökünü kurutmasıdır.

Çevirmen Carole Hillenbrand'ın belirttiği üzere,⁴⁷ bu kısım tamamen abartılardan ve tumturaklı ifadelerden müteşekkildir, ancak ana fikir açıktır: Bunları yapmayan bir halife, Gazzâlî'ye göre gerçek halife değildir. Uzun bir ek bölümle, orduların çoğunu teşkilde eden o günkü Türklerin, bütün başlarına buyruk davranışları ve itaatsizliklerine rağmen, nasıl Müstazhir'in hilafetinin necdet kaynağı olduklarını açıklar.

Bir halifenin ihtiyaç duyduğu son üç nitelik kifayet, vera (takva) ve ilimdir. Takvanın güç tatbikiyle bir arada bulunması zordur ve adalete sıkı riayete bağlıdır. İlme gelince, halifenin önde gelen bir âlim olmasına gerek yoktur çünkü ulemaya danışabilir ve fikirlerini alabilir. Bu, İsmaililerin tek başına ilahi ilhama dayanarak kanuni kararlar veren, hatasız bir halife tasavvurlarına terstir.

Gazzâlî'nin yoğun çabası, Sünni dünyası içerisinde istikrar ve birliği sağlayacak, hamisi Nizamülmülk gibi içgüdüsel, derinden nefret ettiği İsmaili Şiiilerin saldırılarına direnmeyi mümkün kılacak güçlü bir hilafeti vücuda getirmekti. Bunu başarmak için, halife ile Türk ordusu arasında, –bazen Türkler devlet içindeki karışıklığın kaynağı olsa da (hatta gün geçtikçe daha fazla)– işbirliği kuracak bir çerçeve oluşturması gerekiyordu.

Bu üç yazar hilafetin ve imametinin teorik iddialarını kendi zamanlarındaki

47 C. Hillenbrand, 'Islamic Orthodoxy or Realpolitik? Al-Ghazâlî's Views on Government', *C/S*, II, 226–52, s. 230.

siyasi gücün gerçeklikleri ile bağdaştıran sorunlarla boğuşmuşlardır. Abbasi hilafetinin çöküşü makamın mahiyetine yönelik çok derinden bir sorgulamaya yol açtı. Üç yazar da bir halifenin Müslüman toplumunun düzgün idaresi için gerekli olduğunda hemfikirdir. Bunun ötesinde bu üç takvalı ve zeki Müslüman çok farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Mâverdî için önemli olan, Abbasi hilafetinin gücünü ve itibarını geri kazanmasıdır. Cüveynî, Abbasilerin alakasız bir tarih hatası olduğunu ve hilafet görev ifa etmek içinse, bunun zamanının askeri açıdan en güçlü ve etkili yöneticiye, tabii ki takvalı bir Müslüman olması kaydıyla, geçmesi gerektiğini düşünmüştür. Gazzâlî ise, askeri gücü manevi liderlik ile bir araya getirerek uzlaşa bulmaya çalışmıştır. Bu tartışmadan alacağımız ana fikir, on birinci ve on ikinci yüzyıl gibi erken bir tarihte önde gelen Sünni Müslüman âlimler arasında hilafetin nasıl olabileceği ve nasıl olması gerektiği hususunda büyük farklar olduğudur. Bunun nihai bir cevabı veya kalıbı yoktu.

Şİİ HİLAFETİ

Buraya kadar tartıştığımız hilafetler Hulefâ-yı Râşidîn, Emevi ve Abbasi hilafetleriydi. Hepsî Sünnî ana akım İslâm tarafından kabul edilmiş, benimsenmişti. Fakat Şii olarak tanımlayabileceğimiz, aynı derecede önemli ve farklılık gösteren bir diğer hilafet geleneği de mevcuttur.

Şii gelenekteki İslâmî liderlik hem hilafet hem de imamet kavramları ile ifade edilir. İmam kavramı, önceden işaret edildiği üzere, İslâm toplumundaki tartışmalarda geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Bu tartışmanın bağlamında kavram açık bir şekilde hilafetin eş anlamı olarak, yani Müslümanların dini-siyasi liderliği anlamında kullanılır. On İkinci Şiiiler ortaya imamlar sürmüşlerdir ancak Hz. Ali dışında hiçbirisi halife değildir; inandıklarına göre gelecekte bir gün Allah'ın inayeti ve Şia'nın yardımıyla bu imamlar halife de olacaktı. Ancak böyle olmadığı için imamlar saklanmak üzere ortadan kaybolmuşlardır.

Şiiiler genelde sapık olarak vasedilir. Biraz durup İslâm'da bu fikrin ne anlama geldiğine bakmak faydalı olacaktır. Hristiyanlık, İslâm ve Yahudilik'te sapkınlık dini konularda yanlış şeye inanmak anlamına gelir. Ortodoksluk veya doğru inanın zıddıdır. Hiç kimse sapkın olduğunu öne sürmez çünkü kimse yanlış şeye inanmakla böbürlenmez ve herkes sadece kendilerinin doğru olana inandığını düşünür. Her mezhepten Şii için sapkın olanlar Sünnilerdir. Antik Hristiyanlıkta sapkınlık, bilhassa teslisteki üçlü arasındaki ilişkiler ve Hz. İsa'nın dünyaya yeniden nasıl geleceği gibi konular olmak üzere teolojik konular hakkındaydı. Bu soyut ve esasta bilinemez meseleler şiddetli ihtiraslar doğurmuş, İslâm gelmeden üç yüzyıl öncesinde geniş bir tartışma literatürü oluşturulmuş ve bunlar tartışılırken çok kan dökülmüştü. On birinci yüzyılın başlarından itibaren Batı Kilisesi bir diğer sapkınlık biçimiyle parçalandı: Bu parçalanma Roma'daki papalığın otoritesi üzerinde tartışmadan doğmuştu. Tartışma sonucunda Batı Kilisesi yukarıdan aşağıya bölündü ve on altıncı yüzyıldaki Reformasyon'a yol açtı.

Aynı meseleler Kilise'yi bugün hâlâ bölmektedir. Temel sorun Papa'nın gerçek inancı tanımlamadaki rolüdür. Katolikler için Tanrı'nın lütfunun, Papa'ya inancın tartışmalı muhtelif tarafları hakkında karar verme otoritesi sağladığı açıktır. On dokuzuncu yüzyılda papanın hatasız olduğu resmi doktrin haline geldi, yani papa Hristiyan inancına ait meselelerde konuşurken yanlış bir karar veremezdi. Diğer

tarafından Protestanlar, papalık otoritesini, ya da kendilerine göre, papalık diktatörlüğünü reddederler ve doktrin meselelerinin bilgilî insanların tartışması gerektiğini ancak sonunda kişiler ve kiliseler tarafından karara varılmasına inanırlar. Nihai olarak, önemli olan ilişki, tek müminin Tanrı'yla olan ilişkisidir.

İslam Teslis ve geri dönüş gibi teorik kavgaların çoğundan uzaktır çünkü Allah'ın tekliği en önemli ve tartışılmaz husustur. Aynı zamanda Müslümanlar kendilerini şirki (çok tanrıcılığı) reddedenler olarak tanımlarlar. Yine de teorik teolojinin yanlış inanç veya sapkınlık sahasına girdiği iki saha mevcuttur.

Bunlardan ilki Kur'an'ın mahiyetine dairdir. Bütün Müslümanlar Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunda hemfikirler; fakat çoğu Hristiyan, katiyen tamamı değil, İncil'in ilahî kelâmın yanında belirgin bir şekilde insanoğlu tarafından eklenmiş kısımlar, meseller gibi şeyleri içerdiğine inanır. Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu kabul etmezseniz, Müslüman olamazsınız. Sünniler ile Şii'leri ayıran mesele Kur'an'ın Allah'la birlikte ezelden beri mi var olduğu yoksa onun insanlık tarihinin belirli bir anında Allah tarafından yaratılıp Hz. Muhammed'e vahyedilmiş mi olduğudur.

Müslümanları bölen ikinci teorik mesele antropomorfizm, yani Tanrı'nın, daha büyük ve daha iyi bir insan (erkek) gibi olduğuna dair inançtı. Şöyle ki O'nun kolları ayakları var, kelimenin tam anlamıyla bir tahtta oturuyor ve bizim yaptığımız gibi ağızından kelimeler söylüyordu. Hiç kimse antropomorfist olduğunu iddia etmedi ancak bu gerçek inananlardan farklı düşünen Müslümanları hedef alabilecek bir suçlamaydı. Nitekim bu suçlama Mağrib'deki Muvahhidler tarafından düşmanları olan Murâbitların görüşlerini gözden düşürmek için kullanılmıştı.

Bunlar zamanında önemli olmasına rağmen, kapsam ve süreyle kısıtlı kalmış tartışmalardı. Ümmetî bölmüş ve hâlâ bölmekte olan mesele Müslüman toplumunun otoritesi meselesidir. Dolayısıyla bu mesele, Hristiyanlar arasında aynı derecede bölücü olduğunu kanıtlamış olan papalığın üstünlüğüne dair tartışmalarını anımsatır.

Arapça şîa kelimesi aslında “bir destekçileri grubu” bağlamında “bir fırka” demektir. Bundan, böyle bir fırkanın tek mensubu anlamında Arapça Şii kelimesi türemiştir ve kullanacağım Şii kelimesi buradan gelmektedir. Erken dönem İslam siyaset dilinde birçok şîalar vardı: örneğin Hz. Osman şîası veya Abbasiler şîası gibi. Ancak onuncu yüzyılda kavram genel olarak Hz. Ali'nin yahut Ehl-i Beyt'in grubu için kullanılır oldu.

Bütün Şii'lerin katıldığı temel fikir Ehl-i Beyt'in Müslüman toplumu içerisinde özel bir konuma sahip olduğudur. Bu ifadenin kendisi ne tartışmalı ne de bölücüydü. Çoğu Sünnî Müslüman da, en azından modern öncesi dönemde, Ehl-i Beyt mensuplarının saygı görmesi ve mümkünse maaş ve diğer hediyeler verilmesi gerektiğini kabul eder. Şii'leri ayıran şey, sadece Ehl-i Beyt'in Müslüman toplumu-

nu halife veya imam olarak yönetmek ve şeriat meseleleri hakkında karar vermek için Allah vergisi bir hakları olduğuna inanmalarıydı.

Bu inanç kabul edildiği takdirde birçok soruyu doğurmaktaydı. Ehl-i Bey'te tam olarak kim mensuptu? Şüphesiz bunun içerisinde Hz. Muhammed'in soyundan, kızı Hz. Fâtıma ve damadı Hz. Ali b. Ebî Tâlib ve iki oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin üzerinden gelenler bulunuyordu. Fakat Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in veya Hz. Muhammed'in amcası Hz. Abbas'ın soyundan gelenler (Abbasiler bu soydan gelmektedir) dahil edilebilir miydi? Bu durumda, daha sonra bu nesebe eklenecekler meselesi vardı. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in bütün torunları bu topluluğa münasip miydi? Öyleyse, yüzyıllar geçtikçe, düzgün bir seçim yapabilmek için çok fazla sayıda potansiyel aday ortaya çıkacaktı. Fakat ya bu ailenin münasip üyeleri belirlenecekse, bunu kim nasıl yapmalıdır? Peki, bir imamın birçok oğlu olduğunda mecburi olarak en büyük olan mı seçilmeye layık olmalıydı? Peki ya muhtemel vâris, Allah muhafaza sapkın ve gayri İslami şekilde davranıyorsa ne olacak? Öyleyse bu, onun makamından alınıp yerine aday olarak daha uygun birinin getirilmesi gerektiği ya da Allah'ın kararının insanlarca anlaşılmaz olduğu ve görünürde ne olursa olsun tâbi olunması anlamına mı gelecekti?

Sonrasında bu Allah vergisi otoritenin ne anlama geldiği meselesi vardı. Görünüşe göre bütün Şiiler, bu otoritenin, imamın Kur'an'daki belirsiz ve tartışmalı kısımları yorumlayabilmesi gerektiği ve bunu yapacak bilginin hadis âlimlerinde değil kendisinde olduğu anlamına geldiğine inanır. Şiilerin şeriatı ulema ya da toplumun ortak fikrinde değil, imam tarafından kararlaştırılır. Bazıları tartışmayı daha da öteye götürmüş ve imamın, üstün hakimliği sebebiyle şeriatı değiştirebileceği, hatta feshedebileceğini söylemişlerdir.

Bütün bu meseleler ciddi ve zordu. Cevapları ümmetin liderliği için önemli ipuçları taşımaktaydı. Bu sebeple çok geniş bir literatürün doğmasına imkan vermeleri şaşırtıcı değildir. Bu eserlerden bazıları sapıklık edebiyatı [*heresiography*], yani mevcut bütün farklı fırkaların kayıtlarına dönüştü. Bu fırkaların sayısı yetmiş üç taneydi, her biri gerçek veya hayali kurucusuyla anılagelmiş ve her biri çeşitli sorulara belirli cevapları müdafaa etmiştir. Bunlardan bazıları çok büyük gruplardı, diğerleriye kendi ilginç fikrini öne süren kişiden birkaç kişi daha fazlasını barındırıyordu.

Bu tarz grupların yaygınlaşması sürekli artan kaosa ve hatta anlamsızlığa dair fikir verebilir fakat bunların çoğu Allah yolundaki hükümdar fikrinin çıkardığı büyük sorulara verilen cevapları temsil etmektedir. Bu karmaşık gelişmeleri anlamak için, bunları Müslüman çevrenin zor fakat çok temel inanç ve otorite meselelerine anlamlı cevaplar bulmaya çalışan takvalı, dürüst ve zeki adamların çıkardığını düşünmeliyiz.

Şiiler arasında bu kadar farklı grubun ortaya çıkışında başka, daha olağan etkenler de mevcuttu. O zamanlar, Şiiliğe uymak sosyal gerilimlerin bir sonucuydu. Zikredildiği üzere, İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Ali ve onun soyundan gelenlere Irak'ta duyulan ilginin çoğu, dışta tutulan, ikinci sınıf vatandaş olarak konumlarından nefret eden kimselere ait gibidir. Bölgesel farklılıklar da mevcuttu. İşaret edildiği üzere, çok erken dönemden itibaren Alî hanesine bağlanma, Iraklıların Suriyelilerin hâkimiyetine karşı düşmanlıkları ile beraber gitmiştir, hatta bunun bir parçasıdır. Sonraki yüzyıllarda Müslüman dünyasının uç noktalarında Şii yönetimlere rastlıyoruz: örneğin Kuzey İran dağlarında veya Yemen'de. Buralarda Şiilik yerel duyarlılığın bir göstergesi olarak ortaya çıkmıştır. Modern İran'ın resmi Şiiliği İran milli kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Şiiğin bölündüğü çok farklı kollar arasında üç temel mezhep ortaya çıkmıştır. İlki, bugün sayıları fazla olan ve modern Irak ve İran'ın Şiiliğini oluşturan İmamiye veya On İkici Şiilik'tir; ikincisi uzun ve ilginç bir tarihleri olan ve bugün kuzey Yemen'de gerçekten etkin olan Zeydilerdir; üçüncüsü ise Mısırlı Fatımi hilafetinin (969-1171) kurduğu, bugün dünya çapında bir diasporayla temsil edilen ve çoğunun Ağa Han'ın liderliğini kabul ettiği grup olan İsmaililerdir.

İmamiye veya On İkici Şiilik

İmamiye veya On İkici (isnâ aşerî) Şiilik, Hz. Hüseyin üzerinden Hz. Ali'nin soyuna mensup on iki imam kabul etmesiyle tanımlanır. Hz. Ali'nin kendisinden sonra bu imamların hiçbirisi halife olmamış veya herhangi bir siyasi iktidar elde etmemişlerdir. Ancak destekçileri kendilerinde bu iktidarın olması gerektiğini düşünmüştür. Hz. Hüseyin'in 680'de Emevilerden iktidarı ele geçirme çabasının başarısız olması ve kendisi Kerbela'da vefat ettikten sonra oğlu Ali (ö. 712), ki On İkiciler'in sonraki nesilleri tarafından Zeynel Abidin (Kulların/Müminlerin Süsü) olarak bilinir, bir emeklilik hayatına çekilmiş gibidir. Bu ilk imamların biyografileri devamlılık iması vermesi için sonradan oynanmış olsa da bu ikinci Ali'nin gününün siyasetinde rol aldığına veya dini meselelerde bir otorite olarak saygı gördüğüne dair bir kanıt yoktur. Aynısı oğlu Muhammed el-Bâkır (ö. yaklaşık 735) için de büyük oranda geçerlidir. Irak'ta Şii isyanları vardı ki en önemlisi 740'ta Kûfe'de Zeyd b. Ali tarafından çıkartılan isyandı ancak On İkici imamlar silsilesi bunlarda rol oynamamıştır. Abbasi devrimi sırasında Kûfe'deki Abbasi hareketinin örgütleyicisi, Ebû Seleme'nin o zamanki imam, Cafer Sâdık'ın (ö. 765) ilgisini, ona hilafeti sunarak çekmeye çalıştığı fakat Cafer'in, akıllıca davranarak olaya dahil olmayı reddettiğine dair raporlar mevcuttur. Zaten Ebû Seleme de bu girişiminin bedelini canıyla ödemiştir.

Buna rağmen, On İkinci imamın ilki olan Cafer ailede bulunan bir isimden çok daha fazlası olarak durmaktadır. Konumu, sonraki Şii yazarlar tarafından belirgin şekilde geliştirilmiş muhtemelen de abartılmıştır. Fakat hukuki emirlerin dağıtıcısı olarak anıldığı ve sadece âlim olduğu için değil daha önemlisi, doğrudan Hz. Ali ve Hz. Muhammed'in soyundan geldiği için bu emirlere saygı gösteren destekçi çektiği söylenir. Cafer Ehl-i Beyt'in manevi otoritesine isyan etmeden inanılabileceğini göstermiştir. Yani, Şii imamı ruhani lider olarak kabul etmek mecburen Abbasi hilafetine şiddetle karşı çıkmak anlamına gelmez, gizli bir inanç olarak kalabilir. Onun zamanı sırasında Şiilerin göze çarpan *takiye* ilkesi gelişmiştir. Takiye tamamen caiz sayılmıştır ve eğer birinin dini inancını açıkça belirtmesi o kişinin hayatını riske sokuyorsa bu suçlanacak bir şey değildir. Diğer bir ifadeyle, birisi Müslümanların meşru lideri ve ideal bir dünyanın olması gereken halifesi olarak Şii imamı kabul etmesi, mevcut otoritelere karşı ayaklanması veya şiddet faaliyetlerinde bulunmasını mecburi kıldığı anlamına gelmez.

Birçoğu Cafer'e ilahi ilhamı almış bir imam ve bilgili bir otorite olarak bakıyordu. Muhtemelen kendisi de kendisini böyle görüyordu. Ancak, Arap geleneğinde *gulât* ("aşırıclar" olarak yaklaşık anlam verilebilir) olarak bilinen bazıları, Cafer ve diğer imamlar ile birlikte, oldukça beklenmedik şekilde, Abbasi halifesi Mansûr'un kurtarıcı ve mesih olduklarına inanıyorlardı. Bunların fikirleri yanlış olamazdı ve hayatları günahsızdı. İlmi ile mesihanik taraflar bazı açılardan zıt gibi gözükse de imam imajı bileşiminde sonradan bir araya gelmişlerdir.

Cafer'in oğlu ve umumiyetle kabul görmüş vârisi Musa el-Kâzım idaresinde On İkinci Şiilik siyasal bir hareket olarak örgütlenmeye başladı. Musa'nın, onun için çalışan ve destekçilerinden, kendi adına siyasal bir iktidarın hazırlıkları için para toplayan adamları vardı. Bağdat'ta, Kazımeyn'deki büyük Şii türbesinde adı yaşatılan iki imamdandır. Bu da hatırasının yaşadığını gösterir. Ardından Ali er-Rıza (son iki şah olmak üzere, İranlı erkekler için çok yaygın olan Reza ismi, Rıza'nın Farsça biçimidir) olarak bilinen oğlu gelmiştir. Ali Abbasi halifesi Me'mûn tarafından Ehl-i Beyt'in farklı kollarını yeniden birleştirmek ve Irak'ta çok ihtiyaç duyduğu siyasal desteği çekebilmek için onu, kısa bir dönem, vârisi olarak gösterildiğinde siyasal iktidara yaklaşan On İki İmam'dan biriydi. Ancak Ali halife olamadan vefat etti. Bazıları siyasal olarak uygunluğunu kaybedince zehirlendiğini söylemiştir. Kuzeydoğu İran'da yer alan Meşhed'deki mezarı ve türbesi Şii hac mekânları arasında en büyüğü ve en gösterişlisidir.

Onun ardından bir erkek çocuk gelmiş ve ondan sonraki imamlar az ya da çok Abbasi yetkililerinin ev hapsinde tutulmuştur. Genel olarak sonuncu olarak kabul edilen imam 874'te vefat ettiğinde küçük oğlu –eğer hakikaten varsa– yok

olmuştur. Destekçileri onun saklandığını söyler: Arapça *gayb* kelimesi bir şekilde “örtülme” olarak çevrilebilir.

On İkinci Şii'lere göre bu imamın gayba karışması dünyada bir imamın bulunduğu anlamına gelmekteydi, hâlâ da gelmektedir. Elbette bir imam olmalıydı, yoksa İslam imkânsız olurdu, ancak bu imam gizlidir. Onunla doğrudan iletişim kurmak veya onun bir meseleye hüküm vermesi imkânsızdır. Bunun yerine, kararlar âlim kişiler tarafından, Hz. Ali ve bilinen imamlardan gelen hükümlere göre verilmelidir. Bu, On İkinci Şii'lik âlimler çok büyük bir yetki verir. En önemlileri, on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren ayetullah (Allah'ın alametleri/ayetleri) olarak bilinenlerdir. Ayetullahların makamları, Sünni âlimlerdeki gibi, sadece bilgilerine değil aynı zamanda “saklı imam”ın temsilcileri olarak konumlarına dayanıyordu. Buna bağlı olarak “saklı imam”ın varlığı çağdaş bir halifeye mahal bırakmaz: Tabir caizse boşluk yoktur. Dolayısıyla On İkinci ve diğer Şii'ler hiçbir zaman hilafete dair bugünkü hak taleplerini kabul etmez. Onuncu yüzyılın sonları ve on birinci yüzyılın başlarında Irak'ı yöneten On İkinci Büveyhiler Ehl-i Beyt'ten bir halife atamamışlardır. İran'ın güçlü ve ihtişam sahibi Safevi yöneticileri kadim İran'ın şah unvanını alabildiler fakat kendilerini halife olarak ilan etmediler.

Zeydiler

Zeydiler bahsettiğimiz bu sessiz geleneğe açıkça zıtlık teşkil eder. Zeydi inancının arkasında, dokuzuncu ve onuncu yüzyılda belirginleşen temel fikir, mutlaka Hz. Ali ve Hz. Fâtıma soyundan olacak olan halifenin Ehl-i Beyt'in haklarını reddeden zalim Müslüman yönetimine karşı silaha sarılarak kendisini belli etmesi gerektiğidir. Ailedeki birçok erkekten herhangi biri kendisini öne sürmeli ve hayatını bu rolü üstlenmek için riske atmalıdır. Sonraki dönem Zeydilikte, uygulamada başlangıçtaki kılavuz ilke olmamasına rağmen, liderlik bazı aileler içerisinde vareset sistemine dönmüştür.

Siyasi faaliyet açısından ilk dönem Zeydiler On İkicilerden çok daha radikal-lerdi. Diğer açılardan Sünni ana akıma daha yakındır. On İkiciler Rafizilerdi; yani ilk üç halifenin, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın haklarını reddediyor ve Hz. Ali'nin hakkı olan hilafeti zorla ele geçirdiklerine inanıyorlardı. Diğer taraftan, hepsi olmasa da bazı Zeydiler ilk iki halifenin meşruluğunu (Hz. Ali'den daha düşük derecede oldukları halde) kabul edip, sadece Hz. Osman ile işlerin yanlış gitmeye başladığına inanma eğilimindedir. Emeviler ve Abbasiler hiç şüphesiz, bütünüyle gayrimeşruydular ve gerçek Zeydiler tarafından bunlara şiddetle karşı çıkılmalıydı. Evinde oturup birkaç huzur dolu takipçisine irfan dağıtan bir imam herkesin imamı olamaz ve hiç kimsenin işine yaramazdı.

Alî nesebi ve cesaretin haricinde, Zeydi imam için gerekli olan diğer nitelik ilimdi. Zeydiler imamın Hz. Muhammed'den gelen soyu dolayısıyla bu ilmin sıradan insanların ilminden farklılaşp farklılaşmayacağını, bunun diğer insanların ilminden daha iyi olup olmayacağını tartışmışlardır. Nitekim imam şariat meselelerine karar veren bir konumdaydı ve tam nitelikli bir Zeydi halifesi ona danışmanlık yapacak ulemaya gerek duymayacaktı.

Zeydilik on iki imamın dördüncüsünün küçük oğlu olan Zeyd b. Ali'den ismini alır. Ağabeyi Muhammed el-Bâkır evde durduğu ve sonradan On İkcilerin gerçek imamı olarak kabul edildiği halde Zeyd 740'ta Kûfe'de Emevilere karşı bir isyana öncülük etmiştir. Birçok Alî isyanı gibi bu da pratikte bütünüyle bir başarısızlıktı. Kûfeliler kitle olarak Emevi yönetimine karşı ayaklanmadı ve Zeyd'in önü kısa sürede valinin gönderdiği birlikler tarafından kesildi ve katledildi. Fakat isyan Şii geleneğindeki ilk dönem siyasi söylemin bir kısmını üretti. Zeyd Ehl-i Bey'ten olduğu için hilafetinin kabul edilmesini istemişti, ancak uygulamalı bir program da belirlemişti. Halife olarak Kûfelilerin hakkı olan maaşları ve ödenekleri düzenleyecekti. Bu haklar atası Hz. Ali tarafından garanti edilmişti ve etkin bir şekilde Emeviler tarafından çalınmıştı. Kayda alınmış olan konuşmaları, Zeydilerin yanlışların düzelticileri, malından edilmişlerin müdafisi olarak görüşlerinde rol oynar.

Zeyd'in ölümü fikirlerinin son bulduğu anlamına gelmez. Oğlu İsa, babasının yerini aldı ve Kûfe'de küçük, gizli bir mümin takımına liderlik yaptı. Emeviler ve sonradan Abbasi inzibatları tarafından sürekli rahatsız edildiler ancak yine de devrim ateşini canlı tutup ilk dönem İslam dönemindeki ilk Şii isyanlarının en muhteşemine desteğin çekirdeğini biçimlendirdiler. "Saf Ruh" (*en-Nefsü'z-Zekiye*) olarak bilinen Muhammed b. Abdullah, on iki imam gibi Hz. Hüseyin'in değil, onun ağabeyi Hz. Hasan'ın soyundan geliyordu. Büyük dedesi Hz. Muhammed'in ismi ile isimlendirilmişti ve Peygamber şehri Medine'de yaşamıştır. Abbasi hilafeti kurulduktan hemen sonra isyan için hazırlıklara başladı. Planı İslam toplumunu, tıpkı Hz. Muhammed ve ilk Müslümanların zamanındaki gibi düzgün hale getirmektir. İslam gücünün ve nüfusunun ana merkezlerinden uzak, Mısır'dan ithal edilen yiyeceğe bağımlı Medine böylesi bir plana başlamak için en uygunsuz yerdi. Ancak mesele bu değildi: Buranın Peygamber şehri olması ve şehri önceden İslam'ın düşmanlarına karşı savunulmuş olması çok daha önemliydi. Bu, cesaretle izlenen, hitabetle savunulan çok takvalı ve romantik bir görüştü.

Bu plan hakkında çok şey biliyoruz çünkü isyanın başarısızlığından sonra Ömer b. Şebbe tarafından çok geniş bir anlatı bir araya getirildi. Bu anlatı sadece Şii kaynaklarında değil aynı zamanda aslına sâdık kalarak Sünni Taberî'nin büyük *Tarih*'nde muhafaza edilmiştir. Bu, Nefsü'z-Zekiye Kutsal Şehirde kendini duyurduğu sırada, sürekli Hz. Muhammed'den örnek getirilip rakibi isyancı

Abbasi halifesi Mansûr'la ilişkilendirilen destani bir kayıttır. Anlatıda iki taraf da Müslüman toplumunu yönetme hakkını savunur. Sonunda, kesin olduğu üzere, güç üstün gelir. Halifenin kuzeninin liderliğinde ufak bir profesyonel ordu şehre saldırdı. Muhammed tıpkı Hz. Muhammed'in yaptığı gibi, düşmanı durdurmak için hendek kazarak şehri savundu, fakat bir faydası olmadı ve Muhammed cesurca savaşıırken katledildi.

Bu ve daha sonraki Alî askeri isyanlarının mağlubiyeti sonrasında, isyan destekçisi birçok kimse kaçınılmaz cezalardan sakınmak için kaçmayı tercih etti. Bu kaçaklardan ikisi, Ehl-i Beyt ile nüfuz ve nüfus merkezlerinden uzaktaki bölgelerde bulunan Müslüman grupları arasında bir bağ kurarak İslam dünyasının dini coğrafyası üzerinde kalıcı bir etkiye sahip oldu.

Bunlardan biri günümüz Fas bölgesidir. Burası 700 dolaylarında Müslümanlar tarafından sözde fethedilmişti fakat Müslüman nüfus ve hükümet Endülü's'teki Cebelitarık Körfezi boyunca yoğunlaşmıştı. Yerli Berberiler İslam'ın gelişinden pek etkilenmemişlerdi. İdris b. Abdullah, Abbasi otoritesinin uzun kolundan kaçacağını umarak bu dünyaya kaçmıştı. Berberi kabileleri içinden destekçi çekip kutsal bir adam ve Hz. Muhammed'in soyundan gelen biri olarak itibarını sağlayabilirdi ancak Abbasilerin cezasından kendini kurtaramadı. Söylenene göre halifenin gönderdiği zehirli bir kürdanın etkisiyle ölmüştü. Onun soyundan geldikleri bilinen İdrisiler hiçbir zaman kalıcı, istikrar sahibi bir devlet kuramadılar ancak bölgede bugün hâlâ gücü olan bir yönetimin modelini kurdular. Hz. Muhammed'den İdris'e geçen bu model (halihazırdaki Fas kralının iddia ettiği üzere) biricik siyasi bir itibar sağlamaktadır. Aynı zamanda, İdrisiler sıkı bir Şii görüşü savunmuyorlardı, yarı ilahi güçlere veya irfana sahip oldukları gibi bir iddiaları yoktu. Yine de, dini ve siyasi liderlikle birleştirilmiş bir hilafet fikri mevcuttu ve hâlâ Mağrib'in siyasi söyleminde önemli bir yer işgal etmeye devam etmektedir.

Zeydi inançları aynı zamanda Hazar Denizi'nin güney ucundaki dağlık bölgelere de yayılmıştır: Çok açık olduğu üzere, dağlar tabiri caizse merkezi İslam dünyasının geniş ovalarından ve büyük şehirlerinden dışarı sürülmüş fikirler için sığınak sağlıyordu. Sekiz yüzyıl boyunca bu bölge, Hem Zeydi hem İsmaili çeşitli Şii toplulukların vatanı oldu. Zeydiler, Safevilerin İmamiye Şiiliği tarafından yutuldukları on altıncı yüzyıla kadar bağımsız bir grup olarak kaldılar ve sonrasında da tarihten silindiler.

Daha uzun varlık gösterenler Yemen'deki Zeydi imametleriydi. Dokuzuncu yüzyılın sonlarında kurulan Zeydi imameti işgallerde –on ikinci yüzyılda Eyyubiler, on altıncı yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın sonunda olmak üzere iki kere de Osmanlılar tarafından– varlığını sürdürmüş ve son imamın darbeyle tahttan indirildiği 1962'ye kadar gücü elinde tutmaya devam etmiştir. Zeydilerin

kaleleri Yemen'in kuzey dağlarında, Sada şehri etrafındaydı. Kadim başkent Sana' ve güneyi zapt etmeleri her zaman zayıf olmuştur. Kuzeydeki bu bölgede yer alan ve bugün Yemen'de iktidar için mücadele eden Husiler Zeydidir. Zeydilerin hep yaptığı gibi, birinin inisiyatifi ele almaya karar vererek kendi hilafetlerini diriltmesinin sadece zaman meselesi olduğu kesindir.

Zeydi imametleri belirgin şekilde bir Yemen olgusu olarak kalmıştı. İmamlar bir bakıma, kabile yapısının dışındadır. İşgalcilere karşı Yemenlilerin aracıları, yol göstericileri, âlimleri ve liderleri olarak hizmet verirler ancak hiçbir zaman düzen ve günlük hayatın diğer yönleri üzerinde mutlak kontrole sahip yöneticiler olmamışlardır: Bunlar kabilelere ve kabile şeflerine bırakılmıştır. Bu, yüzyıllardır Yemen'de işlemiş bir hâkimiyet modelidir ancak dünyanın diğer kısımlarına ihraç edilememiştir.

İlk İsmaililer

İnceleyeceğimiz ana Şii grupların sonuncusu İsmaililerdir. Bunların önemi kısmen İsmaili inancının çeşitli tezahürleri (Karmatiler, Fatımiler, Haşhaşiler), geniş coğrafyaya yayılışları (Tunus'tan Tacikistan'a, sonradan Hindistan'a) ve uzun süre varlık göstermeleridir (İsmaililer dokuzuncu yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış ve bugün Müslüman toplumunun çok etkin bir kısmı olarak varlığını sürdürmektedir).

Bize göre, İsmaililerin en belirgin özellikleri en önemli Şii hilafetini ortaya koymalarıdır. Onlarla birlikte, bir halifenin Allah tarafından Ehl-i Bey'ten seçilmesinin getirdiği, hiçbir yerde görmediğimiz, avantaj ve sorunlarını görebiliriz. İmamiler Ehl-i Beyt adına bütün Müslüman dünyası üzerinde bir hilafet kurmak istiyorlardı ancak girişimleri boşa çıktı. Zeydiler etkili yöneticiler getirdi, erken modern dönemdeki Yemen imamları gibi bazıları halife unvanını taşıdı fakat nüfuzları her zaman Müslüman dünyasının yoksul sınır bölgelerinde kısıtlı kaldı. İsmaililerle birlikte bu farklılaştı: Fatımi halifeleri Mısır ve Suriye'nin büyük çoğunluğunda yönetime geldi. Otoriteleri kısa bir dönem Bağdat'ta kabul gördü ve Fatımi misyoner ve daileri Afganistan'a kadar faaliyet gösterdi. Sormamız gereken temel soru şudur: Bu Şii hilafeti, Sünni muadillerinden ne boyutta ve hangi açılardan özü ve amacı bakımından farklıydı? Bu tamamen farklı bir model miydi, yoksa temelde aynı olmakla birlikte farklı bir biçime mi sahipti?

İsmaili hareketin kökleri dokuzuncu yüzyılın başlarında Irak'ın İmami Şii ortamında bulunmaktadır. İsmaili anlatısı, bu mezhebin imam Cafer es-Sâdık'tan (ö. 765) sonra kimin geleceğine dair bir tartışmadan ve büyük oğlunun halefi olmamasının sebeplerinden doğduğu yönündedir. Tartışmanın kökleri belirsiz-

dir. Ya İsmail babasından önce öldü ya da uygun olmadığı düşünülüp makamından alındı. Her durumda da İsmail imam olmadı ancak söylenene göre ardından Muhammed adında yedinci ve son imam olan (dolayısıyla İsmailileri önceden zikrettiğimiz On İkicilerden ayırmak için onlara bazen Yediciler denir) oğlunu bıraktı.

Veraset kavgası imamete dair Şii görüşlerin temeline kadar gider. Bazıları için sebep ne olursa olsun İsmail'in başa geçememesindeki başarısızlığı iddiasının geçersiz olması anlamına geliyordu. Ancak diğerleri için o Allah'ın atadığı kişiydi. Eğer ahlaki açıdan düşük görüldüyse bu insanların Allah'ın amacını anlamamalarındandır; eğer babasından önce ölmüşse bu da aynı şekilde Allah'ın iradesidir ve oğlu kendisinden sonra gelmelidir.

Öyle bile olsa, hiç kimse bir yüzyıl sonrasında, güney Irak köylerindeki insanlar İsmail'in soyundan gelenlerin Ehl-i Beyt'in gerçek vârisleri olduğunu iddia etmeye başlayana kadar ne İsmail'i ne de farz edilen vârisini duymamıştır. Bu tabii ki on ikinci imamın gayba karışmasından sonraydı ve peşinden gidilecek gerçek ve hazır bir lider isteyen Şiiler tarafından buna verilen bir cevap olabilirdi. 900'den az önce, o zamanlar Suriye'nin küçük Selemiye şehrinde yaşayan Ubeydullah isminde birisi kendisinin İsmail'in soyundan geldiğini ve insanların ona yaşayan imam olarak biat etmeleri gerektiğini ilan etmeye başladı. Bütün İsmaililer bunu kabul etmedi ve bunlardan bir grup, saklanmış olan gerçek imamın, Muhammed b. İsmail'in dönüşünü beklemeleri gerektiğini ileri sürdü. Bunlar Karmatiler (ya da Batı kaynaklarında geçtiği haliyle *Carmathian*) olarak bilinir ve doğu Arabistan'da devrimci bir devlet kurmuşlardır; hac kervanlarını yağmalyorlar ve ileride göreceğimiz üzere Kabe'den Hacerü'l-Esved'i çalmışlardı. Ancak kendilerine ne bir halife bulabilmişler ne Ubeydullah yine de liderliğini iddia etmeyi sürdürdü ancak Suriye bir isyan çıkarmak için uygun bir üs değildi. Çöl Bedevileri kendi bildiklerini okuyordu, Bağdat ve Mısır'daki yerleşik hükümetler herhangi bir şehri almalarını engelleyebilecek kadar güçlüydü. Ubeydullah, Müslüman dünyasının uzak bölgelerinden destek toplamanın imkanlarını araştırmak için adamlarını göndermeye başladı. Yemen ve İfrikiye (bugünkü Tunus) seçtiği yerlerdi.

Adamı, Ebû Abdullah eş-Şii 893'te Tunus'a vardı ve sadece Arap Müslüman nüfusun merkezleri olan Keyrevan ve Tunus gibi şehirlerde değil, aynı zamanda bugün Batı Cezayir'de olan Kabile dağlarında vaaz etmeye başladı. Genel olarak Keyrevan'daki Aglebi hanedanının yönetiminden nefret eden Kutâme kabilesindeki Berberiler arasında hazır bir dinleyici kitlesi buldu. Kutâme Berberileri 969'da Mısır'ın fethedilmesine kadar, tıpkı Horasanlıların Abbasilerin askeri omurgası olması gibi Fatımi hilafetinin askeri omurgası olacaktı. Baştaki başarısından hemen sonra Ebû Abdullah'a Ubeydullah da katıldı ve 909'da Keyravan'ın eski başkentini fethedip bir hilafetin kuruluşunu duyurdular.

Fatımi Hilafeti

Müslüman dünyasında ilk defa, Eyl-i Beyt'ten birinin liderlik ettiği Şii bir hilafet güçlü şekilde kurulabilmişti. Bu çok önemli bir olaydı ancak aynı zamanda daha önce cevapsız bırakılmış olan birçok soruyla karşılaşılacağı anlamına geliyordu. Bu yeni hilafet daha önceki Müslüman devletlerinden tamamen farklı bir kurum mu, yoksa, tabir caizse farklı bir yönetime sahip eski tip bir devlet mi olacaktı? Allah'ın yol gösterdiği, yanılmaz bir imamdandır, böyle birisi sadece hayallerde yaşarken bahsetmek güzeldi fakat ya gerçek iktidara ulaşmış gerçek bir insanoglunda bu nasıl olurdu? Düzeni sürdürmek ve gönülsüz mükelleflerden vergi toplamak gibi sıradan meselelerle karşılaşıldığında hayal kırıklığı hissi olmayacak mıydı? Arapça terminolojide bu *dava*'dan *devlet*'e geçiş, yani mucizeler devrinden hükümetin soğuk gerçekliklerine hayret etmektir.

Ubeydullah hemen kararlılıkla otoritesini kurmaya girişti. Kutâme kabilesini Fatımiler için seferber etmekte vaazları çok işe yarayan daisi Ebû Abdullah idam edildi, tıpkı Abbasi halifesi Mansûr'un Ebû Müslim'i idam etmesi gibi. Sadece kendisi tek otorite odağı olmalıydı.

Yeni halife Mehdî gibi mesihanik bir unvan almış, Ehl-i Beyt'in gerçek lideri olduğunu iddia etmişti. O ve soyundan gelenler kendilerini Fatımiler olarak tanıtıyor, diğerleri de onları böyle biliyorlardı. Böylece Hz. Fâtıma'nın, yani Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini vurguluyorlardı. Böylelikle Abbasilerin hiçbir zaman hak iddia edemeyecekleri bir silsilenin halefi oluyorlardı. Mehdî yerel bir liderden çok daha fazlasıydı: Fatımiler gerçek halife, bütün İslam dünyasının hükümdarı olma iddiasındaydılar. Fakat hiç kimse ikna olmamıştı. Silsileleri Sünniler ve diğer muhalifler tarafından dahi genel olarak kabul gören On İkinci imamların aksine, Fatımilerin silsilesinde bazı makul boşluklar vardı. Ubeydullah, kendisi gözükmeden, yüz sene öncesinde ölmüş olması gereken Muhammed b. İsmail'le tam olarak nasıl akraba olabilirdi ve arada kimler vardı? Bu zayıflık Fatımileri düşmanlarından gelen saldırılara karşı savunmasız kıldı. Bütün iktidar iddiaları Hz. Muhammed'in soyundan gelmelerine bağlıydı. Eğer bu yanlış veya şüpheliyse bütün girişim bir sahtekârlıktı.

İddialarını savunmak için Fatımilerin güce başvurmaları gerekecekti. Kutâme askerleri düzenli bir orduya dönüştürüldü ve maaş bağlandı, kendileriyle beraber dövüşmeleri için Rum ve Slav köle askerler alındı ve bir donanma oluşturuldu. Bunların hepsi, Emevi ve Abbasi hükümdarlarından bilinen, alışıl gelmiş bir Müslüman devletin yaptıkları şeylere benziyordu.

Mısır'ı işgal ederek günü yakalamak adına yapılan girişimler başarısızlıkla son buldu ve 920'den itibaren hilafet Tunus'un yerel yönetimi olarak gelişme-

ye başladı. Akdeniz kıyısına yeni bir başkent kuruldu ve Mehdiye adı verildi. Akdeniz'e ve doğudaki Mısır'a bakan müstahkem deniz limanının kalıntıları bugün de ziyaret edilebilir. Bağdat veya sonraki dönemin Kahire'siyle kıyaslandığında Mehdiye mütevazı bir boyutta inşa edilmiştir ancak hem adı hem de yeni camisinin içerisinde kılınan namazlar yeni bir hilafetin ilk başkenti olarak şehrin rolünü ilan ediyordu.

Fatımiler ile Şii olmayan tebaaları arasında düzenlemeler de bu tarihlerde yapılmıştır. Tunus'un, bilhassa kutsal Keyrevan şehrinin, çoğu Sünni kalmıştı ve Fatımiler bunları kendi İsmaili inançlarına döndürmeye çalışmadılar. Ancak yeni başkent İsmaili'ydi ve ordu veya yönetimde üst makamlara talip olanların halifenin Allah'ın kılavuzluğundaki Mehdî olduğunu kabul etmesi gerekiyordu. Uygulamada, bu başarılı bir uzlaşıydı. Fatımiler zorla mezhep dönüştürmekle uğraşmamışlardı. Sonuç olarak yönetimlerine çok az bir halk muhalefeti vardı. Düzeni sağladıkları, halkı dış saldırılardan korudukları, ticaretlerin para kazanmalarına izin verdikleri ve vergi toplamada çok saldırgan olmadıkları sürece dıştan herhangi bir muhalefet olmaksızın kabul görmüşlerdi. Yeni hanedanın halifeleri kısa sürede kısa süre içerisinde, siyasi güce eşlik eden karmaşık kararlar vermek ve anlaşmalar yapmak zorunda kaldılar; en yakın destekçileri dahi Fatımilerin iddia ettikleri gibi her zaman günahsız ve yanılmaz olup olmadıklarından şüphe etmiş olmalıdır ancak iyi yönetim çoğu insan için yeterlidir.

969'da Fatımi generali, aslen eski bir Rum kölesi olan Cevher, Mısır'ı ordu-suyla fethetti ve Fatımi hilafeti yerel bir garibeden bir dünya gücüne dönüştü. Fetih şiddetli ve vahşi bir askeri işgal şeklinde olmamıştı. Tahttan indirilen, Abbasiler sonrası gelmiş olan Akşitler (İhşidiler) yönetimi halk tarafından pek tutulmuyordu; Nil'in art arda taşması geniş çapta bir kıtlığa yol açmıştı ve Fatımi daileri bu sırada zemini çok güzel hazırlamıştı: Toplumun bütün kesimlerine Fatımilerin gelişinin kendi yararlarına olacağının garantisini vermişlerdi. Sonuç itibarıyla fetih tamamen barışçıl olmasa da büyük çoğunluk tarafından etkin bir muhalefet görmedi. Cevher, muhtemelen çoğu Berberilerden oluşan 100.000 kişiden oluşan geniş ordusuyla yaklaştığında yönetimdeki önde gelen isimlerle ve Fustat (eski Kahire) başkadısıyla anlaşmalar yapıldı ve eski yönetimin askeri birlikleri kolaylıkla mağlup edildi. Temmuzda, ülkenin manevi hayatının kalbi olan, ulu Amr Camisi'nde kılınan namazda Abbasi halifesi Kâdir'in değil Fatımi halifesi Mu'izz'in adına hutbe okundu ve böylece Müslüman dünyasının büyük bir sahasında Ehl-i Beyt'in yönetimi muzafferane şekilde başlamıştı.

Cevher tarafından yapılan ilk ve en önemli icraat 970'te yeni saray şehri Kahire'nin (Arapça *Kahire* "Muzaffer" demektir) kurulmasıydı. Mısır'ın ilk Müslüman başkenti Fustat'tı ve şimdi Eski Kahire olarak anılıyordu. Fustat, böl-

genin asıl yerleşim nüvesini oluşturan eski Roma kalesinin duvarlarının hemen dışında yer alıyordu. Yeni Fatımi şehri açık alanlar ve bahçelerle Fustat'tan ayrılmıştı ve kendi duvarları ve kapılarıyla çevrili yeni bir bağımsız şehir oluşturmuştu. Her şeyi düşünülerek tasarlanmış ve inşası dikkatli astronomik gözlemlere göre başlamıştı. Merkezde, kuzey-güney boyunca uzanan ana caddenin iki tarafında yer alan iki geniş saray vardı. Saraylar uzun süre önce yok olmuş fakat cadde bugün bile hâlâ Beynül-Kasreyn (İki Saray Arası) olarak bilinir. İsmaili ibadetlerinin yapılması için tasarlanmış yeni bir cami inşa edildi ve bu hâlâ bugünkü Ezher Camisi'nin nüvesini oluşturur.

Burası, Allah'ın yeryüzündeki vekili, Onun Resulü'nün doğrudan torunu olan bir halife için muhteşem bir yerleşim yeri olan tam bir yönetim şehriydi. Mütevazı bir ikametgah değildi: Allah'ın lütfu, yöneticiye olan cömertliğiyle, ona bolca bahşedilen zenginlik ve görkem görmek isteyen herkese gösteriliyordu. Mansûr'un dairevi şehri Bağdat'la, merkezinde bir cami yerine saraylar bulunması haricinde, benzerlikler taşıyordu. Her yerde Fatımi olmayan hayat, nasılsa öyle devam ediyordu. Fustat ticari hayatın merkezi ve Hristiyan ve Yahudi toplulukların yurdu olarak kaldı. Fustat kadısı eski Amr Camisi'nde Sünni halka Sünni şeriata göre hüküm veriyordu. Fatımi hilafetinin bir ülkede iki sistemi yönettiği söylenebilirdi.

Bu ikili sistem Fatımilerin başarısının sebeplerinden biriydi. Eğer Berberi askerlerini eski şehre yerleştirmeye uğraşsalar, kaçınılmaz gerilimler, isyanlar ve sıkıntılar çıkacaktı. Kendi inandıklarını itaatsiz bir halka zorlamaya uğraşsalar Abbasilerin Kur'an'ın yaratılmışlık akidesini terk etmek zorunda kalması gibi bir direnişle karşılaşabilirlerdi.

Ezher Camisi bugün bütün İslam dünyasında Sünni âlimler için en önde gelen merkez olmasıyla ünlüdür fakat başlangıçta böyle değildi. Fatımi hilafeti birçok açıdan entelektüel bir tasarıydı. Devletin en başından itibaren, 909'da halifeler ve danışmanları rejim içi ideolojik bir temel sağlamaya çalıştılar. Hilafetin, kontrol ettikleri Mısır ve diğer bölgelerde meşruiyetini sağlamak için bu önemliydi fakat aynı zamanda ilk dönem Fatımi halifeleri bütün Müslüman dünya üzerinde otoritelerini artırmaya kararlı oldukları için de böyle davranıyorlardı. Mısır sadece bir başlangıç ve üstü. Doğuya, Irak ve İran'da, rastladıkları bütün hoşnutsuz Müslümanlara vaaz eden misyonerler olan dailerinden oluşan bir ağ kurmuşlardı. Bazı durumlarda bu dailer Kahire'den gönderiliyordu, bazen de vatanlarına dönüp kelimelerini yaymadan önce halifeyi bütün ihtişamıyla görmek için Kahire'ye gelmiş İsmaili inancına sahip adamlar oluyordu. Bu ağ, dailerin işlerini sürdürebilmesi için açık bir mesaja ve inanç sistemine ihtiyacı vardı. Kahire'de İsmaili ilkelere ve kanunu Meclisü'l-Hikme (Hikmet Meclisi) olarak bilinen, haftada iki gün,

perşembe ve cuma günleri resmi toplantılarda öğretilirdi. Ne Emevi ne de Abbasi halifeleri kendi halklarını böyle sistematik şekilde eğitmiyordu.

Bu ideolojinin bütün beyanı Kadı Numan (ö. 974) tarafından yazılmış olan *De'aimü'l-İslam* (İslam Sütunları) adlı eserden gelmektedir. Fatımilerin Mısır'ı fet-hinden önce kaleme alınmış olan eser, Vedad el-Kadî'nin ifadesiyle "İsmaili pozitif hukukunun açık, güzel derlenmiş bir dogmatik yorumdur".⁴⁸ İlk cilt, İsmaililere göre ibadetlerin (*ibadât*) yedi sütununu ele alır: imamlara teslimiyet, gönül temiz-liği, namaz, zekât, oruç, hac ve cihat. İkinci cilt daha çok alışveriş, yemin, yemek, evlilik, boşanma, hırsızlık, şehadet vb. pratik hukuki meselelere eğilir. Numan konusunu, her bölümü kısımlara ayırarak çok sistematik olarak ele alır; her kısma ait hukuki kararlarını ilgili Kur'an ayetlerini ve Hz. Muhammed'den, Hz. Ali b. Ebî Tâlib'den ve Hz. Ali sonrasında, yani İsmail'in babası Cafer es-Sâdık'tan itiba-ren gelen ilk beş imamdan gelen hadisleri aktarır.

Çoğu durumda pozitif hukuk Sünnilerin ve On İkinci Şiiilerin genel uygulamala-rında çok az farklıdır. İmamlara teslimiyet ve gönül temizliği İslam'ın diğer beş sütununa eklenmişti. Yine de, eseri benzer Sünni fıkıh kitaplarından ayıran orijinal fark, kullandığı kaynaklardır. Tabii ki Kur'an ve Şii doktrininin kabul ettiği hadis-ler temeldir. Bundan sonra Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamlara ait hadisler gelir. Bunların sözlerine itaat edilir. Aksine, Hz. Muhammed'in ashabından gelen hadisler, İmam Şâfi (ö. 820) veya İbn Hanbel (ö. 855) gibi büyük Sünni fakih-lerden alıntılar kullanılmaz. Hukuka karar veren Hz. Muhammed ve ailesidir, Müslüman toplum ve hukuk âlimleri değil.

Eserin ayırıcı ikinci özelliği, halife ve yönetimi tarafından tasdik edilip des-teklenen resmi bir kılavuz hüviyetine bürünmesidir. Bir bakıma hilafet kanunu haline gelmiştir. En güçlü ve en büyük Emevi ve Abbasi halifeleri, Abdülmelik veya Mansûr bile resmi bir kanunname ortaya koymaya kalkışmamışlardı. Halife, hukuku tasdik ediyordu ve verilmesi gereken zor kararlar halifeye bakıyordu. Eğer Abbasiler şeriatın kontrolünde ulemayla mücadelelerini kaybettilerse, Fatımiler belirgin şekilde kazanmışlardır.

Yeni hilafet daha siyasi yapıda sorunlarla yüzleşmişti. Fatîmi siyasetinin amacı bütün Müslüman dünyası üzerinde hakimiyet kurmak olarak kalmıştır fakat bu açıkça çok uzun soluklu bir tasarıydı. Daha önemli olan Suriye ve Filistin'in yöne-timi meselesiydi. İkisi de Fatımilerden önce Mısır'da hüküm sürmüş Tolunoğulları ve Akşitler tarafından az ya da çok etkili şekilde yönetiliyordu. Bu sebeple yeni halifelerin aynı şeyin peşine düşmeleri doğaldı. Ayrıca Suriye ve Filistin'le ilgilenil-mesinin başka sebepleri de vardı.

48 Bu eser hakkında muhteşem bir değerlendirme için bakınız: W. al-Qādî, "An Early Fâtimid Political Docu-ment", *CIS*, II, 88-112.

İlk sebep ekonomikti. Tabii ki Mısır gıda kaynaklarını için Nil taşkınlarına bağlıydı. Nil'in yüksekliği yıldan yıla değişiyordu ancak çoğu yıllar yeterli suyu ve halkı besleyecek tarım için gerekli alüvyonu sağlıyordu. Diğer yıllarda bu olmuyordu ve çiftçiler için başka su kaynağı da yoktu. İncil'de geçtiği üzere, firavunlar zamanında bu ciddi kıtlıklara yol açıyordu ve ne firavunlar ne de halifeler devletin bu konuda yapacağı hiçbir şey yoktu. Diğer taraftan Suriye'de tarım batı rüzgârlarının Akdeniz'den getirdiği yağmura bağlıydı. Elbette bu da çok değişkendi, iyi ve kötü yıllar oluyordu ancak sistem tamamen Mısır'daki durumdan farklıydı ve sadece çok talihsiz dönemlerde Mısır ve Suriye'deki hasat aynı zamanda başarısız oluyordu. Gıda güvenliği Fatımilerin Suriye'yi ya da en azından bir kısmını ele geçirmeye iten önemli bir saikti.

İkinci sebep Suriye'nin kontrolünün, Hz. Muhammed'in zamanından beri Müslüman devletlerin düşmanı olan Bizans'la Fatımilerin doğrudan iletişime geçmelerini sağlayacak olmasıydı. Bizans'a karşı yürütülen seferler sadece Abbasi halifelerinin ve birliklere bizzat liderlik eden kimselerin yer aldığı savaşlar oluyordu. Abbasi halifelerinin onuncu yüzyılın ilk yarısında sınır bölgelerindeki Müslümanları korumadaki başarısızlıkları kısmen kendilerinin liderliklerine yönelik güvenlerini yitirmiş olmalarındandı.

Sorun acil hale geliyordu. Onuncu yüzyılın ortasında kısmen Abbasi halifelerinin zayıflığı sebebiyle, Bizanslılar Müslüman bölgelere önemli baskınlar yapmaya başlamıştı. Sonuçta, Fatımilerin kendilerini Kahire'de halife yaptıkları 969 yılında kadim Hatay şehri (bugün Türkiye'de) ele geçirildi. Müslümanlar evlerinden çıkartıldı ve camiler ahıra dönüştürüldü. Geniş Müslüman dünyasında kendi hilafet itibarlarını tesis etmeye can atan Fatımiler için bu hem bir görev hem de bir fırsattı. Eğer Fatımi halifelerinin, herhangi bir Müslüman lider için en temel mecburiyet olan, Müslümanları kâfirlere karşı koruyacağı görülürse, Abbasiler açıkça başarısız olduğunda Fatımilerin itibarı için bu muazzam bir destek olacaktı.

Fatımiler aynı zamanda Abbasilerin haccın korunması ve liderliğini yapmakta bocalamalarında inisiyatifleri ellerine aldılar: hem Emevi hem de Abbasi halifeleri bu konuya özen göstermişlerdi. Gördüğümüz üzere, cihada öncülük etmekle birlikte haccın hamiliği meselesi halifelerin kendilerini ve aile üyelerini Müslüman toplumunun gerçek liderleri olarak gösterebilecekleri halka açık bir gösteri alanıydı. Abbasi halifeleri bu bakımdan görevlerini açıkça yerine getiremiyorlardı. Harun er-Reşîd'den sonra hiçbir Abbasi halifesi, hacca bizzat gitmemişti. Dokuzuncu yüzyılın sonlarından sonra uzun ve büyük oranda susuz Arabistan çöllerinden geçen yol üzerindeki hacılar Bedevilerin saldırılarına uğruyor, soyuluyor, esir olarak alınıyor ve kadınları köle olarak satılıyordu. Bu saldırılar sonucunda, Fatımilerle sık sık araları açılan Karmatiler tarafından Kabe'den Hacerü'l-Esved

çalınmıştır. Üssü hâlâ Tunus'ta bulunan Fatımi halifesi, taşın Mekke'ye geri dönmesi için görüşmeler yaptı ve böylelikle hac tekrar usulüne göre yapılabilirdi.

Şimdi Mısır'a hükmeden Fatımiler, Bedevilere saldırmamaları karşılığında mali destek vererek hacı koruyabilmişlerdi. "Resmi" hac şimdi Irak'tan değil, Mısır ve Suriye'den başlıyordu. Rota ya Hicaz'dan geçip ve Arabistan'ın batı sahili boyunca gidiyor ya da Nil'den başlayıp Kus'taki büyük kıvrıma buradan da hacıların Cer veya Cidde'ye gemilerle götürüldüğü Kızıldeniz limanlarına uzanıyordu. Bütün Müslüman dünyasından hacılar Fatımi halifesinin ihtişamına şahit oluyordu, onların sancakları altında seyahat ediyor ve kutsal şehirler Mekke ve Medine'deki minberlerde onun adını duyuyorlardı.

Fatımi halifelerinin yönetimi sırasında Mısır'da büyük bir zenginlik dönemi görüldü, öyle ki Müslüman dünyasının en zengin eyaleti olan Irak'ın yerini aldı. Hint Okyanusu'ndaki deniz ticareti, Basra Körfezi'nden Basra ve güney Irak'a değil, Kızıldeniz üzerinden Mısır'a geliyordu. Amalfi ve diğer limanlardan İtalyan tacirler Hint Okyanusu bölgesinden gelen karabiber, tarçın ve karanfil gibi baharatları satın almak üzere İskenderiye'ye gelmeye başladı; bu baharatlara batı Avrupa'nın gün geçtikçe zenginleşen elitleri tarafından yüksek fiyatlar koyuluyordu.

Halifeler talihli durumlardan faydalanıyorlardı fakat güvenlik ve muhteşem bir para sisteminin yanında ülkenin zenginliğine de katkı da bulunuyorlardı. Burada tekrar Abbasilerden hilafet sembollerinden birini almışlardı. Altın para basma belirgin şekilde halifenin itibarıyla ilişkiliydi. III. Abdurrahman 929'da Kurtuba'da kendisini halife ilan edince ilk işlerinden birisi altın para basmaya başlamak oldu. O dönem Abbasiler altın para basabilme kabiliyetlerini kaybetmişlerdi ve Büveyhi hamileri sadece eski gümüş dirhemlerin değerleri düşürülmüş ve kırık biçimlerini tedavüle sokabiliyordu. Buna karşın, Şii hilafetinin şaşaasını dünyaya duyuran Fatımi dinarları kesilen İslam paralarının en saf ve en güzelle-rindendi.

Fatımiler Kahire'yi, iktidarın herkese daha önce Müslüman dünyasında görülmemiş boyutta gösterildiği bir merkez haline getirmişlerdi. Emevi ve Abbasi hilafetlerindeki hükümdarlığın halka gösterimi hakkında, ilginç şekilde, çok az şey biliyoruz. Atamaların yapıldığı, elçilerin kabul edildiği ve şiirlerin okunduğu meclisler hakkında bilgimiz var. Emevi halifeleri Şam'da kendi adlarını taşıyan ulu camiye muhtemelen gidiyorlardı ancak bunun hakkında hiçbir bilgimiz yok. Mansûr'un Bağdat'taki camide vaaz verdiğini biliyoruz ancak ondan sonra gelenlerden birinin bunu tekrarladığı belli değildir. Bunun, Mütevekkil'in 861'de ölümüne yol açan, ilk akla gelen sebeplerinden biri cuma namazı alay düzeninin değişmesiydi (ki bu veliaht Müntasır'ı yerinden etmişti). Böyle bir alayın Abbasi hilafetinin kamu hayatında bulunduğunu bu çıkarımdan edinebiliyoruz.

Ancak Fatımiler halk törenlerini tamamen yeni bir dile evrilttiler. Nil'in taşma dönemlerinde, setlerin açılması gibi etkinlikleri halifenin kendisinin veya ailesinden birinin katıldığı halka açık kutlamalara çevirdiler. Burada halife halkın muhafızı olarak görülebilir ve refahları için onları önemseydiğini gösterebilirdi.

Fatımi halifelerinin kendi tebaaları ve diğer Müslümanlar üzerindeki etkisini, Nâsır-ı Hüsrev'in seyahat kayıtlarında görebiliriz.⁴⁹ Nâsır-ı Hüsrev, o zamanlar bugünkü gibi Müslüman dünyasının uzak bir diyarı olan Tacikistan'dan gelen bir İsmaili'ydi. Bir filozof ve âlim olan Hüsrev 1045'te Fatımi sarayını ziyaret etmek için Mısır'a seyahat etmiştir. En canlı ve en hoş Müslüman seyyahlardan biridir. Yazdıkları tamamen ilk elden canlı kayıtlar ve şahsi tepkileriyle doludur. Kahire'de gördüklerinden, hem şehir zenginliğinden hem de hilafet yönetiminin sağlam ancak merhametli tabiatından fazlaca etkilenmiştir. Sıklıkla Mısır'ın zenginliği ile memleketi İran'ın fakirliğini karşılaştırır. Tabii ki onunki önyargıdır –eseri hemşerilerini İsmaili yönetimin muhteşemliğine ikna etmek için yazmıştır (kitap Arapça değil Farsçadır)– ancak çizdiği resim inandırıcıdır, en azından bize bir gerçeklik biçimi verir.

Pazarlarının bolluğu, camilerinin sayısını ve muhteşemliğiyle birlikte Kahire'nin canlı ve titiz şekilde yapılmış tasvirini verdikten sonra Hüsrev, genelde sultan olarak andığı halifenin rolüne dair tartışmaya geçer.

1047 yılında sultan, oğlu doğduğu için halka bir şenlik verilmesini emretti. Şehir ve pazarlar öylesine donatılmıştı ki, tasvir edilse hiç kimse kumaşçılardan ve sarrafların dükkânlarının altınlar, mücevherler, altın işlemeli kumaşlarla, oturulacak yer kalmamacasına bezendiğine inanamazdı.

İnsanlar sultanın saltanatında çok güvendedi: kimse sultanın adamlarından ve hafiyelerinden korkmaz. Herkes ona güveniyor, onun adaletsiz davranacağına ya da birin mülküne el koyacağına inanmıyorlardı. Burada kişilere ait öyle zenginlikler gördüm ki anlatsam İranlılar inanamaz. Zenginliklerinin ucunu bucağını göremedim, böylesine serbestlik ve güvenlikle dolu bir yer daha önce görmemiştim.

Mısır'ın en zenginlerinden birini gördüm; adam Hristiyan'dı. Gemilerinin, zenginliğini ve mülkünün hesabı olmadığı söyleniyordu. Velhasıl, bir yıl Nil yanılmış ve tahıl fiyatları çok uçmuş. Sultanın veziriazamı bu Hristiyan'ı çağırması ve “Bu yıl iyi bir yıl olmadı. Sultan halkının derdine düştü. İster parasıyla istersen de borç olarak ne kadar verebilirsin?” demiş. Hristiyan da şöyle cevap vermiş: “Sultanın ve vezirin mutlu olması için Mısır'ın altı

49 Bakınız: Nasir-i Khusraw, *Book of Travels*, çev. W.M. Thackston, Cosa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2001, s. 52–76.

yıllık ekmeğini temin edecek miktarda tahılım var” ... Ne talihli vatandaşlar ve adil hükümdar ki kendileri böyle şartlara sahipler. Böylesi bir zenginlik hükümdar adaletsiz davranmadığında, tebaası da hiçbir şey saklamadıklarında gelir!

Sonra Nâsır-ı Hüsrev ekler: “Mısır halkının güvenlik ve refahı kumaşçıların, sarrafların ve mücevhercilerin dükkânlarının kapısını kilitlemeye gerek duymadıkları bir seviyeye ulaşmıştı: Ön kısma sadece bir örtü seriyorlar ve hiç kimse bir şey kurcalamıyordu.” Tabii ki, yazdıklarına ihtiyatla yaklaşmalıyız ancak mesele açıktır: Halife tebaasının refahından kendisini sorumlu hissediyordu ve din topluma katılmak için ket değildi.

Ayrıca, Fatımi halifesinin camide namazlar sırasında halk önünde oynadığı çok önemli rolü ve Nil’in taşkın zamanlarında sulama kanallarının açılışını gösteren halk törenlerini yönettiğini anlatır. Halifeyi şahsen de görmüştür:

Sultan Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hüseyin’in soyundan gelen yapılı, saçları tıraşlı bir gençti. Altınsız ve gümüşsüz, sade bir eyeri ve dizgini olan bir deveye biniyordu. Arap memleketlerinde âdet olan beyaz bir gömlek giymiş, genişçe bir kemer takmıştı. Bu [kemerin] değerinin tek başına on bin dirhem olduğu söylenmişti. Başında aynı malzemeden bir sarık vardı ve elinde büyük, pahalı bir kırbaç tutuyordu. Ondan önce Bizans’ın altın sırmalı kıyafetleri ve Mısır âdetlerine göre bol elbise kolları ile üç yüz Deylemli yürüyordu. Hepsisi mızrak ve ok-yay taşıyor, dizçekler takıyorlardı. Sultanını yanında, üstünde değeri on bin dinar olan bir altın sırmalı bir sarık ve elbise taşıyan bir şemsiye tutucusu gidiyordu. Tuttuğu şemsiye fazlaca süslüydü ve mücevherlerle ve incilerle bezeliydi. Sağda solda amber ve öd ağacı yakılmış buhurdanlar taşıyan insanlar vardı. Burada âdet sultanın geçtiği yere insanlar secde ediyor ve ona dua ediyorlardı.

Bu hakimiyetin gösterilişiydi: Hz. Muhammed’in soyundan gelen ve Allah’ın yeryüzündeki vekili olan yönetici, ülkedeki refahının kefil, kendisini bütün halkı-na gösteriyordu.

Emevi ve Abbasi halifelerine dair kaydedilenlerin aksine Fatımi yöneticisi tebaasına cömert bir ev sahibi gibi davranıyordu:

Sultanın yılda iki kez, iki bayramda [Ramazan ve Kurban Bayramı] yemek vermesi ve elitler ile halkı sarayına davet etmesi âdettendi. Elitler sultanın huzurunda, halk ise diğer odalar ve saraylarda yemek yerlerdi. Kendi gözle-rimle görmeyi çok istiyordum, bunun için bir şekilde tanışıp arkadaşlık kuru-

duğum, sultanın kâtiplerinden birine Gazneli Sultan Mahmud ve oğlu Mesud gibi büyük İranlı sultanların ellerinde tuttukları zenginliği ve lüksü gördüğümü ve şimdi Emirü'l-Müminin'in sarayını görmek istediğimi söyledim. Bunun üzerine teşrifatçıya bir şeyler söyledi.

440 Ramazan'ının son günü [8 Mart 1049] büyük meclis, sultanın namazdan geleceği ve ziyafete başkanlık edeceği sonraki günkü şölen için bezenmişti. Arkadaşım beni aldı, meclisin kapısından girdim, hazırlıkları, salonları ve revakları gördüm ki yeterince anlatmak çok uzun zaman alır. Her biri yan yana ve bir öncekinden daha büyüleyici on iki adet kare “köşk” vardı avcılık ve talim sahneleri resmedilmiş, harika yazılar yazılmıştı. Bütün halı ve kilimler Bizans ipeklisi ve bukailemundandı [zengin nakışlı bir kumaş], her biri köşkün ölçüsünde dokunmuştu. Anlatılması imkânsız altınla bezeli kafesleri vardı. O gün sultanın ziyafeti için elli bin batman şeker getirildiği söylenir. Ziyafet masasını süslemek için portakal ağacına benzer bir şekerleme gördüm, her dalı ve yaprağı şekerdendi; binlerce resim ve heykelcik şekerden yapılmıştı. Sultanın mutfak sarayın dışındadır ve elli köle sürekli orada hazır bulunur. Saray ile mutfak arasında yeraltından bir geçit vardı. Her gün on dört deve yüküyle buz sultanın mutfakına kullanıma getiriliyordu. Emirlerin ve sultanın maiyetinin çoğu buradan payını alıyordu ve şehrin insanları hastaları adına istekte bulunuyor, buradan onlara bir şeyler veriliyordu. Şehirde her ne ilaç veya şurup haremnden verilir. Aynı zamanda pelesenk yağı gibi diğer merhemlerin dağıtımında bir sıkıntı yoktu.

973'te, Cevher Kahire'yi alıp Fatımi yönetimini kurduktan dört sene sonra Halife Mu'izz ilk defa bizzat Mısır'a geldi. Beraberinde bütün sarayını ve atalarının mezarlarını getirdi: Temelli Mısır'a taşınyordu. Mayısta, Müslümanlarca tamir edilmiş ve büyük oranda hâlâ sağlam duran İskenderiye'deki deniz fenerinin (Pharos) dibinde maiyetini topladı. Burada Fustat'ın ve Bedevi kabilelerinin sivil önde gelenleri ile tanıştı. Sadece kâfirlere karşı cihat yapmak ve hacılar için Mekke'ye giden yolların muhafızlığını yapmaya geldiğini söyleyerek uzlaşmacı davrandı. Bunların her ikisi de hiçbir Müslüman'ın karşı çıkmayacağı hilafet görevleri olarak bilinir.

Haccın muhafızlığı bu iki mecburiyetten daha kolay olanıydı. 975'te hac kafillesi Mekke'ye karadan ulaşabildi ve kutsal şehirlerdeki hutbelerde Fatımi halifesi'nin adı okundu. Fatımiler Mekke'nin siyasi otoritesini ellerine almadılar, yirminci yüzyılın başlarına kadar olduğu gibi Mekke Alî şerif ailesinin ellerinde kaldı. Ancak Fatımi yöneticisi bütün Müslüman dünyadan gelmiş olan hacıların önünde halife ilan edildi. Halifeler hacca para desteği verdiler ve *kisve* [Kabe örtüsü] temin ettiler ancak Abbasilerin aksine hiçbir zaman bizzat hacca liderlik etmediler.

Bizanslılara karşı cihat, çok daha zordu ve muazzam bir kaynak girdisi gerektiriyordu. Sorunlardan biri, tabii ki Bizans birliklerinin gücüydü. İmparatorluk şimdi Orta Çağ'daki kuvvetinin zirvesindeydi ve on birinci yüzyılın ilk yarısında imparator II. Basil ve sonrasında gelenler ordularını Suriye'nin içlerine sürebilmişler ve Halep'i ele geçirip ülkeyi sarabilmişlerdi. Fakat Suriye'de Fatımilerin baş düşmanı Bizanslılar değil Bedevi kabileleriydi. Bunlar gün geçtikçe saldırganlaşıyor, meskûn bölgelere saldırıyor, tarım mahsullerini mahvediyor ve şehirleri yağmıyorlardı. Hilafetin bütün askeri kaynakları bu kabileleri sahilde tutmaya harcanıyordu. Hatta Fatımi orduları sadece ara sıra başarılı oluyordu. Diğer taraftan Bizanslılarla doğrudan çatışmalar nadirdi ve uzun zaman boyunca Fatımiler ve Bizanslılar sıcak bir diplomatik ilişki yürüttüler, ki bunun çoğu Fatımilerin Müslüman tebaasının bir kısmını hoşnut etmiyordu.

Fatımi halifeleri ordular toplayıp maaşlarını ödediler ve onlara liderlik edecek komutanlar atadılar ancak hiçbir zaman kendileri bu ordulara önderlik etmediler. Halife Kahire'de kaldı, her zaman bu seferlerin sembolik lideri ve üst aklı olmuş ancak hiçbir zaman kendisi katılmamıştır. Orduları aslında hilafete genelde sâdık ve dini olarak İsmaili olan Kutâme Berberilerinden müteşekkildi. İdare edilmesi çok kolay birlikler değillerdi ve sıklıkla Şam gibi Suriye şehirlerinde yaşayan halkla çatışmalara yol açıyorlardı. Bunu dengelemek için Fatımiler her geçen gün, Müslüman dünyanın doğu kısmından daha fazla Türk birliği almaya başladılar. On birinci yüzyılın ilk yarısındaki en büyük Fatımi komutanı Anuş Tegin Dizbarı bugünkü Tacikistan'da yer alan küçük Huttal eyaletindendi. Köle tacirleri tarafından esir edilmiş ve bugün batı Çin'de yer alan büyük Müslüman ticaret şehri Kaşgar'a satılmaya götürülmüştü. Buradan Buhara'ya kaçmış ve Şam'a varmadan önce Bağdat'ta efendilerine satılmıştı. Burada Fatımi valisinin dikkatini çekmiş ve halifenin hizmetine girmiştir.

Dizbarı'nın hikâyesi bize askeri köleliğin toplumsal hareketliliğe nasıl imkan sağladığını ve halifelerin her zaman nasıl, arka planları ne olursa olsun yetenekli gençleri araştırdığını göstermektedir. Doğu İslam dünyasının uzak bir bölgesinden gelen bu nesebi belirsiz çocuk halifenin kendisinden sonra yüce Fatımi hilafetinin en kuvvetli ikinci adamı olarak yetiştirilmişti. Ya Müslüman olarak yetiştirilmiş ya da daha çocukken Müslüman yapılmıştı ancak İsmaili bir geçmişe sahip değildi. Halifenin Ehl-i Beyt'in bir mensubu olarak yönettiğine dair iddialarını kabul ettiğinden hiç şüphe olmamasına rağmen esas bağlılığı, diğer birçok Türk gibi, halifenin güçlü bir yönetici oluşunaydı, halifenin manevi kılavuzluğuna değildi. Türklerin her geçen gün daha çok gelişile Fatımi hilafeti devrimci yeni bir başlangıç yapıyor gibi değil de, geleneksel bir Orta Doğu devleti haline bürünüyor gibiydi.

Fatımiler dini siyasetlerini izlediler. Mısır'da normal Şii ibadetlerini sadece birkaç durumda zorlama girişiminde bulundular: Yeni başa geçmiş olan halife Mu'izz, 10 Muharrem'de Hz. Hüseyin'in vefatını anmak üzere Sünni Fustat'taki dükkânların kapatılmasını mecbur kılmıştı. Ayrıca, içerisinde "Hayye ela hayrül'-amel" (Haydi işlerin en hayırlısına) ifadesi geçen Şii ezanının okunmasını emretmiştir ancak bu yeni inancın halka duyurulmasının sınırı olarak kalmıştır. Halife Hâkim (996-1021), dönem dönem girdiği dini hararet anlarının birinde halka Hz. Ali'nin üstünlüğünü tanımamış olan selefe, ilk üç halifenin, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman'ın ve Hz. Ayşe'nin de içinde bulunduğu ilk Müslüman nesline lanet etmeyi emretmişti. Selefe lanet etmek aşırı derecede tahrik ediciydi ve o dönemki Bağdat'ta kan dökülmüştü. Hakareti güçlendirmek için, Hâkim lanetlerin kamu binalarının duvarlarına altın harflerle yazılmasını emretmişti. Halifelerin çoğunun emirleri gibi bu da kısa bir zaman sürmüş ve iki sene sonra bilhassa tahrik edici yazılı lanetlerin silinmesini emreden genel bir hoşgörü fermanı vermişti.

İsmaililer küçük bir elit olarak kaldılar ve bu sebeple Mısır halkından müttefiklere ihtiyaç duydular. Muhtemelen toplumun çoğunluğunu oluşturan, gayrimüslim topluluklarla, Kıpti Hristiyanlar ve Yahudilerle yakın ilişkiler kurdular. Başta bütün önemli mali kademeler olmakla birlikte, üst düzey yönetim kademelerine Hristiyanlar getirildi; Fatımiler bunları Sünni Müslümanlara tercih ediyorlardı. Hristiyan bürokratlar da halifeye sâdık şekilde hizmet ediyorlardı. Bu çokkültürlü toplumun biricik manzarası Kahire Geniza'da bulunan nesnelerde görülebilir. Geniza Eski Kahire'de Yahudilerin papirüs ve kâğıt döküntülerini saklamak için kullandıkları bir sinagog deposudur. Yahudiler, herhangi yazılı bir nesneyi, belki Allah'ın adını taşıyordur diye atmanın yanlış olduğunu düşünüyorlardı. Bu sebeple çoğu mektup, hesap kaydı gibi Fatımi sarayından gelen her şey de muhafaza ediliyordu ve zamanı geçmiş hukuki belgeler ve mektuplar müsvedde olarak kullanılıyor ve alışveriş listesi veya kısa not kâğıtları olarak toplumun diğer üyelerine gönderiliyordu. Bu Yahudi toplumu birçok uluslararası bağlantıya sahipti ve en ilginç mektuplardan bazıları uzak mesafe ticaretleriyle alakalıydı ancak bu malzemenin büyük kısmı Fatımi yönetimi altındaki Yahudilerin günlük hayatlarında kullanılıyordu. Otoriteyle geçen iyi zamanlar ile nadiren gerçekleşen kötü ve zor ilişkileri gösterirler ancak alınan genel itiba, kısmen merhametli bir yönetimin farklı toplumların kendi meseleleriyle uğraşmasına izin verdiği hoşgörü-lü toplumlardan biri olduğudur. Yahudileri veya diğerlerini İslam'a döndürmeye çalıştıklarına dair sistematik bir zulüm kesinlikle yoktur.

Mısır'ın dışında Fatımiler kendi dini görüşleri yaymak için gerçek girişimlerde bulunuyorlardı. Fatımiler bütün Müslüman dünyasını fethedip Ehl-i Beyt'in yönetimi altında bir araya getirme niyeti ve umuduyla gelmişti. Sahada bu hedeflere

Suriye'deki zorlu sorunlar ve daha sonra Selçukluların gelişi engel oldu ancak İsmaili misyoner örgütü *dava* Irak ve İran gibi bölgelerde etkin kaldı. Dönemin önde gelen İsmaili yazarlarından birçoğu bu misyonerler arasındadır.

Fatımi halifelerinden en meşhuru veya en kötü anılanı, Hâkim'dir. Tahta, babası Azîz 906'da öldükten sonra on bir yaşında çıktı. On beş yaşında, mutlak iktidar isteğini vâsisi ve hocası Bercevân'ın idamını emrederek gösterdi. Bu küçük yaşında, cinayetin yanına kâr kalabileceğini fark ederek otokratik dürtülerini serbest bırakmıştır. İsmaili hiyerarşisinin önde gelen üyelerine, hanedana güzelce hizmet eden Kadı Numan ailesi gibi birçoğunun idam emrini vererek dehşet saçtı. Halk grupları güvenlikleri için ondan, bazen yanlışlıkla verdiği öngörülemez şiddetten kendilerini korumayı umarak emniyet istemeye başladı.

Hâkim hilafeti ilginçtir çünkü Allah rehberliğindeki halife fikrini en uç noktaya götürmüştü. Tamamen kendi şahsi teşebbüsüyle emirler verdi, yeni kanunlar koydu; bunları yaparken ne tavsiye aldı ne de hadislerle ve içtihatlarla destekledi. Sünni veya Şii geleneğindeki hiçbir halife bu şekilde kanun koymamıştı. Sanki bir hevesle kanun koyuyordu. Emirlerinden bazıları tabii ki çok ilginçti. Hem o günkü hem de bugünkü tarihçiler yaptıklarının tutarlılığının ve amacının bazı unsurlarını araştırmışlardır. Paul Walker bunları dört sınıfa bölmüştür: “yiyecek ve içecek yasağı, sert bir ahlaki kanunun konması, dini ibadetlerin sınırlandırılması ve değiştirilmesi ve kendisini halka sunma şekli ile karşılığında ne beklediğine dair çeşitli düzenlemeler.”

İlk sınıfta, alkollü içeceklerin, dini törenlerinde kullanan Hristiyanlar için dahi sertçe yasaklandığını görürüz. Bu genel olarak kabul edilen İslami kurallara uygundur ancak Hâkim aynı zamanda bazı yeşil sebze ve balığın İslami kanunlarda, ya da sağduyuda hiçbir karşılığı olmadığı halde satımını ve tüketimini yasaklamıştır.

İkinci sınıftaki en önemli şey kadınların halk içerisinde hareketlerini sıkı şekilde sınırlayan kanunlardır.

Üçüncü sınıf, hilafet nüfusu içerisindeki gayrimüslim unsurlarla ilişkilerle alakalıdır. Burada tekrar öngörülemezlik Hâkim'in siyasetindeki en dikkat çeken özelliktir. Hristiyanlar ile Yahudilerin belirli kıyafetleri giymeleri ve adi hayvanlara binmeleri gerektiğini emretmiştir. Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi de dahil, kilise ve sinagogların yıkılması için bir seferberlik başlatmıştır. Saltanatının sonuna kadar bu politikaları ilga etmiş, hatta İslam'a zorla girmiş olanların kendi eski dinlerine mürtet olarak kabul edilmeden dönmelerine izin vermiştir.

Halkın önüne çıkışı azalmış, son yıllarında ise Fatımi yönetimini yansıtan çoğu gösteriş ve şatafattan kaçınmış ve bir eşeğe binip yırtık pırtık kıyafetler giymiştir. Sonu, hayatının geri kalanı gibi gizemli olmuştur. 1021'de bir gün Doğu Kahire'de yer alan Mukattam tepelerine eşiyle çıkmış ve bir daha görülmemiştir.

Yok oluşundaki gizem, kaçınılmaz şekilde, gerçekte ölmediği, On İkinci İmam gibi gayba karıştığı bir söylemin doğmasına yol açtı; hatta onun gerçekte yeryüzünde Allah'ın cisim bulmuş hali olduğu ve hiçbir zaman ölmeyeceğini söyleyenler dahi vardı. (Bu gruplardan bugün hâlâ yaşanan, ilk olarak Kahire'de, sonradan Lübnan ve Güney Suriye'de varlık kazanmış olan Dürzi inancı doğmuştur. Ancak Dürziler bir hilafet kuramamışlardır ve bu sebeple kendilerinin tarihi bu kitabın kapsamının ötesindedir.)

Hâkim'in acayip davranışı Mısır'daki İsmaili toplumunda kriz gibi bir şeye sebep oldu. O zamanlar Irak'tan Kahire'ye gelmiş olan bir dai, Kirmanî onları bu görüşün hâlâ canlı olduğuna ve Fatımi halifelerinin hâlâ Müslüman dünyasını kendi yönetimleri altında bir araya toplayabileceklerine ikna etmeye çalışmıştı. On birinci yüzyılın ortalarında bir anlığına bu gerçekten olabilirmiş gibi oldu. Suriye ve Irak'taki Arap kabilelerinin önemli liderleri, zayıf Abbasi halifesi yerine Fatımi halifesinin adını kendi bölgelerindeki hutbelerde okuttu ve 1058-9'da Besasirî adındaki bir maceraperest Bağdat'ı Fatımiler adına zapt etti. Fakat bu kazanımlar fethetme veya gerçek iktidara değil, dönüşen o zamanki ittifaklara bağlıydı. Sıkı sıkıya Sünniliğe bağlı olan Selçuklu Türk iktidarının gelişi ile 1050'lerden başlayarak kısa sürede bozuldu. Varlıklarının son yüzyılında 1070 ile 1171 arasında Fatımi hilafeti Selçuklular ile onların himayelerindeki Abbasilerin iddiaları ile mücadele ediyorlardı. Hilafetin alışılmışın dışındaki Şii mahiyeti gün geçtikçe azalıyordu. Mesele hilafetin mahiyetindeki temel farklılıklardan ziyade büyük güç siyasetinden biriydi. Haçlı orduları 1097'de doğuya ulaştığında ilk Fatımi karşılığı onları Selçuklulara karşı potansiyel müttefikler olarak görmeydi.

Nihayetinde, Selahaddin Eyyubi 1171'de Fatımi hilafetine son verdi ve Abbasilerin adlarını Kahire minberinde duyurdu, Şii hilafeti yok olmuştu. Bu, Müslüman dünyasının tamamını Ehl-i Beyt'ten bir halifenin liderliğinde bir araya getirmeyi hedefleyen gözü pek bir deney olmuştu. Bir insanoğlu, her yaptığı için ilahi ilhamla desteklendiği Allah'ın yeryüzündeki yanılmaz temsilcisi olmaya çalıştığında kaçınılmaz olarak çıkan itirazlar sebebiyle nihai olarak direnememişti. Yönetimin karmaşık ve kimi zaman acımasız ihtiyaçları birçok insanın bu fikirle hayal kırıklığına uğraması anlamına geliyordu. Fatımi iktidarı yerel bir iktidar olmuştu. Mısır'da sağlam şekilde kurularak, Mısır'ın çıkarlarını temsil eden bir Mısır imparatorluğu olmuştu, Irak ve İran'daki Müslümanlara sunacak pek bir şeyi de yoktu zaten.

Mısır'da dahi İsmaili Şii toplumu hilafetin kaldırılması ile yok olmuştur ancak İsmaili topluluklar Suriye ve kuzey İran'da Haşhaşilerle birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. Fakat bunlar halife değildi. Fatımilerin sonuyla birlikte Ehl-i Beyt'ten gelen, ilahi ilhamla yönlendirilen bir liderin önderlik ettiği hilafetin hülyası da etkin bir şekilde ölmüştü.

BÖLÜM 8

KURTUBA EMEVİLERİ

Abbassiler ile Fatımiler arasında İslam toplumunun liderliği mücadelesi devam ederken üçüncü bir hilafet Endülüs'te ilan edilmiş ve kurulmuştu. Burası İslam dünyasının uzak batısıydı: Müslümanların yönetimindeki İspanya ve Portekiz bölgeleri. İber Yarımadası'nın çoğu Müslüman güçlerince 711-16 yılları arasında fethedilmişti, sadece Hristiyan yönetimi altındaki Kantabria ve Pireneler gibi birkaç yoksul ve yalıtık bölge kalmıştı. Müslüman akıncı güçleri daha sonra Fransa'nın içlerine, doğudaki Rhône vadisine ve batıda Aquitaine üzerinden neredeyse Loire vadisine kadar seferler yaptılar. 732'de Endülüs valisi Abdurrahman el-Gâfikî'nin liderlik ettiği bir akıncı gücü Charles Martel ve bir Frank ordusu tarafından mağlup edildi. Mağlubiyet, askeri bakımdan o kadar da feci olmamasına rağmen Fransa'nın içlerine Arap-Müslüman seferlerinin sonuna ve Müslüman elitleri finanse edecek kolay ganimetin artık olmadığı, vergi sistemleri ile yerleşmiş bir yönetimin geliştirilmesi gereken bir bütünleşme döneminin başlangıcına işaret ediyordu.

İlk başta Endülüs, Emevi hilafetinin bir kısmını oluşturuyordu ve Şam'daki yönetim şaşırtıcı derecede etkindi. Valiler sıklıkla atanıyor ve azlediliyordu, en fazla birkaç yıl görevde kalıyorlardı. Ancak bu eyalet pek de huzurlu değildi. Fethi gerçekleştirenler Berberi ve Arap soyundan gelen kimselerdi ve bunların aileleri çoğunlukla Arabistan'ın güney kısmı Yemen'deki meskûn bölgelerden geliyorlardı fakat Mağrib seferlerine katılmadan önce birkaç nesil boyunca Mısır'da yaşamışlardı. Bunlar Arapça konuşuyorlardı fakat büyük ölçüde göçebe Bedevi değillerdi ve şehir ile tarım bölgelerinden geliyorlardı. Ancak Berberiler Araplardan sayıca üstündü. Kuzeybatı Afrika'nın yerli halkı Berberiler kendi dillerini konuşuyorlar ve Arapların aksine büyük oranda Mağrib'in birkaç küçük şehrinin taşrasında yaşıyorlardı. Endülüs'te bunlar yüksek kesimlere, yarımada'nın kırsal bölgelerine çekilmeye meyyaldi.

Araplar da yerleşmişti ancak sıkı kabile bağlılıkları sebebiyle bölünmüşlerdi. Günümüz Yemen'indeki gibi, küçük şehirlerde ve kasabalarda yaşamak, hiçbir şekilde kabile bağlarının önemini kaybettiği anlamına gelmiyordu. Kabile rekabetleri, özellikle de ganimet gelirleri suyunu çekince Endülüs siyasetine hakim olmuştur. 741'de buradaki Müslüman nüfusun demografik yapısı temelden değişti.

740'ta kuzey Afrika'nın Berberi kabileler Keyrevan'da, Emevilerin atadığı valilere karşı ayaklandılar. Şikâyetleri yetkililerin *haraç* dayatmaları ve Ortadoğu'daki halifenin ve destekçilerinin işlerini görmeleri için başta kızlar olmak üzere kendilerinden köleler alınmasıydı. Hem büyük Abbasi halifesi el-Mansûr'un hem de Endülüs'teki Emevi yöneticilerinden ilki olan Abdurrahman b. Muâviye'nin annesi Berberiydi.

İşyana karşı koymak için Suriye'de büyük bir ordu toplandı ve batıya gönderildi. Birliklerin çoğu, Emevi ordusunun bel kemiği olan Arap kabilelerinden toplanmıştı ancak bunların hatırı sayılır bir kısmı Emevi ailesince mevali olarak görülüyordu; yani soy bakımından Arap olmayıp İslam'ı kabul etmiş ve Emeviler tarafından ya askeri ya da devlet işlerine hizmet için alınmış kimselerdi. Sadakatleri kabilelerine yahut geniş bir ümmet tasavvuruna değil sahipleri olan Emevi ailesineydi. Sefer başarılı değildi ve Suriye birliklerinin bir kısmı Cebelitarık Boğazı'nın hemen karşısında yer alan Ceuta'daki isyanlarla kırılmıştı. İspanya'da da Berberiler arasında karışıklık vardı ve vali Ceuta'daki Suriyelilerin boğazı geçip isyanı bastırmaya yardım etmelerine istemeden onay vermişti. Görevleri tamamlandı, Suriyelilerin birçoğu Endülüs'ün güneyine *cünd*lere (askerlerin Suriye'nin neresinden geldikleriyle isimlendirilmiş bölükler) göre yerleşti. Tabii ki hem Suriye ordusunun çeşitli unsurları arasında hem de onlarla ilk fetihten itibaren orada meskûn Araplar arasında çatışmalar çıktı.

Kurtuba Emevi Emirliği

Suriye'deki Emevi hilafeti 747 ile 750 arasında Abbasi birliklerinin doğudan ilerleyişiyle bunalırken durum buydu. Abbasiler sadece ama sadece acımasız şekilde davranarak Emevi ailesinin kökünü kazımaya başlamışlardı. Ailenin birçok üyesi görüldüğü yerde katledilmiş veya yakalanıp öldürülmüştü. Kaçabilen birkaçı arasında, son büyük Emevi halifesinin torunu olan Abdurrahman b. Muâviye yer alıyordu. Kendisini takip edenlerden kaçmak için Fırat boyunca yüzmek gibi bazı talihsiz maceralardan sonra Abdurrahman Kuzey Afrika'ya yolunu düşürmüştü. Muhtemelen annesinin akrabasına iltica etmeyi düşünüyordu. Burada Abbasilere karşı kendini güvende hissedebilirdi.

Abbasiler Endülüs'ü fethetmek için ciddi çaba göstermediler. Burası çok uzaktı ve daha başka önemli işleri de vardı. Ancak bu, eyaletin huzurlu olduğu anlamına gelmiyordu. Acımasız iç çatışmalar devam ediyordu. Bu sırada Abdurrahman'ın Kuzey Afrika'da iktidarını kurma çabası kabilelerin rekabetleriyle bozulmuştu. *Mevlası* (azatlı köle) ve sağ kolu Bedr'i Emevi mevalileri ile görüşmek üzere Endülüs'e gönderdi. Bazı görüşmelerden sonra, 755'te Abdurrahman

Akdeniz'i geçip Almunecar'daki küçük bir limana çıktı. Sayılarının 2000 kadar olduğu söylenen ailesine bağlı mevalilerin ve Emevilere sâdık kalmış Suriyeli Arap nüfusa ait unsurların desteğiyle Mayıs 757'de Kurtuba'ya girdi ve emirliğini ilan etti. Emevi yönetimi, hilafetin 1031'de ilga edilmesine kadar iki buçuk yüzyıldan daha fazla süre varlığını sürdürecekti.

Emevi emirlerinin, zapt edilemez Endülüs Müslümanları üzerinde kontrollerini kurmaları ve sürdürmelerine dair uzun mücadeleler bu kitabın kapsamının ötesindedir ancak bazı noktalara işaret edilmelidir. 929'a kadar Emeviler emir olarak yönettiler ve halife unvanını almadılar. Herkes bunların Kureyş'ten olduklarını ve unvanı hak ettiklerini biliyordu. Herkes aynı zamanda bunların Şam'daki büyük Emevi halifelerinin soyundan geldiklerini de biliyordu; kendilerine "halifelerin çocukları" diyorlardı ve bu, atalarının toprakları Abbasilerce zapt edilmiş ve zayıflatılmış olan birçok Suriyelinin sadakatini cezbediyordu.

Emeviler muhtemelen halife unvanını almak için kısmen kısıtlanmışlardı, çünkü bu açıkça, İfrikiye'de en azından sekizinci yüzyılın sonuna kadar en güçlü birliklere sahip olan Abbasilerle çatışmak olurdu. Aslında Abbasiler hiçbir zaman Endülüs'e karşı bir sefer düzenlememişlerdi. Düşmanca tavırları taciz edici mektuplardan öteye geçmemişti. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren de gerçek bir tehlike olmaktan çıkmışlardı. Endülüs Emevileri bir ihtimal, Müslüman dünyasında sadece bir halife olabileceği yönünde genel kabul gören fikir yüzünden de vazgeçmiş olabilirler. Tabii, Bağdat'a yürüyüp Abbasileri tahttan indirecek halleri de yoktu. Bu sebeple daha mütevazı emir unvanını almışlardır ancak bunun da kendine has sorunları vardı. En azından teoride bir emir halifenin atadığı bir kumandan veya vali olurdu. Meşru olmak için bunun atanması ve kendisine başkentten gönderilen bir sancağa sahip olması gerekiyordu. Halihazırda gördüğümüz üzere Abbasilerin siyasi ve askeri güçleri zayıfladıktan çok sonra bu resmi usuller önemini fazlasıyla korudu. Elbette Abbasiler, hilafetin uzak bir kısmında olsa dahi bir Emevi yöneticisini tanımayacaktı. Dolayısıyla bu unvan bir çeşit hukuki boşluk içeriyordu.

Bu düşünceler Endülüs Emevilerini, doğuda Abbasi hilafetinin parçalanmasından sonra ortaya çıkan emirliklerin herhangi birinden muhtemelen daha zengin ve açıkça daha uzun süren güçlü ve etkili bir devlet şekillendirmekten alıkoymadı. Bu sadece daimi ordularından değil aynı zamanda giderek mufassal hale gelen yönetimleri ve para basmalarından kaynaklanıyordu. Yarımada yerel valilerle yönetiliyordu fakat bunlar her zaman Kurtuba'daki emir tarafından seçiliyor veya görevden alınmıyordu. Emevi iktidarı mimariye de yansımıştı. Abdurrahman'ın başlattığı ve dokuzuncu yüzyılda II. Abdurrahman adına genişletilen Kurtuba Ulu Camisi o günkü Bağdat veya Sâmerâ'daki herhangi bir bina ile rekabet edecek bir boyut ve zenginlikteydi. Tasarımı ve taş işçiliği Emevilerin Suriye mirasına

açık bağlılığını gösteriyordu. Caminin yanında bugüne neredeyse hiç izi kalmamış mutantan bir amiral sarayı ve Rusâfe'de şehir dışında bir inzivahane (Emevi halifesi Hişâm'ın Suriye sarayının adını almıştı) vardı.

Abbassiler ile Emeviler arasındaki ideolojik farklara ve amansız düşmanlığa rağmen dokuzuncu yüzyıldaki Kurtuba sarayı, saltanat halini aldığı anda Bağdat'taki saraya dönüştürülmüş ve benzetilmiştir. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar emir lüks sarayında etrafı cariyeler ve hadımlarla çevrili kapalı bir hayat tarzı sürmüştür. Bağdat'la ilişkiler 811'den 814'e kadar Emîn ile Me'mûn arasındaki iç savaş sırasında doğu başkentini kaplayan felaket ve ardından gelen anarşiyle birlikte yoğunlaşmıştır. Birçok âlim ve şair şehri terk etmiş ve Endülüs'te fırsat arayışına girmişlerdir. Bunların arasında Ziryâb olarak bilinen Ali b. Nâfi de vardı. Iraklıydı ve Abbasi sarayının en önemli şair ve kültür liderlerinden biri olan İshak el-Musulî'nin talebesiydi. Kuzey Afrika'da biraz vakit geçirdikten sonra 822'de Endülüs'e geldi ve hızlıca, kıyafet tarzı ve zevki, hangi yemeklerin servis edilmesi gerektiği gibi meselelerde söz sahibi biri olarak kendisini kabul ettirdi. II. Abdurrahman hem sanata hem de bilime canlı ilgisini sürdürdü ve aralarında kendisine kanat takıp uçmaya çalışan tuhaf ilim adamı Abbas b. Firnas gibi ilim adamları ve şairlere hamilik yaptı.

Emeviler Müslüman dünyasındaki en güçlü devletlerden birinin gururlu hükümdarlarıydı. Başkentlerinin nüfusu Fustat'la yarışabilirdi. Bağdat'taki kadar şatafatlı bir sarayın başındaydılar ancak III. Abdurrahman'ın saltanatına kadar hiçbir zaman hilafet unvanına talip olmamışlardı.

912'de emir olarak başa geçen III. Abdurrahman Endülüs'te iktidara yerel Müslüman beyler tarafından meydan okunduğu ve Emevilerin yönetiminin sona ermiş gibi görüldüğü uzun bir dönemden sonra tahta çıkmıştı. Yeni genç emir yavaşça ve usulüne göre bir dizi yıllık askeri seferde itaatsiz halk üzerinde otoritesini kurmaya başladı. 929'a kadar neredeyse bütün Endülüs üzerinde kontrolü sağladı.

III. Abdurrahman ve II. Hakem'in Hilafetleri: Kurtuba'nın Şanlı Günleri

Bu noktada III. Abdurrahman, başkadı Ahmed b. Bâkî tarafından Kurtuba Ulu Camisi'nde verilen Cuma hutbesinde kendisini halife ve Emirü'l-Müminîn olarak ilan etti. Kendisinin yeni durumunu bildiren mektuplar bütün eyaletlere gönderildi. Kimseden izin istemedi, kimse tarafından atanmadı ve seçim söz konusu olmadı. Kendi kendisini yaratmış bir hükümdardı o. Bu yeni ayrılışa ne teşvik etmişti ve bunun farkı neydi?

Bu değişimi anlamak için bunu daha geniş İslam dünyasındaki siyasetin ve gelişmelerin bağlamında anlamamız gereklidir. Belki de en belirgin Abbasi hila-

fetinin Muktedir (908-32) yönetiminde zayıflamasıydı. Bu zayıflama Abbasilerin ümmetin yegâne halifeleri ve liderleri olduğu iddiasını oldukça gerçek dışı, hatta saçma kılıyordu. Kurtuba ile Bağdat atasındaki uzun mesafeye rağmen Endülüs'teki insanlar (doğudaki yazarlar uzak Endülüs'teki olaylara bir önem atfetmeseler de) doğuda ne olduğuna dair çok güzel bilgi alıyorlardı. Elbette, Muktedir saltanatının karmaşık tarihine dair kaynaklarımızdan biri bir Endülüslü, Arif b. Sad el-Kurtubî (Kurtubalı) tarafından yazılmıştır. Bildiğimiz kadarıyla hiç Orta Doğu'ya gelmemiştir ancak muazzam şekilde burada olanlar hakkında bilgi sahibidir. Abbasilerin tarihini 910'a kadar anlatan ve muhtemelen Kurtuba kütüphanelerinde erişilebilir olan Taberî'nin büyük Arapça tarihinin devamını yazmayı kendisine görev edinmiştir. Bağdat'taki olayları ve hilafetin çöküşünü neredeyse günlük kesinliğinde yazar. Abbasilerin sıkıntıları halk nezdinde de biliniyordu ve Abdurrahman'a halife unvanı üzerinde hak iddia edebilme fırsatı vermişti.

Fakat burada hilafeti ilanını daha mümkün ve ısrarcı kılan başka bir değişim vardı. 909'da, Abdurrahman Kurtuba'da emir olduktan sadece üç yıl önce, İlk Fatımi kendisini Keyrevan'da halife ilan etmişti. Bu büyük bir gelişmeydi. Tabii ki Şii talipler ve isyancılar kendilerini daha önce halife ilan etmişlerdi ancak her zaman sonunda ezilmişler ve iddiaları boşa çıkmıştı. Fakat bu sefer açıkça farklıydı. Abbasiler İfrikkiye'yi işgal etmeyi ve bu yeni hilafeti ortadan kaldırmayı düşünecek durumda değillerdi. Burada kalacakları kesindi. Bu, aynı anda iki halifeye sahip olmaya dair tereddütlerin tamamen konu dışı kaldığı anlamına geliyordu. Eğer iki tane varsa neden üç tane olmasın ki? Bu, Sünni Endülüslülerin bir Şii hilafetinin otoritesini tanımadığının, ya da biat etmediğinin bir kanıtıydı.

Daha pratik meseleler de vardı. Fatımiler ve Emeviler batı Mağrib'in (kabaca bugünkü Fas) büyük oranda Berberi nüfusa sahip kabilelerinin biatını almak için kısa sürede rakip olmuşlardı. Açıkça böyle bir rekabet yürütülecekse Kurtuba Emevilerinin eşit şartlarda rekabet etmek için kendi ideolojik cephanelerini geliştirmeleri gerekiyordu. Berberi kabile liderleri şimdi, kime biat etmeleri gerektiğini tartıştıkları zaman, bir halife ve basit bir emir arasında değil, iki halife arasında seçim yapabiliyordu.

Bu yeni hilafetin başlamasında daha önce hiç gerçekleşmemiş hususlar da vardı. Emeviler Abbasilerin veya Fatımilerin halefleri olduğunu iddia etmiyorlardı. Bildiğimiz kadarıyla hilafetlerini ilan edişlerinde Abbasileri karalama veya onların yönetme haklarını karalama gibi şeyler yoktu. O günkü Abbasi ve Fatımi halifeleri de dahil diğer bütün halifelerin aksine Kurtuba Emevileri bütün Müslüman ümmetinin yöneticileri veya önderleri olduklarını iddia etmemişlerdi. Hilafetlerinin sınırları resmen belirlenmemişti fakat Endülüs ile yönetimlerini kabul eden Mağrib gibi bölgeleri içerdiği anlaşılabilir.

Emeviler iddialarının meşruluğunu ilk olarak soylarına dayandırdılar. İsimlerinden de anlaşılacağı üzere hiç şüphesiz Hz. Muhammed'in kabilesi Kureyş'tendiler ve soylarının gerçekliği, İsmail'in ve dolayısıyla Hz. Muhammed ile kızı Hz. Fâtıma'nın soyundan geldikleri yönündeki iddiaları bazı noktalardan sıkıntılı olan Fatımilerin aksine genel kabul görmüştü. Bunlar ise hem Kureyş'tendi hem de Emevi halifelerinin soyundan geliyorlardı. Bu kesinlikle bir ağırlık taşıyordu ancak bütünüyle, geniş coğrafi kapsamıyla eski Emevi hilafetini diriltmek veya eski haline getirmek gibi bir iddiada bulunduklarına dair kanıt yoktur.

Bir diğer önemli hilafet iddiası da Emevilerin Endülüs'teki cihada önderlik etmedeki rolleriydi. Bunlar kuzeydeki Hristiyan krallıklar ve ülkelere karşı Müslümanların önderleri olarak biliniyorlardı ve III. Abdurrahman daha emirken bu rolü benimsiyor ve bilinirliğini artırıyordu. 920'de ilk defa bizzat Müslümanlara önderlik etmişti. Tuleytula üzerinden kuzeye gitmiş, burada bölgenin yarı bağımsız lideri Lübb b. Terbişe'nin biatını almış ve sonra San Estaban de Gormaz ile bugün terk edilmiş bir şehir olan Clunia'yı alarak kuzey doğudaki Medinaceli'ye saldırdı. Sonrasında Tudela'daki yukarı Ebro vadisine baskı yaptı ve Navarre Hristiyan krallığının kalbine doğru, hem krallığın ordularını hem de Leonlu müttefiklerini Pamplona yakınlarında mağlup ederek yürüdü. 924'te tekrar harekete geçti, Endülüs'ün doğu kıyılarına yürüdü ve Lurka (Lorca) ile Mürsiye'nin (Murcia) Müslüman beylerinden biat aldı. Buradan tekrar Ebro vadisine gitti ve Pamplona şehrini yağmalayıp, Katedrali yakarak Navarre'ye doğru ilerledi.

Bu seferleri ile ötekilerin üç amacı vardı. İlki ve en belirginini giderek saldırganlaşan ve güçlenen Pamplona ve León Hristiyan krallarının saldırısına uğrayan Müslüman nüfusların güvenliğini sağlamaktı ancak çok az yeni bölge fethedilmiş ve iskân edilmişti. İkinci amaç, Tuleytula, Mürsiye ve Sarakusta'daki (Zaragoza) gibi dokuzuncu yüzyılların sonları ve onuncu yüzyılda yaygın olan dengesiz koşullarda yarı bağımsız hale gelmiş yerel Müslüman beyler ile bizzat tanışıp biatlerini güvenceye almaktı. Abdurrahman'ın kuzeydeki kâfirlere karşı büyük bir ordunun başında olması isteklerine karşı koymayı zorlaştırıyordu. İtaatsiz asiller meşru emirlerinin isteklerine karşı gelmekle kalmıyor aynı zamanda, daha kötüsü, Müslümanların askeri çabalarını da küçümsüyorlardı da. Nihai amaç ise tek başına bir emirin gayrimüslimlere karşı Endülüs'teki bütün Müslümanların önderi olabildiğini göstermekti; böylece yarımada'daki bütün Müslümanların lideri olarak makamını pekiştirmiş oluyordu. Dahası o dönemde Bizanslılar Müslüman dünyasının Suriye sınırına giderek daha saldırgan hamlelerde bulunuyordu. 934'te Malatya'yı ele geçirmişlerdi. Cihatta ordusuna önderlik yapmaya hiç cesaret edememiş olan ve orduları Müslüman halkını koruyamayan Abbasi halifesi ile rolünü herkesin önünde başarıyla yerine getiren Endülüs emiri arasındaki fark herkesçe

görülecek kadar açıktı. Tabii ki bir diğer hilafet görevi olan haccın önderliğini ve muhafızlığını yapmak Kurtubalı yöneticinin iktidarının ötesindeydi ancak bu ciddi bir engel olarak durmamaktadır.

Başka bir iktidara biat etmemiş olmaları da önemlidir, böylelikle hiçbir otorite onlara karşı çıkma konumunda olmuyordu. Aynı zamanda halklarından onay alma gerekliliği de duymuyorlardı: Aslına bakılırsa bir seçim düzmecesine bile gerek duymamışlardı. Sadece, hutbe halifenin adına okutulup, vilayetlere giden mektuplar halife adına yazılarak ilan gerçekleştirilmişti. Bu oldukça tasarısız tutumla bir yüzyıl sürecek ve hem Müslüman dünyasının hem de sonraki nesillerin saygısını kazanacak bir hilafet kurulmuştu.

Sorulması gereken diğer soru Abdurrahman'ın yönetim tarzının yeni unvanı almasıyla değişip değişmediğidir. İlk ve belki de en belirgin nokta Abdurrahman'ın adını değiştirmesidir. Şam'daki Emevi halifeleri gibi Kurtuba Emevi emirleri de halife olduklarında kendi isimlerini kullanmaya devam ettiler ancak Abbasiler, görünüşe göre yönetimlerinin başından itibaren, resmi lakaplar (Mansûr, Mehdî vb.) almışlardır. Böylelikle resmi ifadelerle tanınmışlar ve tarih kayıtlarına böyle geçmişlerdir. Tunus'taki Fatîmî halifeleri bu uygulamayı taklit ettiler; III. Abdurrahman ile halefleri de bunu yaptılar. Abdurrahman, Nâsır-Lidînillâh (Allah'ın Dininin Galibi) oldu.

Bir diğer dışa dönük ve görülebilir değişiklik altın para bastırmaktı. Doğuda Abbasilerden iktidara gelmiş birçok hükümdar kendi adına, değişen kalitelerde gümüş para bastırdığı halde hiçbiri altın dinar bastırmamıştı. Hiç şüphe yok ki bu biraz da bunu yapacak miktarda yeterli altına ulaşamadıkları içindi ancak bu bir hilafet imtiyazı olarak görülüyordu. Bu kuralın tek istisnası gördüğümüz üzere Mısır'daki Fatımilerdi. Çok güzel altın paralar bastırmaları yüksek makamlarının açık bir göstergesiydi. Kuzey Afrika bağlantıları vasıtasıyla Kurtuba Emevileri ile Mısır Fatımileri arasında Sahra üzerinden ticaret yollarının açılması her ikisinin de altına ve yeni bir zenginliğe ulaşmasını sağlamıştı.

Hilafetin ilan edilmesi Endülüs toplumunda daha geniş değişimlere yansımıştır. Sayıları kesin olarak bilemiyoruz fakat dokuzuncu yüzyılın sonu ve onuncu yüzyılda İber Yarımadası'nda, yerel halk gün geçtikçe Müslüman topluma katılmak istediği için, İslam'a geçiş oranında hızlı bir artış görüyoruz. Abdurrahman hilafetini ilan ettiğinde nüfus çoğunluğunun Müslüman olması akla yatkındır. Hilafetin gelişi Abdurrahman'ın Müslüman bir elit azınlık üzerinde yönetimini kurmuş bir emir olmadığı, aksine geniş bir Müslüman toplumundaki bütün Müslümanlar üzerinde hâkimiyet kurmuş bir halife olduğunun işareti-
dir. Eski kabile ve bölge bağlılıklarının yanı sıra Arap, Berberi veya *müvellidûn* (Müslümanların gelişinden önce Hristiyan ve Yahudi olup sonradan İslam'a

geçenler) olan Müslümanlar arasında kayda değer bir uyuşmazlık da mevcuttu. İlk iki halife döneminde (912-76) kabile ve bölge bağılıklarının yerini halifeye ve giderek güçlenen devlet aygıtına bağılılık aldı ve Araplar, Berberiler ve müvelledûn arasındaki ayırım gün geçtikçe önemini kaybetti.

Neredeyse elli yıllık uzun saltanatında Abdurrahman'ın yönetim tarzı önemli şekilde değişip evrilmiştir. Daha önce geçtiği üzere, onun ilk başta hilafeti ilan etmesini mümkün kılan gücün ve itibarın çoğu kuzeydeki Hristiyanlara karşı yürüttüğü cihadın liderliğini üstlenmesinin bir sonucuydu. Hilafetinin ilk on yılında (929-39) bu seferlere devam etti, Müslüman ordusuna bizzat önderlik yaptı ve Ebro vadisi gibi sınır bölgelerindeki beyleri Müslümanların teşebbüsünde ona katılmaları için ikna ve razı etti. Fakat 939'da ciddi bir yenilgi aldı. O sene León'un Hristiyan kralı II. Ramiro'ya karşı bir sefer başlatmıştı. Önceki yıllarda yaptığı gibi, Sarakusta ve Veşka'daki (Huesca) gönülsüz beyleri kendisine katmak için Ebro vadisi üzerinden yola çıkmıştı. Daha sonra Simancas'ta başarısız ve moral bozan bir kuşatmaya girişmişti. Bu yenilgiden sonra ordusunu tekrar Müslüman topraklarını döndürmek için güneye kayalık bir bölgeye soktu. Arapların hendek dedikleri bu bilinmeyen topraklarda Hristiyan başıbozuklarından oluşan bir birliğe rastladılar. Müslüman ordusu tamamen mağlup oldu, birçok öldürüldü diğerleri esir alındı. Küçük düşen halife dağılmış ordusunu güneye, Müslümanların güvenli bölgesi Vâdilhicâre'ye (Guadalajara) götürdü.

Bu mağlubiyetin temel sebebi, halifenin kendileri üzerinde kontrol kurmasına her zaman sinir olan Ebro vadisi beylerinin Abdurrahman'ı çok hayati bir anda kaderine terk etmeleri idi. Bu mağlubiyet devletinde çok büyük bir değişime yol açtı. Bu kötü akıbetin hemen sonrasında, kendisine ihanet edenlerden biri olan Veşka beyi Fortun b. Muhammed'i ele geçirip idam ettirdi ancak diğer isyancı beylerin güçlerini bitirmek için bir çaba sarf etmedi. Bir daha ne kuzey seferine önderlik yaptı ne de saltanatının son yirmi iki senesinde cihatta Müslümanlara öncü oldu. Bunun yerine Kurtuba'da emekliye ayrıldı ve burada saltanattan çekilmesinden üç sene öncesinde 936'da şehrin dışındaki Medinetü'z-Zehra'da büyük bir saray kompleksinin inşasına başladı. Burada, bugün dahi kalıntıları görülebilen geniş bir saray şehrinde, bahçeleri, salonları, havuzları ve mozaikler ve mermerlerle şatafatlı şekilde bezenmiş taht odasıyla hesapsız harcanan bir hilafet üslubu geliştirdi. Ziyaretçilerini burada karşıladı ve bu muhteşem dekoru hilafetinin bütün ihtişamıyla göstermek için kullandı. Lüksü ve kültürüyle saray bütün yarımadadan beyleri ve kuzey Afrika'dan Berberi kabile şeflerini, özellikle Müslüman takviminin iki bayram (ıyd) döneminde kendisine çekti. Abdurrahman, hilafeti, tabir caizse başkalarına götürmek yerine önde gelen kimseleri kendisine çeken ve bu kişilerin içerisinde bulunmak istediği, ayrıca çocuklarının da burada eğitim

almasını arzuladığı bir saray yaratmıştı. Çok sonra, XIV. Louis de Versailles'da aynı tarzda bir saraya ve saltanata sahip olacaktı: yalın güç kullanarak değil cazibeyle otokrasi.

Bu zengin ve dışarıdan istikrarlı gözüken devlet o zaman fazlasıyla hayranlık uyandırdı ve Endülüs'ün yitip giden zaferlerine dair nostalji Arap kültüründe o günden itibaren küçük fakat devam eden bir motif olarak kaldı. Aslında son yıllarda özellikle batıda *convivencia* anlayışıyla yenilenmiş bir ilgi vardır. İspanyolca “beraber yaşam” anlamına gelen *convivencia*, üç büyük tektanrıci dinin mensuplarının, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerin bir arada uyum içerisinde yaşadığı ve bir seviyeye kadar ortak bir kültürü paylaştığı hilafet dönemindeki Endülüs'ün idrak edilmiş olan halini tatbik etmektedir. New York ve Washington'daki 11 Eylül saldırılarından sonra bazı eleştirmenler Endülüs'ü tarihi bir örnek ve muhtemelen dinler arası düşmanlığın mutlak olmadığı bir model olarak gördüler. Bu görüş en güçlü ve etkili şekilde Yale Üniversitesi'nden Rosa Maria Menocal'ın eserlerinde desteklenmiştir.⁵⁰ Herkes bunu bu şekilde görmüştür: Usame b. Ladin ve el-Kaide ideologları için Endülüs anlatısı müthiş bir uyarıdır. Müslümanlar halktaki Hristiyan ve Yahudi unsurlara hoşgörü göstermiş ve onlara hak ve makamlar vermişlerdir. Sonuçta her şey açıktır: Müslümanlar kendi ülkelerinden sürülmüş ve İber Yarımadası Darü'l-İslam'dan kalıcı olarak yitmiştir.

Tarihi gerçeklik biraz daha karmaşıktır. Endülüs'te Hristiyanlara çok az bilfiil zulümde bulunulduğu doğrudur. Kilise ve manastırlarında ibadet etmelerine izin verilmişti. Hristiyan piskoposlar Hristiyan nüfusun yönetiminde önemli bir rol oynuyordu. Halife Nâsır, Hristiyan Recemundo'yu hem Aachen hem de İstanbul elçisi olarak kullandı. Sonraki yüzyılda Gırnata krallığının yönetimi büyük ölçüde güçlü Yahudi yetkililere verildi.

Dinler arası ilişkiler durağan değildi. Dokuzuncu yüzyılda Müslüman yönetimine bazı karşıtlıklar vardı. Kendilerine Kurtuba şehitleri diyen dindar bir grup Hristiyan vardı. Hz. Muhammed'e ve İslam dinine açıkça hakaret ederek ölümlerine susuyorlardı. Harekete kesinlikle karşı olan Kurtuba piskoposunun müdahalelerine ve Müslüman yetkililerin onları fikirlerinden vazgeçirme çabalarına rağmen birçoğu infaz edilmişti. Onuncu yüzyılın ilk on yılında güney İspanya dağlarında, isyancı bir lider, İbn Hafsûn Hristiyanların savunucusu olacağını iddia ederek destek toplamaya çalışmıştı. Ancak hilafetin bu döneminde bu konu hakkında bir şeye rastlamıyoruz.

Bu noktada Hristiyanların veya Yahudilerin direndiğine veya onlara zulmedildiğine dair bir kayıt yoktur. Nüfusun büyük kısmının İslam'a geçme-

50 Bakınız: R.M. Menocal, *Ornament of the World: How Muslims, Jews and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*, New York: Little, Brown (2002).

siyle hem Hristiyanlar hem de Yahudiler artık daha önemsiz hale gelmiş ve daha az tehdit taşır olmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu durum León, Kastilya ve Navarre'deki Hristiyan ordularının giderek artan baskıları sırasında, Hristiyanların muhtemel bir destek kuvvet olabileceği anlamına geldiği on birinci yüzyılda değişti. On ikinci yüzyılın başlarında Muvahhidler yönetiminde de bunların çoğu kuzeye gitmişti. *Convivencia* birlikte barış içerisinde yaşama anlamına gelse de eşitlik anlamına gelmiyordu. Hristiyanlar ve Yahudiler ikinci sınıf vatandaşlardı ve huzur içerisinde birlikte yaşam sadece onlar bu aşağı konumu kabul ettikleri sürece mümkündü. Bu artık söz konusu olmadığı ve Müslümanlar tehdit altında olduklarını hissettiği zaman *convivencia* son buldu.

Kurtuba'daki halifeye saygılarını sunmaya gelen ve etkilenen sadece Müslümanlar değildi. Nâsır, halifeye uygun olarak, bir "dış siyaset" başlattı. 950 yılı civarında, Batı Avrupa'nın en güçlü hükümdarı, Alman imparatoru I. Otto (938-73) ile elçiler karşılıklı gidip gelmeye başladı. Otto, Güney Fransa'daki Fréjus şehrini ele geçirmişti. Burayı etrafındaki bölgelere dehşet saçmak ve gemileri yağmalamak için bir üs olarak kullanan Müslüman korsanlara karşı halifeyle bir ittifak kurmak istiyordu. Hiçbir Arap kaynağı bu görüşmeden bahsetmez ancak bunu Alman elçisi Gorze'li Başrahip John'un hayatını anlatan ve hilafet sarayının muhteşemliğine dışarıdan bir bakış sunan Latince bir kayıttan öğreniyoruz.⁵¹ John lafını sakınmaz bir elçiydi; etkilenmemeye ve korkmamaya kararlıydı. Yol yavaş alındı. Yerel Hristiyan piskopos, Hristiyanların Müslüman yönetimindeki Kurtuba'da varlıklarını sürdürebilmek için verdikleri tavizleri anlattığı zaman John ona karşı sert bir saygısızlık içerisine girdi. Nihayetinde Abdurrahman, Aachen'e bir Muzarab (Araplaşmış Hristiyan) olan Latince Recemundo, Arapça ise Rabîb b. Zeyd olarak tanınan bir elçi göndermişti. Kurtuba'da üç yıl bekleyişin sonunda John huzura kabul edildi.

Bir rahip arkadaşı tarafından yazılan bu toplantının kaydı modern öncesi dönemden bir halifeye dair elimizde bulunan tek ilk elden kaynaktır. Halifeyle (sürekli *rex*, yani kral der) tanışmadan önce John kendisini "saçlarını keserek, vücudunu yıkayarak ve temiz kıyafetler giyerek hükümdara uygun" kılmak istemişti. Halife ona süslenmesi için on librelik dinar gönderdiği halde o bunu reddetmiş, teşekkür ederek fakirlere sadaka olarak verilmesinin daha güzel olacağını söylemiştir. Cevabında "hükümdarın hediyeleri küçümsemediğini ancak bir rahibin sıradan kıyafetleri haricinde bir şey giymesine izin verilmediğini" yazmıştır. Halife de kabul ederek ona "çuval bile giyinse onu ağırlamaktan zevk duyacağını" söylemiştir.

51 Latince metnin İngilizce çevirisi için bakınız: C. Smith, *Christians and Moors in Spain*, Warminster: Aris & Phillips (1988), I, 62-75.

John için halifeyle görüşeceği gün geldiğinde hilafet iktidarının bütün ihtişamıyla karşılandı:

İnsan safları evden şehrin merkezine, buradan da saraya kadar bütün yol boyunca doluşmuştu [muhtemelen Medinetü’z-Zehra’da buluştlar bu yüzden şehirden sonra tozlu yol boyunca yüründü]. Burada ellerinde mızraklarıyla piyadeler duruyordu; bunların yanında mızraklarını savurup birbirlerini hedef alarak gösteri yapanlar vardı. Bunların yanında katırlara hafif zırhlarıyla binmiş olanlar vardı; daha sonra, atlarını şahlandırmak için mahmuz ve bağırışlar ile hızlandıran süvariler yer alıyordu. Bu ürkütücü yol üzerinde Mağribliler, gözlerimize çok ilginç gelen teşrifatlarıyla halkımızın gönlüne korku salmayı umuyordu. John ve arkadaşları saraya doğru çok tozlu bir yoldan yürüdüler; sadece mevsimin kuruluğu bile hararetin artmasına yol açıyordu (çünkü yaz gündönümüydü). Yüksek makamdakiler onları karşılamaya geldi ve sarayın dışındaki alanda yer alan bütün kaldırımlar pahalı halılar ve örtülerle kaplanmıştı.

John, halifenin neredeyse bir tanrı gibi kimselerin ulaşamayacağı şekilde tek başına oturduğu taht odasına geldiğinde her şeyin ender örtülerle örtüldüğünü ve yer karolarının eşit şekilde duvarlara kadar uzandığını gördü. Halifenin kendisi çok zengin süslenmiş bir sedire yaslanarak oturuyordu. Diğer insanlar gibi taht veya sandalye kullanmıyor, sohbet ederken veya yemek yerken divanlara veya sedirlere uzanıyorlardı. Bacaklarıyla bağdaş kuruyorlardı.

Halife John’a oturmasını işaret etti. Her iki tarafta da uzunca bir sessizlik oldu. Sonra halife başladı: “Gönlünün uzunca süredir bana düşman olduğunu biliyorum, bu yüzden bu zamana kadar huzuruma gelmeni reddettim. Sen kendin de biliyorsun başka türlüünü yapamazdım. Sabrını ve irfanını takdir ediyorum. O mektupta seni rahatsız etmiş olabilecek şeylerin sana karşı bir düşmanlıktan ötürü söylenmediğini ve seni ancak şimdi serbestçe kabul edebildiğimi bilmeni isterim. Her ne istersen sorabileceğini seni temin ederim.” Bize daha sonra söylediğine göre John halifeyle ters bir şey söylemeye hazırlıklıymış çünkü uzun süre böyle bir kırgınlıkla beklemişti ancak o zaman rahatlamış ve tamamen huzurlu hale gelmişti.

John halifeyle şimdi bu düşmanca ifadeleri kafasından attığını söylemiş halife de sonra şunları eklemiştir:

İfadelerden oldukça hoşnut kalmış ve John’la diğer konular üzerine konuşmuş. Sonra John halifeyle imparatorun hediyeler sunmuş [maalesef bunların

ne olduğu belirtilmemiş]. Bundan sonra John birden müsaade istemiş. Halife şaşırarak sordu: “Bu ani değişimin sebebi nedir? Çünkü ikimiz de uzun zamandır birbirimizi görmeyi bekliyoruz ve daha yeni buluştuk. Yabancı olarak ayrılmamız doğru mu? Şimdi beraberiz ve birbirimiz hakkında az dahi olsa fikir sahibi olma imkânına sahibiz. Uzun zaman sonra tekrar görüşebilir ve üçüncü fırsatta gerçekten sıkı bir anlayış ve arkadaşlık bağı kurabiliriz. Öyleyse, seni efendine geri gönderdiğimde hak ettiğin bütün onurunla gidebilirsin.” John bunu kabul etti. Diğer temsilcileri çağırıldılar ve taşıdıkları hediyeleri halifeye verdiler.

Hristiyanlar kaldıkları yerlere döndü ve bir süre sonra John tekrar halifeyi görmesi için çağırıldı. Onunla ortak ilgileri olan birçok konuyu konuştular: “imparatorumuzun” iktidarı ve erdemi, ordusunun gücü ve sayısı, ihtişamı ve zenginliği, savaşlar ve bu türden bir sürü şey. Halife kendi payına, ordusunun güç bakımından dünyadaki diğer hiçbir hükümdarın sahip olmadığı kadar geniş olmasıyla övündü. John halifenin keyfini kaçırmamak için bunu pek sorgulamadı ancak en sonunda ekledi: “Dünyada topraklarımızdaki imparatorumuza, askerlerimize veya atlarımıza eş olabilecek hiçbir hükümdar bilmediğimi söylediğimde gerçeği konuşmuş olurum.”

Burada bu harika kayıt kesiliyor ve herhangi bir sonuca varılıp varılamadığını bilemiyoruz. Rahip ile halife arasındaki bu dost canlısı birebir görüşmenin raporuna biraz şüpheyle yaklaşılabılır ancak saraydaki halılar ve karolar, halifenin sedirde, Arapça *serîr* dedikleri şekilde bağdaş kurarak oturması gibi geri kalan tasvirlerin çoğu gerçek gibi durmaktadır. Bu bir bakıma Batı Avrupa’nın en güçlü iki hükümdarı, Aachen’deki imparator ile Kurtuba’daki halife arasındaki karşılıklı saygıyı da gösterir.

Aynı dönemde halife Bizans’la da diplomatik ilişkilere başlamıştır. İstanbul ve Kurtuba o zaman Avrupa’nın en büyük ve en gelişmiş şehirleriydi; her iki ülke de oldukça gelişmiş ve eğitimli yönetimlere, düzenli vergi sistemlerine sahipti, madeni paraların kullanımı yaygındı. Savaş çeteleri, ilkel kaleler ve Viking işgallerine sahip Kuzey ve Batı Avrupa’nın halklarından farklı bir dünyada yaşıyorlardı. Birbirlerinden haberdar olmaları ve iletişime geçmeleri doğaldı. İkisi arasındaki oldukça uzun mesafe askeri mücadelenin, deniz mücadelesinin dahi, mevzubahis olmadığı anlamına geliyordu. Bu sebeple karşılıklı saygıya dayanan müttefikler olmak için hiçbir engel yoktu. Daha önce gördüğümüz üzere, Abbasiler Bizans elçilerini kendilerinin Müslüman toplumundaki liderliklerini göstermek için bir araç olarak kullanmaya çalışmışlardı. Şimdi ise Kurtuba’daki halife aynısını yapmaya çalışıyordu. 949 yazında, İstanbul’dan bir elçi Kurtuba’ya geldi ve aynı yılın ekiminde Recemundo önder-

liğinde bir elçi heyeti İstanbul'a gitti. Her iki heyet Fatimilere karşı ortak düşman olsa da bu diplomasi askeri bir ittifaktan ziyade gösteriş ve itibar için yapılmış gibi durmaktadır.

Bu karşılıklı heyetlerin önemli bir kültürel tarafı vardır. Halifenin oğlu Hakem'in saltanatı sırasında, Bizans mozaikçileri çalışmak için Kurtuba'ya gelmiş ve bugün hâlâ Ulu Cami'nin mihrabının etrafında ve önündeki kubbelerde görülebilecek, mesleklerinin harika örneklerini ortaya koymuşlardır. Tabii ki Kurtuba'daki mozaikler İstanbul'da şehrin kiliselerini süslemek amacıyla yapılan mozaiklerde yer alan ikona ve görsellerden oldukça farklıdır. Hz. İsa ve havarileri ile azizlerinin görsellerinin yerine nebati yazı ve altın süslemeli yazılar almıştır ancak her biri mükemmel ve pahalı bir işçiliği göstermektedir. Mozaikler lüks bir üretimdi ve sadece Bizanslı ustalar en iyilerini yapabiliyordu. Bizans ipekleri gibi hoş ve egzotik kumaşlar Müslüman dünyasında hükümdarlık makamının işaretleriydi, bu sebeple bu mozaikler dünyadaki hükümdarlıklar arasında halifenin sarayının herkesçe onaylanması demekti. Bunun tek farkı, birkaç nadir parça haricinde kumaşlar edebi kaynakların tasvirlerinde kalmışken, mozaikleri, tıpkı halifenin tebaasının onuncu yüzyılda gördüğü gibi bugün de görebiliyoruz ve dünyadaki konumları hakkında aynı çıkarımları yapabiliyoruz.

Kültürel değişimler sadece herkese açık gösterişlerle sınırlanmamıştı. 951'de, büyük ihtimalle halife sarayının ricasıyla, Nicholas adında Rum bir rahip buraya, Dioscorides'in otlar ve şifalı bitkiler üzerine eski bir kitabının yazması üzerine çalışıp yorumlaması için gönderilmişti çünkü görünüşe göre Endülüs'te hiç kimse bunu yapacak yeterli Grekçeye sahip değildi. Burada halife tekrar, kadim Grek bilgisini toplamanın ve yorumlamanın hilafet işlerinin önemli bir yönü olduğu sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda Abbasi sarayı tarafından koyulan bir örneği takip etmiştir.

Abdurrahman en-Nâsır'ın ardından, uzun süre tahta geçmeyi beklemiş olan oğlu Hakem geldi ve Müstansır lakabını aldı. Yetenekli ve zeki bir hükümdardı (961-76) ve birçok siyasetinde babasını izlemiştir. On beş yıllık istikrarlı yönetimi sırasında Kurtuba medeniyeti zirve noktasına ulaştı. Büyük bir kütüphane topladı ve daha önce zikredilen Kurtuba camisinin mihrabını ve kubbelerini inşa ettirdi. Sarayını, birçok göz alıcı toplantının yapıldığı Medinetü'z-Zehra'ya taşıdı.

Bu olaylar hakkında birçok şey biliyoruz çünkü İsa er-Râzî adındaki bir yazar tarafından çok titiz şekilde kayda alınmıştır. İsa Fars asıllı bir aileden geliyordu (adı, kuzey İran'daki Rey şehriden geldiğini gösteriyor). Doğu İslam dünyasının birçok diğer meskûnu gibi onun ailesi de Arap edebiyatı ve tarihindeki uzmanlıklarının değer görüp ödüllendirileceği zengin ve kültürlü Endülüs sarayının cazibesine kapıldılar. İsa'nın eseri genel bir kronikten öte

daha çok bir saray günlüğü gibidir: esas maiyetin kimler olduğunu, saraya kimin geldiğini, resmi meclislerde nerede durduklarını yazar. Hakem babasının siyasetini izleyip göz alıcı ve kültürlü sarayı üzerinde yönetimine devam etti; Endülüs sınır beyleri ve Fas'taki Berberi kabile liderleri biat etmeye geldiler, hediyeler ve makamlarının herkesçe tanınmasıyla ödüllendirildiler.

Hakem'in saltanatında kuzey Afrika siyasetinde önemli değişiklikler oldu. 969'da, Fatımilerin Mısır'ı fethinden sonra, halife ve maiyeti yeni kurulan Kahire şehrine –tabir caizse Nil'deki Medinetü'z-Zehra'da– kendilerini ispatlamıştı. Bundan sonra Fatımiler ayrılmaz şekilde Mısır'a bağlanmışlardı. Hiçbir Fatımi yöneticisi hanedanın İfrikiye'deki asıl iktidar merkezine bir daha gitmedi. Tarihte Ziriler olarak bilinen Berberi bir aileye bu vilayeti emanet ettiler ancak Fatımileri kendilerinin efendileri olarak tanımalarına rağmen, sadece emir olarak onlara Emevi halifeleri ne davrandıkları gibi davranmamışlardı. Fas hiçbir zaman idare edilmesi kolay bir ülke olmamıştı ve Hakem ve yönetimi çok fazla para ve kaynak harcayarak bunu yapmak için çok az etki yaratabildi.

Emevi halifelerinin baş rakipleri İdrisilerin çeşitli kollarıydı. İdrisiler, doğru-
dan Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın ve dolayısıyla Hz. Muhammed'in soyundan gelen Alilerdendi. Soylarını, 758'de liderlerinden biri olduğu bir Şii isyanı Abbasilerce bastırıldığında Arabistan'dan kaçan İdris b. Abdullah'a dayandırıyorlardı. İdris hem sığınak hem de destek bulmak için Mağrib'e gitmişti. Ailesi bu kırsal ve kabilelerin yaşadığı çevrede istikrarlı bir devlet kurmayı hiç başaramadı. Bazı aile üyeleri destekçi kazanmak için makamlarını kullanmaya çalıştı. Halife unvanına talip olmadılar –yoksullukları ve İslam dünyasındaki uç konumları bu iddiayı müdafaa edilemez kılıyordu– ancak Alî oluşları tartışmaya kapalıydı. Diğer Berberi şeflerinin aksine bunlar konumlarını kabile ağlarının ötesinde destekçiler çekmek için kullanabildiler. Nihayetinde İdrisi meselesi Endülüs'teki Emevi yönetimini sarsamazdı fakat bu durum halifelerin Mağrib'de gerçek kontrolü sağlamasını engelleyen hem ideolojik hem de siyasi bir tehdit olarak kaldı.

Amiriler ve Kurtuba Hilafetinin Sonu

Kurtuba Emevileri birçok açıdan Bağdat'taki Abbasilerin rakibi olmasına karşın, daha önce zikrettiğimiz üzere, kendi siyasetlerini ve siyasi yapılarını daha iyi oluşturmuşlardı. Bu ise her zaman kendi hilafetlerinin uzun süreli siyasi sıhhati için faydalı olmamıştı. Hakem, daha yedi yaşındayken vâris olarak belirlediği oğlu Hişâm'a kendini vakfetmişti. Hişâm babası 976'da öldüğünde daha on dört yaşındaydı. Hilafete gelişi kati bir karardı. Kurtuba'daki birçok kimse bu deneyimsiz çocuğu yönetici olarak kabul etmekte çok isteksizdi ve Kurtuba ordusunun

seçkin kesimini oluşturan Sıklabi (Slav) yetkililer arasından bir grup⁵² ilk halife Nâsır'ın oğlu, ölü halifenin kardeşi Muğire'nin tahta geçişini güvenceye almaya girişmişti. Ancak kısa sürede, hırslı bir nedim olan Muhammed b. Ebî Amir tarafından alt edilmişler ve görünüşe göre herhangi bir siyasi hırstan beri olan talihsiz Muğire kendi evinde ailesinin önünde boğdurulmuştur. Yaşananlar, yetmiş sene önce 908'de Bağdat'ta Abbasi halifesi olarak tahta geçen Muktedir'in etrafında yaşananları olağan dışı şekilde hatırlatmaktadır. Her iki durumda da hırslı siyasetçiler, Muktedir'de İbn el-Furat ve Hişam'da İbn Ebî Amir, kendilerinin kontrol edebileceği genç ve deneyimsiz bir halifenin başa geçmesinin peşine düşmüşlerdir. Her ikisinde de, hem yetişkin hem de itibarlı bir rakip, Bağdat'ta İbnü'l-Mu'tezz ve Kurtuba'da Muğire, bir diğer grup tarafından öne sürülmüş ancak genç adayın destekçileri daha hızlı ve acımasız olmuştur; böylelikle İbnü'l-Mu'tezz ile Muğire hayatlarını kaybetmiştir.

Bir bakıma her iki tahta geçiş de veraset ilkesinin, seçim veya şûra fikri üzerindeki zaferini temsil eder. Bağdat ve Kurtuba'da güçlü kadınlar önemli bir rol oynuyordu. Abbasi sarayında oğlunun ölümüne dek onu hâkimiyetinde tutan valide sultandı. Kurtuba'da ise, oğlunun tahta geçmesi için İbn Ebî Amir ile yakın-bazı söylentilere göre, edep açısından fazlasıyla yakın- çalışan, genç Hişam'ın annesi Bask prensesi Subh oğluna hükmetmişti ancak oğlu tahta geçtikten sonra kendisini gün geçtikçe dışlanmış buldu. Son olarak her iki vakada da genç çocuğun tahta geçişini hilafetin iktidarı ve itibarında, bir daha kurumun iyileşmesine imkan bırakmayacak bir felaket etkisi yaptı. Zikredildiği üzere, ironik şekilde Kurtuba'daki halk Bağdat'ta neler olup bittiğinin ve ardından gelen feci sonuçların son derece farkında olmalıydı ancak aynı şeyin kendilerinin başına gelmesini engelleyemeyecek kadar güçsüzdüler.

Bu bozgunun sebepleri değişen siyasi sisteme dayanıyordu. Halife, en azından teoride, mutlak iktidara sahipti ve halifenin beğenisini kazanmak veya, daha iyisi, halifenin şahsiyetini kontrol etme iktidara giden en etkili yoldu. Halifenin devasa saraylarının duvarları arkasında her geçen gün daha çok yalıtılması bunun önemli bir parçasıydı. Yani huzura hemen girebilen saray eşrafı halifenin kendi kararını uygulamasını ve hemfikir olmadıkları herhangi birinin ona erişmesini engelleyebiliyordu.

Kurtuba'da yeni halife Hişam'ın kendisini namaza ve ibadete vermek istediği duyuruldu. Sahip olduğu yalnızlık, onun geniş Medinetü'z-Zehra sarayı içerisinde olmasa da Ulu Cami'nin yanındaki şehir merkezinde yer alan eski Alkazar'ın yüksek duvarlarının ardına yerleşmesine imkân tanıyordu. Hiç kimse girip çıkmadı,

52 Doğu Avrupalı Slavlar onuncu yüzyıl boyunca Prag'daki büyük köle pazarı üzerinden Endülüs'e seçkin askerler olarak getiriliyordu.

hatta dar yolun karşısındaki camiye gittiğinde bile halife öylesine tecrit ediliyordu ki halktan hiç kimse onu bir an dahi olsun göremiyor, onunla iletişime geçemiyordu.

Bu sırada İbn Ebî Amr, sadece unvanını almamış şekilde halife olarak davranıyordu. Orduya yeni birlikler alıyordu: Tıpkı ordunun bir diğer birliğini oluşturan Doğu Avrupalı Slavlar gibi tek tek değil kendi liderlerinin sözüyle hareket eden kabile grupları olarak önde gelen Berberi kabile üyelerini orduya katıyordu. Amacı, hiçbirine kendi başlarına üstün gelemeyecek çok farkı gruplardan bir ordu oluşturmaktı. Aynı zamanda Endülüs'teki yerli Müslüman halkın çoğunun sivilleştirilmesini de tamamlamıştı. Hilafetin askeri üstünlüğü şimdi neredeyse tamamen yabancılardan –Doğu Avrupa'dan getirilen Slavlar ve Fas'tan getirilen Berberilerden– oluşuyordu; aynı şekilde doğudaki Abbasilerde de ordu büyük oranda Orta Asya'dan getirilmiş Türklerden oluşuyordu. Bu sistem kısa vadede yöneticilerin iktidarını destekliyordu fakat uzun vadede zararlı sonuçlar getiriyordu. Bilhassa, on üçüncü yüzyılda Slavlar ile Berberilerin artık erişebilir olmadığı ve yerel halkın şehirlerini ve köylerini ilerleyen Hristiyanlara karşı savunmak için ne kaynaklarının ne de yeteneklerinin bulunduğu Endülüs'te bu geçerli olmuştu.

İlk başta yeni ordu güçlü ve etkiliydi. İbn Ebî Amir İslam fetihlerine katılmış ilk nesilden gelen bir aileye mensup olduğunu iddia ediyordu ancak Kureyş'ten olduğunu iddia edemiyordu. Kendisinin de farkına vardığı üzere hiçbir zaman halifelğe talip olamazdı ancak kendisine haksız da olsa halifelerin saygı ifadesi olarak kullandığı unvanı almıştı: Mansûr, Galip Gelen. Bu hem halifelerin iddialarını taşıyordu hem de Abbasilerin en büyüklerinden birinin unvanıydı: Sembolizm bundan daha açık olamazdı. Aynı zamanda eskiden gelen takvasını da gösterecek bir nokta bulmuştu. Hakem el-Müstansır büyük bir kitap koleksiyoneriydi ve kütüphanesindeki ciltlerin, en azından bir kısmının, Kurtuba'daki sıradan halk içindeki dini zümreler ile destekçileri arasında yer alan şiddet yanlılarınca kabul edilemez olduğu kesindir. Bu kitapların neler olduğunu bilemiyoruz ancak en azından bazılarının Grekçe felsefe ve bilim çevirileri, yani oldukça şüphe uyandıran malzemeler olduğunu düşünebiliriz. İbn Ebî Amir kütüphaneyi temizlemeye ve sıkı geleneksel görüşü tehdit eder gibi duran bütün eserleri imha etmeye önem verdi. Artık Batı Avrupa ve İstanbul'dan elçiler veya ustalar gelmiyordu. Darû'l-Harb (Darû'l-İslam'ın ötesindeki topraklar) bir cihat ve sürekli düşmanlık sahasıydı, kültürel değişim alanı değil. İbn Ebî Amir kendisini, tıpkı kendisinin Emevi Hişâm'ı “koruması” gibi, Bağdat'taki Abbasi halifelerini “koruyan” Iraklı Büveyhi hükümdarlarına benzetiyordu.

Konumunu ve yeni unvanını meşrulaştırmak ve yeni ordusunun meşruiyetini sağlamak için kuzeydeki Hristiyanlara karşı bir dizi sefere başladı. Neredeyse her

sene saldırı düzenledi. Hiç kimse onun cihada bağlılığından şüphe duyamazdı. Seferler kendi çaplarında büyük oranda başarılıydı, birçok esir alınmış ve ganimet toplanmıştı. Mansûr ayrıca halkının başarılarından haberdar olmasından emin olmuştu. Zaferlerini anlatan mektuplar cuma namazlarında Kurtuba'daki camide sesli okundu. En büyük halkla ilişkiler başarısı, yeni oluşan büyük bir hac merkezi olan Santiago de Compostela'da yer alan tapınağı yağmaladığı zaman katedralin çanlarını Hristiyan esirlerinin sırtında Kurtuba'ya getirtmesiydi. Ancak geniş stratejik bağlamda bu seferler pek etkili değildi. Neredeyse hiç toprak alınmamıştı ve León ve Navarre'deki Hristiyan krallıklar ile yeni ortaya çıkan Kastilya kontluğu, kendi ölümünden sonraki olayların göstereceği üzere hâlâ güçlüydü.

Mansûr öldüğünde yerine belirlenmiş vârisi olarak oğlu geldi ve halife benzeri bir unvan aldı: Muzaffer, bu da Zafer Kazanan anlamındaydı. Saltanatının altı yılında (1002-8) Muzaffer, sıklıkla Hristiyanlara karşı seferlere çıkarak ve asıl halifeyi dikkatlice gizli tutarak babasının geleneğini sürdürdü. Öldüğünde iktidar kardeşi Abdurrahman'a geçti. Abdurrahman, Basklı Hristiyan büyükbabası, Navarre krallından adını alarak Sanchuelo, veya Küçük Sancho olarak biliniyordu. Babası ve kardeşini iktidarda tutan hassas dengeyi terk etti. İlk işlerinden biri esir Halife Hişâm'ı, kendisini veliaht olarak atamaya zorlamak oldu. Yani yakında ne Emevi ne de Kureyş'ten olan bir halife olacaktı.

Bu akıllıca bir hamle değildi. Bu karar, dini zümrelerin, Emevileri destekleyen Kurtuba halkının ve tabii kendi zenginlikleri ile konumlarını kaybetmekten korkan Emevi ailesinin birçok mensubunun ciddi düşmanlığını çekti. Tepki hızlıydı. Yeni yönetici konumunu geleneksel yolla, Hristiyanlara karşı ordusuna önderlik ederek belirlemeye karar verdi. Düşman topraklarına geçer geçmez Kurtuba'da komplocular işe koyuldu. İsyancıların başı bir Emevi ve ilk Halife Nâsır'ın büyük torunu olan Muhammed b. Hişâm'dı. Emevi hilafetini gerçek anlamıyla yenilemek için açık bir planı vardı. İşe yaramaz Hişâm kendi yararı için tahttan çekilmeye zorlandı ve Muhammed, üçüncü Abbasi halifesi gibi Mehdî lakabını aldı. Bu lakap kendisinin askeri bakımdan muzaffer olmasına değil Allah yolunda olduğuna vurgu yapıyordu. Ailesinin diğer üyelerini askere aldı ve yeni yönetimi koruyacak bir milis gücüne katılacak Kurtuba halkının sadakatini kazandı. İlk başta her şey güzel gitti –başkent güvendeydi ve yeni hilafet ilan edilmişti– ancak yönetim birden, başta Berberiler olmak üzere mevcut askeri grupların düşmanlığıyla karşılaştı. Sonradan yaşananlar karmaşık ve oldukça yıkıcıydı. Berberilerin kendileri bir başka Emevi ailesine mensup kişiyi “kendi” halifeleri olarak benimsedi. Kurtuba Berberi birliklerin kuşatmasında üç yıl kaldı ve şehir teslim olmaya zorlandığında müthiş bir yağmaya maruz kaldı.

Hilafetin son günleri birçok Emevinin ve diğerlerinin kendi iktidarını kur-

maya çabalaması sebebiyle uzadıkça uzadı. Ancak ayrılıklar çok derindi ve farklı askeri liderler, merkezi yönetimi yeniden inşa etmektense kendi bölgelerindeki konumlarını güvenceye olmaya yoğunlaşmışlardı. İşleri daha kötü hale getiren Hristiyanların, destek karşılığında para ve toprak talep ederek Endülüs'ün iç işlerine büyük oranda karışmaya başlamalarıydı. Bu olacakların nasıl gerçekleşeceğini gösteriyordu.

1031'de Kurtuba'nın ileri gelenlerinden bir grup bir araya gelip içlerinden yönetici aileyle alakası olmayan birini yerel yönetici seçerek hilafeti feshetti. Hilafetin feshi geleneklerin ve unvanların (özellikle böyle bir tarihe ve yankıya sahip bir unvanın) değer gördüğü bir toplumda alışılmadık bir hamleydi. Daha şaşırtıcı olan kimsenin onu diriltmeye çaba göstermemesiydi. Emevi ailesi siyaset sahnesinden öylece silinmişti. Bunun önemli bir sebebi, Kurtuba'nın ve Campiña'nın, yani etrafındaki kırsal bölgenin harap olmasıydı. Şehrin ve Emevi halifelerinin kaderi birbirine yakında bağlıydı. 1010-13 kuşatmasından sonra Kurtuba halkının çoğu ölmüştü, diğer birçoğu ise göç etmişti. Hilafetin sosyal ve kültürel hayatının çoğu için bir ortam sağlayan lüks villalar ile mülkler tahrip olmuş ve terk edilmişti. Hayatta kalan yerli halk hilafetin, değerinden çok daha fazla sıkıntıya yol açtığı sonucuna varmış gibidir. Ve galiba haklılardı.

MUVAHHİD HALİFELİĞİ

Kurtuba'daki Emevi halifeliğinin on birinci yüzyılın başlarında çöküşü Endülüs'te Tevâif-i Mülûk (melikler taifesi) dönemini başlattı. Yetkileri bir şehir veya bölgeyle sınırlı olan bu melikler hiçbir zaman hilafete talip olamadılar çünkü hem böyle bir iddiayı makul kılmak için güçleri çok sınırlıydı hem de önemli bir özellik olarak Kureyş soyundan değillerdi. Bunların en güçlüleri olan İşbiliyeli Abbâdî yöneticileri, Mu'tazîd (1042-69) ve Mu'temîd (1069-91) gibi halifelere has sıfatlar almışlardı. Ölmüş olan Emevi Hişâm adına yönetime devam ettiklerine dair kurgu bir süre devam etti, yıllar geçtikçe bu iddia komikleşti.

On birinci yüzyılın sonlarında Hristiyanların ilerleyişi, özellikle de Tuleytula'nın 1085'te León-Castile'den VI. Alfonso tarafından fethedilmesi melikler taifesinin konumunu devam ettirmesinin mümkün olmadığı anlamına geliyordu. Biraz isteksiz de olsalar çoğu Fas'taki Berberi Murâbitların (Ar. *Murâbitûn*) himayesine girmeyi kabul etti. Murâbitlar Batı Sahra'da dini reformist Abdullah b. Yasin tarafından bir araya getirilmiş Sanhâce Berberilerinden oluşan bir ittifaktı. İbn Yasin Orta Doğu'yu dolaşmış ve hemşerilerine yolunu tuttukları İslam'ın en hafif ifadesiyle yozlaşmış ve İslam'ın kendisine ters düştüğü yönünde açık bir mesajla dönmüştü. İbn Yasin'in püriten reform hareketi kısa sürede Fas'ın büyük kısmına yayıldı. 1086 ile 1090 arasında kuzeydeki Sarakusta (Zaragoza) Krallığı haricinde Endülüs'ün büyük çoğunluğu üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Yusuf b. Taşfîn yönetiminde Murâbitlar, 1086'da VI. Alfonso'yu Zellaka savaşında mağlup ederek Hristiyanların ilerleyişini durdurabildiler. Ancak Yusuf'un takvalı fakat etkisiz oğlu Ali (1106-43) yönetiminde Endülüs'teki askeri konum kötüye gitti ve Murâbitlar bir diğer püriten reformist grubun, Muvahhidlerin (Ar. *Muvahhidûn*) yeni ideolojik ve siyasi meydan okuması ile karşı karşıya kaldı.

Murâbitlar, Endülüs'ün çoğunu ve Sahra'nın en güney ucundan Fas'ı ellerinde tuttukları imparatorlukların boyutlarına rağmen halife unvanına hiç talip olmadılar. Bunun yerine Bağdar'taki Abbasi halifelerinin hamiliğini tanıdılar ve böylece Mağrib'i büyük ümmete tekrar kattılar. Kendileri Emirü'l-Müslimîn unvanını aldılar. İlginçtir, bu "Müslümanların Emiri" anlamına gelen oldukça belirgin unvan Müslüman hükümdarlarca çok nadir kullanılmıştır, hilafet unvanı

her zaman Emirü'l-Müminîn olmuştur. Buradan şu çıkıyordu: Murâbitlar bütün Müslümanları kendilerine çektikleri halde Bağdat'taki halifelerin bütün otoritesi altında emir olarak kalabiliyorlardı.

İbn Tûmert ve Muvahhidlerin Yükselişi

Murâbitların yönetimi 1120'de Fas taraflarında Muvahhidlerin ortaya çıkışıyla zora girdi. Murâbitlar gibi bu hareket de, doğuya seyahat edip dini değişim amacıyla dönen dini bir reformistle, Muhammed b. Tûmert ile başlamıştı. İbn Tûmert Berberi'ydi ancak Murâbitların aksine Atlas dağlarındaki Masmude kabilelerinin birinden geliyordu ve destekçileri de çöl göçbeleri değil dağ köylerindeki halktı. Doğuda büyük Gazzâlî'den (ö. 1111) ders aldığını iddia etti. Gazzâlî, İhyâ'ü Ulûmî'd-dîn isimli kitabında İslam'ın kurallarına sıkıca itaat etmenin yeterli olmadığını Müslümanların iyi birer Müslüman olmak istiyorlarsa İslam'ın ruhunu izlemeleri gerektiğini söylemektedir. Geleneksel fıkıh âlimliği ve sufiliğiyle Gazzâlî'nin yazdıkları çok geniş çevrelerde okunmuştur. Bu eserler aynı zamanda Endülüs'teki Murâbitların sert kadılarına yönelik tamamıyla bir aforozdu; zaten onlar da Gazzâlî'nin kitaplarının yıkılmasını emretmişlerdi.

İbn Tûmert bu büyük adamın kendisine hayır duada bulunduğunu ve yakılan kitaplarının intikamını almasını istediğini öne sürmüştür. Bunların doğru olup olmadığı tamamen belirsizdir ancak bu anlatı, çağında yaşayan en büyük dini düşünürün talebesi olduğunu iddia edebildiğini göstermektedir. İbn Tûmert'in hayatı, tıpkı Hz Muhammed'in siyeri gibi, bir biyografi konusu olmuştur ancak hakikat hürmet gösterilerek süslediği için bütün ayrıntılardan emin olamıyoruz. Açık olan şu ki 1117 ile 1119 yılları arasında geri dönmüştür. Yol boyunca durarak açık renk kıyafetler giymek, şöenlerde kadın ile erkeğin karışık bulunması, müzik aletlerinin çalınması ve içki satılması gibi kökten ve sofu İslami eleştirilerine dair vaazlar vermiştir.

1120 gibi memleketi Fas'a döndü. Murâbit hükümdarı Ali b. Yusuf'a başkent Marakeş'te vaaz verdiği söylenir. Reform edilmiş bir İslam isteği reddedildi. O da büyüdüğü dağlara gitti ve dağların sağladığı güvenlikle amacı için devam etti.

İbn Tûmert Murâbitların liderliğini kazanamadı ve onlara kesin bir şekilde düşman kesildi. Her iki hareket de İslam'ın içerisine yavaşça sızmış umursamazlık ve istismar olarak addettikleri şeylerden sıyrılmış, reform edilmiş bir İslam kurma niyetindeydi. Bunları neyin ayırdığını anlamak zordur. İbn Tûmert İslam şeriatının, onu destekleyen mantık ve çıkarımlardansa Kur'an ve hadise dayanmasını istiyordu. Bu da işleri Murâbit öğretisinin ideolojik temeli olan fâkihlerin muhalefetini çekiyordu. İbn Tûmert Allah'ın mutlak birliğinde diyor ve Murâbitların Allah'ı insan kılığına sokarak antropomorfizm yapmakla suçluyordu. Allah'ın birliği üzerine bu ısrar Muvahhidlere tarihte anıldıkları ismi vermiştir: Arapça

Muvahhidûn (İspanyolcası *Almohade*) Allah'ın birliğini savunanlar demektir. Murâbitların askeri desteğinin omurgasını oluşturan Sanhace Berberilerine de saldırmıştır. Bugünkü çoğu Tevârik (Tuareg) gibi bu adamlar yüzlerini çölün savrulan kumundan ve acımasız sıcağından korumak için peçe ile örterler. Bu, İbn Tûmert'in onları kadınca davranmakla suçlamasına imkân sağladı.

Bunlar vurgulanabilecek farklardır ve Murâbitları kâfir ve ahlaki olarak bozuk diyerek yerlerinden etmekte kullanılmışlardır. Ancak Muvahhidleri Murâbitlardan esas ayıran şey liderlik tarzıydı. Murâbit sarayından reddedilince İbn Tûmert ipleri tamamen koparmaya karar verdi. Kendisinin, Müslümanları gerçek İslam'a götürecek yanılmaz Mehdî olduğunu iddia etmeye başladı. Kuzey Afrika'ya yerleşmiş olan İdrisiler üzerinden kendisinin Hz. Muhammed'in soyundan geldiğini gösteren bir şecere de ortaya koymuştu. Sözü kanun sayılan İbn Tûmert'i Allah'ın atadığı lider olarak kabul etmeden Muvahhid hareketine mensup olunamıyordu.

1122'de İbn Tûmert üssünü, Marakeş'in güneyinde, sadece dar dağ yollarıyla ulaşım sağlanabilen küçük Tinmellel şehrine kurdu. Burası onun Medine'si olacaktı: Buraya hicret etmiş ve kendi devletini kurmuştu. İnşa ettirdiği cami, yakınlarda restore edilmiştir ve hareketin ilk günlerinin maddi tanığı olarak hâlâ ayakta. İbn Tûmert aynı zamanda destekçileri arasında muazzam bir hiyerarşi de kurmuş, böylelikle dağ halkı arasında çok güçlü olan kabile sadakatlerine ilave yapmayı, hatta yenilemeyi hedeflemiştir. Mehdî'nin kendisi, tabii ki, örgütün başıydı. İbn Tûmert'in altında, yerel kabile liderleri veya Abdülmümin gibi batı yolculuğunda kendisine katılmış ilk takipçilerinin bulunduğu Onlar Meclisi yer alıyordu. Bunların altında çoğu Atlas bölgesindeki Berberi kabile liderlerinden oluşan Elliler Meclisi vardı. Bunlara *talebe* (tek. *tâlib*) diye bilinen bir grup insan yardım ediyordu. Bu kavram genelde "öğrenciler" olarak çevrilir ve Farsça çoğulu da bize Taliban kelimesini verir. Talebeler Muvahhid yönetiminin en ayırt edici özelliklerinden biridir. Bunlar bir bakıma, hem Muvahhid ideolojisini yorumlayan hem de kamu hizmeti olarak görülebilecek birçok işi yerine getiren siyasi komiserler, ideologlardır. Muvahhid ideolojisine bağlılık kana susamış bir şiddeti mecbur kılıyordu. 1129-30'da İbn Tûmert'e muhalif olduğu düşünülen veya yeterli hevesi göstermeyen birçok Berberinin katledildiği ilk *temyiz*, arınma gerçekleştirildi.

Muvahhid yönetiminin bir diğer ayırıcı özelliği Berberi kimliği idi. Berberice bugün de Kuzey Afrika'da yaygın biçimde konuşulan bir dildir fakat hiçbir zaman ne yazı dili ne de, bildiğimiz kadarıyla, din ve vaaz dili olmuştu. İbn Tûmert hem Berberi dilinde vaaz etmiş hem de Kur'an'ın Berberice yazılmış nüshalarını ortaya koymuştur. Arapça resmi dil olarak kullanılmış ve yüksek kültür dili olarak kalmıştır ancak Berberice bilmek Muvahhid hiyerarşisinde ilerlemek isteyenler için

çok önemliydi. Bu dili anlamadığı için Endülüs'te işini kaybeden kadırlara ve başka memurlara dair örnekler mevcuttur. Müslüman dünyasında ilk defa bir yönetim Arapça olmayan bir İslam'ı yürürlüğe koyuyordu. On ikinci yüzyılda Farsça yaygın biçimde konuşuluyor ve yazılıyordu, hatta büyük Gazzâlî'nin kendisi dini risalelerini Arapça olduğu kadar Farsça da yazmıştır ancak Kur'an'ın Farsça çevirisini kullanma gibi bir girişim olmamıştı (bu da hâlâ Farsça öğrenmeyi daha az zorunlu kılar). Bu Berberi kimliği harekete katılan çeşitli Berberi kabileleri arasında birlik hissi üretti ancak aynı zamanda, özellikle Berbericenin pek konuşulmadığı Endülüs'te birçok Müslüman'ı yabancılaştırdı. Hareketin askeri gücü on üçüncü yüzyılın başlarında zayıflamaya başlayınca Muvahhidler kolaylıkla huzursuz tebaalarınca tanındılar ve bu tabii ki devletin çöküşünü hızlandırdı.

İbn Tûmert, Tinmelle'deki üssünden Murâbitların başkenti Marakeş'e bir dizi saldırı başlattı ancak 1130'da hareket ölümcül bir darbeye uğradı. İbn Tûmert şehre yapılan başarısız bir saldırıda ciddi şekilde yaralandı. Mehdî'nin gidişiyle liderlik onun ilk destekçilerinden birine, Abdülmümin'e geçti. Abdülmümin hareket üzerinde kontrolünü sağladı ve daha önemlisi, halife ve Emirü'l-Müminîn unvanlarını aldı. Bilinçli veya değil, kendisini Hz. Ebû Bekir'in, İbn Tûmert'i ise Hz. Muhammed'in yerine koyuyordu. İbn Tûmert'in oğlu yoktu ve kardeşleri sistematik biçimde sorumluluk ve etki makamlarından uzaklaştırılmıştı. Muvahhid yönetiminin sonuna kadar halifeler Abdülmümin'in ailesinden gelmişti.

Hz. Ebû Bekir gibi, Abdülmümin de Muvahhid hareketinin yayılmasına devam etmeye kararlıydı. 1140'lardaki bir dizi seferde sistematik şekilde Fas şehirleri kontrol altına alınmıştı. 24 Mart 1147'de Marakeş sonunda ele geçirildi. Burası kısa sürede yeni hilafetin en önemli başkenti ve Muvahhid iktidarının gerçek merkezi haline geldi.

Fas'ın fethinden sonra Muvahhidlerin Endülüs'ün meseleleri ile meşgul olması kaçınılmazdı. Murâbit yönetiminin Marakeş'te çöküşü İber Yarımadası'ndaki Müslümanların Hristiyan yağmalarına maruz kalmasına sebep oldu. Kuzey Afrika'dan askeri destek olmaksızın Endülüs ayakları üzerinde duramazdı. Cihat yapmak hilafetin çok temel bir işleviydi ve Abdülmümin sadece bunun içerdiği görevlerden değil aynı zamanda kendi takipçileri ve geniş Müslüman dünyasında makamının itibarını arttırmada getireceği fırsatlardan da haberdardı.

Abdülmümin'in askeri desteği Endülüs'te acilen gerekliydi. Halifenin Marakeş'i fethettiği sene olan 1147'de, Portekiz'in yeni kurulan krallığının kralı Afonso Henriques İkinci Haçlı Seferi'ne katılmak için yelken açan Kuzey Avrupalı savaşçıların yardımıyla Lizbon'u fethetti. Aynı zamanda Kastilyalılar, yarımada'nın güney sahilinin sağında yer alan ve Kuzey Afrika'yla iletişimin önemli bir noktası olan Meriye (Almería) limanını ele geçirip, sonraki on yıl boyunca ellerinde

tutmayı başaramışlardı. Endülüs'ün tamamında Hristiyanların ilerleyişi mevcut Murâbıt valilerine ve askerlerine karşı isyanları ateşlemişti. O sene, yerel liderlerin davet ettiği Abdülmümin Garb'a (Algarve) Muvahhid birliklerini gönderdi.

Endülüs'te ilerleyiş yavaştı. Bu kısmen Muvahhid devletinin Murâbıtlardan çok farklı olarak benimsediği stratejik etkenler sebebiyleydi. Muvahhidler her zaman iki cephe de etkindi. Altın çağında Muvahhid imparatorluğu bugünkü Tunus, Cezayir ve Fas'ın tamamını, aynı zamanda günümüz İspanya ve Portekiz'inin büyük kısmını içeriyordu. Bu uzakta kalan bölgeleri kontrol etmek kolay değildi: mesafeler uzundu ve toprakların çoğu vahşiydi, seyrek yerleşimliydi. 1150'lerde Abdülmümin askeri enerji ve kaynağının çoğunu, Tunus'un önemli deniz limanlarını fethetmiş olan Sicilyalı Normanları atmak için harcamıştı. 1160'a kadar Mehdiye'deki son kalelerinde çıkarılamadılar. Sonrasında halife, dikkatini tamamen Endülüs'teki cihada yoğunlaştırdı. İşbiliye ve muhtemelen Endülüs'teki diğer halklara bu kâfirler üzerindeki galibiyetini tumturaklı bir şekilde yazmayı ihmal etmedi. Muvahhidler halkla ilişkiler olarak görebileceğimiz hilafet veçhesine her zaman büyük önem vermişlerdir ancak bu mektup aynı zamanda halifenin şehrin kapılarına dayanan giderek saldırgan hale gelen Hristiyanlara karşı halka gerçek bir destek vermediği gerçeğini de gizleyememektedir. Normanların gidişiyle birlikte dahi doğu kontrol altına alınmaktan çok uzaktaydı. Abdülmümin bu bölgeye göç eden çok sayıda, güçlü Arap kabilesiyle uğraşmalıydı. Bunu hem zor kullanarak hem de çoğu kabile mensubunu Muvahhid ordusuna katarak yapmaya çalışmıştı. Burada bunların rahatsızlık verici bir varlıkları mevcuttu; ordunun birçok Muvahhid ve Endülüslü mensubu bunlardan nefret ediyordu. Bunların varlığı aynı zamanda Mağrib'in giderek Araplaşmasına da yol açtı: İlginçtir zaten bu hanedanlıklardaki Berberilerin Arapçayı yaymaya yardım etmeleri gerekiyordu.

Abdülmümin aynı zamanda hilafeti diriltmekle meşguldü. Atlas okyanusu kıyısında, Endülüs'teki cihat için ordu ve kaynak toplayabileceği yeni bir askeri üs ve hareket merkezi inşa etme kararı aldı. Bu üsse *ribât* denirdi. Bu Arapça kelime diğer anlamlarının yanı sıra erkeklerin bilhassa Ramazan'da oruç tutup namaz kılmak gibi dini ibadetlerini gerçekleştirebildikleri, kâfirlere karşı koyabildikleri istihkam anlamı taşıyordu. Kadim Salé şehrinde Bu Regreg Nehri'nin öte tarafında yer alan kayalık tepeye muazzam bir müstahkem yer inşa ettirdi ve büyük bir caminin inşasına başladı. Şehir bugün Fas'ın başkenti Rabat'ın nüvesini oluşturmuştur.

Ayrıca kendi ailesini hilafetin kontrolüne kesin olarak yerleştirmeye zaman ayırmıştır. En az on dört oğlunun olması ve çoğunun başlıca eyalet merkezlerinde görev yapmaları ona yardımcı oldu. Eski Muvahhid ailelerinin diğer mensuplarına da itibarlı ve getirisi çok makamlar verildi. Bu yönetimin irsi mahiyetini sağlamlaştırdı.

Hilafetteki bütün Müslüman halkların her türlü eşit olduğuna dair bir yalan yoktu. Bu devlet güçlü irsi yapıya sahip bir hilafetti. Evrensel bir hilafet olma gibi bir iddiası da yoktu. Abdülmümin hiçbir zaman Müslüman dünyanın geri kalanını fethetmek veya Bağdat'taki Abbasi halifeleri ile mücadele etme gibi bir niyetinin olduğunu söylememiştir. Bunda, Kahire'deki Fatımi hilafetinin 1171'de yıkılması ona yardım etmiş olabilir. Böylelikle İslam dünyasında, ikisi de çok ayrı etki alanları içerisine bulunan iki hilafet olmuş oluyordu. Aralarında sınırlı bir iletişim vardı. Bir ara, 1180'lerde, Abbasilerin sâdık hizmetkârı olduğunu iddia eden Selahaddin Eyyubi Haçlılara karşı Muvahhidlerle bir deniz ittifakı kurmaya çalıştı. Bu hiçbir zaman bir şey getirmese de doğu İslam dünyasındaki insanların hem Muvahhidleri bildiğini hem de bir dereceye kadar onlara saygı duyduklarını göstermektedir.

Endülüs'te istikrar, hem saldırgan Hristiyanlar hem de ülkenin Müslüman nüfusu arasında Muvahhidlere sertçe muhalif olan gruplar sebebiyle sık sık kesintiye uğruyordu. Bu bilhassa, Belensiye (Valancia), Mürsiye (Murcia) ve İspanya'nın doğu kesimlerini etkili şekilde yöneten ve Muvahhidlerle mücadele etmek için Hristiyanlarla ittifak kurmaya oldukça hazır olan İbn Merdeniş için geçerliydi. Hilafet söylemi, bunun Muvahhidlerin hanedanlıkları için bir örtüden başka bir şey olmadığını görebildiklerinde bu adamlar için hiçbir şey ifade etmiyordu.

Abdülmümin yerel Endülüs beylerini ordusuna katıp maaşlarını ödeyerek bununla mücadele etmeye çalıştı ancak bunlar iyi savaştıkları halde hiyerarşinin ve iyi maaş getiren işlerin dışında tutulmuşlardı. Aynı zamanda Endülüs'ün yönetimini tekrar örgütlemeye çabalamıştı. Muvvahhidler her zaman Kurtuba Emevilerinin mirasının farkındaydılar. Kendi itibarlarını artırmak için bu hatıradan yararlanmaya çalıştılar. 1162'de Gırnata'daki (Granada) Müslümanların isyanları üzerinde bir zafer kazandıktan sonra halife başkentin ve bütün devlet dairelerinin İsbiliye'den Kurtuba'ya taşınmasını emretti. İsbiliye, Fas'la güzel iletişimi sebebiyle İber Yarımadası'nda Muvahhidlerin idare merkezi olarak seçilmişti. Vâdilkebîr (Guadalquivir) Nehri üzerinden İsbiliye'nin yukarılarına kadar gemi ile gidilebilirdi fakat Kurtuba'ya kadar bu mümkün değildi. Kurtuba ayrıca o zamanlar fakir ve nüfusu az bir şehirdi; birkaç yerlisi eski şehir duvarlarının içerisindeki terk edilmiş arazilerde tarım yaparak yaşamaya çalışıyordu. Kurtuba'ya taşınma kararı, itibarın mantığı ve pratik kaygılara üstün geldiğini gösteriyordu.

Emevi mirasından faydalanmak için bir diğer girişim de Hz. Osman'ın Kur'an'ını elde etme yönündeydi. Hz. Osman'ın Kur'an'ı, gördüğümüz üzere Abbasiler tarafından meşruiyet eşyası olarak kullanılmıştı ancak görünen o ki Kurtuba Emevileri de bir başka nüshasını ellerinde tutuyorlardı. Bunun onlar

için ayrı bir önemi vardı çünkü Hz. Osman'ın kendisi bir Emevi'ydi ve bu kendilerinin İslam'ın ilk döneminin en büyük kişilerinden biriyle olan bağlarına kanıt teşkil ediyordu. Bu Kur'an Muvahhid hilafetinin manevi cephanesinin bir kısmını oluşturması için hilafetin Emevilerden Muvahhidlere geçişini sembolize ederek, Kurtuba'dan Marakeş'e getirilmişti. On üçüncü yüzyılın sonlarında Muvahhidlerin yıkılışından sonra bu mushafın kaderinin en olduğuna dair hiçbir şey bilinmemektedir.

Halifenin idari reformlarına ve oğullarını şehirlere vali olarak atamasına rağmen Endülü'steki durum istikrarsızlığını korudu. 1163'te Rabat'taki yeni üssünde topladığı askerlerle yeni bir sefer hazırladı. 100.000 atlı ve 100.000 piyade asker olduğu ve karagahın on dokuz kilometreden görüldüğü söylenir. Niyeti başlıca Hristiyan bölgeleri olan Portekiz, Liyon, Kastilya ve Barselona'ya aynı anda saldırıydı. Kesinlikle büyük bir işgal olacaktı ve Endülü'sün Muvahhidler yönetimiindeki geleceğini koruyacaktı ancak böyle büyük bir kuvvete kaynak sağlama ve bunu idare etme sorunları dehşetli olacaktı.

Sonraki Muvahhid Halifeleri

Halife 1163'te öldüğü için bütün hazırlıkları boşa gitti. Abdülmümin Muvahhid hilafetinin gerçek kurucusuydu. Mehdî İbn Tübert'in mirasını almış, onun dini görüşünü o zamana kadarki batıda yer alan en güçlü iktidara sahip bir devlete dönüştürmüş ve kendisiyle ailesinin sıkı denetimine yerleştirmişti.

Oğlu Muhammed'i 1154'te vârisi olarak seçmiş ve onu herkesçe kabul ettirmişti. Muvahhid geleneğinde Muhammed içki içip diğer hatalar düşerek makam için uygunsuz duruma düşmüştür. Bir diğer kardeşi Ömer, hayatının son yıllarında, halifenin baş danışmanı olmuştur. Abdülmümin Rabat'ta öldüğünde Ömer yanındaydı. Ömer onun ölümünü sır olarak tutuyor ve tahta Muhammed'in değil kendisinin öz kardeşi, İşbiliye valisi Ebû Yakub Yusuf'un geçmesini arıyordu. Yusuf ve Ömer'in annesi birdi. Etkili şekilde iktidarı ele geçirdiler ve diğer kardeşlerini kenara ittiler. Bundan sonra sadece Ömer ve Yusuf'un soyundan gelenler iktidara geçtiler.

Yeni halife zamanının askeri ve siyasi liderlerinden oldukça farklı bir kişiydi. Yirmi beş yaşlarındaydı ve İşbiliye valiliği gibi siyasi deneyimi, babasının ordusunda hizmet etmek gibi askeri deneyimi bulunuyordu. Ancak babasından oldukça farklı bir adamdı. Kitap sever ve âlimdi ancak doğuştan bir askeri lider değildi; önemli anlarda sinirleniyor ve fırsattan faydalanma imkânını kaçıırıyordu. Hilafetini faaliyet halinde izleyebiliyoruz çünkü İşbiliye'de Muvahhid yönetimi

için çalışan Endülüslü bir bürokratin, İbn Sâhibüssalât tarafından derlenen kroniğin bir kısmı elimizdedir. Kroniği tamamen canlı, ilk elden gözlemlerle doludur ve bizim Muvahhid toplumunu ve ender rastlanır bir samimiyetle kişilerin ilişkilerini görebilmemizi sağlar.

Emevi atası II. Hakem gibi Yusuf da çok etkileyici bir kütüphane inşa etmiştir. Halife olarak bunu yapmak için oldukça fazla otoritesi vardı ve mantıklı kim-seler onun kitap isteklerini geri çevirmiyordu. İşbiliye'deki özel bir koleksiyoncu bunun nasıl gerçekleştiğini hatırlamaktadır:

Emirü'l-Müminîn koleksiyonumu duymuş ve Hadım Kâfûr'u seçilmiş bir grup köleyle evime göndermişti. Ben ise devlet dairesindeydim ve hiçbir şey-den haberim yoktu. Ona evde kimseyi korkutmamasını ve kitaplar haricinde bir şey almaması söylemiş, onu ve beraberindekileri evden bir iğne kaybolrsa en ağır cezayla cezalandıracağını söyleyerek tehdit etmişti. Ben dairederken bundan bana bahsedildi, ben de bütün mülkûme el koyacağını düşündüm; aklım başımdan uçtu, eve gittim. Hadım Kâfûr kapıda bekliyor, kitaplar ise önüne getirilmişti. Korkudan titrediğimi görünce "Korkma!" dedi ve halifenin bana selamlarını gönderdiğini, benden iyi şekilde bahsettiğini ekledi ve ben rahatlayana kadar gülümsemeye devam etti. Sonra "Evindekilere sor, herhangi biri korkmuş mu veya bir şey kaybolmuş mu" dedi. Onlar da "Kimse bizi korkutmadı, bir şey de kayıp değil" dediler. Sonra kendisi kütüphaneme girdi ve bütün kitapların toplanmasını emretti. Bunu duyduğunda bütün endişelerim yok olmuştu.⁵³

Halifenin kitap merakı kesinlikle gerçekleşti ve Muvahhidlerin diğer ileri gelen üyeleri de bu meraka sahipti fakat halife, İbn Merdeniş yönetimindeki Doğu İspanya bölgeleri üzerinde Muvahhidlerin hâkimiyetini sağlamak ve Hristiyanların sürekli saldırganlıklarına karşı Müslümanları birleştirmek gerektiği için çalışmalarından ayrılmak durumunda kalmıştı. Halkının kitaplarına el koymaktaki kesin tavrının aksine Müslüman ordularına önderlik etmekte daha az iradeye sahipti. Tahta geçişinden sekiz sene sonra, 1171'de boğazı geçmiş ve İşbiliye'ye gitmişti. Tuleytula'nın (Toledo) güneydoğusunda yer alan, Hristiyanlarca yakın zamanda ele geçirilmiş küçük sınır şehri Vebze'yi (Huete) geri almak üzere büyük bir sefer başlatmaya karar verdi.

Bu mütevazı bir hedefti ancak büyük bir Muvahhid ve Arap ordusu toplandı ve 1172'nin yazında küçük şehrin kuşatması başladı.

53 İbn Sâhib al-Salât, *Al-man bi'l-imâma*, neşr. A. al-Hadi al-Tazi, Beyrut (1964), 534.

Daha sonra olanlar sefere katılan İspanyol Müslüman kumandanlardan birinin, İbn Azzûn'la alakalıdır:

Hristiyanlarla, Vebze şehrindeki direnişlerinin kalbi olan kulede çarpışırken zafer ve başarı yakın olduğu halde hiçbir cesur Muvahhid askerinin veya komutanının bana destek vermediğini gördüm. Hemen tek başıma halifeye koştum; o da kardeşi ve sarayının talebeleriyle dini kaidelere ait meseleleri tartışıyordu. Ona “Halife Efendimiz! Zafere yakınım, bana destek gönderiniz!” dedim. Ondan tek istediğim kendisini at sırtında göstermesiydi, böylece bütün herkes onu görecekti ve şehre girmeye başlayacaktı. Ancak bana cevap vermedi ve yaptığı şeye devam etti. Cihat niyetinin bozulduğunu ve seferin başarısız olacağını anladım. Zaferden umudumu kesmiş, oldukça kaygılı ve düşünceli şekilde geri döndüm.⁵⁴

İbn Azzûn'un öngördüğü üzere, sefer başarısız oldu. Büyük ordu kırıldı ve hiçbir şey başaramadan geri döndü. Halife, Endülüs savunmasını kurmaya çalışan etkisiz vekillerini orada bırakarak Marakeş'e döndü. Fas ve hilafetinin Tunus'taki doğu yarısının siyaseti ile meşgul oldu. 1183'e kadar Endülüs'e dönmedi. Sonraki sene, 1147'de Portekizlilerce fethedilmiş olan Lizbon'u tekrar ele geçirmeye çalıştı. Önderlik ettiği ikinci cihat girişimi ilkinden daha az başarılıydı. Tagus nehri üzerindeki Şenterîn (Santarem) şehrini alma yönündeki sonuçsuz bir girişimde savunmadakilerce yapılan bir hücumda halife ile yanındakiler gafil avlandılar. Kendi makamını belli eden kırmızı çadırında dikkat çeken halife yaralanmış ve kısa süre içerisinde de ölmüştü.

Kadim ve haşmetli Mansûr lakabını almış olan halefi daha az âlim, daha çok savaşçıydı. Yönetimi entelektüel faaliyetlerle pek ilgilenmedi, kendisini Endülüs'ü Hristiyanlara karşı savunmaya vakfetti ve 1195'te Ereğ'te (Alarcos) Kastilya Kralı VII. Alfonso'yu mağlup ettiğinde Hristiyan birlikleri üzerinde son bahse değer Müslüman galibiyetine liderlik etmiş oldu.

On üçüncü yüzyılın ilk onyılları Endülüs'ün zafiyetlerini ve Muvahhid hilafetinin bunlarla uğraşmasındaki başarısızlığını getirdi. Mansûr Ocak 1199'da öldüğünde yerine sadece on yedi yaşındaki oğlu geldi. Kendisine (olacakların aksine) Nâsır, yani Galip Gelen lakabını almıştı. Saltanatının ilk on yılını Kuzey Afrika'da, Tunus'taki duruma, önemli bir Muvahhid ailesi olan Hafsilere ülkeyi emanet ederek (kendileri sonradan bağımsızlıklarını ilan edip halife unvanını alacaklardı) istikrar kazandırmaya harcamıştı. 1211'de genç halife Rabat'ta bir ordu topladı ve

54 Abd al-Wāhid al-Marrākushi, *Al-Mujib*, neşr. M. al-Uryan, Kahire (1949), 238–9.

İşbiliye'ye doğru boğazı geçti. 1212'de Kastilya Kralı VIII. Alfonso, Aragón Kralı II. Pedro, Fransız baronları ve diğer birçok Hristiyan önde gelenlerinin bulunduğu bir Hristiyan birliğiyle karşılaştı. Hristiyan birliğinin böyle gösterilmesi her zaman Haçlı Seferlerine istekli olan Papa III. İnnocent tarafından desteklenmişti.

Hristiyanlar dağlık alan olan Cebelü'l-Arūs'a (Sierra Morena) doğru gidiyorlardı ve halifenin bizzat önderlik ettiği Muvahhid ordusuyla 16 Temmuz 1212'de İkâb (Las Navas de Tolosa) savaşında karşılaştılar. Müslümanların neden bu kadar kötü savaştığı belirsizdir; saflar arasında tartışmalar olduğuna ve Nâsır'ın hatalı ve bazen zalimane liderliğine kızgınlık duyulduğuna dair hikâyeler dolaşmıştır. Akşama kadar savaş sona ermişti, Muvahhid ordusu hemen kırılmış ve halife güvenliği için müstahkem Ceyyân (Jaén) kalesine kaçtı. Buradan Marekeş'e gitti ve kısa zaman sonra da öldü. Bazıları hoşnutsuz görevlileri tarafından öldürüldüğünü söyler. Aynı zamanda halifelerin ihtişamlı sancağı muzaffer Kastilyalıları tarafından alınıp Burgos'un dışında yer alan Las Huelgas manastırına yerleştirilmiştir ki bugün hâlâ Muvahhid hilafetinden gerçek bir yadigar olarak görülebilir.

İkâb savaşı Muvahhid hilafetinin Endülüs'teki Müslümanların başarılı muhafızları olmalarına bir son vermişti. Ordunun mağlubiyeti ve halifenin ölümü Marakeş'teki Muvahhid ileri gelenleri arasında rekabete ve mücadeleye yol açmış, bu da Hristiyanların güçlenip ilerlemesini sağlamıştı. Emevi halifelerinin payitahtı kadim Kurtuba şehri 1236'da, on iki sene sonra 1248'de ise İşbiliye Kastilyalı III. Fernando'nun eline geçti. Böylelikle Endülüs'ün toprak ve nüfus çoğunluğu Hristiyanlara kaybedilmiş ve Hilafet Avrupa topraklarından çekilmiş oluyordu. Muvahhidler şimdi Fas'a çekilmişti. Ancak çeşitli hilafet talipleri birbirleri ile mücadele ediyor ve Berberi kabileleri her geçen gün bunların otoritelerini redd ediyorlardı. 1269'da hanedanın son halifesi Vahid Marakeş'te bir köle tarafından küçük düşürücü bir şekilde öldürüldü. Ne 1492'ye kadar güney dağlarındaki kalelerinden Endülüs'ten geri kalan kısmı yöneten Gırnata'daki (Granada) Nasri kraları ne de Fas'ın çoğunluğuna hâkim olan Merîniler hilafet unvanına talip olmadı. Batıdaki Müslümanları bağımsız bir hilafette bir araya getirme girişimi başarısız olmuştu ve sonraki yüzyıllarda da bir daha hiç olmayacaktı.

Muvahhid Hilafetinin Kültürü

Muvahhid hilafetini bitirmeden önce, yok olduktan sonra uzun süre yaşayan önemli kültür mirasını anmalıyız. Hanedan mimarının büyük hamileriydi. Başlangıçta, gördüğümüz üzere, Tinmelle'deki dağ kalelerinde yeni bir cami inşa etmişlerdi. Marakeş'in hükümdarları olarak eski şehirde yeni bir cami yaptırdılar. Rabat'taki cami harabeleri Muvahhidlerin mimari emellerinin boyutunu gösterir.

Ancak belki de günümüze kalan en güzel örnek İşbiliye’de, Endülüs topraklarındaki başkentlerinde görülebilir. Avludaki eserlerin yanında cami Gotik katedraline dönüştürülmüştür ancak Giralda denen çan kulesi halini almış minaresi hâlâ bütün ihtişamıyla şehrin sembolü olarak durmaktadır.

Halife Ebû Yakub Yusuf’un hevesli bir kitap koleksiyoncusu olduğunu görmüştük. Halife aynı zamanda yazarları ve düşünürlerin destekleyicisiydi ve bu yönden gerçek entelektüel olan Abbasilerden Me’mûn ve Kurtuba Emevilerinden II. Hakem’le birlikte anılabilir. Endülüs kültür hayatında yerleşmiş bir felsefe düşüncesi ve tartışma geleneği vardı ancak ayrıca inanç meselelerine dokunabilecek herhangi bir şeyi sorgulamaya, hatta konuşmaya dahi sertçe karşı olan muhafazakâr fâkihler arasında da güçlü akımlar bulunuyordu. On ikinci yüzyılın son çeyreğinde inceleme ateşini güçlü şekilde yakmayı mümkün kılan hilafet himayesiydi.

Yusuf’un önde gelen âlim danışmanı yazar ve filozof Ebû Bekir b. Tufeyl’di. İbn Tufeyl, Gırnata’nın kuzey doğusundaki Vâdîâşî’de (Guadix) dünyaya gelmiş ve dikkatini ilk olarak bir hekim olmaya vermişti. 1154’te, yönetici hanedana mensup Tanca (Tangier) valisinin sır kâtipliğine atanmıştı. Buradan Marakeş’te ölümüne kadar Yusuf’un hekimi ve danışmanı olmak üzere ayrıldı. İbn Tufeyl en çok, ıssız bir adada tek başına yetişen ve kendi başına erdemi bulan bir genç hakkında olan *Hayy b. Yakzan* adlı felsefi hikâyesiyle hatırlanır. Bu kitap yaygın biçimde çevrilmiş ve yorumlanmış, hatta İngilizceye çevrilen (1671’de Oxford’da Edward Pococke tarafından) ilk Arapça klasik metinlerinden biridir.

Batı geleneğinde Averroes olarak bilinen İbn Rüşd 1126’da dünyaya gelmişti. Kurtubalı, içinden mollalar ve fâkihler çıkarmış eski bir aileye mensuptu. İbn Tufeyl tarafından halifeye genç bir adam olarak takdim edilmişti. Ebû Yakub’la ilk tanıştığında bir çeşit mülakata tâbi tutuldu. Halife ona gökyüzünün ezeli mi yoksa yaratılmış mı olduğu gibi sorular sordu. İbn Tufeyl’in cesaretlendirdiği İbn Rüşd hudutsuz felsefi ve dini bilgisini göstermeye girişti. Halife etkilendi ve genç âlimi kendisinin anlamakta zorlandığı Aristoteles’in eserlerini şerh etmeye ve yorumlamaya teşvik etti. Sonra da onu önce İşbiliye sonra da Kurtuba kadısı olarak atadı. Fakat İbn Rüşd kendisini kitaplardan uzaklaştırdığı için bu görevlerden şikâyetçiydi. Ebû Yakub’un ölümü ve 1184’te Mansûr’un yerine gelmesi saraydaki havanın değişmesine sebep oldu. Yeni halifenin temel endişesi Hristiyanlara karşı cihattı. Saltanatı sırasında muhafazakâr çevrelerin İbn Rüşd tarzı felsefi söylemlerin yasaklanması gerektiği yönündeki isteklerine karşılık verdi. İbn Rüşd Kurtuba başkadısının huzuruna, bir çeşit sorgulama için çağırıldı ve eserleri yasaklandı, kitaplarının yakılması emredildi. Fakat kendisi zarar görmemiş, sadece Elîsâne (Lucena) isimli küçük şehre sürgüne gönderilmişti.

Nihayetinde emekli olup Marakeş'e gitti. Burada tekrar yazmakta serbest bıraktı ve 1198'de vefat etti.

İbn Rüşd, Aristoteles'i anlamlandırma ve yorumlama üzerine yaptıkları sebebiyle başlı başına önemli bir kişidir ancak etkisi temel olarak Batı Avrupa'da hissedilmiştir. Bir düşünür olarak, halifenin entelektüel hayatı himayesinin on üçüncü yüzyılın kaotik koşullarında öldüğü Endülüs'te büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Ölümünden önce bile eserleri, genellikle, tabii o zaman Hristiyanların egemenliğinde olan ve Kuzey Avrupalı âlimlerin yeni Arapça ilimden faydalanmaya geldiği Tuleytula (Toledo) şehrinde Latinceye çevrilmiştir. İbn Rüşd'ün eserleri aynı zamanda Paris, Oxford ve Salamanca'da yeni gelişen üniversitelerdeki felsefe ve mantık öğretiminde büyük bir etkiye sahipti. Dünyadaki varlığın ebediliği ve bu dünyada gerçek mutluluğa ulaşmanın imkanı –tabii ki felsefi tasavvurda– gibi karakteristik “İbn Rüşdçü” fikirler İbn Rüşdçülüğün ateizmle ilişkilendirilmesine ve aynen sofu Müslümanların saldırmasındaki sebeplerle Kilise tarafından da suçlu bulunmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan Dante'nin *İlahi Komedya*'sında Hristiyan olmayan diğer bilgilerle birlikte Cehennemden kaçır ve Limbo'da sonsuz ömrünü sürer.

Ayrıntılı felsefi tartışmaların burada zikredilmesine gerek yok. Abbasi Bağdat'ında dokuzuncu yüzyıl sırasında klasik Grekçeden Arapçaya fikirlerin akışı ve bunların Muvahhid Endülüs'ünde on ikinci yüzyılda neşvünema bulması, doğrudan Grekçeden tercümelerin on beşinci yüzyılda ulaşılabilir olmasından çok önce Batılı âlimlerin dikkatini çekmişti. Felsefe, tıp ve bilimde İbn Rüşdçülük Hristiyanlığın entelektüel tarihinde çok önemli bir etkiye sahiptir. Bu tür bir entelektüel inceleme, her zaman halifelerin kendilerince başlatılmasa da, en azından Abbasi Mansûr ve Me'mûn ve Muvahhid Ebû Yakub Yusuf gibi kimselerce desteklenmiştir.

Büyük Muvahhid halifelerini yaptıkları şeyler ve açık fikirleri destekledikleri için hatırlamalıyız. Filozoflar ve diğerlerinin düşmanlara karşı korunması hiç de az şeyler değildi.

MEMLÜKLER VE OSMANLILAR YÖNETİMİNDE HİLAFET

Muvahhid hilafetinin on üçüncü yüzyılda çöküşü bütün Müslüman batıyı kucaklayacak bir hilafet inşa etme girişimlerinin sonu anlamına geliyordu. Aslında, unvana uygun Tunuslu Hafsiler (1229-1534) gibi devletler vardı fakat bunların kendilerini, sahip oldukları devletçiklerin sınırlarının ötesinde gerçek halife olarak sunabilmek için güçleri fazlasıyla sınırlıydı. Doğuda ise hilafet fikri oldukça köklüydü ve hilafet tarihi de tamamen yok olmayacak kadar kutsaldı. Bağdat düşmüş, Abbasi halifesi korkunç bir şekilde ölmüş olsa da diriltmek için girişimler hâlâ sürüyor, en azından makam bir başka biçimde sürdürülüyordu.

Abbasi Halifeleri, Memlûklerin Nedimleri

1258'de Bağdat'taki son Abbasi halifesinin Moğolların elinde trajik şekilde can vermesi ve başkentinin yıkılması, 600 sene kadar önce 632'de Hz. Ebû Bekir'e verilen biatla başlayıp o güne kadar inşî çıkışlı biçimde devam etmiş olan hilafetin âni sonuna işaret ediyordu. Artık Müslümanlara namazda imamlık yapacak, onları kâfirlere karşı koruyacak, haccın güvenliğini sağlayacak bir halife yoktu. Artık halifenin sarayı bir güç, zenginlik ve kültür merkezi olmayacaktı.

Ancak hilafet fikri hiçbir zaman tamamen ölmemiştir. Felaketten dört yıl sonra Bağdatlı son halifenin uzak bir kuzeni, Suriye çölündeki Bedevi kabilelerince desteklenerek Kahire'ye geldi ve burada Memlûk sultanı Baybars ile bir anlaşma yaptı. Baybars hem askeri hem de siyasi olarak heybetli biriydi ve onun ordusunu teşkil eden Memlûkler güçlü bir askeri güçtü. Aslına bakılırsa açık bir savaşta Moğollara karşı koyabilen tek orduydı. 1260'ta, Filistin'de Ayn Calut Savaşı sırasında, Moğolların Mısır'ı işgal etme planlarının sonunu getirmişlerdi. Memlûkler (Kölemenler) 1517 yılında Osmanlı'nın fethine kadar ayakta duracak, İslam dünyasının bu dönemindeki en güçlü ve en istikrarlı devletini Mısır ve Suriye'de yarı hanedanlık yönetimi şeklinde kurmuşlardı. Ancak güçlü konumuna rağmen Baybars, aynı zamanda oldukça zayıftı ve sultanlığı elinde tutacak inan-dırıcılığı sahip değildi. Nihayetinde Memlûkler aslen, şimdiki güney Rusya'nın

bozkırlarından yeni getirilmiş Türk kölelerden başka bir şey değildi. Müslüman dünyasında eskiye dayanan bir konumları, yani yönetme hakkını elde etmek için Müslümanları ikna edecek meşru bir söylemleri yoktu. Dahası Baybars'ın kendisi, önceki Memlûk sultanını katlederek yönetici olabiliyordu.

Firari Abbasi'nin gelişi bu sebeple kaçırılmayacak bir fırsattı. 1262'de bu kimse halife olarak atandı ve Baybars ile beraberindekiler ona biat edip, halifeye ait olan Hâkim lakabını verdiler. Bunun karşılığında o da, sultanı öven ve Müslümanların Haçlılar ile Moğollara karşı cihatta sultana uyup destek vermesini tembihleyen bir hutbe verdi. Nil kıyısındaki Hâkim, kendinden öncekilerin Dicle kıyısında sahip olduğu ihtişamın çok azına sahipti. Kendine ait bir divanı, veziri, askeri koruması yoktu. Sadece, yaşamak için kalenin bir kulesine ve dini eğitimini geliştirmek için hocalara sahipti. Memlûk sultanının maiyetinde gerçekten yer alıyordu fakat sadece biraz saygı duyuluyordu, gerçek bir gücü yoktu.

Hâkim, Baybars ve onun hemen ardından gelenler göçtükten çok sonra, 1301'de vefat edene kadar kırk yıl, saltanat sürdü (ama yönetmedi). Son Abbasi halifesi Osmanlı fethi sonrasında İstanbul'a götürülene kadar, Mısır'da birbiri ardına gelen on yedi Abbasi halifesinin ilkiydi.

Şüphesiz, başarılı Memlûk sultanları divanda bir Abbasi halifesi bulunmasının faydalı olduğunu düşünüyorlardı, fakat bu hakikaten işe yarıyor muydu? Halifenin esas amacı yeni bir sultanın gelişini meşrulaştırmaktı. Memlûk sultanlığı (Abbasi hilafetinin aksine) hiçbir zaman resmi olarak veraset sistemine sahip olmamıştır, genellikle bir hükümdardan diğerine şiddet ve suikastla geçip durmuştur. Halifenin işlevi temel olarak zor kullanarak gelen birini onaylamaktı. Çoğu vakada yeni hükümdar halifeye biat eder, ancak bazen, bilhassa on beşinci yüzyılda halifenin sultana biat ediyormuş gibi yaptığı da vakidir. Bu durum geleneksel kuralların ilginç bir şekilde dönüşümünü gösterir. Halifenin diğer işlevi de önceki Müslüman liderleri etkilemektir. Örneğin, Altın Orda (Rusya'nın Moğol yöneticileri) hanı ve yeni Müslüman Berke 1257'de Kahire'deki divana bir heyet göndermiştir. Halife Berke'nin adına hutbe irat etmiş ve elçileri vasıtasıyla bir tayin beratı göndermiştir.

Bir halifenin gerçekten siyasi bir rol aldığı sadece tek durum vardır. Bu, 1412'de, güç kazanmak isteyen bir grup Memlûk emirinin Abbasi halifesi Musta'in'i sultan olarak öne sürmeleri sırasında yaşanmıştır. Tabii ki, halife gücü kendi için kullanmaya giriştiğinde, destekçileri tarafından hemen apar topar kalenin içerisindeki lüks köşesine geri gönderilmişti.

Halifenin rolü önemliydi, fakat bu çok fazla olduğu anlamına gelmiyordu. O, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi ve ilahi bir şekilde atanmış hükümdarıydı. O, tek başına bir sultanı meşru kılabilirdi. Ancak on beşinci yüzyıl şarihi Halil ez-Zâhiri, makamın görevlerini gayet dünyevi olarak tasvir eder:

Halifenin göreve gelmesi, ilimle ve kütüphanesiyle ilgilenmesi içindir. Eğer sultan bazı işler için seyahat ederse halife de ona Müslümanların faydası [muhtemelen onları sultanın yönetici olarak meşruiyetine ikna] için eşlik eder. Harcamaları ve güzel konutları için çeşitli gelir kaynakları vardır.

1258’de Bağdat’ın fethi ve son Abbasi halifesinin vefatı aynı zamanda diğer talip-ler, yani diğer Müslüman hükümdarların bu unvanı kullanmaları için de boş bir alan bıraktı. Büyük tarihçi ve düşünür İbn Haldun (ö. 1406) halifenin, tek endişesi dünya üzerindeki insanların esenliği olan bir kraldan fazlası olduğunu, halifenin ilahi olarak göreve geldiğini ve şeriata göre yol gösterdiğini yazar. İbn Haldun ayrıca halifenin Kureyş’ten olması gerektiğini çünkü bunların Hz. Muhammed dönemi Arabistan’ında en muteber ve en etkili kabile olduklarını ileri sürer. Hilafetin değişen mahiyetini gözlemlediğini de belirtir. Hulefâ-yı Râşidîn döneminde hilafet müminlere yol göstermek ve dini kuralları gözetmek için dini bir kurumdur. Emeviler döneminde hilafet askeri üstünlükle idare edilen despotik bir monarşi halini almıştır. Harun er-Reşîd’in vefatının hemen ardından hilafet, güç kaybetmiş ve boş bir unvandan başka bir şey olmamış, neredeyse yok olma aşamasına gelmiştir.⁵⁵ İbn Haldun’un görüşleri muhtemelen, hilafetin şanlı günlerinin kesin olarak geride kaldığını ve Kahire’deki kuklalar ile diğer taliplerin bu unvanı almak için hakları olmadığını düşünen Orta Çağ’daki diğer birçok Müslüman’ın görüşünü yansıtıyordu.

O zamanlarda bir sürü hükümdar bu unvanı inandırıcı olsa da olmasa da kullanıyordu. Timur’un torunu ve İran’ın büyük çoğunluğunun hükümdarı Şah Ruh (1409-47) unvanı almış ve ondan lütuf bekleyen diğer hükümdarlar tarafından ona halife ve “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” olarak hitap edilmiştir. Ancak Memlûk ve Osmanlı hükümdarlarından kendisini halife olarak tanımalarını ve kendi adına para bastırmalarını isteyen bir mektup yazınca, istekleri çok sert biçimde reddedilmiştir. Muvahhid hilafeti ortadan kalkınca Tunuslu Hafsi hükümdarları, tıpkı on beşinci yüzyıl doğu Anadolu Türkmen, on altıncı yüzyıl Buhara’sındaki Şeybani Özbek hükümdarları gibi bu unvanı kullandı.

Osmanlı Hilafeti

Bu hükümdarların halife unvanı üzerindeki talepleri hiçbir zaman geniş çevrelerce tanınmadı ve her halükarda bu onlar için sultan veya han unvanından daha önemli bir şey olmadı. Sadece Osmanlı hanedanlığı kendi hilafetlerini bir realite haline getirmeye çalışmıştır. Ancak hiçbir zaman eski bir unvan olan

55 Arnold, *The Caliphate*, 74–6, 107–8.

Emirü'l-Müminîn unvanını kullanmamışlardır. Osmanlılar Kuzeybatı Anadolu'da on dördüncü yüzyılda güç kazanmış olan bir Türk ailesidir. Güçten düşmüş Bizans İmparatorluğu'na karşı duran Müslümanlara önderlik ediyorlardı. 1354 dolaylarından itibaren güneydoğu Avrupa'yı fethetmişler 1453'te de, ilk defa Emeviler tarafından yedi yüzyıl önce girilen bir proje olarak, İstanbul'u fethetmişlerdir. On beşinci yüzyılın sonuna kadar Orta Doğu'daki en güçlü Müslüman hükümdarlardı ve Mısır'ı 1517'de Memlûklerden aldıklarında üstünlükleri tartışmasızdı. Osmanlı sultanlarının halife unvanı üzerinde nasıl hak iddia ettikleri açık değildir. Sultan unvanı onlar için her zaman en önemli şey olmuştur. I. Murad (1360-89), 1362 dolaylarında Bizans'tan Edirne ve Filibe'yi alıp Türkiye'nin uzak doğusunda yer alan küçük emirlere, Allah'ın kendisini hilafetin itibarını elde etmek için seçtiğini belirten mektubu yazdığında, hanedanı içerisinde bu unvanı üstlenen ilk isim gibi durmaktadır. "Tahta çıktığı günden itibaren, bir an dahi dinlenmeyip kendisini gece gündüz savaşçı cihat etmeye adanmış, her daim Müslümanların selameti için zırhını hazır tuttuğuna" Allah'ın şahit olmasını istemiştir.⁵⁶ Haleflerinin bazıları da unvanı kullanmıştır fakat 1453'teki İstanbul fethi unvan için muhteşem bir imkân verebileceği halde, büyük II. Mehmet bunu kullanmamıştır.

1517'de Yavuz Selim (1512-20) Memlûk sultanlığına son verip kukla halife III. Mutevekkil'e ve hilafet alametlerine (Hz. Muhammed'in hırkası, asası ve mührü) sahip çıkarak Kahire'yi ele geçirdi. On sekizinci yüzyılın sonunda ayrıntıları verilmiş gibi görünen bir efsane son Abbasi'nin Osmanlı sultanına hilafeti naklettiğini anlatır. Ancak bu efsane o dönem Osmanlıların halife unvanı üzerindeki çıkarlarını meşrulaştırmak için uydurulmuş bir kurgunun parçasıdır. Dönemin bir kaynağı, "Halife, Emirü'l-Müminîn Mutevekkil'in, deniz yoluyla İstanbul'a gönderildiğini" ve üç yıl sonra hâlâ başkentte yaşamaya devam ettiğini söyler. Muhteşem Süleyman'ın 1520'de tahta geçişiyle, Mutevekkil'in Mısır'a gitmesine izin verilmiştir. 750'de Seffâh'a kadar geriye uzanan bir silsilenin en son temsilcisi III. Mutevekkil, burada 1543 yılında vefat etmiştir.

Selim halife unvanını değil, Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn (İki Kutsal Mabedin Hizmetkârı) unvanını takınmıştır. Abbasi hilafetinin 1258'de sona ermesinden beri birçok Müslüman hükümdar Mekke ve Medine'yi koruma hakkı için rekabet etmiştir. Mekke'deki hutbede birinin adının geçmesi ve hac zamanı bütün Müslüman dünyadan hacıların önünde o kişinin makamının doğrulanması durumunda bu hakkın elde edildiği anlaşıldı. Timur'un torunu Şah Ruh gibi kuvvetli hükümdarlar bu onuru şiddetle arzulamıştır. Ancak şurası gerçek ki kim Mısır'a

hâkim olursa o bu unvanın hakkını elde tutabilirdi çünkü Kutsal Şehirler, kendi halklarını yaşatacak tahıl için Mısır'a bağımlıydılar. On beşinci yüzyılın sonlarında ilk kez Portekiz savaş gemileri Kızıldeniz ve Körfez'de görünmeleriyle bu makama daha da bir önem verildi. Müslümanlar, bu yeni kâfir işgalcilerin Mekke'ye saldırmalarından korkmakta haklıydılar. Selim'in üslendiği, boş bir onur değildi.

Selim'in zamanından Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Şam ve Kahire'den kalkan büyük hac kervanlarını koruyan ve Kâbe örtüsünü (*kisve*) sağlayan Osmanlılardı. Osmanlıları Müslüman dünyasının liderleri olarak saymak, her nereden olursa olsun Müslümanları her şeyden daha fazla cesaretlendiriyordu. Buna rağmen Selim hiçbir zaman kendisine halife dememiş, paralarda veya belgelerde kendisinden böyle bahsettirmemiştir; o her daim sultan olarak tanınmıştır. Muhteşem Süleyman'ın hükümdarlığıyla (1520-66)⁵⁷ birlikte Osmanlıların sultan oldukları kadar halife de oldukları genel olarak kabul görmüştür. Halife unvanı gerçekte sadece diğer Müslüman güçlerle, örneğin doğrudan Osmanlıların otoritesi altında olmayan Fas'taki hükümdarlarla, ilişkilerde kullanılmıştır. Fas'taki Sa'di yöneticileri (1510-1668) Osmanlıların, Kureyş kabilesine mensup olması gereken gerçek halifelerin temsilcileri oldukları kaydıyla İslam'ın muhafızları olduklarını kabul etmişti; kendileri de Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın torunları olduklarını iddia ediyorlardı. Diğer Müslüman hükümdarlar da unvanı kendileri için kullanmıştır: Örneğin, uzak Delhi'deki Babür imparatoru Ekber (1556-1605) bu unvanı almıştır fakat bu belirsiz bir şeref payesinden başka bir şey değildi.

1553 dolaylarında Osmanlı sadrazamı Lütü Paşa sultanın halife olma hakkı meselesini ele alan bir risale kaleme almıştır. Açıkladığı üzere bu kitapçığı, sadece bir Kureyş mensubunun halife olabileceğini söylemeye hâlâ devam eden âlimlere bir cevap olarak hazırlamıştır. Bir halifenin mutlaka gerektiği yönündeki iddiasını, ortada muteber bir halife yoksa “Müslümanların hali belirsizdir, zamanının imamını [halifesini] görmeden ölenler, Cahiliye ölümü ile ölmüş gibidir [yani Müslümanlar, Hz. Muhammed'i bilmeden ölmüş gibi ölecek ve böylelikle cehennem gideceklerdir]” şeklindeki kadim ve herkesçe bilinen hadise dayandırır. Sonra birtakım otoritelerden alıntılar yapar. Bunların içerisinde sultan unvanının gücü elinde tutan kimseye ait olduğunu, imamın “imanını elinde tutan ve İslam ülkelerini adaletle yöneten kümse olduğu” belirten büyük tarihçi Taberî de vardır. Halife “iyiliği emreden, kötülüğü nehyeden [yani şeriatın devamlılığını sağlayan] kimsedir”. Yukarıda zikredilen koşullar, yani fetih, zorlama gücü, imanın adaletle devamlılığı, iyiliği emredip kötülükten nehyetme bir insanda toplanmışsa o zaman o imam, halife, vali ve emir unvanlarını, muhalefet görmeksizin talep

57 İngilizce metinde 1520-56 şeklinde geçmektedir.(çev.)

edebilir. Lütü Paşa şuna işaret eder: “Ulemamız iki şeyle bir insanın sultan olabileceğini söyler: İlki kendisine biat edilmesi, ikincisi ise onun hükmünü etkili şekilde uygulatabilmesidir.” Sonradan hiçbir otoritenin, halifenin “Kureyş’ten ya da Haşimoğullarından olması veya Abbasilerden veya başka birileri tarafından izinli olması gerektiği” şeklinde ne hüküm belirttiğini ne de böyle bir şey yazdığını ifade eder. Ona göre “İmanın Kureyşli olması gerektir” ifadesi hilafetin başlangıcı için, Kureyş Medineli Ensar üzerinde hak iddia ederken geçerliydi, bugüne ait bir şey değildi.

Lütü’nin temel iddiası hilafetin etkili şekilde liderlik eden ve Müslüman halkı koruyan kişiye ait olduğudur. Makamın gerekleri güç ve yeterliliklerdir. Veraset veya akrabalık bunda yer almaz. Bu bir bağlamda Zeydilerin, hilafet eyleme geçen ve gücü Ehl-i Beyt adına eline geçiren kimseye aittir yönündeki iddialarına benzemektedir fakat Zeydiler halifenin Kureyş’ten olmasında ısrarcıydılar. Aynı zamanda eserde, on birinci yüzyılda, gücün halifelik makamı için temel vasıf olduğunu söyleyen Cüveynî ile Gazzâlî arasındaki tartışmalarının yankıları da mevcuttur. Osmanlı döneminde, Osmanlı sultanının güç ve otoritesinin, halife unvanını almasını meşru kıldığı ancak bunu yaparken unvanın gücünün büyük oranda yitdiği, daha kapsamlı Osmanlı gücü söyleminin bunu kapsadığı genel olarak kabul görmüş gibidir. Sultanın halife unvanını almasında halihazırda sahip olmadığı bir yetki yoktu, bu sebeple bu makam, saygınlığına çok az şey eklemişti.

On sekizinci yüzyılda, İslam dünyası ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupalı güçler tarafından giderek daha fazla tehdit edilmesiyle, hilafet fikri üzerinde yenilenmiş bir alaka oluştu. Bunun ilk örneği Osmanlı sultanı I. Abdülhamid’in (1774-89) çoğunluğu Müslüman olan Kırım üzerindeki egemenliğini Rusya çaricesi Büyük Katerina’ya bırakmak zorunda kaldığı 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’nda görülebilir. Bu antlaşmada sultan “müminlerin imamı ve Allah’ın birliğini ikrar eden herkesin [yani Müslümanların] halifesi” olarak vasfedilmiştir. Görünen o ki bu ifade, Kırımlı Müslümanların manevi liderliğinde sultanın hak iddia etmesine izin verecek ve Müslümanların kâfirlerce yönetilmesine izin verme utancından kendisini koruyacak bir itibar kurtarma çözümüydü. Bu aynı zamanda siyasi ve askeri liderlik (sultanlığın) ile manevi liderlik (hilafet) arasına bir ayırım da getiriyordu ki bu Müslüman siyaset düşüncesi için tamamen yeni fakat zamanın diplomasisi için faydalı amaçlara hizmet eden bir şeydi.

II. Abdülhamid, Sultan ve Halife

Sultanın halife olarak rolü daha tutarlı ve kararlı biçimde Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından sürdürüldü. Abdülhamid tahta kardeşinin

indirilmesiyle geldi. Ona hemen sultan ve halife olarak biat edildi. Biatın yanı sıra, hilafet üzerinde hak iddia etmesi için üç iyi tesis edilmiş ilke bulunuyordu. İlki Allah'ın iradesi, ikincisi Büyük Halifeler olan atalarından gelen veraset ve üçüncüsü de Müslümanları koruyacak gerçek siyasi güce sahip olmak. Kendisinin sahip olamadığı, hilafetin geleneksel niteliklerinden biri, tabii ki, Kureys'e mensubiyetti ancak gördüğümüz üzere, bu önceki Osmanlıları makam üzerinde hak iddia etmekten alıkoymamıştı.⁵⁸

Tahta geçişinde, Abdülhamid Batılı örneklerle göre şekillendirilmiş bir anayasayı imzalamaya mecbur bırakılmıştı; böylesi bir anayasa İslam dünyasında ilktir. Belki de dünyevi gücünden kaybına karşılık olarak halife olarak rolü gelişmiştir. Anayasanın 3. maddesi, "Saygın Osmanlı saltanatının, yüce İslam hilâfeti [Osmanlı ailesinin] üyelerinden en büyük olana intikal eder" demektedir ki bu verasetle intikalin açık bir ifadesidir. 4. madde, "Halife olması hasebiyle Sultan, Müslümanların dininin muhafızıdır" der. Anayasa kısa zaman sonra askıya alındı ve 1909'a kadar bir daha yürürlüğe girmedi. Ancak Abdülhamid Osmanlı halifesi-nin sadece Osmanlı yönetiminde bulunan değil diğer bütün Müslümanların lideri olduğu fikrine sıkı sıkıya bağlandı ve bunu geliştirdi.

Sultan-halifenin şahsiyeti de aşikâr tutarsızlıklardan biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında, Batı Avrupa ve Rusya'da Abdülhamid, kendi Hristiyan tebaasına kötü davranıp onları katleden sinsi, kana susamış ve hak-kında hiçbir iyi şey söylenemez bir zalim olarak, "Melun Abdül" diye anılırdı. Sultan Abdülhamid fıtraten müstebit, ketum ve çok şüpheli biriydi. Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının hem içinde hem de ötesindeki Müslüman halkları yönetme ve koruma sorumluluğunun, Allah tarafından kendisine verildiğine yürekten inanıyordu. Batı reformcusu Midhat Paşa'nın başını çektiği anayasa taraftarı harekete, ilahi olarak tasdik edilmiş siyasi düzene karşı, Müslüman dünyasının altını oyacak bir saldırı gözüyle bakıyordu. Rakipleri sürgüne ve ölüme gönderildi. Yazdığına göre "Padişah" (sultan-halife),

sadece Allah'a ve tarihe karşı mesuldü Eğer canlanmak, eski gücümüzü bulup eski büyüklüğümüze kavuşmak istiyorsak, gücümüzün kaynağını hatırlamalıyız. Bize faydalı olan sözde Avrupa uygarlığını taklit etmek değil, şeriata, yani gücümüzün kaynağına dönmektir Yüce Allah'ım, ben ancak senin kulunum, ancak senin yardımını dilerim. Bizi doğru yola erıştır.⁵⁹

58 Ş. Tufan Buzpinar, 'Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877-1882', *CIS*, III, 6-27.

59 Şurada alıntılanmıştır: K.H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford: Oxford University Press (2001), 161, 162. "Padişah" Farsça kökenli kadim bir unvandır ve Osmanlı sultanları tarafından bazen kullanılmıştır.

Abdülhamid'in takva ehli, imanlı bir Müslüman olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu ifadeler zamanın birçok İslamcısı tarafından da muhakkak paylaşıyordu. Aynı zamanda, Osmanlı devletinin ayakta kalması için hayati olarak gördüğü modernliğin teknolojileriyle de hevesle ilgileniyordu. Batı askeri teknolojilerini incelemeyi, meşhur Colmar von der Goltz ve diğer Alman subaylarını, kendi askeri güçlerini eğitmek için getirterek destekliyordu. Ayrıca demiryolu inşa etmeye de önem veriyordu. Kültürel olarak da açık görüşlüydü: Batı müziğinden, bilhassa İtalyan operasından zevk alıyor, Yıldız Sarayı'ndaki şahsi kütüphanesi sadece Arapça ve Farsça nadir yazmaları değil aynı zamanda felsefe ve bilim hakkında Batılı eserleri de ihtiva eden 100.000 ciltten müteşekkildi. Böylece Bağdat'ta Abbasi Me'mûn ve Kurtuba'daki Emevi II. Hakem gibi geçmişteki büyük bibliyofil halifeler gibi davranıyordu. Hükümetinin 1893 Chicago Dünya Fuarı'na katılmasını emretmiş, burada camisi ve içerisinde Osmanlı sultanlığındaki ürünler satılan, üzeri örtülü pazarıyla bir Türk köyü kurulmuştu. Hristiyan tebaasının imparatorluğun ekonomik ve sosyal hayatına girmesini desteklemiş, Müslümanlar ile Hristiyanların aynı Tanrı'ya ibadet ettiğini ancak bazı Hristiyanların, papazların fanatizmiyle dışarıda onun adaletli hükümetine karşı yardım arayarak yoldan sapmış olduklarını belirtmiştir.

Halifeliliğin kadim sorumluluklarını yerine getirmek için modern teknoloji almasının en önemli örneklerinden biri Şam'dan Medine'ye Hicaz demiryolunu inşa etmesidir. Bu 1900'de tamamlanmış ve Osmanlı topraklarından hacıların, yaya yahut deve üzerinde gitmektense trenin (nispeten) rahatlığıyla haccetmelerini sağlamıştır. Önceden hacıların kendilerinin ödediği koruma parasına alışmış olan Bedevilerin birçoğu bunu yabancılardı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında T.E. Lawrence'ın liderlik ettiği İngiliz misyonu doğrultusunda demiryolunu tahrip etme girişimlerine yardım etmekten çok daha mutlu oldular. Bu demiryolunu inşa ederek Abdülhamid, tıpkı Harun er-Reşîd ve Abbasilerin 1100 yıl önce Derbi'z-Zübeyde'yi inşa etmeleri gibi, hacı kolaylaştırıyordu.

Yeni sultan-halifenin saltanatı, Ruslara karşı 1877-8 yıllarında girilen ve ardından Bulgaristan ve Balkanların diğer bölgelerinin kaybedileceği yıkıcı bir savaşı başlamıştı. İslam dünyasının çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamıyla parçalanacağından korkuyordu fakat çelişki gibi görünse de bu mağlubiyet hilafet mefhumunu, dış saldırılara karşı Müslümanları savunacak bir yol olarak yenilemesi fikrini teşvik etti.

Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının ötesindeki İslam dünyasının birçok bölgesinin, onları el geçirip sömürgeleştirmek isteyen dış güçlerin giderek artan baskısı altına girdiği bir dönemdi. Bu bölgelerin en önemlilerinden biri Orta Asya'ydı. Rusya bağımsız Hive, Buhara ve Hokand hanlıklarını yutarak ilerliyor, Çinliler ise doğudan Kaşgar'a ilerliyorlardı. Bütün bu bölgeler

hem Müslüman hem de Türkçe konuşulan yerlerdi ve tehdit altındaki yöneticiler işgalcilere direnirken Osmanlı halifesinin yardımını bekliyorlardı. Yine çok sayıda Müslüman'ı endişelendiren aynı oranda tehlikeli olan şey 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi idi. Mısır 1798'de Napolyon'un işgalinden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmasa da burada ve diğer bölgelerdeki Müslümanlar halifenin harekete geçeceğini umuyordu. Mozambik ile Madagaskar arasında yer alan uzaktaki Komor Adaları'ndaki Müslümanlar dahi Fransızların işgal tehlikesine karşı Osmanlı yardımı istiyordu. Fakat sultan-halife siyasi bir maceracı değildi: Moral desteği sağlayıp, İstanbul'a göçmelerini salık veriyor ancak askeri güçleri Osmanlı sınırları içerisinde olduğu gibi kalıyordu.

Bütün Müslümanların lideri olarak rolü on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş çözülmesi sırasında yabancı güçlerle yaptığı birçok antlaşmada tanınmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 1908'de Bosna'yı ilhak ettiğinde, Abdülhamid'in adı sultan-halife olarak Müslümanların ibadetlerinde geçmeye devam etti, 1912'de Libya'yı İtalyanlar işgal ettiğinde Tripoli kadısı İstanbul'dan atanmaya devam etti. Abdülhamid aynı zamanda halife olarak itibarını sultanlığın, giderek Arap milliyetçiliğinin akıllarını çeldiği Arap sakinlerinin sadakatini kazanmak için bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır.

Son dönem Osmanlılarının hilafet fikrini kullanıp geliştirdikleri bir diğer alan da kutsal emanetlere hürmetleri ve bunları sergilemeleridir. Sultanlar, İstanbul Topkapı Sarayı'nda Hz. Muhammed'in ve İslam'ın ilk dönemden birçok kahramana ait emanetlerden kalıcı bir koleksiyon tesis etmişlerdir. Bunlar, zarif bir şekilde on altıncı yüzyıl İznik seramikleri ile bezenmiş dört adet küçük sayılabilecek oda da tutulmaktadır. Aslında bu odalar sultanların kendilerine ait uyku mahalleriydi fakat on yedinci yüzyılda bu yerleri haremın yakınına taşıdılar ve görünüşe göre bu odalar da bugüne dek sadece emanetler için bir depo olarak tutulmuştur. Bu nesneleri tarihlendirmek veya gerçekten söylenen şeyler olup olmadıklarına dair bilimsel bir kanıt bulmak tabii ki imkânsızdır. Fakat bunların bazılarının, bilhassa çok kıymetli ve hürmetdeğer bürdenin (Hz. Muhammed'in hırkası) on altıncı yüzyıldan beri Topkapı koleksiyonunda olduğundan eminiz. Kutsal emanetler Osmanlıların hem ilk halifelerin halefleri hem de kutsal şehirlerin muhafızları olduklarına dair iddialarının görünür ve somut işaretleridir.

Dış siyah içi beyaz kabaca dokunmuş bir elbise olan bürde, kıymetli kumaşlara sarılı ve altın bir sandığın içerisinde, sadece küçük bir kısmı görülebilecek biçimde saklanmaktadır. Halife Emîn'in 815'teki vefatına ait Abbasi dönemi tarih kaynaklarında bürdenin, Hz. Muhammed'in *kadibi*, yani asası ve mührü (hâtem) ile birlikte "halifeyi halife yaptığından" bahsedilir.

Abbasi kaynaklarında geçen hırka ile İstanbul'daki hırka arasındaki ilişki, eğer varsa tabii, belirsizdir. Geleneksel anlatıya göre, İstanbul'daki hırka Hz. Muhammed tarafından giyilmiş ve önceden Hz. Muhammed'e karşı sert bir muhalif olan ve sonradan tövbe edip bağışlanmayı dileyen şair Ka'b b. Zübeyr'e hediye edilmiştir. Şair buna mukabil Hz. Muhammed ve hırkası şerefine bir şiir okumuştur [Şiirin hırkayla alakası yoktur]. Daha sonra Halife Muâviye bunu Ka'b'ın vârislerinden almış, söylenene göre diğer bütün halifelerce bu korunmuştur. Bir diğer hikâyeye göre bürde 1258'de Bağdat yağma edildikten ve şehirdeki son Abbasi halifesi katledildikten sonra Hülagü tarafından yakılmıştır. Ancak bazıları katliamdan kurtulanların onu Kahire'ye götürdüğünü, buradan da 1517'deki Osmanlı fethiyle İstanbul'a taşındığını söyler. Hırka için altın bir mahfaza yaptıran III. Murad'ın⁶⁰ saltanatı sırasında (1574-95) hırkanın Osmanlı kutsal emanetleri arasında olduğu kesindir. Bunun tılsımlı olduğu düşünülmüş ve sultanlar bunu sefere götürmüşlerdir. III. Mehmed (1595-1603) ordularını Macaristan Eğri'ye (Eger) sürdüğünde hırkayı beraberinde götürmüştür. Savaşta ordusunun yenilmek üzere olduğu bir anda, maiyetinden birisi hükümdara "Sultanım! Efendimizin halifesi olan bir Osmanlı sultanı olarak, kutlu hırkayı giyip Allah'a dua etmeniz uygun gelir" demiştir. Sultan tavsiyeye uymuş, hırkayı giymiş ve askerlerini zafere götürmüştür; mükemmel bir minyatür kutsal giysinin sultan bakarken maiyetten birinin kafasının üzerinden taşındığını ve bir topun düşmana doğru patladığını gösterir. Bu kayıtta hırkanın, tıpkı Abbasi dönemindeki gibi hilafet makamına sahip olmayla özdeşleştirilmesini görmek ilginçtir.

Hız. Muhammed'in mührü Abbasi halifelerince saklanan kutsal emanetler arasındadır. Meşhur bir hikâyeye göre mührün aslı üçüncü halife Hız. Osman tarafından bir kuyuda kaybedilmiştir ve genel kabule göre İstanbul'da sergilenen mühür sonradan yapılan bir kopyadır.

Topkapı'da sergilenen bir diğer önemli nesne de Hız. Osman'ın Kur'an'ıdır. Taşkent'teki gibi bunun da Hız. Osman katledildiği sırada bu nüshayı okuduğu söylenir ve kan lekelerine dikkat çekilir. Bunun böyle olduğuna dair bir kanıt yoktur fakat en azından fotoğraflarda görüldüğü üzere bu Mushaf açıkça muhteşem ve oldukça eski bir nüshadır.

Hız. Muhammed'in diğer emanetleri arasında, askeri seferler sırasında ordunun önünde sergilenen sancağı da yer almaktadır. 1826'da, isyancı Yeniçerilere karşı duran halkın toplanma noktasını belirlenmesi için bu sancak getirilip İstanbul'daki Sultanahmet Camii'nin minberine asılmıştır. Bundan başka, Abbasiler devrinde de anılan, Hız. Muhammed'in asası da vardır. Genel olarak Topkapı koleksiyonunda-

60 İngilizce metinde II. Murad olarak geçmektedir. (çev.)

ki bu asanın Hz. Muhammed'in kabrinin yakınında yetişen bir ağaçtan yapıldığı kabul edilir.

Hiçbir zaman hilafetin alametlerinden olmayan, Hz. Muhammed'e ait başka emanetler de burada yer almaktadır: sakalına ait kıllar, yayı ve ayak izi, ayrıca kızı Hz. Fâtıma'nın elbisesi ve başörtüsü, şehit torunu Hz. Hüseyin'in gömleği. Topkapı koleksiyonunda ayrıca Hz. İbrahim'in tenceresi, Hz. Yusuf'un sarığı ve Hz. Yahya'nın kolu bulunur. Bu eşyaların çoğu, kutsal şehirlerin Arap isyanı ve İngiliz işgaliyle tehdit edildiği Birinci Dünya Savaşı'na kadar Kâbe'de ve Mescid-i Nebevî'de tutuluyordu. 1918'de bunlar, Osmanlı'nın Medine valisi Fahreddin Paşa'nın emriyle bir trene koyulup halihazırda bulundukları yere, İstanbul'a götürülmüştür.

Otuz dört yıl saltanatta, dokuz yıl da makamdan ayrı durduktan sonra 1918'de vefat eden II. Abdülhamid'in cenazesi bürdenin ve diğer emanetlerin kötülüklerden koruyan özelliklerine ait birçok kanıt barındırır. Cenaze töreni sonradan, törene katılan, ortamı ve hüznü anlatan Ahmet Refik Bey tarafından aktarılmıştır. Sultanın vücudunun, yıkanıp kefenlenip tabuta yatırıldığı Hırka-i Saadet dairesinden getirildiği anlatılır.

Sultan Abdülhamid son dakikalarına kadar kendini kaybetmemiştir, hatta vasiyet etmiştir: Göğsüne ahidnâme duası konacak, yüzüne Hırka-i Saadet destimali, siyah Kâbe örtüsü örtülecekti. Bu vasiyet harfiyen icra edildi. Sultan Abdülhamid tabut içinde, beyaz kefenler arasında, çıplak göğsünde ahidnâme duası, yüzünde siyah Kâbe örtüsü, ak sakalı ebediyete doğru kapanmış gözleri ile günahlarını arkasında bırakarak Huzur-ı İlahi'ye gidiyordu.

Tabut taşınırken hürmetkâr bir kalabalık toplanmıştır:

Hırka-i Saadet Dairesi'nin kapısı birdenbire açıldı. Bütün gözler kapıya çevrildi. Kapının iki tarafı da doldu. Herkes kalpleri heyecan içerisinde olduğu halde, cenazeyi görmek istiyordu. Nihayet elmaslı kemerler, sırmalı Kâbe örtüleri, al atlaslarla süslü tabut, kırmızı fesi ile parmaklar üzerinde, heybetli ve muhteşem, dışarı çıktı ... Hamidiye Camisi'nin Kürsü Şeyhi, sırmalı yeşil esvabı, göğsünde nişanı, sırtında gümüş sırmalı bir cübbeyle öne geldi ve taşın üzerine çıktı. Etrafına baktı ve sordu:

“Merhumu nasıl bilirsiniz?”

Velveleli, hazin, müteessir bir ses, serviler arasından aksetti:

“İyi biliriz!”

Genel kaniya göre, İslam'ın en başından itibaren kendisinin yol gösterici ataları tarafından korunan kutsal emanetlerin ortasında, son büyük halifenin vücudunun yıkanıp istirahatate yatırılmış olması oldukça muhtemeldir.⁶¹

Dış Dünyada Osmanlı Hilafeti

Sultanın İslam yanlısı bir hilafet fikrini diriltme politikası Müslüman dünyada geniş bir yankıya sahip olmasaydı pek etki yaratmayacaktı. Bu bilhassa İngiltere idaresindeki Hindistan için geçerlidir. Buradaki Müslümanlar, tarihi açıdan çok az ilişkileri olan Osmanlı İmparatorluğu'nu bağımsızlığını koruyan büyük bir Müslüman güç olarak görüyordu ve çoğu hilafet fikrini emperyal idare ile Batı üstünlüğü söylemine karşı bir meydan okuma olarak sahipleniyordu.

Osmanlıların hilafeti ellerinde bulundurmalarına verilen destek bazı beklenmedik kaynaklardan geliyordu. 1870'lerin sonlarında İngiltere'de Osmanlı'nın bu iddiasının geçerliliği hakkında sert bir tartışma vardı. Bu büyük oranda Hindistan'ın hilafet fikrine yönelik açıkça görülen hevesinden geliyordu. 1877'de emekli iki Hint siyaset adamı, eski Bengal valisi Sir George Campbell ile George Birdwood Osmanlı'nın iddiasının hileli olduğunu öne sürdü. Birdwood, Mekke Şerifi'ne (Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın soyundan gelen, kutsal şehrin yerel yöneticisi) halife olarak bakmanın Britanya'nın yararına olacağını çünkü onun "Süveyş Kanalı gibi bütünüyle idareleri altında olacağını" söylemiştir. Bu söylem Osmanlı yanlısı yazar James Redhouse'tan (1811-92) kuvvetli bir karşılık gelmesini tetikledi. Redhouse en hafif ifadesiyle, alışılmadık bir kariyere sahipti. Londralı öksüz bir çocuktur ve bir İngiliz gemisinde miço olarak çalışmaya başlamıştır. Gemi 1826'da İstanbul'a geldiğinde firar edip matematik ve bilim alanlarındaki eğitimini kullanarak Osmanlıların hizmetinde kariyer yapmış, ardından isyancı Yunanlarla savaşmış ve Mısırlı Mehmed Ali'nin hizmetine girmiştir. Redhouse tutkulu bir Türk-sever haline gelmiş, diğer şeylerin yanında o zamana kadarki en geniş ve mütekâmil Osmanlı Türkçesi sözlüğünü yazmıştır. Redhouse bu tartışmaya katılmış ve "Osmanlı Sultanının 'Halife' Unvanının Müdafaası" adıyla bir risale kaleme almıştır. Burada Osmanlıların bu unvanına karşı meydan okumaları "hatalı, boşuna ve isabetsiz" olarak ciddiye almıyordu çünkü sultanın bu unvanı alması çok eskiye dayanıyor ve "bütün geleneksel Müslüman dünyası" tarafından kabul görüyordu. Ayrıca, Osmanlılara her zaman zorluk çıkaran, halifenin Kureys soyundan olması gerektiği iddiasının sünnetten kaynaklanan bir dayanağı yoktur.

61 Tam metin ve emanetler ile Abdülhamid'in cenazesine dair güzel şekilde hazırlanmış bir kayıt için bakınız: H. Aydın, *The Sacred Trusts: Pavilion of the Sacred Relics, Topkapı Palace Museum, Istanbul*, Clifton, NJ: Tughra Books (2014).

Bu noktada kısmen misyoner, kısmen Doğu Kiliseleri tarihçisi, kısmen de Arapça sözlük yazarı olan George Badger (1815-88) ona katıldı. Badger Osmanlıların iddialarının ayrıntılı bir şekilde müdafaa ediyor ve “Osmanlı Sultanının Hz. Muhammed’in meşru halefi olduğu, Mekke Şerifi’nin ise Osmanlı hükümeti tarafından her zaman görevden alınabilecek bir memur olduğu, daimi bir konumda olmadığı” sonucuna varıyordu. Bu tartışmaya katılanların hiçbiri İngiliz hükümetinin politikasını temsil etmemiştir, ancak genel olarak İngilizler Osmanlıların halifelik iddiasını kabul etmekten memnundu.

Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap eyaletlerinde, hilafeti Osmanlı sultanlığından ayırıp bağımsız bir Arap hilafeti tesis etme yönünde bir hareketlenme başlamıştı. Bu hareketin katalizörü, imparatorluğun tamamen çöküşüne bir başlangıç olarak görülen, Osmanlı ordularının 1877-8’de Ruslar tarafından mağlup edilmesi oldu. Suriye ve Hicaz’da Arap ileri gelenleri, büyük ölçüde, muhtemel bir Avrupa işgaline karşı koymak için bir Arap hilafeti fikrini yaymaya başladılar. Hatta Suriyeli Araplar muhtemel bir aday olarak Abdülkadir Cezayirî’yi de bulmuşlardı. Cezayirî ülkesinin Fransız işgaline kuvvetli bir şekilde direndikten sonra Şam’a sürülen Cezayirli karizmatik bir Müslüman’dı. Nihayetinde bu hareketten bir şey çıkmadı ve Osmanlı denetimi yenilendi ancak bu gösteriyordu ki hilafet fikri değişim isteyen, İslam ümmetinin eski kuvvet ve ihtişamını diriltmenin yollarını arayan Müslümanlar için hâlâ siyasi bir ilham kaynağıydı.

Arapların Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmasının gerekçesi olarak hilafet fikri, hatırı sayılır bir şahsiyet olan Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922) tarafından İngiliz siyaset gündeminde canlı tutulmuştur. Blunt, hem geç Viktoryen dönemin siyasal yapısındaki birçok önemli kişiyle ilişkisi bulunan bir toprak sahibi hem de İngiliz emperyalizmine muhalefeti ve itirazını ortaya koyan çok ilginç bir üst sınıf yazardı. Birçok aşk ilişkisi ve Arap çöllerine düzenlediği riskli yolculukları onun romantik ve alternatif zevklere sahip biri olarak öne çıkmasını sağlamıştı. Diplomatik hizmette kariyerine başlamıştı fakat 1868’de istifa etti ve 1877-8’de Suriye çölündeki Arap göçerlerini ziyaret etti. Arabistan’a düzenlediği bu ve sonrasındaki seyahatler onu derinden etkiledi ve Türk hâkimiyetinin bitmesi gerektiğine, Arapların (bu ifadeyle Suriye ve Arap çöllerindeki Bedevileri kastediyordu) kendilerini İngiliz himayesi altında yönetmeleri gerektiğine ikna olmuştu. Dikkatini hilafet fikrine verdi ve Osmanlıların hilafetinin temelde gayrimeşru olduğunu ve meşru haklardan ziyade kendilerinin siyasi ve askeri güçlerine dayandığını ileri sürüyordu. Reformun Kahire Ezher’de ve daha geniş İslam cemaatindeki meşhur savunucusu Muhammed Abduh (1849-1905) da dahil birtakım Arap Müslüman

liderle görüşmeler yaptı. Abduh'u, hilafeti dini bir kurum olarak diriltilmesi gerektiğini söylerken buldu. Bunu şöyle açıkladı:

Hilafet meselesinde [Abduh] o zamanlar bunun daha manevi bir temelde yeniden inşa edilmesini düşünüyordu. Bana, hilafetin otoritesinin daha meşru icrasının, entelektüel ilerlemeye nasıl yeni bir can vereceğini ve yüzyıllardır bu unvanı ellerinde tutanların [yani Osmanlıların] müminlerin manevi liderliğini nasıl hak etmediklerini söylemişti.⁶²

Bu iki adam görünüşe göre aynı ortak fikri, Müslüman halklar için yeni bir yücelik çağını başlatacak diriltilmiş bir Arap hilafeti fikrini paylaşıyordu. Ancak, Abduh'un bildiği üzere, gerçek şuydu ki Osmanlılar "hâlâ en güçlü Muhammedi sultanlardı ve genel fayda için çok şey yapabilirlerdi, ancak sadece görevlerini ifa etmedikleri takdirde meşru olarak yeni Emirü'l-Müminîn aranabilirdi". Blunt belki de Abduh'ta kendiyse benzer bir ruh bulmuştu fakat bütün bağlantıları ve erişimlerine rağmen İngiliz hükümetinde önemli bir konumda olan hiç kimseyi, kendi fikrini izlemeye ikna edemedi. Abdülhamid'in imparatorluğun Arap eyaletlerinde durumu kontrol altına alması 1880 ve 90'larda böylesi fikirlerin hayal ürünü ve ulaşılamaz görülmesini sağlamıştı.

Abdülhamid, hilafeti özellikle İstanbul'daki memnuniyetsiz tebaasına karşı Osmanlı'nın konumu güçlendirmek için bir temel yapmaya çalışmıştı. 1909'da sultanın hal edilmesi ve meşrutiyetin yeniden gelmesiyle hilafet giderek daha alakasız kalmaya başlamıştı. Kontrolü ellerine alan ateşli ulusalcılar Jön Türkler bir İslam imparatorluğundan ziyade bir Türk imparatorluğu kurmaya meyyaldi ve güçlü bir sultanlık bunu yapmak için bir ihtimal olduğu halde bu senaryoda halifenin gerçek bir rolü yoktu. Birinci Dünya Savaşı bu fikirdeki bazı menfaatlerin yenilenmesine yol açmıştı çünkü bazıları sultanın halife olarak çağrısının Arap kamuoyunu kazanabileceğini ve hatta Hint Müslümanlarının halife adına İngiliz idarecilerine karşı baş kaldırmaya itebileceğini umuyordu. Bu umutların hayali olduğu ortaya çıktı ve Osmanlının istekleri alt kıtada pek heyecan yaratmadı.

Osmanlı Hilafetinin Sonu

Savaşın sonunda Osmanlı sultanlığının-hilafetinin son krizi ortaya çıktı. V. Mehmed Temmuz 1918'de vefat etti; İngilizler ve Fransızlarla ateşkese görüşmek halefi VI. Mehmed'e kaldı. Batı cephesinde 11 Kasım'da imzalanan ateşksten iki

62 Buzpinar, "Opposition to the Caliphate," 20.

hafta kadar öncesinde 30 Ekim'de Mondros'ta küçük düşürücü bir teslimiyet antlaşması imzalandı. Öyle görünüyor ki sultan Batılı güçleri sakinleştirerek tahtını ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ne kaldıysa koruyabileceğine inanıyordu. Bunun için Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzalamaya hazırlanıyordu. Bu antlaşma Osmanlı devletine Anadolu'da sadece bir parça bırakıyordu. Padişah aynı zamanda Ankara'da toplanan ulusalcılara açıkça karşı çıkıyor ve tamamen boşuna bir tutumla ulusalcı lider Mustafa Kemal'i idama (bu karar tabii ki uygulanamadı) mahkûm ediyordu. Sonraki iki yıl boyunca sultanın idareci olarak kalmasına izin verilmesi sadece imparatorluğun eski yüceliğinin tecessüm etmiş hali olarak görülen sultana gösterilen hürmettendi. 1922'ye kadar ulusalcılar galip geldiler; Yunanlar Türkiye'den çıkarıldı ve Mustafa Kemal sultanlığı kaldırıp demokratik cumhuriyet kurmakta kararlıydı. 1 Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hilafeti sultanlıktan ayırmak ve sultanlığı kaldırmak üzere oy kullandı. Hilafet Osmanlı ailesinde kalacaktı ancak devlet bu makamı ailenin hangi üyesinin elinde tutacağına karar verecekti. Sultan VI. Mehmed tahttan indirildi ve kuzeni II. Abdülmecid halife olarak atandı.

Makamın kadim yüceliğinin dirilmesini uman muhafazakârlar ve Türkiye'nin Müslüman dünyadaki liderlik rolünü kaybetmemesini isteyen bazı ulusalcılar tarafından hilafet Yeni Türkiye'de destek görüyordu. Yeni (ve son) halife bu güçleri kullanmaya çalıştı ancak Mustafa Kemal buna çok sert çıktı. 24 Mart 1924'te hilafet makamı feshedildi ve Mustafa Kemal'in ilk cumhurbaşkanı olduğu bir cumhuriyet ilan edildi.⁶³ Bu, kadim bir geleneğin sonuydu ve artık hilafet üzerinde hak talep eden ve Müslüman dünyasında genel kabul görmüş herhangi biri olmayacaktı.

63 Herkesin malumudur ki Cumhuriyet 29 Ekim 1923'te ilan edilmiştir. Hilafetin ilgası, bunun sonrasındadır. (çev.)

YİRMİNCİ YÜZYIL VE SONRASI

Osmanlı hilafeti 1924'te, gürültü koparak değil de sessizce ortadan kalktı. Ama bu aşağılayıcı son sebebiyle hilafetin ilgası Osmanlı dünyasının sınırlarının çok ötesindeki Müslüman topraklarında dehşetle karşılandı. 1920'lerde, Osmanlı topraklarının Irak, Suriye, Lübnan ve Filistin olarak bölünüp İngiltere ve Fransa mandalarının kurulmasıyla Orta Doğu'da Avrupa emperyalizminin doruk noktası yaşandı. Mısır İngiliz kontrolündeydi, Libya İtalyan hâkimiyetinde; Tunus, Cezayir ve Fas ise Fransa tarafından sert bir şekilde yönetiliyordu. Birçok Müslüman bu düzen karşısında küçük düşüyor ve bazıları hilafetin yeniden gelişinin bu ümit kırıcı ve bunaltıcı siyasi zemin için bir ümit ışığı olabileceğini düşünüyordu.

Nasıl bir hilafet olması ve kimin yeni halife olması gerektiğine dair pek fikir birliği yoktu. Tez bir karşılık Kahire Ezher'den, uzun süredir Sünni dünyasının yerleşmiş entelektüel liderleri olan şeyhlerden geldi. 25 Mart 1924'teki bir toplantıdan sonra şeyhler halifelerin, dini korumak ve onun kanunlarını uygulamak konusunda Hz. Muhammed'in temsilcisi olmaları gerektiği yönündeki geleneksel görüşü yeniden onaylayan bir bildiri yayımladılar. 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla birlikte bu makamın siyasi ve dini güçlerinin ayrılmasını reddettiler ve Abdülmecid'in bu ayrımı kabul ettiği için gerçek bir halife olmadığını ileri sürdüler. Şimdi ümmet hilafet için yeni bir makam sahibi bulmaya girişmeliydi.

Başkaları hilafetin İslam için bir dalalet olduğunu, Kur'an'da temeli olmadığını ve bir iman meselesi olmaktan ziyade, siyaseti dinle çok zararlı şekilde allak bulak eden bir engel teşkil ettiğini ileri sürdü. *İslam ve İktidarın Temelleri* kitabında, Oxford'da okumuş Mısırlı düşünür Ali Abdurrazık (1887-1966) Batı'da bulunan modeller gibi dinle devletin ayrılmasını savunmuştur. Mısır'da Taha Hüseyin gibi seküler entelektüeller tarafından görüşleri destek görse de daha geleneksel düşünen kimseler bu fikirlerin açıkça geçersiz olduğunu belirtmiş ve bunları ateşli bir şekilde reddetmişlerdir.

Yaşananlar ile şahsiyetler hilafetin diriltilmesi üzerinde herhangi bir fikir birliği kurulmasını engellemek için bir araya gelmişti. Hilafetin bütün Müslümanlar için manevi liderlik verdiğini düşünenler ile ümmetin siyasi gücünü yenileyecek ve zalimlerin karşısında bütün Müslümanları birleştirecek bir halife arayanlar arasın-

daki ayrılıklar, nasıl yol alınacağı hususunda bir mutabakata varılamayacağı anlamına geliyordu. Makam için önerilen herkese –Mekke Şerifi Hüseyin, Mısır Kralı I. Fuad, Suudi Arabistan olarak bilinmeye başlanan ülkenin kralı İbn Suud’un isimleri geçmiştir– ya şiddetle karşı çıkmış ya da sadece gülünüp geçilmiştir ki böylece hepsi göz ardı edilmiştir. Hilafetin ilgasına karşı genel bir keder yoktu, hatta makamın geri getirilmesine çabalamak için Müslümanlar arasında herhangi bir kitle hareketi de oluşmamıştı. 1930’lara kadar Orta Doğu’daki Müslümanlar daha çok, Filistin’deki olayları dikkatle takip ediyorlar ve ümitleriyle endişelerine cevap verecek bir ideoloji olarak hilafete değil Arap milliyetçiliğine bel bağlıyorlardı.

İslamcı çevrelerde bile hilafetin eski haline getirilmesi öncelikli değildi. En önemli ve etkili İslamcı diriliş hareketi Mısır’da Hasan el-Bennâ (1906-49) tarafından kurulan Müslüman Kardeşler’di. Bennâ ve destekçileri için esas meseleler, dini ihtiyakin ve şeriata bağlılığın yeniden diriltilesiydi. Bunun gerçekleşmesi için, yabancıların (Mısır’daki İngilizler) yıkıcı etkisine karşı konulup ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bunu yapmak için Bennâ, yabancı yönetime karşı kararlılıklarını pekiştirmeye çabalayarak, milliyetçiler ve Mısır kralları Fuad ve 1936’dan itibaren de Faruk’la çalışmaya başladı. Nihai amacı, elbette, bir İslam hilafeti idi ancak hilafetin yeniden diriltilesi bağımsızlığın ve ahlaki reformun sonucu olacaktı. Yani hilafet bir ilk adım değil uzak bir hedefti.

1945 sonrası dönemde Suriye ve Lübnan’da Fransız mandasının, Filistin’de ise 1948’de İngiliz mandasının son bulup İsrail devletinin kurulması Orta Doğu’ya damga vurmuştu. Bu olaylar Müslüman Orta Doğu’da belirsizliğe ve bölünmeye yol açmıştı. Geleceğe, bölgenin dirilmesi ve gelişmesine dair tartışmalar hararetlenmişti. Ancak bu liderlerin pek azı hilafete ilerdeki bir yol olarak bakmıştı. Milliyetçilik fikri, sosyalizmle beraber giderek daha da revaç buluyordu. Mısır Cumhurbaşkanı Abdünnâsır’ın Süveyş kanalını 1956’da millileştirmesi ve bunun ardından İngiliz ve Fransızların bunu geri kazanmak için yaptıkları girişimlerin küçük düşürücülüğü, Mısır ile Sovyetler Birliği arasında yakın ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Arap Orta Doğu’sunda siyasi açıdan etkin çoğu insan için kadim hilafetin dirilmesinden önce komünizm geleceğe giden bir yola işaret ediyordu. 1964’te bölgeyi ilk dolaşmaya başladığımda genel olarak geleceğin bunda olduğu farz ediliyordu. Çoğu insan kendisinin sosyalist ve milliyetçi olduğu kadar Müslüman olduğunu ancak camilerin yitip gitmiş bir dünyanın kalıntısı olan ihtiyarlar için olduğunu kabul ederdi. Hilafeti ise, tıpkı savaş sonrası Batı Avrupa’da Kutsal Roma İmparatorluğu’nun olduğu gibi, geçmişte kalmış ve yersiz görüyorlardı.

Bir İslamcı grup bu görüşün karşısında duruyordu. Bu, önde gelen Filistinli din âlimi Takiyüddin en-Nebhânî (1909-77) tarafından 1952 dolaylarında kuru-

lan Hizbü't-Tahrir'di (Kurtuluş Partisi). Müslüman Kardeşler ve diğer benzer hareketler gibi, Hizbü't-Tahrir de manevi dirilmeyi ve Müslümanlığın birliğini savunuyordu. Farklılaştıkları yer, hilafetin diriltilmesinin bu değişimlerin sonucundan ziyade aracısı olması gerektiğini öne sürmelerindedir. Hilafet fikrinin yakın tarihi üzerine bir otorite olan Reza Pankhurst bunu şöyle açıklar:

Hizbü't-Tahrir'in, aktivist oldukları kadar fâkih de olan kurucuları hilafeti hem şer'i bir zorunluluk hem de toplumu düzeltmek ve birleştirmek için gerekli bir siyasi yapı olarak görüyorlardı. Sömürge idaresinin fiziksel sınırlamalarının kalkmaya başladığı bir dönemde ortaya çıktıklarında, yaptıkları içtihat [hukuki mantık yürütme] onları, gerekli gördükleri dirilişin, Müslüman toplumun taşıdığı kavramlar ile takındıkları dünya görüşlerindeki temel değişikliklere ihtiyaç duyan entelektüel bir mahiyet taşıdığı ve hilafetin nihai amaç değil, dünyadaki değişimin için araç olduğu sonucuna götürdü.⁶⁴

Parti hilafet yönetimi hakkında sadece kadınların kıyafeti veya şeriatın uygulanması gibi meseleler hakkında çok sıradan görüşlere ek olarak bazı belirgin teklifler de öne sürmüştür. Halife bütün erkek Müslümanlardan (halife mutlaka erkek olmalıydı) seçilebilirdi ve Kureyş'ten olmasına gerek yoktur. Halife şeriat sınırları içerisinde faaliyet göstermelidir. Parti demokrasi fikrini reddeder ve halkın egemenliği kavramının, egemenlik sadece Allah'a ait olduğu için küfür (dinsizlik) olduğunu söyler. Aynı zamanda milliyetçiliğe ve tek ülkede şeriata bağlı bir İslami devlet kurmaya çalışan gruplara da aynı derecede karşıdır. Ancak, kadın erkek Müslümanların halifeyi oyla seçebilmesini ve bu seçimin geleneksel biçimde biat alınarak doğrulanmasını savunur. Hilafet içerisinde gayrimüslimlerin hayatı korunmalı fakat oy kullanmaları veya hükümette herhangi bir görev almaları etkin biçimde engellenmelidir. Bir diğer belirgin politika ise Abdülmelik'in hilafetinde 700 yılı civarında ilk kez kesilen dinar ve dirhemleri model alan altın standardına geri dönmektir. Söylediklerine göre bu, enflasyon ve diğer ekonomik zararları engelleyecektir.

Hizbü't-Tahrir, genel bir hilafet çağrısıyla, Filistin, Orta Asya'nın "istan"ları ve Endonezya gibi birçok ülkeden hatırı sayılır miktarda halk desteği almıştır fakat birtakım başarısız darbelere katıldıkları halde hilafete dair fikirlerini herhangi bir yerde uygulamaya koyamamıştır.

Bir İslam devleti kurma çağrısının veya cihat başlatmanın, bütün evrensel iddiaları ile bir hilafet istemekle aynı şey olmadığının farkına varmak önemlidir. Bazı militan İslamcı gruplar, hilafet kavramına Hizbü't-Tahrir'den daha az önem

64 R. Pankhurst, *The Inevitable Caliphate?*, Londra: Hurst and Company (2013), 99.

vermektedir. Usame b. Ladin ve el-Kaide için evrensel bir hilafetin diriltilmesi veya yaratılması uzak, hatta ütopyik bir arzudan ibarettir. Müslüman dünyasından Batılıları ve Batı etkisini defetmek gibi daha acil hedefler gerçekleştirildikten sonra bunun sırası gelebilir. El-Kaide'nin Afgan müttefikleri olan Taliban önceden de olduğu gibi hâlâ, bütün Müslümanların sadakatini çekebilecek bir hilafettense Afganistan'da şeriatla yönetilen bir İslam devleti kurmaya odaklanmıştır. İşin garip tarafı, el-Kaide'nin evrensel bir hilafet kurmaya çalıştığı düşüncesi, hilafet imajının bütün dünyayı tehdit eden İslami totaliter bir girişim olarak açıklamaya çalışan George Bush ve Donald Rumsfeld gibi Amerikan siyasetçilerinin polemiklerinde en açık ifadesini bulmuştur.

Hilafetlerinin ilanlarından itibaren sözde İslam Devleti (Devletü'l-İslamiye, İŞİD) hilafetin dirilişini savunan en belirgin ve en etkili grup haline gelmiştir. Örneğin, Hizbü't-Tahrir'in aksine bunlar fikirlerini uygulamaya koymaya kalkmışlardır. İŞİD, günümüzdeki diğer cihatçı ve selevi gruplardan, halife unvanına ve rolüne vurgusuyla ayrılır. İŞİD, bu gruplar arasında yirmi birinci yüzyılda halife olarak tanınacak birisini belirleyen ilk gruptur. Diğer gruplar hilafetin yenilenmesi ya da dirilmesinden bahsederken, sadece İŞİD yenisini başlatacak kadar ileri gitmiştir. Bunun ne kadar radikal bir iddia olduğunu ve beraberinde ne gibi riskler ve sorunlar getirdiğini fark etmek önemlidir.

Hilafetin kurulduğu İŞİD'in online dergisi *Dâbîq* üzerinden 1 Ramazan 1435'te (29 Haziran 2014; *Dâbîq* İslam takvimini kullanır ve miladi takvimden hiç söz etmez) ilan edildi. Müminlerin yeni kumandanı ve halifesi, Ebû Bekir el-Bağdadî Müslümanlara şöyle sesleniyordu:

Ey Müslümanlar, sizin için güzel haberlere sevinin, hayrı umun. Bugün, Allah'ın inayetiyle, kafalarınızı yukarı kaldırın, artık size vakarınızı, ihtişamınızı, haklarınızı ve liderliğinizi geri verecek bir devletiniz ve hilafetiniz var. Bu devlet Araplarla Arap olmayanların, beyazla siyahinin, doğuluyla batılının kardeş olduğu bir devlettir. Yakında Allah'ın izniyle, Müslümanların her yerde bir efendi gibi, onuruyla, saygıdeğer şekilde, başı yukarıda, hay-siyetini koruyarak yürüyeceği zaman gelecektir. Müslümanlar bugün çok yüksek bir sese ve ağır çizmeler sahiptir. Sahip oldukları ses dünyanın terörizmin ne demek olduğunu duymasını ve anlamasını, çizmeleri ise ulusçuluk putunu çiğneyerek demokrasi putunu yok edip sapkınlığını gömmeyi sağlayacaktır.

Bu genel teşvik edici iddiaların yanı sıra, *Dâbîq*'ın yazarları imamet veya hilafetin sadece dini idealler taşımadığını, aynı zamanda etkin, işleyen ve güçlü

bir devlete liderlik etmesi gerektiğini göstermeye çalışır. Yani bunlar, Orta Çağ ve modern Müslüman düşüncesinde yer alan, hilafetin Müslümanlara sadece manevi ve dini liderlik sağlayabileceği fikrini de tamamen reddediyorlardı:

Allah'a çağırınlar ne İslam'ın bir devlete ve imama sahip olabileceğini kavrayabildi ne de bunu başarmanın neye mal olacağını anlamaya çalışabildiler. Sanki İslam tarihine hiç bakmamışlar, bu çabanın bizden kan pahasına istendiğini öğrenmemişler.

Bu tartışma daha sonra Allah'ın Hz. İbrahim'e imameti verdiğini ifade eden Kur'an ayetine⁶⁵ ve imametın neler gerektirdiğine geçmiştir. Hz. İbrahim'in imameti ve milleti (dini topluluk) siyasal bir organizasyon olarak hilafetin şablonu olacaktır:

Dahası, yukarıda bahsedilen imamet ayeti, çoğu kişi böyle yorumlamak istediği halde, sadece dini meselelerdeki imamete işaret etmiyor. Aslında bu, birçok dindar insanın, zorluğu ve onu kurmanın gerektirdiği uğraş sebebiyle çekindiği veya kaçındığı siyasal meselelerdeki imameti de ihtiva etmektedir. Üstelik bugünün insanları dini meselelerdeki imametın, hakikat ehli insanlar ülkeler ve halklar üzerinde kuşatıcı siyasal imameti sağlamadan düzgün şekilde tesis edilemeyeceğini de anlayamamışlardır.

Ebû Bekir Bağdadî'nin hilafet iddiası iki kıstasa dayanıyor. İlki Kureyş soyundan gelmektir. Bu konuda emin olamasak da bundan şüphe etmemizi gerektirecek bir şey bulunmuyor, hem zaten on binlerce insan Kureyş soyundan geldiğini iddia edebilir; ancak gördüğümüz üzere on birinci yüzyıldan itibaren halifenin bu kutlu kabileden gelmesi gerektiği fikrini reddeden birçok Müslüman olmuştur. İkinci kıstas daha basit bir iddia gibi duruyor: Bağdadî birçok Müslüman'dan biat almış ve kendisi ile takipçilerinin inandıkları şeylere aynen inanan Müslümanları müdafaa etmekte. Kitap boyunca gördüğümüz üzere hilafet unvanını almanın birçok farklı söylemi olmuştur ve meşru bir hilafet tesis edecek genel kabul görmüş hukuکی bir durum yoktur. Bağdadî'nin iddiası, bu farklı geleneklere göre, fiilen gayri-meşru gibi durmamaktadır: çok ama çok farklı teamüller vardır.

İŞİD halifenin Kureyş'ten olması gerektiğini vurgular. Aynı zamanda bütün Müslümanların eşit olduğunu ve ırk ile ulus ayrımlarının Müslümanları ayrı tutan uluslararası sınırlarla beraber kaldırılması gerektiğini ileri sürer. Bu iki fikrin nasıl uzlaşabileceğini anlamak zordur.

65 Kur'an, 2 (Bakara Suresi), ayet 124.

İŞİD'in ideologları hilafet tarihini acımasızca fakat tamamen de mantıksız olmayan şekilde kullanıyorlar. Propagandaları ile sunuşları eski ihtişamın hatırasını hatırlatmaktadır. Siyahın ve siyah sancakların benimsenmesi İslam dünyasını yeniden oluşturma girişimleri sırasında kendi hareketlerini Abbasi devrimiyle ilişkilendirme ve onların sembollerine uygun olma yönünde açık bir çabadır.

Ancak baktıkları dönem özellikle Hz. Muhammed'in ve ilk halifelerin zamanıdır. Model aldıkları idareciler ilk halifeler gibidir. İlk halife Hz. Ebû Bekir bunda büyük rol oynar ve İŞİD halifesinin onunla aynı ismi alması bir tesadüf olamaz. İŞİD, Hz. Muhammed'in vefatından sonra çıkan mürtetlere karşı yürütülen ridde savaşlarında Hz. Ebû Bekir'in askeri başarılarına bakar ve kendisinin Suriye ve Irak'taki Müslüman muhaliflerini, ilk Müslüman devletine muhalefet eden mürtetler olarak tanımlar. Bu seferlere ait kayıtlarda bu tarz muhaliflerin katledilebilir olduğuna dair meşru zemin buluyorlar: Eğer Hz. Ebû Bekir mürtetleri merhamet göstermeksiz katletmişse yeni hilafetteki halefleri de aynısını yapabilir ve hatta yapmalıdır. İlk halifelerin savaşlarına dair oldukça bol ve tarihi açıdan güvenilir olan birçok kayıta, neredeyse her şeyi bulabiliyorlar. Özellikle dehşet verici bir örnek olarak, demir bir kafeste, talihsiz Ürdünlü pilotu canlı canlı yakmayı ele alırsak, bütün erken dönem İslam tarihinde (erken modern Avrupa tarihinin aksine) esirleri canlı canlı yakma gibi bir gelenek aslında yoktur. Ancak İŞİD'in "araştırmacıları" Hz. Ebû Bekir'in sözde, böyle dehşet verici bir cezayı emrettiğine dair bir örnek bulabilmişlerdir ve bu, bahsi geçen vahşi uygulamayı meşrulaştırmak, hatta bunu herkese sunup methetmek için yeterli görülmüştür.

İŞİD sürekli geçmişteki hilafet örneklerine ve romantik bir şekilde ilk dönem Müslümanlarının savaşlarına bakar. Dergisi *Dâbıq* uzun, kıvrımlı, enli kılıçlarını at üzerinde savuran, siyah giyinmiş ikonik savaşçıların fotoğraflarıyla doludur. Metinde bunlara *fursân* (süvariler) denir ki bu Orta Çağ kroniklerinin dünyasından doğrudan gelen cesaret ve özveri hatıralarını anımsatan bir kelimedir. Kendilerini, tıpkı hilafetin diriltilmesi gibi, savaşın eski ve daha saf haliyle ilişkilendirme arzusu bu görüşün karşı konulamaz gücünün etkili bir ifadesidir.

İŞİD'in düşmanları, İslami gelenekteki Hz. Muhammed'in, onun ashabının ve ilk halifelerin düşmanlarıyla bir görülür. Mürcie, Emevi döneminde ortaya çıkmış bir gruptu. Bilhassa şiddete başvurmeyen bu grup, kendi inançlarını paylaşmayan diğer Müslümanları kâfir olduklarına karar vermenin Müslümanların işi olmadığına inanıyordu. Yalnızca Allah bu kararı verebilirdi. Aslında Mürcie, İslam ümmeti içerisinde yüzyıllar boyunca bir güce sahip olmamış, varlıkları çoğu Müslümanca bilinmemiştir. İŞİD için Mürcie kavramı Suriye ve başka yerlerde, kendileri kadar sıkı olmayan Sünni Müslümanların hepsi için kullanılır. Tabii ki bunların katledilebileceğini gösteren, Hz. Muhammed'in sahabelerinden nakledilen sözde hadisler,

ilk halifelerden gelmiş olan sözde teamüllere rastlamak mümkündür.

İŞİD'in, erken dönem hilafetindeki siyasi ve dini tartışmaları kendi haklılığını kurmak ve Müslüman dünyasındaki rakiplerini tahrip etmek için nasıl kullandığına dair birçok başka örnek mevcuttur. Hilafet tarihi temel bir meşrulaştırma aracı, canlı ve bunların elinde, oldukça tehlikelidir.

İŞİD'in yükselişi ve hilafet fikriyle ideolojisini kullanımı bu eski fikrin, pek çok kişiyi şaşırtarak, hâlâ güçlü ve Müslüman dünyasında otoriteye sahip olduğunu göstermektedir. Umarım bu kitap hilafetin çok farklı anlamları ve yorumları barındıran bir kavram olduğunu gösterir. Kavramın gücü kısmen esnekliğinde yatar. Hilafetin entelektüel meşrulaştırması İslam'ın ilk zamanlarıyla, Emevi ve Abbasi hilafetlerinin ihtişamlı dönemleriyle doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda bu, çarpıtılmış olsa da kötü niyetli ve merhametsiz ideolojileri desteklemek için de kullanılabilir. Ancak hilafet fikrinin kendisi tehlikeli veya tehdit edici değildir. Hilafeti ne şekilde yorumlayacaklarından korksak da ondan çekinmemize gerek yoktur.

SÖZLÜK

Biat: Halifeye ve diğer yöneticilere bağlılık yemini

Cahiliye: İslam'ın gelişinden önce Arabistan'ın cahillik ve vahşilik dönemi

Cariye: Kadın köle, genelde ya şarkıcı ya da şair

Cihat: Kutsal savaş

Cizye: Gayrimüslimlerden toplanan kelle vergisi

Cünd: Ordu, Suriye Filistin'inin yönetim alanlarından biri

Dai: Genel olarak gizli yürütülen dinî-siyasî hareketlerin misyonerleri

Dava: Misyoner hareketi (karş. dai)

Devlet (devle): Hükümdarlık veya ülke, örneğin Abbasi devleti, Fatımi devleti

Dinar: Standart altın para

Dirhem: Standart gümüş para

Divan: Asıl olarak devletin maaşlarının verildiği kimselerin listesi. Aynı zamanda yönetim dairesi veya şubesi

Emir: Ordu kumandanı, eyalet valisi veya küçük bağımsız bir devletin yöneticisi

Emirü'l-Müminîn: İmanlıların kumandanı, halifelerce genelde kullanılan bir unvan

Ensar: Sözlük anlamıyla "yardım edenler"; Hz. Muhammed'e destek olan Medine halkı

Eşraf: Şerif'e bakınız.

Fitne: Müslüman toplum içerisindeki iç savaş veya tartışma

Gazi: Cihatta savaşmaya gönüllü Müslüman

Hac: Mekke'ye yıllık düzenlenen kutsal yolculuk

Hadis: Hz. Muhammed'in kelimelerini kaydeden gelenek

Haraç: Arazi vergisi

Hicret: Müslüman devrinin başlangıcına işaret eden, Hz. Muhammed'in 622'de Mekke'den Medine'ye göçü

Hutbe: Cuma namazı sırasında camide hükümdarın isminin bir hâkimiyet işareti olarak geçtiği konuşma

İmam: Müslüman toplumunun manevi lideri, genelde halifenin eş anlamı

Kadı: Müslüman yargıç

Kâfir, çoğ. Küffâr: İmansız, gayrimüslim

Kalansuva: Abbasi saray kıyafetinin bir parçası olarak giyilen uzun, konik başlık.

Küfür: İnançsızlık

Memlûk: Köle asker. Bu kavram, duruma göre ilk dönem İslam tarihinde kullanılsa da, beşinci/on birinci yüzyıldan itibaren *gulam* kavramının yerini almıştır.

Mevla, çoğ. Mevali: asıl olarak “himaye edilen” demektir, genellikle bir Arap kabilesinin himaye ettiği Arap olmayan kimse için kullanılır. Dolayısıyla İslam’ın ilk yüzyılında mevali Arap olmayan Müslümanlar için kullanılmıştır. Daha sonra Abbasi döneminde genel olarak “azatlılar” olarak kullanılmış ve dördüncü/onuncu yüzyılda yaygın kullanıma geçmiştir

Minber: Camideki kürsü

Muhacir, çoğ. Muhacirûn: Hicrete katılan kimse, yani Medine’de Hz. Muhammed’e eşlik eden Mekkeliler

Mürted: Dinden dönmüş kimse. Hz. Muhammed’in vefatından sonra Müslümanların otoritesini reddedenler için kullanılır.

Nas: Hükümdarın selefi tarafından atanması

Ridde: İslam’dan çıkış; Hz. Muhammed’in vefatından sonra Arabistan’da ridde savaşları olarak bilinen savaşlar.

Sabıka: Öncelik, özellikle İslam’a girmedeki öncelik, yani bir insana ne kadar erken Müslüman olmuşsa sabıkası o kadar büyük olur.

Sadaka: Müslüman şeriatıyla alınan vergiler

Sahabe: Hz. Muhammed’in yoldaşları

Sikke: Para basma hakkı, genelde hükümdarın imtiyazıdır.

Sûk: Pazar

Sünnet: Hukukî teamüller olarak kullanılan Hz. Muhammed’in söyledikleri ve yaptıkları

Şeriat: Müslümanların dini kanunu

Şerif, çoğ. Eşrâf: Emevî döneminde, kabile lideri, şef. Dördüncü/onuncu yüzyıldan itibaren bu unvan Hz. Ali’nin soyundan gelenler için kullanılmaya başlandı.

Şevket: Siyasi ve askeri güç

Şirk: Çok tanrıcılık

Şûra: Bir halifeyi seçmek için toplanan kurul

Ulema: Âlimler, bilhassa Hz. Muhammed’in hadisleri ve şeriatla ehil olan kimseler

Ümmet: Müslüman toplumu

HALİFELER LİSTESİ

Bu liste eksiksiz bir referans olan şu esere dayanmaktadır: C.E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburg: Edinburg, University Press (1996).

Hulefâ-yı Râşidîn (632-61)

632 Ebû Bekir

634 Ömer b. el-Hattâb

644 Osman b. Affân

656–61 Ali b. Ebî Tâlib

Emevi Halifeleri (661-750)

661 I. Muâviye b. Ebî Süfyân

680 I. Yezîd

683 II. Muâviye

684 I. Mervân b. el-Hakem

685 Abdûlmelik

705 I. Velîd

715 Süleyman

717 II. Ömer b. Abdülazîz

720 II. Yezîd

724 Hişâm

743 II. Velîd

744 III. Yezîd

744 İbrahim

744–50 II. Mervân

Abbasi Halifeleri (749-1517)

Bağdat ve Irak (749-1258)

749 Seffâh

754 Mansûr

775 Mehdî

785 Hâdî

786 Harun er-Reşîd

809 Emîn

813 Me'mûn

833 Mu'tasım

842 Vâsik

847 Mütevekkil
861 Müntasır
862 Müstaîn
866 Mu'tezz
869 Mühtedî
870 Mu'temid
892 Mu'tazıd
902 Müktefî
908 Muktedir
932 Kâhir
934 Râzî
940 Müttakî
944 Müstekfî
946 Mutî
974 Tâî
991 Kâdir
1031 Kâim
1075 Muktedî
1094 Müstazhir
1118 Müsterşid
1135 Râşid
1136 Muktefî
1160 Müstencid
1170 Müstazî
1180 Nâsır
1225 Zâhir
1226 Müstansır
1242-58 Müsta'sım
1258 Moğolların Bağdat yağması

Kahire (1261-1517)

1261 I. Hâkim
1302 I. Müstekfî
1340 I. Vâsik
1341 II. Hâkim
1352 I. Mu'tazıd
1362 I. Mütevekkil, ilk kez
1377 Mu'tasım, ilk kez

1377 I. Mütevekkil, ikinci kez
1383 Vâsik
1386 Mu'tasım, ikinci kez
1389 I Mütevekkil, üçüncü kez
1406 Müstaîn
1414 II. Mu'tazıd
1441 II. Müstekfî
1451 Kâim
1455 Müstencid
1479 II. Mütevekkil
1497 Müstemsik, ilk kez
1508 III. Mütevekkil, ilk kez
1516 Müstemsik, ikinci kez
1517 III. Mütevekkil, ikinci kez
1517 Osmanlıların Mısır'ı fethi

İspanyol Emevi Halifeleri (929-1031)

929 III. Abdurrahman en-Nâsır (912'den itibaren emir)
961 II. Hakem el-Müstansır
976 II. Hişâm el-Müeyyed, ilk saltanatı
1009 II. Muhammed el-Mehdî, ilk saltanatı
1009 Süleyman el-Müsta'in, ilk saltanatı
1010 II. Muhammed, ikinci saltanatı
1010 II. Hişâm, ikinci saltanatı
1013 Süleyman, ikinci saltanatı
1018 IV. Abdurrahman el-Murtaza
1023 V. Abdurrahman el-Müstazhir
1024 III. Muhammed el- Müstekfî
1027-31 III. Hişâm el-Mu'tazıd
1031 Endülüs Emevi hilafetinin ilgası

Kuzey Afrika ve Endülüs Muvahhid Halifeleri (1130-1269)

1130 Muhammed b. Tu mert
1130 Abdülmümin
1163 I. Ebû Yakub Yusuf
1184 Ebû Yusuf Yakub el-Mansûr
1199 Muhammed an-Nâsır
1214 II. Ebû Yakub Yusuf el-Müstansır

1224 I. Abdülvahid el-Mahlû
1224 Ebû Muhammed Abdullah el-Âdil
1227 Yahya el-Mu'tasım
1229 Ebu el-Alâ İdris el-Memûn
1232 II. Ebu Muhammed Abdülvahid er-Reşîd
1242 Ebü'l-Hasan Ali es-Sa'id el-Mu'tazıd
1248 Ebu Hafs Ömer el-Murtaza
1266-9 Ebü'l-Alâ el-Vâsik
1269 Gırnata haricinde bütün İspanya'nın Hristiyanların fethi; Kuzey Afrika toprakları Abdülvâdiler, Hafsîler ve Merînîler arasında bölündü

Fatımi Halifeleri (909-1171)

Kuzey Afrika (909-69)
909 Ubeydullah el-Mehdî
934 Kâim
946 Mansûr
953 Mu'iz (969'dan itibaren Mısır'da)

Mısır (969-1171)

977 Azîz
996 Hâkim
1021 Zâhir
1036 Müstansır
1094 Musta'lî
1101 Âmir
1131 Hâfız
1149 Zâfir
1154 Fâiz
1160-71 Âdîd
1171 Mısır'ı Eyyubilerin fethi

İleri Okumalar

Genel

Arnold, T.W., *The Caliphate*, Oxford: Clarendon Press (1924)

Crone, P., *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburgh: Edinburgh University Press (2004)

Kennedy, H., *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London: Routledge (3. baskı, 2015)

Kersten, C. (der.), *The Caliphate and Islamic Statehood: Formation, Fragmentation and Modern Interpretations*, Berlin: Gerlach Press (3 c; 2015). Hilafeti her yönden ele alan değerli bir makale derlemesi; bundan sonrada CIS olarak zikredilecektir.

Montgomery Watt, W., *Islamic Political Thought*, Edinburgh: Edinburgh University Press (1968)

Rosenthal, E., *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge: Cambridge University Press (1962)

Tyan, E., *Institutions du droit public musulman, c. I: Le Califat*, Paris: Siney (1956)

İlk Halifeler

Afsaruddin, A., *Striving in the Path of God: Jih d and Martyrdom in Islamic Thought*, Oxford: Oxford University Press (2013)

Donner, F.M., *The Early Islamic Conquests*, Princeton: Princeton University Press (1981)

Hoyland, R.G., *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Oxford: Oxford University Press (2015)

Kennedy, H., *The Great Arab Conquests*, London: Weidenfeld and Nicolson (2007)

Madelung, W., *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*, Cambridge: Cambridge University Press (1997)

Emevi Halifeleri

Crone, P., ve Hinds, M., *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge: Cambridge University Press (1986)

Hawting, G.R., *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate, A.D. 661–750*, London: Routledge (2. baskı, 2000)

Marshall, A., *Rituals of Islamic Monarchy: Accession and Succession in the First Muslim Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press (2009)

McMillan, M.E., *The Meaning of Mecca: The Politics of Pilgrimage in Early Islam*, London: Saqi Books (2011)

İlk Dönem Abbasiler ve Abbasi Divan Kültürü

Bennison, A.K., *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, London: I.B. Tauris (2009)

Bowen, H., *The Life and Times of Ali b. Isa, the Good Vizier*, Cambridge: Cambridge University Press (1928)

Caswell, F.M., *The Slave Girls of Baghdad: The Qiy n in the Early Abbasid Era*, London: I.B. Tauris (2011)

Gutas, D., *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society*, London: Routledge (1998)

Kennedy, H., *The Court of the Caliphs: The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty*, London: Weidenfeld and Nicolson (2004). ABD'de de şöyle basılmıştır: *When Baghdad Ruled the Muslim World*, Cambridge, MA: Da Capo (2005)

Kennedy, P.F., *Abu Nuwas: A Genius of Poetry*, Oxford: Oneworld Publications (2005)

Turner, J. P., *Inquisition in Early Islam: The Competition for Political and Religious Authority in the Abbasid Empire*, London: I.B. Tauris (2013)

Van Berkel, M., El-Cheikh, N., Kennedy, H., ve Osti, L., *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295–320/908–32)*, Leiden: Brill (2013)

Son Dönem Abbasi Hilafeti

Donohue, J., *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012*, Leiden: Brill (2013)

Hanne, E.J., *Putting the Caliph in His Place: Power, Authority, and the Late Abbasid Caliphate*, Medison NJ: Fairleigh Dickinson University Press (2007)

Mez, A., *The Renaissance of Islam*, New Delhi: Kitab Dhavan (1937)

Hilafeti Araştıran Üç Yazar

Hallaq, W.B., "Caliphs, Jurists and the Salj qs in the Thought of Juwayn ," *CIS, II*, 210–25

Hillenbrand, C., "Islamic Orthodoxy or Realpolitik? Al-Ghaz l 's Views on Islamic Government," *CIS, II*, 226–51

Māwardī, Alī b. Muhammad, *The Ordinances of Government*, çev. W. Wahba, Reading: Garnett Books (1996)

Batı'daki Emevi ve Muvahhid Hilafetleri

- Brett, M., ve Fentress, E., *The Berbers*, Oxford: Blackwell (1996)
- Constable, O.R. (der.), *Medieval Iberia: Readings from Christian, Muslim, and Jewish Sources*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press (1997)
- Jayyusi, S.K. (der.), *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden: Brill (2 c; 1992)
- Kennedy, H., *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*, London: Longman (1996)
- Menocal, M.R., *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*, Boston WIA: Little Brown (2002)

Şiiilerin Hilafeti

- Al-P d , W., "An Early Fatimid Political Document," *CIS, II*, 88–112
- Daftary, F., *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*, Cambridge: Cambridge University Press (1990)
- Halm, H., *Shi'ism*, Edinburgh: Edinburgh University Press (2. basım, 2004)
- Halm, H., *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, Leiden: Brill (1996)
- Jafri, S.H.M., *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, London: Longman (1979)
- Sanders, P., *Ritual, Politics, and the City in Fatimid Cairo*, Albany NY: State University of New York Press (1994)
- Walker, P.E., *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and Its Sources*, London: I.B. Tauris (2002)

Memlûkler ve Osmanlılar İdaresinde Hilafet

- Aydin, H., *The Sacred Trusts: Pavilion of the Sacred Relics*, Topkapi Palace Museum, Istanbul, Clifton, NJ: Tughra Books (2014)
- Finkel, C., *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire*, New York: Basic Books (2005)
- Gibb, H.A.R., "Lutfi Pasha on the Ottoman Caliphate," *CIS, II*, 171–8
- Hourani, A., *Arab Thought in the Liberal Age*, London: Oxford University Press (1962)
- Karpat, K.H., *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford: Oxford University Press (2001)
- Longford, E., *A Pilgrimage of Passion: The Life of Wilfrid Scawen Blunt*, New York: Knopf (1980)

Rogan, E., *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920*, London: Allen Lane (2015)

Tufan Buzpinar, Ş., “Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877–1882,” *CIS*, III, 6–27

Yirminci Yüzyıl ve Sonrası

Pankhurst, R., *The Inevitable Caliphate? A History of the Struggle for Global Islamic Union, 1924 to the Present*, London: Hurst and Company (2013)

Sayyid, S., *Recalling the Caliphate: Decolonisation and World Order*, London: Hurst and Company (2014)

Taji-Farouki, S., *A Fundamental Quest: Hizb al-Tahrir and the Search for the Islamic Caliphate*, London: Grey Seal (1996)

Tufan Buzpinar, Ş., “Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II: 1877–1882,” *CIS*, III, 6–27

DİZİN

11 Eylül saldırıları – 189

A

Abbas b. Abdülmuttalip, 75
Abbas b. Firnas, 21, 184
Abbasi Ailesi, 75, 78
Abbasi Hilafeti, 75, 93, 107, 116, 123, 163, 241
 Abbasi Sarayı, 82, 85, 115, 193
 arka planı, 44, 151
 Bilgi ekonomisi, 105
 Bilim, 90, 108, 111, 115, 196, 218
 Dini ilimleri, 105
 Dirilişi, 13
 Emin ile Me'mun arasındaki rekabet, 184
 Halife unvanı, 185, 213, 214, 215
 hilafet iddiaları, 127
 Kapsayıcılığı, 116
 Kültürü (bkz kültür), dışarıdan görünüşü, 101, 109, 110, 111, 118, 121, 141, 190
 Moğol fethi, 144
 Oyunları, 103

Saltanat, 85, 87, 89, 92, 105, 116, 129, 131, 178, 184, 188, 197, 212, 218
Sarayları, 76, 90, 99, 112, 115, 122, 133, 142, 143
Seferleri, 87, 116, 140
Siyasi yapısı, 82
Sonu, 123
Şiir ve şairleri, 30, 49, 85, 89, 106, 108, 109, 110
Tarih yazımı, 89
Unvanlar ve isimler, 124, 129, 135
 187
ve Binbir Gece Masalları, 85
ve Bizans, 87, 91, 93, 94, 96, 99, 102, 110, 111, 112, 116
ve Büveyhiler, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 138
Ve Emeviler, 76, 77, 79, 80, 81, 84,

- 92, 149
 ve Endülü's, 113, 142
 Ve Gazneliler, 129, 130, 131, 132, 135, 137
 Ve hac, 82, 87, 88, 94, 99, 142
 Ve Horasan bölgesi, 79, 80, 105
 ve Kurtuba hilafeti, 105, 192, 194, 195
 Ve memlükler, 130
 Ve Selçuklular, 137, 138, 152
 Ve ümmet, 97
 Yükselişi, 76, 80
Abbasi Hilafeti
 Dini ilimler, 105, 110, 115
 Hoşgörü, 117, 128
 Kur'an'ın yaratılmışlığı, 90, 91, 99, 121, 128
 Kültür ve yazarlar, 108, 118, 121, 140
 Mansûr tarafından kuruluşu, 81, 82, 83, 84
 Me'mûn'un birlikleri tarafında kuşatılması, 89
 Moğol işgali, 138, 144, 211
 Sünni, Şii rekabeti, 138, 140
 Ve Büveyhiler, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 138
 Ve Selçuklular, 126, 130, 138, 143, 150, 152
 Abdullah b. Yasin, 199
 Abdullah b. Zübeyir, 58
 Abdurrahman (Sanchuelo), 197
 Abdurrahman b. Muâviye, 182
 Abdurrahman el, Gâfikî, 181
 Abdurrahman en, Nâsir, 193
 Abdurrahman II., 183, 184
 Abdurrahman III., Halife, 172, 184, 186
 Abdülhamid I., Sultan, 216, 217, 219, 224
 Abdülhamid II., Sultan, Halife, 216
 Abdülkadir, 223
 Abdülmecid II., Sultan, Halife, 225, 227
 Abdülmelik, Halife, 52, 69 arası
 Arapça , 53, 62, 106
 İktidarı, 55
 Kanunlar ve mahkemeler, 62, 65, 66
 Kubbetü's, Sahra, 38, 51, 64
 Mimari, 64, 65, 69
 Para reformları, 63
 Tahta geçişi, 58
 Yaşam yeri, 69
 Yönetim, 56
 Abdülmümin, 201, 202, 203, 204, 205
 Adem Hz., 27, 28
 Adudüddevle, 124, 125
 Afonso Henriques, Portekiz Kralı –202
 Ağa Han, 160
 Ahmed b. Hanbel, 91, 115, 142
 Ahmet Refik Bey, 221
 Ahtal, 66
 Ahvaz, 66
 Alfonso VI, León, Castile Kralı –138, 199
 Afonso Henriques, Portekiz Kralı , 202
 Ağa Han , 160
 Ahmed b. Hanbel, 91, 115, 142
 Ahmet Refik Bey, 221
 Ahtal, 66
 Ahvaz, 66
 Alfonso VI, León, Castile Kralı, 138, 199
 Alfonso VII, León, Castile Kralı, 207
 Ali b. Ebî Tâlib, Halife, 32, 159, 170
 Hakkındaki görüşler, 159
 Hz. Muhammed'den sonra başa ge-

çişi, 170
Irak ve Suriye'deki rekabet, 34
İlk halife olarak, 32
Katli ve ardından yaşananlar, 34
Öngörülleri ve siyaseti, 170
Ve Hariciler, 34, 35, 47, 48, 49
Ve Hz. Osman, 19, 27, 38
Ve İmamiye Şiiçiliği, 160
Ve Kûfe, 43, 46, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 67
Ve Muâviye b. Ebû Süfyan, 42, 51
Yönetim merkezi, 44, 91
Ali b. Mikâl, 134, 135
Ali b. Nâfi (Ziryâb), 184
Ali b. Yusuf, 200
Ali er, Rıza, 161
Aliler, 56, 57, 80, 81, 83, 84, 101, 132, 133
Alkol, yasağı, 178
Allah, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 27, 28, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 49, 50, 53, 55, 56, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 90, 95, 97, 98, 99, 116, 117, 121, 124, 128, 135, 137, 139, 140, 141, 143, 147, 149, 151, 153, 157, 158, 159, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 174, 177, 178, 179, 187, 197, 200, 201, 212, 213, 214, 216, 217, 220, 229, 230, 231, 232
Amr b. Leys, Saffâri, 136
Antropomorfizm, 158, 200
Anuş Tegin Dizbarı, 176
Arap Hilafeti, 223, 224
Arapça ve eserler, 14, 136, 218
Arîb b. Sad el, Kurtubî, 185
Aristoteles, 101, 111, 113, 209, 210
Arnold, Sir Thomas, 15
Askeri kölelik, 176

Ayn Calut Savaşı, 211
Ayşe (Hz. Muhammed'in eşi), 177
B
Bağdat, 13, 35, 75, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 98, 100, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 151, 152, 153, 161, 165, 166, 168, 169, 172, 176, 177, 179, 183, 184, 185, 194, 195, 196, 199, 200, 204, 210, 211, 213, 218, 220, 236, 237
Bahâüddeve, 125, 126, 129
Barbarossa, Frederick, 139, 140
Basil II., Bizans İmparatoru, 176
Basra, 35, 43, 46, 60, 61, 64, 82, 105, 172
Baybars, Sultan, 211, 212
Beermeke vezirleri, 85
Belâzürî, 52
Belh, 86, 129, 131, 133, 134, 136
Beni Haşim, 28
Beni Musa, 112, 113, 114
Benî Sâide sakifesi, 29, 30
Berke, Altın Orda'nın Hanı, 212
Bermeki ailesi, 85, 86, 103
Beyhakî, 131, 132, 136
Beytü'l, hikme, 111
Biat, 29, 33, 37, 39, 43, 52, 53, 55, 56, 78, 83, 126, 127, 131, 132, 133, 137, 148, 166, 173, 185, 186, 187, 194, 211, 212, 216, 229, 231, 234
Abbasi hilafeti, 126
Halifelerin göreve başlaması, 52, 213
Mesud, 131, 132, 133, 135, 136,

137, 138, 175
Ve Ebû Bekir, 9, 19, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 48, 53, 72, 125, 128, 148, 149, 162, 177, 202, 209, 211, 230, 231, 232, 236
Ve Memlûkler, 211, 213, 215, 217, 219, 221, 222, 225, 233, 242
Bilim, 11, 90, 108, 111, 113, 114, 115, 184, 196, 210
Binbir Gece Masalları, 85
Birdwood, Geoerge, 222
Birinci Dünya Savaşı, 215, 218, 221, 224
Bizanslılar, 38, 91, 93, 111, 171, 176, 186
 'a karşı cihat, 176
 Harun er, Reşîd'in seferleri, 84, 87, 88
 Ve Fatimiler, 176
Bloom, Jonathan, 107
Blunt, Wilfred Seawen, 221, 223, 242
Buğa, 121
Bulgarlar, 96, 97, 98, 99
Bürde, 219, 220, 221
Büveyhiler, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 138, 162
C
Cafer b. Abdullah, 99
Cafer es, Sâdık, 165, 170
Cafer, Bermeki, 85
Cahiliye, 49, 108, 215, 234
Campbell, Sir George, 222
Cariye, 85, 103, 104, 110, 119, 121, 141, 184
Celâlüddeve, 148

Cemel Vakası, 43, 58, 128
Cengiz Han, 144
Cevher (Fatîmi Komutanı), 168, 175
Cihat, 29, 47, 93, 131, 139, 170, 175, 176, 186, 188, 196, 202, 203, 207, 209, 212, 214, 229, 230, 234
 Bizanslılara karşı, 176, 209
 Endülüs'te, 202, 203
 Gazneliler, 131
 Kurumları, 29, 230
 Muvahhidler 81, 158, 190, 202, 203, 205, 208
Convivencia, 189, 190
Crone, Patricia, 30, 31, 41, 48, 55, 71, 240
Cüveynî, 147, 150, 151, 152, 153, 155, 216
Çeviriler, 9, 111, 112, 114, 196
D
Dabîq (İŞİD dergisi), 230, 232
Davud, 27, 79
De'âimü'l, İslam (Numan), 170
Derbizübeyde, 88
Devlet, 35, 37, 53, 59, 61, 62, 63, 67, 68, 80, 83, 91, 92, 95, 111, 115, 131, 135, 138, 144, 151, 164, 166, 167, 182, 183, 188, 189, 194, 204, 206, 225, 229, 230, 234
Dicle Nehri, 69, 82, 94, 123, 142, 212
Dini ilimler, 105, 110, 115
Düalistler, 84, 102
Dünyanın çevresi, 113
Dürziler, 179
Ebû Abdullah eş, Şii, 166, 167
Ebû Bekir b. Tufeyl, 209
Ebû Bekir el, Bağdadî, 230

Ebû Bekir, Halife, 9, 19, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 48, 53, 72, 125, 128, 148, 149, 162, 172, 202, 211, 232, 236

Birlik için seferleri, 39, 40

Hz. Muhammed'den sonra gelişi, 19

İlk halifelerden oluşu, 19

İslam'ın reddedilmesi, 200

Ölümü, 34

Ebû Cafer et, Taberî, 115

Ebû Hamza, 72

Ebû Haşim, 76

Ebû Kâlicâr, 148

Ebû Müslim, 77, 78, 83, 115, 167

Ebû Nüvas, 85, 109

Ebû Seleme, 78, 160

Ebu Temmâm, 110

Ebû Yakub Yusuf I, Halife, 205, 209, 210, 238

Ebü'l Abbas (Seffâh, Halife), 78, 79, 85

Ebü'l, Atâhiye, 85, 110

Ebü'l, Ferec el, İsfahanî, Kitabü'l, Egânî, 110

Ehl, i Beyt, 18, 30, 41, 43, 46, 52, 57, 59, 60, 61, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 93, 99, 124, 127, 128, 131, 151, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 176, 177, 179, 216

Başa gelmeleri, 18

Ekonomi, 37, 82

El, Benna, Hasan, 228

El, Kaide, 230, 189

El, Kindî, 44, 112

Emevi hilafeti ve Abbasiler, 51, 69, 72, 181, 182, 186, 197

Başarılar, 51

Boyutu ve fetihleri, 51

Çöküşü ve yıkılışı, 67

Hz. Hüseyin'in katli, 57

Kuruluşu, 51

Saraylar, 69

Ve hac, 51, 55, 56, 64

Ve Suriye, 51, 52, 60, 61, 62,

63, 69

Yedi yıllık kriz, 60, 69

Emîn, Halife, 81, 84, 89, 9104, 184, 236

Emirü'l, Müminîn, 31

Endülüs, 51, 181, 183, 184, 184, 186, 187, 189, 193, 194, 202, 204, 207, 108, 109, 238

Abbasiler, 181, 183, 185, 186

Cihat, 186, 202, 203

Convivencia, 189, 190

Emeviler, 181, 183

Murâbıtlar, 199, 200

Muvahhidler, 81, 158, 190, 202, 203, 205, 208

Tevâif, i Mülûk, 199

Ensar, 29, 30, 34, 39, 42, 216, 234

Eş'as b. Kays el, Kindî, 44, 45

Eşcinsellik, 109

Ezârika, 50

Ëzher camii, 169, 223, 227

F

Fârûk, 38, 228

Fas, 16, 51, 63, 87, 98, 138, 139, 164, 185, 194, 196, 199, 200, 202, 203, 204, 207, 208, 215, 227

Fatîmi hilafeti, 140, 160, 166, 168, 169, 176, 179, 204

Çöküşü ve yıkılması, 179

Kuruluşu, 167

Mısır'ı, 168, 172

Felsefe, 108, 112, 113, 196, 209, 210, 218

Ferezdak, 66

Fetvalar, 92

Filistin, 34, 38, 43, 63, 69, 99, 139, 170, 211, 227, 228, 229, 234

Fitne, 41, 112, 154, 234

Fortun b. Muhammed, 188

Fransa, 113, 139, 181, 190, 227

Fustat, 35, 105, 168, 169, 175, 177, 184

G

Gadîr, i Hum, 125

Gayrimüslimler, 20, 32, 36, 38, 49, 61, 66, 67, 68, 94, 116, 117, 118, 139, 149, 177, 178, 186, 229, 234

Gazne, 132

Gazneliler, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 138, 175

Gazzâli, 9, 152, 153, 154, 155, 200, 216

George Badger, 223

Gibbon, Edward, 37

Gizli İmam, 126

Gorze'li Başrahip John, 190

Gulat, 60, 160

H

Hac, 54, 55, 62, 64, 82, 83, 87, 88, 93, 102, 103, 129, 135, 137, 161, 166, 170, 172, 175, 197, 214, 215, 234

Hacıları koruma, 135

Hicaz demiryolu, 218

Rota, 172

Haccac b. Yusuf, 60

Hacerü'l, Esved, 93, 166, 171

Haçlı Seferleri, 140, 145, 202, 208

Hafsiler, 211, 239

Hakem, 193, 194

Hakem, Halife, 71, 184, 193, 194, 206, 209, 218, 238

Hâkim, Halife, 177, 178, 212, 237, 239

Halid b. Bermek, 117

Halid b. Velîd, 33

Halid el, Kasri, 66

Halife, 27, 51, 75, 101, 123, 147, 157, 181, 199, 211, 227

Hallaq, Wael, 151

Hariciler, 17, 30, 34, 35, 47, 48, 49, 51, 52, 60, 128

Harun er, Reşîd, Halife, 84, 86, 88, 90, 101, 102, 103, 109, 140, 171, 213, 218

Haşimiler, 28, 76, 77, 79, 216

Hatay, 171

Hayy b. Yakzan, 209

Hayzürân, 86

Herakleia, 87

Herodot, 111

Herseme b. Ayan, 89

Hıristiyanlar, 36, 46, 117, 118, 139, 158, 177, 178, 189, 190, 192, 204, 208

Hicaz, 34, 38, 43, 51, 52, 55, 58, 59, 60, 61, 67, 72, 76, 88

Hicaz demiryolu, 218

Hicret, 20, 29, 42, 58, 59, 201, 234, 235

Hilafet

Başkentleri 82

Gücü, 62, 66, 97

Siyasi bağımsızlığı, 145

- Unvanlar, 32, 81, 184, 199, 208, 231
- Yedi yıllık iç savaş, 60, 69
- Hillenbrand, Carole, 154, 241
- Hillenbrand, Robert, 70
- Hindistan, 131, 135, 222
- Hinds, Martin, 11, 30, 31, 55, 71, 240
- Hirakle, 87
- Hişâm, Halife, 66, 68, 69, 72, 77, 184, 238
- Hişâm, Kurtuba Halifesi, 194, 195
- Hizbü't, Tahrir, 229, 230
- Humeyme, 76, 77, 78
- Huneyn b. İshak, 112
- Husiler, 165
- Hülagü Han, 144, 145, 220
- Hz. Davud, 27, 65, 137
- Hz. Fâtıma, 17, 28, 59, 76, 77, 78, 159, 162, 167, 186, 194, 215, 221, 222
- Hz. Hasan, 17, 51, 57, 159, 163
- Hz. Hüseyin, 17, 51, 57, 59, 76, 159, 160, 163, 174, 177, 221
- Hz. Osman'ın Kur'an'ı, 41, 124, 204, 220
- Hz. Ömer Camii, 38
- Hz. Muhammed
- Vefatı, 71
- Hz. Muhammed'in mührü, 39, 89, 220
- Irak, 29, 33, 34, 39, 43, 44, 45, 46, 55, 56, 57, 61, 63, 881, 88, 92, 99, 105, 107, 112, 123, 125, 135, 142, 160, 166, 169, 178, 179, 227, 236
- I, İ
- İbaziyye, 50
- İbn Azzûn, 206, 207
- İbn Cübeyr, 142, 143, 144
- İbn Fadlan, 96, 97, 98, 99
- İbn Hafsûn, 189
- İbn Haldun, 213
- İbn Hallikân, 113
- İbn Kesir, 75
- İbn Merdeniş, 204, 206
- İbn Nedim, 108
- İbn Rüşd, 113, 209, 210
- İbn Rüşçülük, 210
- İbn Sâhibüssalât, 205, 206
- İbn Vâsıl, 140
- İbnü'l, Furât, 93, 94, 95, 96, 145
- İbnü'l, Mu'tezz, 195
- İbnü's, Saî, 118
- İbris b. Abdullah, 164, 194
- İdrisiler, 164, 194, 201
- İkâb Savaşı, 208
- İltutmuş, 139
- İmam, 32, 157, 170, 179, 234
- İmami Şiiliği, 165
- İmamlık ve imamiyye, 160, 161, 164, 165, 170, 179, 216
- İsmaili, 144, 153, 154, 164, 165, 168, 169, 170, 173, 176, 178, 179
- On İkinci Şiilik, 126, 157, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 170
- Şii gelenek, 157, 163, 178
- Ve şeriat, 159, 163
- Zeydiler, 162, 163, 164, 165, 166
- İran, 57, 77, 80, 92, 93, 97, 100, 122, 123, 129, 133, 135, 144, 150, 151, 152, 160, 178
- İsa er, Razi, 193
- İslam
- İlk fetihler ve seferler, 50, 182
- Sapkınlık, 148, 157, 158
- İslam Devleti (İŞİD), 13, 45, 63, 131,

229, 230
 İslami değerler, 15, 92
 İsmaililer, 130, 170
 İspanya, 51, 138, 139, 181, 189, 203, 206
 İstanbul, 41, 189, 192, 214, 219, 222, 242
 İşbiliye, 199

J

Joinville, Jean de, 145

K

Kâbe, 93, 175, 215, 221
 Kadı Numan, 170, 178
 Kadılar, 127, 134, 147, 153
 Kadınlar, 93, 109, 110, 195
 Kâdir, Halife, 127, 129, 130, 137
 Kadisiye Savaşı, 34
 Kağıt, 10107, 119, 177
 Kâhir, Halife, 101, 104, 237
 Kahire genizası, 177
 Kâim, Halife, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 147, 150, 152, 237, 238, 239
 Kalansuva, 80, 81, 87, 143, 234
 Kanuni Sultan Süleyman, 10
 Karahanlılar, 132
 Karmatiler, 93, 165, 166, 171
 Kemal, Mustafa, 225
 Keyrevan, 35, 166, 168
 Kible, 38
 Kıbrıs, 87
 Kırım, 216
 Kisve, 82, 175, 215
 Kitabü'l Müstazhirî (Gazzâlî), 153
 Kitaplar, 106, 110, 206

Köleler ve kölelik, 45, 110, 120, 129, 182
 Kubbetü's, Sahra, 38, 51, 64
 Kudüs, 38, 43, 54, 64, 102, 139, 178
 Kufe, 35, 44, 46, 57, 59, 60, 61, 64, 67, 78, 79, 105, 112, 113
 Kur'an, 10, 27, 40, 41, 47, 48, 72, 80, 91, 105, 106, 113, 115, 127, 137, 170, 200, 205, 231

Tefsir, 115

Kureşliler, 29, 30, 40, 56, 60
 Kurtuba, 41, 80, 105, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 192, 193, 194, 197, 198, 204, 208, 209
 Kurtuba, hilafeti, 80, 194
 Kuseyr Amra, 70
 Kutsal emanetler, 219, 220, 222
 Küçük Kaynarca Antlaşması, 216
 Küffar, 49, 234
 Kültür, 14, 15, 106, 184, 201, 208, 209, 211

Ayrıca bakınız, para basımı, 51, 54, 172, 183, 187, 213

L

Lakap, 81, 197
 Lütü Paşa, 215, 216, 242

M

Mağara bayramı, 125
 Mağribiler, 191
 Mahbube, 118, 119, 120, 121
 Mahmud, Sultan, 129, 130, 131, 132, 175
 Mansûr (Muvahhidlerden), 81, 82, 83, 84, 88, 101, 102, 105, 117, 118, 140,

- 170, 187, 196, 197, 207, 210, 236, 238, 239
- Mansûr, Halife,** 103, 115, 117
- Marakeş,** 200, 201, 202, 205, 207, 208, 209
- Marsham, Andrew,** 47, 48, 240
- Martel, Charles,** 181
- Matematik,** 106, 222
- Mâverâünnehir,** 132
- Mâverdî,** 147, 148, 149, 150, 151, 154, 155
- Me'mun, Halife,** 17, 64, 90, 104, 113, 114, 140, 161, 184, 209, 210, 218, 236
- Medine,** 28, 37, 43, 44, 102, 125, 150, 163, 221, 234
- Medinetü'z, Zehra,** 195
- Mehdi,** 59, 81, 83, 84, 88, 102, 109, 167, 168, 187, 197, 201, 205, 236
- Mehdi, Halife,** 109, 167, 168
- Mehmed II., Sultan,** 214
- Mekke,** 64, 102, 1225, 172, 175, 214, 222, 223, 228
- Melik Şah, Sultan,** 138, 150, 152, 153
- Memlükler,** 211, 242
- Merv,** 77, 80, 138, 144
- Mervân b. el, Hakem,** 58, 236
- Mervân II., Halife,** 72, 78, 236
- Mescid, i Nebevi,** 65, 221
- Mesrur,** 85, 86
- Mesudî,** 101, 105
- Mevali,** 45, 46, 59, 60, 61, 67, 77, 182, 183, 235
- Mısır,** 46, 62, 80, 105, 165, 169, 171, 172, 174, 177, 179, 187, 211, 219, 227, 228, 239
- Avrupa emperyalizmi,** 221
- Midhat Paşa,** 217
- Mihne,** 91
- Moğol işgali,** 144
- Mu'iz, Halife,** 239
- Mu'tasım, Halife,** 91, 105, 106, 112, 116, 236, 237, 238
- Mu'temid, Halife,** 237
- Muâviye b. Ebî Süfyân,** 42, 51, 236
- Muğire,** 195
- Muhammed Abduh,** 223
- Muhammed b. Ali,** 76, 101
- Muhammed b. Ebî Amir,** 195
- Muhammed b. Hanefiye,** 59, 76
- Muhammed b. Hişam,** 197
- Muhammed b. İsmail,** 166, 167
- Muhammed b. Süleyman,** 88
- Muhammed b. Tûmert,** 200, 238
- Muhammed el, Bâkır,** 160, 163
- Muhammed Süleymanî,** 133, 137
- Muhtar b. Ali Ubeyd,** 59
- Muktedî, Halife,** 150, 237
- Muktedir, Halife,** 94, 95, 99, 101, 151, 185, 237
- Muktefi,** 237
- Muktefî, Halife,** 138, 237
- Murad I., Sultan,** 214
- Murucî'z, Zeheb,** 101
- Musa el, Kâzım,** 161
- Musab,** 58, 60
- Muttakî, Halife,** 123, 237
- Muvaffak,** 92, 93
- Muvahhid hilafeti,** 142, 205, 207, 208, 211, 213, 242
- Muvahhidler,** 81, 158, 190, 202, 203, 205, 208
- Muzaffer,** 35, 57, 81, 168, 197, 208
- Müntasır, Halife,** 172, 237
- Mürctie,** 104, 232
- Müslüman Kardeşler,** 40, 47, 100, 228, 229

Müsta'sım, Halife, 126, 145, 237
Müstaîn, Halife, 237, 238
Müstazhir, Halife, 131, 140, 141, 153, 154, 237
Müstekfî, Halife, 123, 237, 238
Müsterşid, Halife, 138, 237
Mütevekkil III., Halife, 214, 238
Mütevekkil, Halife, 92, 105, 113, 118, 119, 120, 172, 237
Müttakî, Halife, 123, 237

N

Nas, 17, 235
Nâsır, ı Hüsrev, 173, 174
Nasr b. Seyyar, 77, 78
Necdiye, 48, 50
Nefsü'z, Zekiye Muhammed b. Abdul-
lah, 44, 83, 115, 163
Nehrevan, 100
Nicholas, 193
Nil Nehri, 78, 171, 173, 212
Nisaiü'l, Hulefâ (İbnü's, Sai), 118
Nişabur, 129, 138, 144
Nizamülmülk, 138, 150, 152, 153, 154

O, Ö

Osman (II. Velid'in oğlu), 19, 27, 29, 32, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 72, 90, 92, 158, 162, 220
Osman b. Affân, 32, 128, 236
Osmanlı hilafeti, 213, 222, 227
 Ve II. Abdülhamid, 216
Otto I., Alman İmparatoru, 190
Ömer b. el, Hattâb, 32, 128, 236
Ömer II., Halife, 66, 67, 69, 72, 116

P

Pankhurst, Reza, 229, 243
Papa, 52, 96, 140, 157, 208
Para basımı, 51, 172, 183, 187, 213, 235
Polo, Marco, 145
Portekiz, 16, 51, 63, 181, 202, 203, 205

R

Raşidîn, 32, 34, 50, 53, 80, 81, 157, 213, 236
Redhouse, James, 222
Rey, 97, 123, 193
Ribat, 203
Ridde, 33, 34, 44, 235
Risaletü'l, Kâdiriye, 127
Rusafe, 143, 184, 168

S, Ş

Sa'd b. Ebû Vakkâs, 34
Saffâriler, 92, 100
Samaniler, 97, 132
Sâmerrâ, 91, 92, 121, 122, 183
Sapkınlık, 148, 157, 158
Sebük Tegin, Sultan, 129
Seffâh, Halife, 80, 81, 101, 214, 236
Selahaddin, 139, 140, 179, 204
Selçuklular, 126, 130, 138, 143, 150, 152, 153, 179
Selef, 66, 87
Seyyide, 93
Sıffin Savaşı, 47, 72
Sikke, 63, 126, 235
Suriye, 11, 33, 34, 38, 45, 46, 47, 51,

52, 60, 61, 62, 63, 69, 79, 80, 81, 87,
99, 103, 112, 122, 125, 126, 135, 139,
142, 144, 149, 166, 170, 176, 179,
182, 183, 184, 186, 211, 223, 227,
228, 232, 234
Süleyman, Halife, 67, 69, 72, 237, 238
Sünnet, 128, 235
Sünniler, 41, 125, 128, 158, 167
Süryanice, 53, 101, 112
Şah Ruh, 213, 214
Şaire Kabiha, 119
Şam, 58, 176, 215
Şehrazad, 85
Şeriat, 147, 159, 163, 229, 235
Şevket, 151, 153, 235
Şiiler, 41, 124, 127, 157, 159, 160,
162, 166
Şiir ve şairler, 30, 47, 66, 70, 85, 80,
86, 106, 108, 109, 110, 111, 115, 119,
141, 184, 220, 234
 Şarkıcı kızlar, 71
Şura, 39, 42, 43, 47, 56, 58, 78, 153,
195, 235

T

Taberî, 52, 115, 116, 117, 215
Tahir b. Hüseyin, 88
Tâî, 125, 237
Takiyüddin en, Nebhânî, 228
Takiye, 161
Talas Savaşı, 106
Talha b. Ubeydullah, 42
Taliban, 201, 230
Tarih yazımı, 89, 115, 116
Tarihler, 20
Tarihsel anlatı, 9
Târîhu'r, Rusûl ve'l, Mülûk, 115

Tekfir ideolojisi, 49
Tennyson, Alfred Lord, 86
Tinmellel, 201
Tizpon kemeri, 118
Topkapı Sarayı, 41, 219
Tuğrul Bey, 148
Tunus, 90, 105, 166, 203, 227
Türkiye, saltanatın kaldırılması, 9, 68,
130, 225
Türkler, 90, 130, 143, 154, 224

U, Ü

Ulema, 52, 65, 134, 159, 235
Usame b. Ladin, 189, 230
Ümmet, 99, 100, 124, 182, 227, 235

V

Vahid, 208
Vâsık, Halife, 105, 112, 113, 236, 238
Vebze (Huete) kuşatması, 206, 207
Vedad el, Kadı, 170
Vergi, 16, 36, 45, 46, 51, 61, 62, 67,
70, 77, 99, 100, 106, 148, 167, 168,
181, 192
Vezirler, 85, 149
Walker, Paul, 178, 242

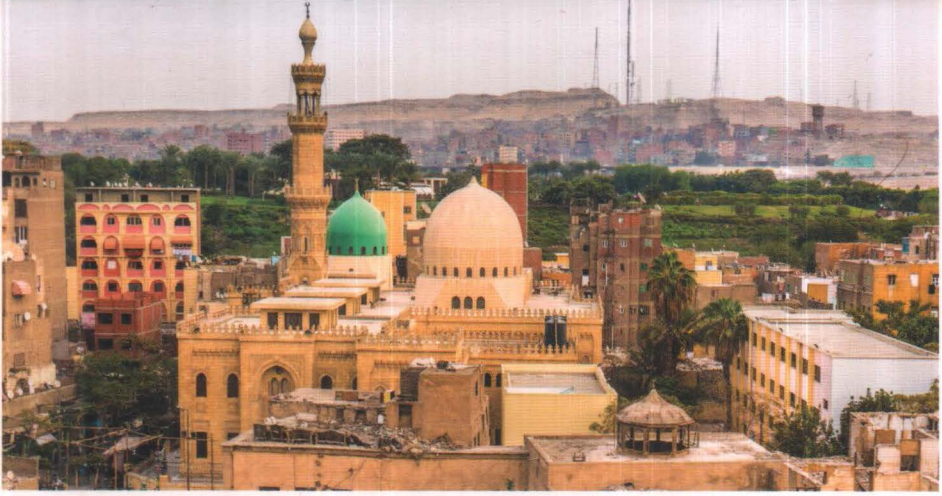
Y

Yahudiler, 36, 46, 118, 139, 177, 190
Yahya Bermekî, 86
Yavuz Sultan Selim, 214
Yemen, 29, 160, 164, 165, 166, 181
Yermük Savaşı, 34
Yesrib, 28
Yezid, 55, 56, 58, 68, 70, 72, 236

Yezid I., Halife, 72, 236
Yezid II., Halife, 68, 72, 236
Yunanca ve bilgi, 62
Yusuf b. Taşfin, 138, 199

Z

Zenciler, 92, 93
Zerdüştlük, 36, 46, 117
Zeyd b. Ali, 160, 163
Zeydilik, 162, 163
Zeynel Abidin, 160
Zındıklar, 84
Zübeyde, 103, 105, 110
Zübeyr b. Avvâm, 42
Zübeyriler, 59, 61

Hilafet nedir? Bu kavram ne anlama gelmektedir? Bu fikrin tarihi nedir? Bu sadece tarihe emanet edilmiş, geçmişten gelen bir ses olduğu için ilgi çeken eskiden kalma önemsiz bir şey midir? Ya da bugün yorumlayıp kullanabileceğimiz bir kavram mıdır? Bu kitapta tüm bu soruların yanıtlarını bulacaksınız.

Bu kitap, temelde, güncel siyasetle alakalı bir kitap değildir. Daha ziyade bir tarih kitabıdır ve ele aldığı tarihi malzemenin çoğu, her ne kadar tartışmaların bir kısmı yirmi birinci yüzyıla kadar gelse de, Anglo-Sakson geleneğine mensup tarihçilerin erken Orta Çağlar, hatta Karanlık Çağlar olarak adlandırdığı, Hz. Muhammed'in 632'deki vefatından 1097'de Haçlıların Orta Doğu'ya gelişine kadarki dört yüz yıllık bir döneme dayanmaktadır.

Kitap boyunca vurgulanan şey, hilafet fikrinin zengin ve farklılık gösteren bir gelenek olduğudur. Birçok Müslüman, böylesi bir kurumun insan toplumunu düzenlemenin en iyi yolu olduğu fikrine sıkı sıkıya bağlıdır.

35.00

ISBN 978-975-10-4014-5

9 789751 040145

f/inkilapkitavevi

@/inkilapkitavevi

t/inkilapkitavevi

Online alışveriş: inkilap.com